

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LXXXI

Sa. 291

Ağustos 2017

ANKARA - 2017

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
DEMİREL, SERKAN - ÇAKILCIOĞLU, UĞUR: Identification of Medical Plants in Hitite Cuneiform Scripts	305
AĞIR, ABDULLAH MESUT: Al-Makrîzî's Khitat and the Markets in Cairo during the Mamlûks Era.....	329
UYAR, MUSTAFA: Buqa Chingsang: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty	373
EKİN, ÜMİT: Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800).....	387
ÖZLÜ, ZEYNEL: Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında).....	419
DEMİRTAŞ, MEHMET: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'da Kamu Düzenini Bozan Gruplara Karşı Yürütülen Mücadele	481
ÇİÇEK, NAZAN: "Bulgarian Horrors" Revisited: the Many-Layered Manifestations of the Orientalist Discourse in Victorian Political Construction of the External, Intimate and Internal Other	525
KOYLU, ZAFER: Makedonya'da Çetelerin Meşrutiyet Kulüplerine Dönüşmesi	569
ZENGİN, ZEKİ SALİH: II. Meşrutiyet Döneminde Kudüs ve Medine'de İki Eğitim Kurumu: Medrese-i Külliye ve Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi.....	589
ARTUÇ, NEVZAT: Prens Sabahaddin Bey'in, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın Yanında Birinci Dünya Savaşına Girişini Engelleme Çabaları.....	619
Kitap Tanıtma:	
İMAMOĞLU, UĞUR CENK DENİZ: İsmail Hikmet Ertaylan, <i>Türk Edebiyatı Tarihi, I-IV</i> [<i>The History of Turkish Literature I-IV</i>]	643
Özetler	645
İngilizce Özetler.....	653
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	661
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	664

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

PROF. DR. REFİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN
Prof. Dr. Güray KIRPIK
Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Mahmut AK
Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Doç. Dr. Ekrem KALAN
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Ahmet TAŞAGIL

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ahmet ACIDUMAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali AÇIKEL (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Engin AKARLI (İstanbul Şehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahri ATA (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Resul AY (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan BABACAN (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Togay Seçkin BİRBUDAK (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdulvahit ÇAKIR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail Hakkı DEMİRCİOĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Şengül DEMİREL (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ (Sinop Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Sevilay ÖZER (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Melahat PARS (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şerife Bige SÜKAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Frat Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Ağustos 2017 – ANKARA

Bulleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: • Baskı: Kuban Matbaacılık Yayıncılık 0312 395 20 70

BELLETEN

Cilt: LXXXI

AĞUSTOS 2017

Sayı: 291

IDENTIFICATION OF MEDICAL PLANTS IN HITTITE CUNEIFORM SCRIPTS

SERKAN DEMİREL* - UĞUR ÇAKILCIOĞLU**

Introduction

The Hittites are a society who made their presence felt in Anatolia in the beginning of the 2nd millennium B.C. and sustained their political dominance for about a half century from c. 17 B.C. The center of the state consisted of the bend of Halys River¹ and its environs but it is known that the country expanded from West Anatolia to the shores of Lebanon in its most powerful times. The expanding of the land area of the Hittite State increased its cosmopolitan structure. The Hittites who internalised the Hatti culture were also influenced by Hurrian, Babylonian and Levantine cultures. It is possible to feel this influence in the Hittite medical practices although they made a small amount in Hittite cuneiform scripts.² Hittite medical texts are among the most well-known sources in their field in Anatolia.³ The knowledge in these texts indicate the origins of the traditional/folk medicine in Anatolia and have importance in understanding many practices of the present day.

* Asst. Prof., Karadeniz Technical University, Faculty of Art, Department of Archaeology, Trabzon/TURKEY, serkandemirel@ktu.edu.tr

** Assoc. Prof., Munzur University, Pertek Sakine Genç Vocational School, Tunceli/TURKEY, ucakilcioglu@yahoo.com

¹ Hittite: *Marašantiya*, Turkish: Kızılırmak

² H. G. Güterbock, "Hittite Medicine", *Bulletin of the History of Medicine*, no. 36, 1962, pp. 109-113.

³ C. Burde, *Hethitische Medizinische Texte*, StBoT 19, 1974. V. Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient, de Gruyter, Berlin, New York, 2003.

Hittite medicine was largely based on sorcery and medicinal plants. Although the practical aspects of medicine is emphasized more in similar societies, the Hittites seem often fatalist about diseases. According to them, diseases originated from divine punishments more than natural factors.⁴ Because of this reason, whereas the texts which can be related to medicine are few, there are many texts about sorcery and rituals among Hittite cuneiform scripts.⁵ Furthermore, half of the texts which can be related to medicine are comments based on diagnosis in diseases.⁶ The texts which are in our area of study and which have the quality of prescriptions make the other half of the mentioned medical texts.

Anatolia, where many civilizations lived, make a rich environment of study for ethnobotanical studies because of its rich floristic structure. Anatolia is a geographical area where human beings have close relationships with plants and have made use of them in fields such as food, medicine, fuel, shelter and paint foremost. First ethnobotanical researches were intensively made on plants used in healing.⁷ First studies made on medicinal plants in Anatolia were under the headings of folk medicine and folk medicines.⁸ Physic was recognized as a profession during the Hittite era. The Hittite Empire is the first known empire founded in Anatolia.⁹ The sources of our knowledge in medicinal plants in Anatolia go back to very old times. For example, it is known that some herbal drugs like poppy head and saffron were obtained in Anatolia and sold to other countries. Some plants and their uses in the works of Galenos, who started his profession with the knowledge he learned from Hippocrates (460-377 B.C.) who lived in the island of İstanköy (Kos), and Dioscorides who lived in Anatolia in c. 1 A.D. are also seen even today.¹⁰

⁴ A. Goetze, "Hittite Prayers", *ANET*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1955, pp. 395, 400.

⁵ Güterbock, "Hittite Medicine", pp. 109-113; A., Ünal, "Hittit Tıbbının Ana Hatları (Main lines of Hittite Medicine)", *Belleten*, no. 44/175, 1980, p. 98.

⁶ P. Dardano, *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattusa* (CTH 276-282), *StBoT* 47, 2006, pp. 224-226.

⁷ R. Polat, U. Çakılciöğlü, F. Ertuğ, F. Saul, "An Evaluation of Ethnobotanical Studies in Eastern Anatolia", *Biological Diversity and Conservation*, no. 5, 2012, pp. 23-40.

⁸ Ş. Akun, "Antalya Köylerinde Halk Doktorluğu, Baytarlığı, Eczacılığı (Folk Medicine, Veterinary and Pharmacy in Antalya Villages)", *Türk Akdeniz*, no. 2, 1938, pp. 28-29; C. Öztelli, "Halk Tedavileri (Public Treatment)", *19 Mayıs-Samsun Halkevi Dergisi*, no. 7, 1944, pp. 66: 39; N. R. Balcıoğlu, "Ardahan Havalisinde Halk Hekimliğinin Kullandığı İlaçlar (Medicines Used by the People of Ardahan For Folk Medicine)", *Türk Folklor Araştırmaları*, no. 2/26, 1951, p. 414; G. Aydınöğlü, "Posof'ta Hastalıkları Tedavi Usulleri (Treatment Procedures for Diseases in Posof)", *Türk Folklor Araştırmaları*, no. 231, 1968, pp. 5084-5085.

⁹ B. M. Yalçın, M. Ünal, H. Pirdal, Y. Selçuk, "The History Of Medicine in Anatolia, 1st Part", *History of Medicine* 20/1, 2016, pp. 33-44.

¹⁰ A. Ataç, E. Kahya, S. Şar, "Dioscorides'in Materia Medica'sında Tedavide Kullanılan Bazı Tıbbi Bitkilerin Geçmişte ve Günümüzde Kullanımları Açısından Değerlendirilmesi (Evaluation Some

Anatolia has a rich variety of plants because of its different types of climates, geographical and geological features. The number of species and taxons under these species have become 12.000. This number increases every day with the definition of new species. Turkey is also very rich in terms of endemic plants and 34 % of the species it has are endemic.¹¹ Anatolia's being hosted many cultures throughout the history caused it to have a rich ethnobotanical cultural heritage in terms of plant use. A growing number of studies are made in Turkey and world in order to determine this heritage and transfer it to future generations.¹²

Material and Methods

Translations by Burde (1974) and Haas (2003) were used in the compilation of the names of the plants in Hittite cuneiform scripts. Basic reference comments about the translations of the plant names were also included. It is remarkable that a common view has been formed about almost none of the plant names. From this point of view, exploring the topic by different disciplines will clear the way for new evaluations.

Usually the name of the disease is written in the introductions of the Hittite texts which have the quality of prescriptions. However, because of the broken parts and insufficient means for translation, it is difficult to understand the illness. Evaluations were tried to be made about the determination of the diseases considering the fields where the medicinal plants are used in traditional medicine even today.

The names of the plants used in making medicines are given respectively in the texts. However, since the plant species which are the present day equivalents of

---

Medicinal Plants Used in Medicine in *Materia Medica* of Dioscorides in Terms of Past and Present Uses)", *V. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri*, 1998, pp. 489-499.

¹¹ N. Özhatay, Ş. Kültür, S. Aslan, "Check-list of Additional Taxa to The Supplement Flora of Turkey IV", *Türk Journal Botany*, no. 33, 2009, pp. 191-226; A. D. Atık, M. Öztekin, F. Erkoç, "Biyçeşitlilik ve Türkiye'deki Endemik Bitkilere Örnekler (Examples of biodiversity and endemic plants in Turkey)", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, no. 30, 2010, pp. 219-240.

¹² Polat *et al.* "An Evaluation of Ethnobotanical Studies", pp. 23-40. R. Polat, U. Çakılcıoğlu, M. D. Uluşan, M. Y. Paksoy, "Survey of Wild Food Plants for Human Consumption in Elazığ (Turkey)", *Indian Journal of Traditional Knowledge*, 14/1, 2015, pp. 69-75. İ. Kaval, L. Behçet, U. Çakılcıoğlu, "Survey of Wild Food Plants for Human Consumption in Geçitli (Hakkâri-Turkey)", *Indian Journal of Traditional Knowledge*, no. 14/2, 2015, pp. 183-190. G. Akgül, N. Yılmaz, A. Celep, F. Celep, U. Çakılcıoğlu, "Ethnobotanical Purposes of Plants Sold by Herbalists and Folk Bazaars in The Center of Cappadocia (Nevşehir, Turkey)", *Indian Journal of Traditional Knowledge*, no. 15, 2016, pp. 103-108. T. Günbatan, İ. Gürbüz, A. M. G. Özkan, "The Current Status of Ethnopharmacobotanical Knowledge in Çamlıdere (Ankara, Turkey)", *Turkish Journal of Botany*, no. 40, 2016, pp. 241-249. A. H. Kandal, H. A. Yacoub, M. P. Gerkema, J. A. A. Swart, "Vanishing Knowledge of Plant Species in the Wadi Allaqi Desert Area of Egypt", *Human Ecology*, no. 44/4, 2016, pp. 493-504. M.Y. Paksoy, S. Selvi, A. Savran, "Ethnopharmacological Survey of Medicinal Plants in Ulukışla (Niğde-Turkey)", *Journal of Herbal Medicine*, no. 6, 2016, pp. 42-48.

these names are not understood, they are compared to the plants used traditionally in Anatolia. Since the names of many plants are mentioned only once in the available texts, comparative ethnology is insufficient. These are the related texts;

KUB XLIV 61 Obv. I

It is a text about the treatment of the *inan* and *šatar* diseases.¹³ No certain detections have been made about the sort of the disease. The disease is alleged to be inappetency¹⁴ or stomach ache¹⁵ because of the expression *Ú-UL e-ez-za-zi* "he cannot eat" seen in the second line of the text. Two different prescriptions are given about the treatment of the disease in the text. Whereas there are the plants in the first prescription in the first nine lines, the names of the plants in the second prescription are written in the second prescription. The names of the plants mentioned in the prescription for the treatment of the text about the treatment of disease;¹⁶

- 1 *a*]n-dur-za i-na-na-aš ša-a-d[a-
 2]x-ti nu NINDA-an *Ú-UL e-ez-za-zi* x[
 3]ke-e *Ú^{HIA} da-a-i* NUMUN ZAG.AH.LI^{SAR} ku[-iš-ki
 4]x NULUḪ.ḪA^{SAR} AN.TAḪ.ŠUM^{SAR}-ia me-ek-ki[
 5 [^{1/2} *Ú^{HIA} har-k*]i²-ia me-na-aḫ-ḫa-an-da da-a-i na-at-ši I-NA UD VII^{KA}[^M
 6 [*pé-eš-k*]i-iz-zi UD^{KAM}-ma-kán iš-tar-na i-ia-at-ta-r in[a-
 7 [*pé-eš-k*]i-iz-zi ku-it-ma-an-ma-aš-ši ke-e *Ú^{HIA} I-NA UD VII^{KA}[^M
 8 *pé-eš-ki-iz-zi* ^{1/2} *Ú^{HIA} har-ki-ma me-na-aḫ-ḫa-an-da-pát da-a-i*[
 9 *nam-ma ia-ia-a-i kat-ta-ia-an-za-kán tar-na-in*[a-aš SIG₅-r]*

¹³ "sickness, illness, disease, ailment" (of the body part) J. Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 2, Mouton Publishers, Berlin, New York, 1984, s. 365-366. "sickness" S. Alp, "Zu den Körperteilnamen im Hethitischen", *Anadolu (Anatolia)*, 2, p. 39.

¹⁴ H. C., Melchert, "Pudenta Hethitica", *JCS*, no. 35, 1983, pp. 137-138. A., Ünal, "Hittit Tibbim Ana Hatları", p. 98.

¹⁵ Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, p. 116.

¹⁶ Burde, *Hethitische Medizinische Texte*, p. 18.

KUB XLIV 61 Obv. I (1) i]inside (sickness) from *inan* (and) *šatar* (2)] and he cannot eat Food [(3) then] he takes these herbs: some seeds of cress (4)] poison parsley and ample AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} (5) [^{1/2} white herb] b he takes it and it him for 7 day[s (6) respectively he gives. But the day is passing by an[d it him (7) respectively he gives. As long as he gave him these herbs for 7 days. (8) repeatedly gives, he places each time ^{1/2} white herb even more (9) then [...] he and lets him down and [it is healed] (10) But if he does not heal him, so him wi[ne (11) give he, garlic root, leek root, on[ion (12) šullittini root [(13) he takes and he lets him in and it s[o (14) ^{1/2} white herb he takes and it with wine t[o drinks he gives] (15) and it him for 7 days measured [(16) then [...] he und lets him [down and it is healed]

- 10 *ma-a-an-ma-a ša-pí-iz* Ú-UL SIG₅-ri nu-uš-ši GEŠ[TIN[?]
 11 *pa-a-i* SUM^{SAR} GA-PA-NU GA.RAŠ^{SAR} GA-PA-NU šu[-
 12 *šu-ul-li-it-ti-in-ni*^{SAR} GA-PA-NU [
 13 *da-a-i na-at an-da tar-na-i na-at ki*[-
 14 $\frac{1}{2}$ Ú[?]har-ki da-a-i na-at IŠ-TU GEŠTIN A[-
 15 *na-at-ši I-NA* UD VII^{KAM} ta-an-kar-ši [
 16 nu *ia-ia-a-i kat-ta-ia-an-za-k*[án tar-na-i

AN.TAH.ŠUM^{SAR}; Its species is unknown. It was suggested to be meadow saffron,¹⁷ saffron¹⁸ or lily.¹⁹ Based on the postposition SAR, it is thought to be an alliaceous plant. Probably it grew in spring.²⁰ The patient is asked to take a little NUMUN ZAG.AH.LI^{SAR}, a plant whose name cannot be read and NULUḪ. ḪA^{SAR} and lots of a plant named AN.TAH.ŠUM^{SAR} and Ú[?]harki for the treatment of *inan* ve şatar diseases, beginning from line 4. KUB VII 1 Obv. 1 21 is also regarded as a horticultural plant.

Saffron and meadow saffron (*Crocus* sp.); their parts above the ground and their bulbs are eaten rawly as food. Raw corms are eaten. Corms are added in boza (A Turkish drink which is made with wheat²¹). Lily is used for healing wounds and it is also used in water retention and toothache.²² Famous Turkish traveler Evliya Çelebi wrote about the beauty and the curative features of many kinds of herbs and colourful flowers he saw while he was travelling through the summer pastures of Bingöl in the 17th century. Lilies on the mountains of Bingöl are among these

¹⁷ H. G. Güterbock, "Religion und Kultus des Hethiter", *Neuere Hethiterforschung*, no. 62, 1964, p. 62. J. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen*, Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, Innsbruck, 2001, p. 213. F. Ertuğ, "Baharın Müjdecisi: Çiğdem (Crocus) ya da AN.TAH.ŠUM^{SAR} Hititler Devri Anadolu Florasına Küçük Bir Katkı (Harbinger of Spring: Crocus, Çiğdem or AN.TAH.ŠUM^{SAR} a Small Contribution to the Anatolian Flora of the Hittite Period)", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, no. 3, 2000, pp. 129-136.

¹⁸ F. Cornelius, "Das Hethitische ANTAHSUM(SAR)-Fest", *RAI*, no. 27, 1969, p. 171.

¹⁹ S. Erkut, "Hititlerde AN.TAH.ŠUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme (A Study on the Plant and Feast of AN.TAH.ŠUM^{SAR} in Hittites)", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (16-27 Eylül 1996, Çorum), 1998, p. 194.

²⁰ H. G. Güterbock, "An Outline of Hittite AN.TAH.ŠUM Festival", *JNES*, no. 19/2, 1960, p. 80-89.

²¹ M. Koçyiğit, N. Özhatay, "The Wild Edible and Miscellaneous Useful Plants in Yalova Province (Northwest Turkey)", *Journal of Faculty Pharmacy of Istanbul University*, no. 40, 2009, pp. 19-29. Polat et al, "Survey of Wild Food Plants for Human", pp. 69-75.

²² I. Uğulu, S. Baslar, N. Yorek, Y. Doğan, "The Investigation and Quantitative Ethnobotanical Evaluation of Medicinal Plants Used around Izmir Province, Turkey", *Journal of Medicinal Plants Research*, no. 3/5, 2009, pp. 345-367.

plants.²³ However, the direct digestive use of the plants is unknown.

GA.RAŞ^{SAR}; it is thought to mean leek.²⁴ It is mentioned in the second prescription beginning from line 10. Because of this reason, it is understood that the root of the plant is used in making medicines. It is used with *GA-PA-NU* meaning root/ bulb/ lump. In the treatment, the plant is used together with ŠUM^{SAR} and the root šullittinni mentioned in the same part.

Leeks are reported to be boiled and used externally for the treatment of hemorrhoids in folk medicine.²⁵

U^harki; The species of this plant could not be determined. *harki* means white. The determinative U before the word expresses the “weed” kind of the plant. Although its species is not understood exactly, it is translated as “white weed.” In line 8, it is written that this plant must be taken at an amount of 1/2 with periods of seven days in the treatment of the disease. In line 14, it is expressed that the plant is given to the patient with a measure of 1/2 with wine.

It was reported that the plant, which was probably white, was left in wine and given to the patient at certain doses. This method can be evaluated as a good example from the past for the works on rational medicine use practiced today.²⁶

NULUḪ.ḪA^{SAR}; it is translated as poison parsley/poison hemlock (*asa foetida*).²⁷ As it is mentioned in line 4, it is understood that it is used for the treatment of *inan* and *šatar* diseases with plants like AN.TAH.ŠUM^{SAR}, U^harki NUMUN ZAG.AH.LI^{SAR}.

²³ A. Baytop, *Türkiye’de Botanik Tarihi Araştırmaları (Botanical History Studies in Turkey)*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2004. R. Polat, S. Selvi, U. Çakılcıoğlu, M. Acar, “Investigations of Ethnobotanical Aspect of Wild Plants Sold in Bingöl (Turkey) Local Markets”, *Biological Diversity and Conservation*, no. 5/3, 2012, pp. 155-161.

²⁴ J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter*. Heidelberg, 1952, p. 272. H. A., Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, Klincksieck, Paris, 1967, p. 64. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 223.

²⁵ U. Çakılcıoğlu, İ. Türkoğlu, M. Kurşat, “Harput (Elazığ) ve Çevresindeki Bazı Bitkilerin Etnobotanik Özellikleri (Ethnobotanical Properties of Some Plants in Harput (Elazığ) and Its Environment)”, *Firat University Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, no. 5/2, 2007, pp. 22-28.

²⁶ G. Özçelikay, “A Pilot Study on Rational Drug Use”, *Journal of Fac. Pharm.*, no. 30/2, 2001, pp. 9-18.

²⁷ Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, p. 44. A. Ünal, *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen/A Concise Multilingual Hittite Dictionary/Hittite Çok Dilli El Sözlüğü*, Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 2007, p. 492. “*asa foetida*” (lat.) C. Rüster, E. Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon, Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten*, StBoT, Beiheft 2, 1989, p. 343.

Ferulago species were used in making medicines and they were given local names like hilitit (hilitite), “şeytan teresi” (poison parsley), “şeytan boku” (Satan’s poop) in the Ottoman era.²⁸

şullittinni-; Its species is unknown. Since it is mentioned with the plant *GA-PA-NU* in line 12, it is understood that the root of the plant is used in treatment.

Making medicines out of plant roots and using them as food are traditional methods practiced even today.²⁹

SUM^{SAR}; It was evaluated as onion³⁰ or garlic.³¹ We understand that the root of the plant is used in the treatment of the disease from line 11.

Onion and garlic are plants which we can call cure-all and they are among our cultivated plants used for medical and food purposes.³²

ZAG.AḪ.LI/ZÀ.AH.LI^{SAR}; its species is unknown. It was suggested to be cress³³ or a weed,³⁴ harmal/twitch³⁵ and fennel. ZAG.AḪ.LI^{SAR} is thought to be *marshanda* in Hittite language which means fennel.³⁶ Matchup of ZÀ.AH.LI and *marshanda* can be seen in a dictionary text found in Ortaköy.³⁷ However, *ankišk-* can also be considered as a species of the mentioned plant. Because, the sorting KUB XLIV 61 Obv. I 4’de NU.LUḪ.ḪA^{SAR} and AN.TAH.ŞUM^{SAR} is repeated in KUB VII 1 Obv. I 20-21 which is related to the treatment of a disease again. The

²⁸ Bilgin, A. *Osmanlı Döneminde İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbi Bitkiler, Osmanlılarda Sağlık (Medical Plants Used in Medicine Production in the Ottoman Period, Health in Ottomans)*, (Eds: Yılmaz, C.; Yılmaz, N.), Biofarma Yayınları, İstanbul 2006. pp. 237-252.

²⁹ İ. Kaval, L. Behçet, U. Çakılcıoğlu, “Ethnobotanical Study on Medicinal Plants in Geçitli and its Surrounding (Hakkari-Turkey)”, *Journal of Ethnopharmacology*, no. 155/1, 2014, pp. 171-184. M. Mükemre, L. Behçet, U. Çakılcıoğlu, “Ethnobotanical Study on Medicinal Plants in Villages of Çatak (Van-Turkey)”, *Journal of Ethnopharmacology*, no. 166, 2015, pp. 361-374.

³⁰ Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, p. 116. Rüster, Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon*, p. 267. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 259. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 574.

³¹ CAD, Vol. 17-Ş, 3, s. 300. Ertem, H., *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Florası (According to Bogazköy Texts Flora of Anatolia in Hittites Age)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987, p. 32.

³² R. Polat, U. Çakılcıoğlu, F. Satıl, “Traditional Uses of Medicinal Plants in Solhan (Bingöl-Turkey)”, *Journal of Ethnopharmacology*, no. 148/3, 2013, pp. 951-963. Mükemre et al. “Ethnobotanical Study on Medicinal Plants”, pp. 361-374.

³³ Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, p. 69. Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, p. 116. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 267.

³⁴ Rüster, Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon*, p. 212. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 808.

³⁵ Ertem, *Boğ. Met. Göre Hit. Dev. Anad. Faunası*, p. 55.

³⁶ S. P. B. Durnford, J. R. Akeroyd, “Anatolian *marshanha* and the Many Uses of Fennel”, *Anatolian Studies*, no. 55, 2005, p. 9.

³⁷ Or. 95/1 VII 16: A. Süel, O. Soysal, “A Practical Vocabulary from Ortaköy”, *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana, 2003, p. 353.

expression NUMUN ZAG.AḪ.LI^{SAR} is seen before NU.LUḪ.ḪA^{SAR} but there is *a-an-ki-ša-aš* NUMUN-*an* instead of it in the second text.

The expression NUMUN ZAG.AḪ.LI^{SAR} mentioned in line 3 in the text about the treatment of *inan* ve *šatar* diseases means that the seed of the plant is used in the treatment. AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} is seen to be used with NU.LUḪ.ḪA^{SAR} in the treatment of *inan* and *šatar* diseases. In KUB XXXVII 1 Obv. I 20, there is the use of the determinative U indicating the herbaceous kind of the plant.

Harmal (*Peganum harmala* L.) is used in the treatment of hemorrhoids.³⁸ Fennel (*Foeniculum vulgare* Mill.) is traditionally used for blurry eyes, itching and digestive problems.³⁹

KUB VII 1 Obv. I

It is a text about the treatment of an undefined disease. It is about a ritual for treatment. The disease can be thought to be a disease of the stomach from the expression “if the child faints or his intestines are injured” in the introduction part (Obv. I 1-2). It is understood that beer malt / brewer’s yeast is prepared using the ingredients in the part after the prescription. According to it, all greenery is smushed and mixed into the yeast. A little water is poured. From the expression “Then I gargle the mouth of the child and pour it into the mouth of the child and (the child) swallows it” (Obv. I 29-33), we understand that the patient is asked to gargle with this yeast and drink the yeast.⁴⁰

19 *ma-a-an I-NA* U₄ II^{KAM} *lu-uk-kat-ta nu ŠA* GIŠKIRI₆^{HIA} *ḫu-u-ma-an*
 20 *BABBAR kap-pa-a-ni* GE₆ *kap-pa-a-ni a-an-ki-ša-aš* NUMUN-*an TI-I-IA-TI*
 21 *AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} ḫa-az-zu-ya-ni-iš ḫa-šu-uš-ša-ra-a-an la-ak-kar-ya-an*
 22 *ip-pi-ia-an-za-na-aš ša-a!-na ku-uk-ku-ul-la-aš mu-ú-li-li tar-pa-tar-pa-aš*
 23 *še-ḫu-un-za iš-ša-ra-a-ši-la-aš a-ri-e-ša-an tu-u-un-tu-u-li*
 24 *ša-a-da-ia-an šu-up-pi-iš ḫi-in-ḫi-in-du la-a-pa-ar-ša QA-AK-KU*

³⁸ U. Çakılcıoğlu, İ. Türkoğlu, “Plants Used for Hemorrhoid Treatment in Elazığ Central District”, *Acta Horticulturae*, no. 826, 2007, pp. 89-96.

³⁹ F. Tetik, S. Civelek U. Çakılcıoğlu, “Traditional Uses of Some Medicinal Plants in Malatya (Turkey)”, *Journal of Ethnopharmacology*, no. 146, 2013, pp. 331-346.

⁴⁰ Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, p. 110.

KUB VII 1 Obv. I (19) When it becomes light on the second day (of ritual treatments), she puts everything out of the gardens: (20) white caraway, black caraway, seed of *ankiš*, *TIĪATU*, (21) AN.TAḪ.ŠUM^{SAR}, *ḫazzuyani*, *ḫašuššara*, *lakarḫa*, (22) *ippūnaza*, *šana*, *kugulla*, *mulili*, *tarpatarpa*, (23) *šeḫunza*, *areša*, *iššarališa*, *tuntuli*, (24) *šadayan*, pure, *ḫinḫindu*, *laparša*, *QA-AK-KU*

ankiṣ-; It is a plant whose species is unknown.⁴¹ It is alleged to be a green horticultural plant.⁴² GIŠMÚ.SAR is sorted among the horticultural plant like the other plants in the text. It is considered among the plants used for the treatment of the disease in Line 20. The expression “*a-an-ki-ša-aṣ* NUMUN-*an*” in the text means that the seeds of the plant are used. It can also be used as a medicine in ABoT 34 11. Making medicines out of the roots of the plants is a traditional method even today.⁴³

hašuššara/haššušara-; It is a plant whose species is unknown.⁴⁴ It is regarded among a group of horticultural plants used in the treatment of diseases in Line 21.

Based on the feminine form –šara, it was tried to be compared to *haššuššara*, the feminine form of the word *hašuš* “king”.⁴⁵ It was read as the king’s plant.⁴⁶

hazzuani-; It is suggested to be lettuce although its species is uncertain.⁴⁷ It is among the horticultural plants like the other plants in the text. Since it is mentioned just after AN.TAḤ.ŠUM^{SAR} in Line 21, it is tried to be associated with this plant.⁴⁸ Wild lettuce (*Lactuca serriola* L.) has diuretic, antispasmodic and sedative effects.⁴⁹

hinhindu-; It is a plant whose species is unknown. It is considered among the horticultural plants used in treatment in Line 24.⁵⁰

ipḫiia/ipḫianza-; It is a plant whose species is unknown.⁵¹ It is one of the horticultural plants mentioned in Line 22. The plant *ipḫiia* is seen with both GIŠ (KUB II 13 II 21, KBo X 24 III 6) and (KUB XXV 32 Obv. I 29) determinatives. However, the same use is not seen for *ipḫianza*. From a legend text about goddess Inara⁵² (KUB XXXIII 59 Rev. III 12), we understand that people could sit under

⁴¹ Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, p. 377. H. A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor*, AOS 5, 1974, s. 112. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 31.

⁴² (Tischler 2001; Puhvel 1984).

⁴³ R. Polat, F. Satıl, U. Çakılcıoğlu, “Medicinal Plants and Their Use Properties of Sold in Herbal Market in Bingöl (Turkey) District”, *Biological Diversity and Conservation*, no. 4/3, (2011), pp. 25-35.

⁴⁴ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 46. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 197.

⁴⁵ Ertem, *Boğ. Met. Göre Hit. Dev. Anad. Faunası*, p. 43.

⁴⁶ Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, p. 110.

⁴⁷ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 49. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 208.

⁴⁸ Ertem, *Boğ. Met. Göre Hit. Dev. Anad. Faunası*, p. 43.

⁴⁹ Çakılcıoğlu *et. al.* “Harput (Elazığ) ve Çevresindeki Bazı Bitkilerin”, pp. 22-28.

⁵⁰ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p.50. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 213.

⁵¹ Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, p. 69. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, p. 341. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 62.

⁵² CTH 336. Goddess in Hurro-Hittite mythology. Laroche, E., “Textes Mythologiques hittites en transcription: Mythologie Anatolienne I”, *Revue Hittite en Asiatique*, no. 23/77, Klincksieck, (1965), pp. 61-178.

this plant. When the use of GIS is also considered, it is thought to be a tall plant or a tree.⁵³ The name of the plant was given to a feast (KUB XXXIII 59 Rev. III 12).

kappani-; is translated as cumin⁵⁴ or caraway.⁵⁵ There are also contrary views.⁵⁶ It is considered among the horticultural plants used in treatment as BABBAR *kap-pa-a-ni* andin GE₆ *kap-pa-a-ni* in Line 20. BABBAR means “white” and GE₆ means “dark/black.” In this situation, the plants mentioned in the text are translated as white cumin and black cumin. What is named GE₆ *kap-pa-a-ni* in the text may be black sesame. Because black sesame is also known as black cumin.⁵⁷ It is possible to see this matching also from the dictionary text found in Ortaköy. In the text, (Or. 95/3 IX 21-22) *dankui kappani-* and ^UGAMUN GE₆, the plant’s name in Sumerian matches. However, both words are considered as equivalent to the word *ṢIBŪ*, which means black sesame in Akkadian.⁵⁸ It can be seen that *kap-pa-a-ni* GE₆ is put into a kneading trough (^{DUG}*išnura*) and it is used in making dough, in Maštigga ritual texts.⁵⁹ As is known, black sesame can be used in making dough but cumin does not have such a use. As for BABBAR *kap-pa-a-ni*, it should indicate cumin, conforming to the traditional translation. Cumin (*Cuminum cyminum* L.) is used to cure stomach ache and cold in Karaisalı, a district of Adana, Turkey⁶⁰

kugulla-; It is a plant whose species is unknown. It is defined as a medicinal plant.⁶¹ There is the use of the determinative SAR (KBo XI 19 Obv. 3, Rev. 12). It is mentioned between the names *ipḫianza* and *mulili* in Line 22. It may be a similar horticultural plant. The plant is tried to be associated with *lakarua* and *šararmi*, which are also uncertain in terms of their species.⁶²

⁵³ E. Neu, *Glossar zu den Althethitischen Ritualtexten*, StBoT 26, 1983, s. 76. Ertem, *Boğ. Met. Göre Hit. Dev. Anad. Faunası*, p. 130. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 261.

⁵⁴ A. Goetze, “Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals”, *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton University Press, p. 351, J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch 3. Ergänzungsheft*, C. Winter, Heidelberg, 1966, p. 18. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 72.

⁵⁵ Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, p. 78.

⁵⁶ Ertem, *Boğ. Met. Göre Hit. Dev. Anad. Faunası*, p. 46.

⁵⁷ Baytop, T., *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* (*Dictionary of Turkish Plant Names*), Türk Dil Kurumları Yayınları, Ankara 2007, p. 246.

⁵⁸ Süel, Soysal, “A Practical Vocabulary from Ortaköy”, p. 354, 364.

⁵⁹ N. Oettinger, “Entstehung von Mythos aus Ritual. Das Beispiel des hethitischen Textes CTH 390A”, *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität*, Münster, Ugarit-Verlag, 1961, s. 348-352.

⁶⁰ Güneş, S. *Karaisalı (Adana) ve Köylerinde Halkın Kullandığı Doğal Bitkilerin Etnobotanik Yönden Araştırılması*, (*The Ethnobotanical Investigation of the Natural Plants of the People in Karaisalı (Adana) and Their Villages*), Niğde Üniversitesi Fen Bilimleri Enst., Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2010.

⁶¹ Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 356.

⁶² Ertem, *Boğ. Met. Göre Hit. Dev. Anad. Faunası*, p. 46.

lakarua-; It is thought to be a plant from the legume family.⁶³ There is its use with the postposition SAR (KBo V 2 Obv. I 15) and the determinative GIŠ (KBo XII 90 9). It is thought to be a horticultural plant when it is used with SAR and it is thought to be a fruit (tree) when used with GIŠ.⁶⁴ When it is considered that the uses of SAR and GIŠ are not used instead of each other, *lakarua* here is probably a horticultural plant. It is sorted among the plants used in making medicines without a determinative in Line 21. It can be seen that it is put on the body of an ill child as an ointment, in the continuation of the same text (Obv. 37-38).

laparša-; It is defined as a horticultural plant⁶⁵ or a vegetable⁶⁶ It is sorted among the plants used in making medicines in Line 24.

mulili-; It is defined as a horticultural plant⁶⁷ or a vegetable.⁶⁸ It is sorted among the plants used in making medicines in Line 22.

QA-AK-KU (KAKKU^{SAR}); It is defined as a plant used for medical purposes or its fruit.⁶⁹ The word, which is in Akkadian, is read as lentil or small beans.⁷⁰ It is also evaluated as pea⁷¹ or small pea.⁷² It is considered among the plants used in making medicines in Line 24.

šadayan-; It is defined as a horticultural plant or a flower.⁷³ It is considered among the plants used in making medicines in Line 24.

šehunza/šehunt-; It is a plant whose species is unknown.⁷⁴ It is considered among the plants used in making medicines in Line 23.

tarpatarpa-; It is a plant whose species is unknown.⁷⁵ It is thought to be used also in cooking besides its curative quality.⁷⁶ It is also suggested to be coriander.⁷⁷ There

⁶³ J. Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 5, Mouton Publishers, Berlin, New York, 2001, s. 37.

⁶⁴ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 91. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 390. CHD, Vol. L-N, s. 19.

⁶⁵ Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, p. 69. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 92. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 396.

⁶⁶ CHD, Vol. L-N, s. 43.

⁶⁷ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 107. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 457.

⁶⁸ CHD, Vol. L-N, s. 328.

⁶⁹ Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 298.

⁷⁰ CAD, Vol. 8-K, s. 58.

⁷¹ Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, p. 110.

⁷² W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Band I: A-L, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1965, s. 422.

⁷³ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 147. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 622.

⁷⁴ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 148. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 626.

⁷⁵ (Friedrich 1952; Hoffner 1967).

⁷⁶ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 150.

⁷⁷ Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, p. 245. ; Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 700

are *mulili* and *šehunza* among the plants used in making medicines in Line 22.

TIIATU; It is liked to be translated as poison parsley.⁷⁸ In this situation, it can be considered as the Akkadogramme of the NULUH.ĦA^{SAR} Sumerogramme mentioned in KUB XLIV 61 Obv. I 4. It is mentioned just before AN.TAĦ.ŠUM^{SAR} in Line 20. A situation seen similar to its use in KUB XLIV 61 Obv. I 4 can indicate that the name of the plant is read correctly. The plant *TIIATU* is used in the treatment of “spellbound” people in Mesopotamian sources.⁷⁹ If we consider this expression as a kind of psychological disease, it can also be expressed that the plant of poison parsley is used in the treatment of neurological diseases in Anatolia, in a similar way.

Ferulago species were used in making medicines and they were given local names *hiliti* (hiltite), *şeytan teresi* (poison parsley), *şeytan boku* (Satan’s poop) in the Ottoman era.⁸⁰

tuntuli-; It is a plant whose species is unknown.⁸¹ It is considered among the plants used in making medicines in Line 23.

KBo XXI 19 Obv. I

It is a text about the treatment of a disease whose kind is not certain;⁸²

6 Ú-UL ^Úĥar-ia-ti-t[a-]x du-uk-x[

7 A-ni-kán ku-it ^Úšu[-](-)an-da[

8 nu-uš-ši pá-r-aš-du-uš x[-]ni ta-ak-k[i

9 nu ^Úšu-ya-ri-ta-aš x[p]ár-aš-du-uš-mi-iš[

10 ^Úa-ar-ni-ta-aš-ši(-) pá}r-aš-du-uš[

11 ĥa-aĥ-li-u-ya-an-za [ ]x-ša-x[

12 nu ki-i ya-aš-ši ^Úa[

arnitašši-; It is defined as a medicinal weed/plant.⁸³ The determinative Ú in Line 10 and 12 indicate that it is a herbaceous plant. The word *par-aš-du-uš* in the

⁷⁸ Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch* 3, p. 104.; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, p. 69. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 295. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 725.

⁷⁹ CAD, Vol. 18-T, s. 400.

⁸⁰ Bilgin, A. *Osmanlı Döneminde İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbi Bitkiler*, p. 237-252.

⁸¹ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 180. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 736.

⁸² Burde, *Hethitische Medizinische Texte*, p. 36.

⁸³ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 23. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 57.

same part in the given text means bud. In this case, the plant may have buds⁸⁴ or its buds may be used for medical purposes. However, since the related part is broken, it is difficult to comment.

hariati-; It is defined as a medicinal plant used in making medicines.⁸⁵ It is mentioned as *ha-a-ri-ia-ti-in*^{SAR} in Line 9, thus, it should be an alliaceous plant. Since it is used with the determinative U in Line 6, it is understood that it is a herbaceous plant.

šuyarita-; It is defined as a medicinal plant.⁸⁶ The word is thought to be related to the word *šuyaru(i)-* which means “strong/ hardy” in Luwi language.⁸⁷ Since it is used with the determinative U in Line 7 and 9, it is understood that it is a herbaceous plant. The word *par-aš-du-uš-mi-iš* in the same line can be read as the form of the word “bud” with a possessive suffix. In this case, it may be a plant with buds like *arnitašši* or at least its buds are used for medical purposes.

KBo XXI 74 Rev. III

It is a text about the treatment of a body part named *auli*. It is remarked that this organ can be the neck, the throat, the carotic artery⁸⁸ or the spleen⁸⁹ but it cannot be the bronchus.⁹⁰ The disease can be thought to be a rheumatic or dermatological problem in the related parts. Because, when the medical knowledge of the Hittites is considered, it is more probable that a practice was made on the outer surface of the related parts rather than a surgical situation.⁹¹

6 [ma-a-]an UKÛ-an a-ú-li-iš ku-it-ki AŠ-RA e[-ep-zi]
 7 nu ki-i Ú da-a-i har-ša-at-ta-na-aš-ša^{SAR}[
 8 GA-PA-NU ŠE(-)e-u-ya-an da-a-i na-at-ta an-da[
 9 ki-na-a-iz-zi SIG₅-ah-zi nu UKÛ-an ku-it[

⁸⁴ Starke, F., *Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, StBoT 31, Harrassowitz, Wiesbaden, 1990, p. 207.

⁸⁵ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 42. Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 178. Burde, *Hethitische Medizinische Texte*, p. 61.

⁸⁶ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 157. Burde, *Hethitische Medizinische Texte*, p. 73.

⁸⁷ O. Carruba, *Das Beschwörungsritual für die Göttin Wišurijanza*, StBoT 2, 1966, pp. 14-15. Starke, *Untersuchung zur Stammbildung*, p. 209.

⁸⁸ Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, p. 61.

⁸⁹ Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 78.

⁹⁰ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 29.

⁹¹ Burde, *Hethitische Medizinische Texte*, p. 26.

KBo XXI 74 Rev. III (6) When a man the auli ta[kes] some place (7) then he takes this herb: *haršatta-našša*, [(8) root, ... he takes grain and it into it [(9) he ordered, ma(de) good and gave people what [

eua-; It is suggested to be a kind of barley.⁹² It is mentioned with *šepit-*, which is perceived as a kind of wheat, in many text places. It is mentioned as *ŠE (-)e-u-ua-an*” in Line 8. The determinative *ŠE* which means grain indicates the plant’s feature of barley kind. In the related text, another plant which is mentioned before the *eua-* plant and whose name cannot be read is understood to be a plant whose root is used in making medicines because of its *GA-PA-NU* Akkadogramme which means “root.” A similar situation is suggested for the plant *eua* (Ertem 1987). However, any translation which can make this situation valid is not suitable in terms of grammar.

Barley (*Hordeum vulgare* L.) is used as intestinal regulatory, for diarrhea, anorexia and appetizing in traditional treatment⁹³

haršattanašša-; Its species is unknown. It is characterized as a medical plant.⁹⁴ In Line 7, it is among the plants which must be used by the patient in case the *auli* part gets sick. It is used with the determinatives *ŠAR* and *Ú*.⁹⁵ In this case, this plant should be both a herbeceous and alliaceous plant.

Medical Plants in the Other Texts

^{GIŠ}*BURĀŠU*; is thought to mean juniper⁹⁶ or umbrella pine.⁹⁷ The expression “NUMUN ^{GIŠ}*BU-RA-ŠU*” in KUB XLIV 65 7’de indicate that the seed of the plant is used. It is used with *ZAG.AḪ.LI^{ŠAR}* for the treatment of a disease whose name cannot be read. It is seen that it is used in making medicines with ^{GIŠ}*KIR-KI-RA-NU* which is liked to be equalized with the seed of the umbrella pine in KUB XXXVII I Obv. 13.⁹⁸ In this case, its evaluation as juniper can be more correct. This plant may be related to *ZAG.AḪ.LI^{ŠAR}* mentioned above. In KUB IV 47 Obv. I 30, it is written that *ZAG.AḪ.LI^{ŠAR}* and ^{GIŠ}*BURĀŠU* were put in a stone receptacle, in a ritual text about depression treatment.⁹⁹ The same text is used twice more during the ^{GIŠ}*BURĀŠU* ritual in Obv. I 40, Rev. I 18. Although the

⁹² J. Friedrich, E. Kammenhuber, *Hethitisches Wörterbuch*, Band II: E, C. Winter, Heidelberg, 1988, p. 141. Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, p. 46. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 34.

⁹³ S. A. Sargin, E. Akçicek, S. Selvi, “Anethnobotanical Study of Medicinal Plants Used by The Local People of Alaşehir (Manisa) in Turkey”, *Journal of Ethnopharmacology*, no. 150, 2013, pp. 860–874.

⁹⁴ Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 186.

⁹⁵ Ertem, *Boğ. Met. Göve Hit. Dev. Anad. Faunası*, p. 122.

⁹⁶ Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, p. 91. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, p. 306. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 275. CAD, Vol. 2-B, p. 326. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, p. 139.

⁹⁷ F. Köcher, “Ein akkadischer medizinischer Schülertext aus Boğazköy”, *AfO*, no. 16, 1952, p. 47.

⁹⁸ Köcher, “Ein akkadischer medizinischer Schülertext”, p. 47.

⁹⁹ G. Beckman, “A Hittite Ritual for Depression (CTH 432)”, *Tabularia Hethaeorum, Festschrift Košak*, Dresden Beiträge zur Hethitologie 25, 2007, p. 70-72.

place of the first text is quite broken, water and beef offerings are told. The place of the second text is more secured and ^{GIŠ}BURĀŠU is risen while the flour bowl is taken from the ground. It is difficult to make a medical evaluation about the text. It is understood that the seeds of KUB XLIV 65 6'da ZAG.AḪ.LI^{SAR} and ^{GIŠ}BURĀŠU are used in making medicines together, again in KUB XLIV 65 6.

The decoction of the cone of the juniper (*Cupressus sempervirens* L.) tree is used for hemorrhoids.¹⁰⁰ The infusion of umbrella pine (*Pinus pinea* L.) is used for bronchitis and cardiovascular diseases.¹⁰¹

Ì.GIŠ=ŠE.GIŠ.Ì; Since ŠE.GIŠ.Ì is read as sesame oil in the classical translation, Ì.GIŠ is translated as sesame oil.¹⁰² However, it is suggested not to have any connection with sesame.¹⁰³ The pronunciation of the plant can be said to be contradictory.¹⁰⁴ The lexical meaning of Ì.GIŠ is "vegetable oil".¹⁰⁵ The Sumerogram ŠE.GIŠ.Ì, which is considered as related to this word, was evaluated as flax seed in Mesopotamian sources.¹⁰⁶ Avoiding a certain evaluation, the word can be thought to be used commonly for sesame and flax oil within the scope of vegetable oil.¹⁰⁷

Sesame (*Sesamum indicum* L.) is traditionally used in the treatment of diabetes.¹⁰⁸ In KBo XXI 20 Obv. I 12, it is understood that Ì.GIŠ is poured onto the patient's body together with a plant whose name is not read in case of headache/nose and mouth aches.

^{GIŠ}SU.ÚR.MÌN; It is thought to mean cypress.¹⁰⁹ It is also suggested to be juniper.¹¹⁰ The determinative Ì meaning "oil" in the beginning of the expression

¹⁰⁰ R. Polat, F. Satıl, "An Ethnobotanical Survey of Medicinal Plants in Edremit Gulf (Balıkesir-Turkey)", *Journal of Ethnopharmacology*, no. 139, 2012, pp. 626-641.

¹⁰¹ Polat, Satıl, "An Ethnobotanical Survey of Medicinal Plants", pp. 626-641.

¹⁰² A. Goetze, "Hittite Myths, Epics and Legends", *ANET*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1955, s. 127. Rüster, Neu, *Helhitisches Zeichenlexikon*, p. 262. ; Tischler, *Helhitisches Handwörterbuch*, p. 254. G. Güterbock, "Oil Plants in Hittite Anatolia", *JAOs*, no. 88/1, 1968, s. 71.

¹⁰³ H. A. Hoffner, "Oil in Hittite Texts", *The Biblical Archaeologist*, no. 58/2, 1995, p. 108, 110.

¹⁰⁴ CHD, Vol. Š-1, s. 207.

¹⁰⁵ M. Civil, "Lexicography", *Sumerological Studies in honor of Thorkild Jacobsen*, ed. S. Lieberman, *Assyriological Studies*, no. 20, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1974, p. 141.

¹⁰⁶ CAD, Vol. 17-Š, 1, s. 307. H. Helbaek, "The Plant remains from Nimrud", *M. E. L. Mallowan. Nimrud an Its Remains*, Vol. 2, pp. 613-618. D. Bedigian, "še-giš-i Sesame or Flax?", *Bulletin on Sumerian Agriculture*, no. 2, 1985, pp. 159-178.

¹⁰⁷ S. Demirel, "Hititçe Metinlerde Keten Tohumu na İlişkin Bir Öneri" *Gazi Akademik Bakış*, no. 10/19, 2016, pp. 161-168.

¹⁰⁸ C. Durmuşkahya, M. Öztürk, "Ethnobotanical Survey of Medicinal Plants Used For The Treatment Of Diabetes in Manisa, Turkey", *Sains Malaysiana*, no. 42, 2013, pp. 1431-1438.

¹⁰⁹ Rüster, Neu, *Helhitisches Zeichenlexikon*, p. 128. Tischler, *Helhitisches Handwörterbuch*, p. 258.

¹¹⁰ Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, p. 110.

İ^{GIS}ŠU.ÚR.MAN in KBo XXI 20 Obv. I 18 means that the plant is used in the treatment of illnesses. From the text, it is understood that this plant is used in the treatment of a person bothered by genies (mental illness). Cypress (*Cupressus sempervirens* L.) is traditionally used for wart treatment and toothache.¹¹¹

UĐ.NI.ŠA^{SAR}; Its species is unknown. It can be defined as a plant used for medical purposes. From the completion UĐ.NI.ŠA^{SAR} *pár-aš-du-un* in KUB XLIV 63 Obv. II 9, it is understood that the plant is used in making medicines. According to what it understood from the text, the buds of this plant washed with water are used in case of bleeding. It is understood that the seeds of the plant *PILLŪ* are used as medicine from the expression "NUMUN *PÍ-IL-LE-E*" in the place of the text in KUB XXXVII 1 Obv. 35. This plant was evaluated as mandrake/mandrake root.¹¹² Considering its similar curative features, the plant *PILLŪ* can be regarded as a plant connected to the UĐ.NI.ŠA^{SAR} Sumerogramme.

ħaħuīšaia-; It is suggested to be a plant of weed or vegetable kind but used for medical purposes.¹¹³ It is mentioned as *GA-PA-NŪ ħa-ħu-u-i-ša-ia^{SAR}* in KBo XXI 17 Ik. Kol. 1 l x]. It is an alliaceous plant. In the related text, it is mentioned after a plant whose name cannot be read and whose root is used as it is understood from the text.

ariattarija-; It is thought to be a curative¹¹⁴ and an alliaceous plant whose species has not been determined.¹¹⁵ It is mentioned as *a-ri-ia-at-ta-ri-ia- an^{SAR}* in KUB XLIV 64 Obv. II 7, as a plant related to a disease whose name cannot be read. The beginning part of the name is broken. Because of this reason, it can be equalized to one of the other plant names (*hariyati?*). It is phonetically close to the word *ariatt*.¹¹⁶ which means height, mountain or hill, connected to the God of Storm in Luwi language.

Discussion and Conclusion

As far as understood from the Hittite cuneiform texts survived to the present day from the 2nd millenium B.C., the Hittites used plants for treatment. Although the number of the related texts are few and these texts are broken, the existence of a Hittite medicine is clear. Using plants for healing indicate a cultural accumulation.

¹¹¹ Sargin *et al.* "Anethnobotanical Study of Medicinal Plants", pp. 860–874.

¹¹² Köcher, "Ein akkadischer medizinischer Schülertext", p. 47, 55. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, p. 863.

¹¹³ Rüter, Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon*, p. 127. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 35. Ertem, *Boğ. Met. Göre Hit. Dev. Anad. Faunası*, p. 120. J. Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. III, Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1991, p. 9.

¹¹⁴ Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, p. 22.

¹¹⁵ Ünal *Multilinguales Handwörterbuch*, p. 52.

¹¹⁶ Starke, F., *Untersuchung zur Stammbildung*, pp. 63-64.

Using plants for healing can be said to be a part of different religious rituals besides being a real practice in the Hittite society. This situation is a feature of the Hittite medicine which can be criticized when compared to the medical practices in the other Ancient Near Eastern societies. In spite of this, the reality of the knowledge about curative features of plants in the Hittite society does not change. There are the name of the disease and a short explanation in the introduction parts of some Hittite texts which have the quality of prescriptions. In the continuation, there are the lists of the plants to be used in the treatment. From these parts of the texts, it is understood that the Hittites used the roots, trunks, buds, flowers and all plant and seed parts in treatment. The doses and the using ways of these parts are explained in the related texts.

Limited information about the herbal treatment methods of the era is obtained from the Hittite cuneiform scripts. However, it was reported that the plants used by the Hittites were used for similar and different disease in different regions of Anatolia, in many ethnobotanical studies. It is understood that some of the plants used for healing in the Hittite era are still used with their similar features, with this study. Because of this reason, it can be said that the use of herbs which has become traditional from generation to generation has become a part of our culture.

BIBLIOGRAPHY

- Akgül, G. - Yılmaz, N. - Celep, A. - Celep, F. - Çakılcioglu, U. "Ethnobotanical Purposes of Plants Sold By Herbalists and Folk Bazaars in The Center of Cappadocica (Nevsehir, Turkey)", *Indian Journal of Traditional Knowledge*, no. 15, 2016, pp. 103-108.
- Akun, Ş. "Antalya Köylerinde Halk Doktorluğu, Baytarlığı, Eczacılığı (Folk Medicine, Veterinary and Pharmacy in Antalya Villages)", *Türk Akdeniz*, no. 2, 1938, pp. 28-29.
- Alp, S., "Zu den Körperteilnamen im Hethitischen Anatolia", *Anatolia (Anadolu)*, no. 2, (1957), pp. 1-47.
- Ataç, A. - Kahya, E. - Şar, S. "Dioscorides'in Materia Medica'sında Tedavide Kullanılan Bazı Tıbbi Bitkilerin Geçmişte ve Günümüzde Kullanımları Açısından Değerlendirilmesi (Evaluation Some Medicinal Plants Used in Medicine in Materia Medica of Dioscorides in Terms of Past and Present Uses), *V. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, pp. 489-499.
- Atik, A. D. - Öztekin, M. - Erkoç, F. "Biyçeşitlilik ve Türkiye'deki Endemik Bitkilere Örnekler (Examples of biodiversity and endemic plants in Turkey)", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, no. 30, 2010, pp. 219-240.
- Aydinoğlu, G. "Posof'ta Hastalıkları Tedavi Usulleri (Treatment Procedures for Diseases in Posof)", *Türk Folklor Araştırmaları*, no. 231, 1968, pp. 5084-5085.
- Balcıoğlu, N. R. "Ardahan Havalisinde Halk Hekimliğinin Kullandığı İlaçlar (Medicines Used by the People of Ardahan For Folk Medicine)", *Türk Folklor Araştırmaları*, no. 2/26, 1951, pp. 414.
- Baytop, A. *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları (Botanical History Studies in Turkey)*, Tübitak Yayınları, Ankara 2004.
- Baytop, T., *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü (Dictionary of Turkish Plant Names)*, Türk Dil Kurumları Yayınları, Ankara 2007.
- Bedigian, D., "še-giš-i Sesame or Flax?" *Bulletin on Sumerian Agriculture*, no. 2, 1985, pp. 159-178.
- Beckman, G., "A Hittite Ritual for Depression (CTH 432)", *Tabularia Hethaeorum, Festschrift Koşak*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie, no. 25, 2007, pp. 6981.

- Bilgin, A., “Osmanlı Döneminde İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbi Bitkiler, Osmanlılarda Sağlık (*Medical Plants Used in Medicine Production in the Ottoman Period, Health in Ottomans*)”, (Eds: Yılmaz, C., and Yılmaz, N.), Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Burde, C., *Hethitische Medizinische Texte*, StBoT 19, Harrassowitz, Wiesbaden 1974.
- Carruba, O., *Das Beschwörungsritual für die Göttin Wišurijanža*, StBoT 2, Harrassowitz, Wiesbaden 1966.
- CAD, Vol. 2-B, Oppenheim, A. L. (Edit. in Charge), *Chicago Assyrian Dictionary*, Oriental Institute, Chicago Illinois, 1965.
- CAD, Vol. 8-K, Oppenheim, A. L. (Edit. in Charge), *Chicago Assyrian Dictionary*, Oriental Institute, Chicago, Illinois 1971.
- CAD, Vol. 17-Š, Part 1, Reiner, E. (Edit. in Charge), *Chicago Assyrian Dictionary*, Oriental Institute, Chicago, Illinois 1989.
- CAD, Vol. 17-Š, Part 3, Reiner, E. (Edit. in Charge), *Chicago Assyrian Dictionary*, Oriental Institute, Chicago, Illinois 1992.
- CAD, Vol. 18-T, Reiner, E. (Edit. in Charge), *Chicago Assyrian Dictionary*, Oriental Institute, Chicago, Illinois 2006.
- CHD, Vol. L-N, *Chicago Hittite Dictionary*, Volume L-N, Hoffner, H. A. Güterbock, H. G., Oriental Institute, Chicago, Illinois 1989.
- CHD, Vol. Š-1, *Chicago Hittite Dictionary*, Volume Š, Fascicle 1, H. A. Hoffner, H. G. Güterbock, Oriental Institute, Chicago, Illinois 2002.
- Civil, M., "Lexicography", *Sumerological Studies in honor of Thorkild Jacobsen, ed. S. Lieberman, Assyriological Studies*, no. 20, The University of Chicago Press, Chicago, London 1974, pp., 123-157.
- Cornelius, F., “Das Hethitische ANTAHSUM(SAR)-Fest”, *RAI*, no. 27, 1969, pp. 171-174.
- Çakılcıoğlu, U. - Türkoğlu, İ., “Plants Used for Hemorrhoid Treatment in Elazığ Central District”, *Acta Horticulturae*, no. 826, 2007, no. 89-96.
- Çakılcıoğlu, U. - Türkoğlu, İ. - Kürşat, M., “Harput (Elazığ) ve Çevresindeki Bazı Bitkilerin Etnobotanik Özellikleri (Ethnobotanical Properties of Some Plants in Harput (Elazığ) and Its Environment)”, *Firat University Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, no. 5/2, 2007, pp. 22-28.

- Dardano, P., *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattusa* (CTH 276-282), StBoT 47, Harrassowitz, Wiesbaden 2006.
- Demirel, S., "Hititçe Metinlerde Keten Tohumu na İlişkin Bir Öneri" *Gazi Akademik Bakış*, no. 10/19, 2016, pp. 161-168.
- Durnford S. P. B., Akeroyd, J. R., "Anatolian *marashanha* and the Many Uses of Fennel", *Anatolian Studies*, no. 55, 2005, pp. 113.
- Durmuşkahya, C., Öztürk, M., "Ethnobotanical Survey of Medicinal Plants Used For The Treatment Of Diabetes in Manisa, Turkey", *Sains Malaysiana*, no. 42, 2013, pp. 1431-1438.
- Erkut, S., "Hititlerde AN.TAH.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme (A Study on the Plant and Feast of AN.TAH.ŞUM^{SAR} in Hittites)", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (16-27 Eylül 1996, Çorum), 1998, pp. 189-195.
- Ertuğ, F., "Baharın Müjdecisi: Çiğdem (Crocus) ya da AN.TAH.ŞUM^{SAR} Hititler Devri Anadolu Florasına Küçük Bir Katkı (Harbinger of Spring: Crocus, Çiğdem or AN.TAH.ŞUM^{SAR} a Small Contribution to the Anatolian Flora of the Hittite Period)", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, no. 3, 2000, pp. 129-136.
- Ertem, H., *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası Florası (According to Bogazköy Texts Flora of Anatolia in Hittites Age)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1987.
- Friedrich, J., *Hethitisches Wörterbuch*, Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter, Heidelberg, 1952.
- _____, *Hethitisches Wörterbuch*, 2. Ergänzungsheft, C. Winter, Heidelberg. 1961.
- _____, *Hethitisches Wörterbuch*, 3. Ergänzungsheft, C. Winter, Heidelberg. 1966.
- Friedrich, J., Kammenhuber, E., *Hethitisches Wörterbuch*, Band II: E, C. Winter, Heidelberg 1988.
- Goetze, A., "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton University Press, pp. 346-361.
- _____, "Hittite Myths, Epics and Legends", *ANET*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1955, pp. 120-128.
- _____, "Hittite Prayers", *ANET*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1955, pp. 393-401.

- Günbatan, T., Gürbüz, İ., Özkan, A.M.G., “The Current Status of Ethnopharmacobotanical Knowledge in Çamlıdere (Ankara, Turkey)”, *Turkish Journal of Botany*, no. 40, 2016, pp. 241-249.
- Güneş, S. *Karaisalı (Adana) ve Köylerinde Halkın Kullandığı Doğal Bitkilerin Etnobotanik Yönden Araştırılması, (The Ethnobotanical Investigation of the Natural Plants of the People in Karaisalı (Adana) and Their Villages)*, Niğde Üniversitesi Fen Bilimleri Enst. Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2010.
- Güterbock, H. G., "An Outline of Hittite AN.TAH.ŠUM Festival", *JNES* 19, no. 2, 1960, pp. 80-89.
- _____, "Hittite Medicine" *Bulletin of the History of Medicine*, no. 36, 1962, pp. 109-113
- _____, "Religion und Kultus des Hethiter", *Neuere Hethiterforschung*, no. 62, 1964, pp. 4-73.
- _____, "Oil Plants in Hittite Anatolia", *JAOS*, no. 88/1, 1968, pp. 66-71.
- Haas, V., *Materia Magica et Medica Hethitica*, Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient, de Gruyter, Berlin, New York 2003.
- Helbaek, H., "The Plant remains from Nimrud", *M. E. L. Mallowan. Nimrud an Its Remains*, no. 2, pp. 613-618.
- Hoffner, H. A., *An English-Hittite Glossary*, Klincksieck, Paris 1967.
- _____, "Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor", *AOS*, no. 5, New Heaven, Connecticut, 1974.
- _____, "Oil in Hittite Texts", *The Biblical Archaeologist*, no. 58/2, 1995, pp. 108-114.
- Kandal, A. H., Yacoub, H. A., Gerkema, M. P., Swart, J. A. A., “Vanishing Knowledge of Plant Species in the Wadi Allaqi Desert Area of Egypt”. *Human Ecology*, no. 44/4, 2016, pp. 493-504.
- Kaval İ., Behçet, L., Çakılcıoğlu, U., “Ethnobotanical Study on Medicinal Plants in Geçitli and its Surrounding (Hakkari-Turkey)”, *Journal of Ethnopharmacology*, no. 155/1, 2014, pp. 171-184.
- Kaval İ., Behçet, L., Çakılcıoğlu, U., “Survey of Wild Food Plants for Human Consumption in Geçitli (Hakkari-Turkey)”, *Indian Journal of Traditional Knowledge*, no. 14/2, 2015, pp. 183-190.
- Khatun S., Parlak, K.U., Ridvan, P., Cakilcioglu, U., “The Endemic and Rare Plants of Maden (Elazığ) and Their Uses in Traditional Medicine”, *Journal of Herbal Medicine*, no. 2/3, 2012, pp. 68-75.

- Koçyiğit, M. - Özhatay, N., "The Wild Edible and Miscellaneous Useful Plants in Yalova Province (Northwest Turkey)", *Journal of Faculty Pharmacy of Istanbul University*, no. 40, 2009, pp. 19–29.
- Köcher, F. "Ein akkadischer medizinischer Schülertext aus Boğazköy", *Archiv für Orientforschung*, no. 16, 1952, pp. 47-56.
- Laroche, E., "Textes Mythologiques hittites en transcription: Mythologie Anatolienne I", *Revue Hittite en Asiatique*, no. 23/77, Klincksieck, 1965, pp. 61-178.
- Melchert, H. C., "Pudenta Hethitica", *JCS*, no. 35, 1983, pp. 137-138.
- Mükemre, M. - Behçet, L. - Çakılciöğlü, U., "Ethnobotanical Study on Medicinal Plants in Villages of Çatak (Van-Turkey)", *Journal of Ethnopharmacology*, no. 166, 2015, pp. 361-374.
- Mükemre, M. - Behçet, L. - Çakılciöğlü, U., "Survey of Wild Food Plants for Human Consumption in villages of Çatak (Van-Turkey)", *Indian Journal of Traditional Knowledge*, no. 15/2, 2016, pp. 183-191.
- Neu, E., *Glossar zu den Althethitischen Ritualtexten*, StBoT 26, Harrassowitz, Wiesbaden, 1983.
- Oettinger, N., "Entstehung von Mythos aus Ritual. Das Beispiel des hethitischen Textes CTH 390A", *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität*, Münster, Ugarit-Verlag, 1961, pp. 347-356.
- Özçelikay, G., "A Pilot Study on Rational Drug Use", *Journal of Fac. Pharm Ankara*, no. 30/2, 2001, pp. 9-18.
- Özhatay, N. - Kültür, Ş. - Aslan, S., "Check-list of Additional Taxa to The Supplement Flora of Turkey IV", *Türk Journal Botany*, no. 33, 2009, pp. 191-226.
- Öztelli, C., "Halk Tedavileri (Public Treatment)", *19 Mayıs - Samsun Halkevi Dergisi*, no. 7/66, 1944, p. 39.
- Paksoy, M. Y. - Selvi, S. - Savran, A. "Ethnopharmacological Survey of Medicinal Plants in Ulukışla (Niğde-Turkey)", *Journal of Herbal Medicine*, no. 6, 2016, pp. 42-48.
- Polat, R. - Çakılciöğlü, U. - Ertuğ, F. - Satıl, F. "An Evaluation of Ethnobotanical Studies in Eastern Anatolia", *Biological Diversity and Conservation*, no. 5, 2012, pp. 23-40.

- Polat, R. - Çakılcıoğlu U. - Satıl, F., “Traditional Uses of Medicinal Plants in Solhan (Bingöl-Turkey)”, *Journal of Ethnopharmacology*, no. 148/3, 2013, pp. 951-963.
- Polat R. - Satıl, F., “An ethnobotanical Survey of Medicinal Plants in Edremit Gulf (Balıkesir-Turkey)”, *Journal of Ethnopharmacology*, no. 139, 2012, pp. 626-641.
- Polat R. - Satıl, F. - Çakılcıoğlu, U., “Medicinal Plants and Their Use Properties of Sold in Herbal Market in Bingöl (Turkey) district”, *Biological Diversity and Conservation*, no. 4/3, 2011, pp. 25-35.
- Polat R. - Selvi S. - Çakılcıoğlu U. - Acar, M., “Investigations of Ethnobotanical Aspect of Wild Plants Sold in Bingöl (Turkey) Local Markets”, *Biological Diversity and Conservation*, no. 5/3, 2012, pp. 155-161.
- Polat R. - Çakılcıoğlu U. - Ulsan M.D., Paksoy, M.Y., “Survey of Wild Food Plants for Human Consumption in Elazığ (Turkey)”, *Indian Journal of Traditional Knowledge*, no. 14/1, 2015, pp. 69-75.
- Puhvel, J., *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. I, Mouton Publishers, Berlin, New York Amsterdam, 1984.
- _____, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. II, Mouton Publishers, Berlin, New York 1984.
- _____, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. III, Mouton de Gruyter, Berlin, New York 1991.
- _____, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. V, Mouton Publishers, Berlin, New York 2001.
- Rüster, C. - Neu, E., *Hethitisches Zeichenlexikon, Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten*, StBoT, Beiheft 2, Harrassowitz, Wiesbaden, 1989.
- Sargın, S. A., Akçicek, E., Selvi, S., “An ethnobotanical Study of Medicinal Plants Used by The Local People of Alaşehir (Manisa) in Turkey”, *Journal of Ethnopharmacology*, no. 150, 2013, pp. 860-874.
- von Soden, W., *Akkadisches Handwörterbuch*, Band I: A-L, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1965.
- Starke, F., *Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, StBoT 31, Harrassowitz, Wiesbaden 1990.

- Süel A. - Soysal, O. "A Practical Vocabulary from Ortakoy", *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana, 2003, pp. 349-365.
- Tetik F. - Civelek S. - Cakilcioglu, U., "Traditional Uses of Some Medicinal Plants in Malatya (Turkey)", *Journal of Ethnopharmacology*, no. 146, 2013, pp. 331-346.
- Tischler, J., *Hethitisches Handwörterbuch mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen*, Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, Innsbruck, 2001.
- Ugulu, I. - Baslar, S. - Yorek, N. - Doğan, Y., "The Investigation and Quantitative Ethnobotanical Evaluation of Medicinal Plants Used around Izmir Province, Turkey", *Journal of Medicinal Plants Research*, no. 3/5, 2009, pp. 345-367.
- Ünal, A., "Hitit Tıbbının Ana Hatları (Main lines of Hittite Medicine)", *Belleten*, no. 44/175, 1980, pp. 475-495.
- _____, "The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions According to the Cuneiform Texts from Bogazköy/Hattuša", *BMECCJ*, no. 3, 1988, pp. 5285.
- _____, *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen/A Concise Multilingual Hittite Dictionary/Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol. I-II, Verlag Dr. Kováč, Hamburg 2007.
- Yalçın, B. M. - Ünal, M. - Pirdal, H. - Selçuk, Y., "The History Of Medicine in Anatolia - 1st Part", *History of Medicine*, no. 20/1, 2016, pp. 33-44.

AL-MAKRĪZĪ'S KHITAT AND THE MARKETS IN CAIRO DURING THE MAMLŪKS ERA

ABDULLAH MESUT AĞIR*

Introduction

Located between Indian Ocean and the Mediterranean and also situated at the center of the intercontinental trade routes¹, the Near East had one of the most vibrant economies by large scale of production activities, the domestic market diversity and noteworthy trade networks with Asia, Africa and Europe until the end of 11th century². While Baghdad was an important metropolis in the early Middle Ages³, trade intensity began to shift from Iraq and Persian Gulf to Egypt, Red Sea and the port cities of Arabian Peninsula in the 10th century. Therefore, Cairo su-

* Asst. Prof., Batman University, Faculty of Arts and Science, Department of History, Batman/TURKEY, mesutagir@gmail.com

¹ In addition to the Asian spice and silk, the Near East goods were purchased and transported by the European merchants in return for silver in the 13th century. There were three main routes connecting the Levant and the Near East to Europe uttermost points of Asia. The first link was the north route which set off from Constantinople to the north of Black Sea and reached Central Asia. The Central route used to connect the Mediterranean to the Persian Gulf and the Indian Ocean via Asia Minor, Syria, Persia and Baghdad. As for the south link, it connected Alexandria, Cairo and the Red Sea to the Arabian Gulf and the Indian Ocean. See Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2000, p. 23; see also; Eliyahu Ashtor, *Levant Trade in the Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton 1923, p. 106; Maria Ivanova, *The Black Sea and Early Civilizations of Europe, The Near East and Asia*, Cambridge University Press, New York 2013, p. 2; Todd Richardson, *Palague, Weather and Wool*, Authorhouse, Indiana 2009, pp. 163-4; S. Labib, "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", *Studies in the Economic History in the Middle East*, ed. M. A. Cook, Oxford University Press, London 1970, p. 70; D. Abulafia, "Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe", *The Cambridge Economic History of Europe, Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. M. M. Postan and E. Miller, Cambridge University Press, New York 1987, p. 461, Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, Çizgi Kitapevi, Konya 2015, pp. 73-4.

² Şevket Pamuk, "Political Economy and Institutions in the Near East since the Rise of Islam", *Islam and Economic Development: Past and Present Conference*, North Carolina 2010, p. 1.

³ Ibn Khaldun cites that the number of the bathhouses added up to sixty-five thousand in the reign of Caliph Ma'mun and because of being composed of forty cities which were adjacent to each other, the prosperous city was not surrounded just a single wall, Ibn Haldun, *Mukaddime*, II, ed. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, p. 224.

perseding Baghdad emerged as an important city⁴. Especially, the aspect of Cairo changed as a result of major developments in economic and cultural areas taking place during the long-term sultanate of al-Nasir Muhammad (709-741/1310-1341) and thus the city began to be called "umm al-dunya", in the meaning of "mother of the world". In particular, flow of the scholars, artisans and prosperous merchants of the East to Cairo⁵ who fled away from the Mongol invasion, had constituted the fundamental factor that contributed to economic development of the city⁶. Besides the significant roles that the Mamlüks (1250-1517) played on commercial relations with Far East, Central Asia, Desht-i Qipchaq, East Africa, the Red Sea and the Levant⁷, one of the most distinguishing features of State was also the markets

⁴ Subhi Labib, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Kapitalizm", *Tarih Okulu*, tr. Mustafa Alican, 24 (2013): 228; Establishment of Baghdad, alias *Medinat al-Salam*, in the early years of the Islam was concerned with the development of the commercial activities on the Persian Gulf. Aden became the main port for the economic activities on the Red Sea and African Coasts. Due to increase in importance of Cairo gradually during the reign of the Fatimids, sea transport centered on the Red Sea, therefore the monopoly that the Abbasids had on this trade came to an end. See Anna Ihr, "The Spread of Middle Eastern Glass", *Encounters Materialities Confrontations Archaeologies of Social Space and Interaction*, ed. Per Cornell and Fredrick Fahlender, Cambridge Scholars Press, New Castle 2007, p. 200.

⁵ See, E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, pp. 280-90.

⁶ Bruce Stanley, "Cairo", *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*, ed. Michael Dumper, Bruce E. Stanley, ABC-CLIO Press, California 2006, p. 110.

⁷ Mamlüks attached major importance to the international commerce like their predecessors; the Fatimids and the Ayyubids. When the State's geographical position and activities on the Levant are taken into account; commerce, in addition to the gains acquired from being commercialized the spice to Europe, was also a political instrument for the Mamlüks to become an ally of the Italians during the embargoes placed by the papacy against Egypt between 1291 and 1344. Especially, the spice trade was monopolized by the Karīmī Merchants in the Bahrī Period. This position had changed on behalf of the sultans in the Burjī period when they started to play a significant role in the spice trade and as a result of being monopolized the trade activities by the sultans, the commercial life of Egypt had damaged. The Portuguese's reconnaissance voyages caused the Mediterranean trade to lose its former vitality towards the end of the 15th century; therefore both the Mamlüks and the Italians had been badly influenced from this condition. While the process between 12th and 15th centuries were forming an interim period that the superiority in the economic field would transfer from the Near East to Europe, The Mamlüks, governing in Egypt and Syria in the second half of the 13th century, would be the main actor of this process. See, Michael Winter, "The Ottoman Occupation", *Cambridge History of Egypt*, v.I, ed. Carl Petry, Cambridge University Press, New York 1998, p. 494; Maureen Purcell, *Papal Crusading Policy, 1244-1291: The Chief Instruments of Papal Crusading Policy and Crusade of the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre 1244-1291*, Leiden: Brill 1975; Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalçık and Donald Quataert, Cambridge University Press, New York 1994, p. 319-20; Eliyahu Ashtor, "Observations on Venetian Trade in the Levant in the XVth Century", *East-West Trade in the Medieval Mediterranean*, ed. B.Z. Kedar, Variorum Reprints,

(*sūqs*), in which certain goods were sold, particularly seen in Cairo. A. Raimond states that the district of markets and caravanserais which occupied the center of Cairo reflected the evolution of the city as a whole during the Mamlūk era, with a phase of expansion and prosperity in the first half of the 9th/15th century, a period of decline between 748/1348 and 802/1400, and finally a period of restoration under the reigns of the Sultans Barsbay, Ka'it Bay, and Kansuh al-Ghūrī in particular⁸. Like the typical markets in the Medieval Islamic World, these specialized markets were active in the streets known by the vocational name of the artisans and the craftsman⁹. In other words, craftsmen and shopkeepers were placed in different marketplaces according to type of goods they traded. For example, Sūq al-Shammā'in one of Cairo's leading marketplace in which waxes were only sold. Likewise, in coppersmith market, just copper and in the fur bazaar, different types of furs were commercialized. Paper, textiles, jewelry, tobacco and slave markets were also serving in various parts of the city¹⁰. There were also grain and timber markets established in Cairo where people gathered and had dealings on Friday

---

London 1986, pp. 533-586; Eliyahu Ashtor, "The Kārimī Merchants" *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1/2, Cambridge 1956, pp. 45-56; Walter J. Fischel, "The Spice Trade in Mamluk Egypt: A Contribution to the Economic History of Medieval Islam", *JESHO* 1/2, Leiden 1958, pp. 159-60; N. Coureas, "Controlled Contacts: The Papacy, the Latin Church of Cyprus and Mamluk Egypt 1250-1350" *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, ed. U. Vermeulen-J.V. Steenbergen, Leuven 2005, p. 403; Eliyahu Ashtor, "Le Monopole de Barsbāy d'après des Sources Vénétiennes", *Anuario de Estudios Medievales*, 9 Madrid 1979, pp. 551-572; M.T. Ferrer, "Catalan Commerce in the Middle Ages", *Catalan Historical Review*, 5, Barcelona 2012, pp. 42-43; Ashtor, *A Social and Economic History*, p. 298; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, pp. 98-104; Due to the slavery system that the Mamluks based on, it was requisite for State to purchase Mamlûks regularly. From this aspect, they procured slaves from Desht-i Qipchaq, Caucasus and Central Asia. Because of the slave trade, the Mamlûks developed close relationships with Golden Horde. As well as the continuity of the stability of the State system, the slave trade also joined the two States against the common enemy, the Ilkhanids. See David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, tr. Samira Kortantamer, IV, İzmir 1989, pp. 211-247; A. Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge University Press, New York 1995, pp. 81-82, 90; Michael Burgan, *Empire of the Mongols*, Chelsea House Publishers, New York 2005, p. 42; Shai Har-El, *Struggle for Domination in the Middle East*, Leiden: Brill 1995, p. 30; Sato Tsugitaka, "Slave Traders and Kārimī Merchants", *Mamluk Studies Review*, X-1, Chicago 2006, pp. 141-232; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, pp. 174-97.

⁸ André Raymond, "Sûk: In Cairo under the Mamlûks and Ottomans" *Encyclopedia of Islam*, v.9, Leiden: Brill 1997, p. 792.

⁹ Cengiz Tomar, "Pazar: Memlûklar Dönemi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, v.34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, p. 205.

¹⁰ Sa'îd 'Abd al-Fettāh 'Āşūr, *al-Āsr al-Memālīkī fī Mısır wa al-Sham*, Dār al-Nahdad al-Arabiya, Cairo 1976, p. 308; Amira El Azhary Sonbol, *The New Mamluks: Egyptian Society and Modern Feudalism*, Syracuse University Press, New York 2000, p. 23; K. Y. Koprman, "Memlûklar Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1989, p. 37.

mornings. Cairo had fifty-four markets while Fustat had nineteen¹¹. A wide variety of shops in Cairo's markets have attracted the foreign merchants until the Ottoman conquest¹². Here, I will both try to provide information the markets in Cairo during the Mamlūks period according to al-Makrīzī's Chronicle *Kitāb al-Mawaiz wal-I'tibār fī Dhikr al-Hitat wal-Asār*, and discuss some certain questions that I believe are illustrative for the scope of the article such as; what were the typical features of the Medieval Islamic markets? Why were different marketplaces needed for the sale of certain goods? What were the main agents that affected the order of the domestic markets in the Middle Ages? What types of markets were located in the Near East before the Mamlūks? I will start with background in order to make the subject more comprehensible and the questions formed by some of the themes of the paper given above will be discussed in the background section. The aim of the study is to collect all the details about the markets orderly activating in Cairo during the Mamlūk period in the light of *al-Khitat*.

The Background

The Persian Word, *Bāzār*, means outdoor public spaces where vendors and purchasers gathered at certain times for commercial purposes. As the meaning widened in the course of time, it inferred the traditional business district, street and avenue according to a plan of the city or a zone formed by certain number of shops. A day of week, on which it was customary for people to gather for exchange, is called *Bāzār* (bazaar)¹³. Bazaar is *sūq* in Arabic (pl. *Asvāq*), derived from the Aramaic word *shūkā* has the same meaning. M. Rodinson indicates that *sūq* may be related to *sūku* in Sami Akaddian language and *shūk* stated as the streets and squares in the ancient Hebrew texts, means *forum* in Latin. Like the French term *marché* and English *market*, *sūq* has double meanings that denote both commercial commodity trade and the place where the exchange activities are conducted¹⁴. The Greek term,

¹¹ Kasim Abdu Kasim, *Aswāk Mısr fī ʿAsr Salātīn al-Mamālīk*, Cairo 1978, p. 6; *Sūq Berber, Sūq Wardān, Sūq al-Kabīr, Sūwayqā al-Maqārīyā Sūwayqā al-Wāzır, Sūq al-Ḍayātīn, Sūwayqā dār Faraj, Sūwayqā masjūd al-Qaysām, Sūwayqā Masjūd al-Qarūn, Sūwayqā Dar al-Nahhās, Sūwayqā al-Adwān, Sūwayqā al-Raqīq* were some of the markets in Fustat. See İbrahim Mohammad b. Aydemir al-ʿĀlāʿī b. Duqmaq, *Kitāb al-Intisār la Wāsitat aqd al-Amsār*, Beirut: al-Maktāb al-Tijārī li al-Tibāʿah wa al-Tawzīʿ, Beirut publication date not given, pp. 33-34.

¹² Doris Behrens-Abouseif, *The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria: An Introduction*, Bonn University Press, Goettingen 2012, p. 15.

¹³ Cengiz Kallek, "Pazar", *Diyanet İslām Ansiklopedisi*, v.34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, p. 194.

¹⁴ Tn. Bianquis and P. Guichard, "Sūk", *Encyclopedia of Islam*, v.9, Leiden: Brill 1997, p. 786; see also Werner Diem and Hans-Peter Radenberg, *A Dictionary of the Arabic Material of S. D. Goitein's A*

Qaysāriyya (vikala, bedesten¹⁵) is a covered bazaars and larger market place with its warehouses and *khans* (caravansary) for lodging, so it is separated from *sūq*¹⁶. *Qaysāriyya*, *funduq*, *khan* or *wikala* all meant the same: the warehouses where the goods are stored, a square that offers an area commercial activities and accommodation for the merchants¹⁷. *Suwayqa's* (bāzārce in Persian) are the smaller marketplaces in which townspeople frequently stop by to supply for their daily needs¹⁸.

The medieval Islamic cities came into prominence by heterogeneous structural features and a great castle they have. In general, there was a mosque at the center of it and many shops belonging to wholesalers and retailers were ranged on both sides of thoroughfares extending towards the main gates (bāb). The city was divided into several neighborhoods in accordance with the mosque, synagogue, church and *sūq* in which the craftsmen and traders were placed according to their occupations¹⁹. The markets were categorized into three types as *the local*, *the seasonal* and *the annual* in the regions where the commercial activities were lively in the Middle Ages. In the local markets, founded in a particular region, there were many shops selling variety of goods indigenous of the region²⁰. They were the permanent markets and the markets for foodstuff and the other goods such as garments situated at different places²¹. So, what was the main reason underlying the distinction of market discrimination in this way? First of all, the value of the market place and the shops here were determined by the potential customer. While the retailers

---

Mediterranean Society, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994, p. 109.

¹⁵ Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1996, p. 210.

¹⁶ S. D. Gotein, *A Mediterranean Society: Daily life*, University of California Press, California 1983, p. 29; M. Streck, "Kaysāriya", *Encyclopedia of Islam*, v.4, Leiden: Brill 1997, p. 841.

¹⁷ Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge University Press, New York 2003, p. 63, see also Ibn Khaldun: *The Mediterranean in the 14th Century: Rise and Fall of Empires*, ed. Ana Serrano and Jeronimo Páez López and José María Cabeza Méndez and María Jesús Viguera and Fundación José Manuel Lara and Legado Andalusi and Real Alcázar, Scientific Coordination, Seville 2006, p. 96; Sonbol, *The New Mamluks: Egyptian Society and Modern Feudalism*, p. 23.

¹⁸ Kallek, "Pazar", p. 194.

¹⁹ Marjorie Kelly, *Islam: The Religious and Political Life of a World Community*, Greenwood Publishing Group, California 1984, p. 89; D. M. Nicholas, *The Growth of the Medieval City: From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*, London: Routledge 2014, p. 51.

²⁰ Altan Çetin, "Memlûklar Dönemi Doğu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü", *GEFAD*, 29, Ankara 2009, p. 373.

²¹ Marwan Atf al-Dilain, "al-Silā et-Ticāriyye fī'l-Asvāk al-Misriyya fī Devlet al-Memālik al-Burciyya", *al-Majalla al-Urduniyya li al-Tārih wa al-Āsar Urduniyye li't-Tārih wa al-Āsar*, 2/2, 2012, p. 57.

generally were deployed in the vicinity of mosque, bridge, city gates and the busiest streets that the circulation of people was intensive, craftsmen and wholesalers used to settle into less crowded streets. Due to the risk of fire and sound pollution; blacksmiths, coppersmiths and carpenters had settled in the suburbs. The competition arising between them from the audit requirements and ethnic, religion and compatriot relations might be seen as the other factors that were effective on the artisans belonging to the same profession located at the same market²². The fact that competition among the artisans was reflected on the quality standards of the goods, price control policies, and the various alternatives available to the customers in finding the best choice of goods throughout the bazaar were among the functions of the market diversity that could be rated in favour of the consumers²³. Clustering of colleagues at the same place was also for the benefit of both wholesalers and retailers in terms of time saving and reduction of transport costs²⁴. Seasonal markets were installed during the time when the certain goods arrived to Mecca, Jeddah, Syria and Egypt. As for the annual markets, these were installed at a certain time of a year²⁵. The last two were temporary bazaars²⁶. In Egypt, three types of markets were seen: The first was the covered one called as *Sūq al-Ĵamlūn al-Kabīr* and *Sūq Ĵamlūn al-Saġīr*, the other was *al-Saqāif*, the outer surface of which was covered with wood. The last market including many tents was pertained to the vendors²⁷. Apart from the markets founded during the Mamlūk era, commercial life continued in

²² Kallek, "Pazar", p. 198.

²³ I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, New York 1984, p. 100; Kopraman, "Memlūklar Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat", p. 37.

²⁴ Kallek, "Pazar", p. 198.

²⁵ Çetin, "Memlūklar Dönemi Doĝu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü": 373; the example of the best annual market was *Yabanlu Bazaar* set up in Kayseri, in Anatolia every year from August – September. This market that served forty days was accepted as an international one due to the participation of foreign merchants coming from the countries of east, west, north and south. Zakariya Qazvini, who perfectly stated the exchanging activities in this market where participation was very high, reported that the merchants coming from far away countries struggled a lot to take place in this market, and that the eastern merchants sold their good to westerners while northeners' sold theirs to southerners, and that apart from Turkish and Greek slaves, various horses and mules, satin fabric and exotic animal furs were sold here; Zakariya Qazvini, *Asār al-Bilād wa Ahbār al-İbād* ed. Ferdinand Wüstenfeld, Gottingen 1848, p. 357. See also Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1985; Mikhail Bayram, "Türkiye Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi", *Türkler*, v. 7, ed. Hasan Celal Güzel and Kemal Çiçek and Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, p. 246.

²⁶ Dilain, "al-Silā al-Tjāriya", p. 57.

²⁷ Çetin, "Memlūklar Dönemi Doĝu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü", p. 377-78.

the *sūqs* dating back to the Fatimid and the Ayyubid periods²⁸.

The market diversification and specialization in the Near East go back to the early days of Islam. During the period of Prophet Muhammad, different marketplaces were allocated for the foodstuffs, animals and the slaves. As a matter of fact, bazaar tradition in Arabia was the same before the advent of Islam. For example, local food markets were established in a place on a certain day of the week and were outdoor bazaars. The first bazaar in Medina, founded by Prophet Muhammad, was inside a tent which was free of taxation²⁹. In the later years, new bazaars were established to the encampment cities such as Fustat, Basra and Kufa during the reign of Caliph Omar. Among them, bazaars of Basra, founded on the busy streets and at extensive areas, would consist of such markets as camel, straw and locksmith³⁰. During the reigns of the Umayyads and Abbasids, bazaars showed great improvement in parallel with the development of the cities. Although their number declined in Baghdad as a result of several fires occurring in blacksmiths and spice markets under the power of Great Seljuks³¹, bazaars of Basra saved their liveliness³². Some of the trading centers in Basra in the 10th century are as follows:

Sūq al-Dabbaghīn (leather dealer market), *Sūq al-Ibil* (camel market), *Sūq al-Tabbanīn* (straw market), *Sūq al-Wazzanīn* (scale market), *Sūq al-Dhibāb* (gazelle leather wholesaler), *Sūq al-Attārīn* (perfume and drug market), *Sūqs of Nahr al-Bīlal*, *Sūq al-Qadīm*, *Sūq al-Sha'arrīn*, *Sūq Bāb 'Uthmān*, *Sūq Bāb al-Masjīd al-Jāmī'*, *Sūq al-Warraqīn* (paper market and in which the books were sold and copied), *Sūq al-Ta'ām* (foodstuff market), *Sūq al-'Allāfīn* (fodder market), *Sūq al-Khallātīn* (pickle market), *Sūq al-Saqat* (junk dealer market), *Sūq al-Qassābīn* (butchers market)³³, *Sūq al-Ghanam* (ovine market), *Sūq al-Raqīq* (slave market), *Sūq al-Sayyārīfah* (goldsmith market), *Sūq*

²⁸ Kasim, *Aswāk Mīsr*, p. 4-15.

²⁹ Benedikt Kohler, *Early Islam and the Birth of Capitalism*, Lexington Books, New York 2014, p. 129; M. Lecker, "On the Markets of Medina (Yathrib) in Pre-Islamic and Early Islamic Times", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 8, Jerusalem 1986, p. 133-47.

³⁰ Kallek, "Pazar", p. 196.

³¹ On 9 June and 8 July 1092 fires breaking out in *Mualla Canal*, it is reported that together with goldsmith market, jeweler market, florists burnt down, and that the fire started at noon time continued until evening, and that the bazaar lost its original property and that in this disaster, many people passed away, see D. S. Richards, *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kamil Fi'l-Ta'rikh of Ibn Al-Athīr*, London: Routledge 2014, p. 264.

³² Tomar, "Pazar", p. 203.

³³ *The usage of "Qassāb" (butcher) varied from region to region as "Lahhām" and "Jazzār"*. See Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesī, *Ahsenü't Tekâsīm*, tr. D. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, p. 49.

al-Qaddāhīn (glass market), *Sūq al-Ballūrīyīn* (glassware market), *Sūq al-Saffārīn* (coppersmiths market), *Sūq al-Haddādīn* (blacksmiths market), *Sūq al-Najjārīn* (carpenters market), *Sūq al-Rayhān* (musk market), *Ashāb al-Fākihah* (fruit seller), *Sūq al-Bazzāzīn* (tailors market), *Sūq al-Harīr* (silk market) and *Dār al-Qattān* (linen market)³⁴.

Nasir Khusraw, who visited Basra in the 11th century, reports that everyday three bazaars were founded at different places of the city and people would go shopping at *Sūq al-Huza'a* in the morning, at *Sūq u Osman* in the afternoon, at *Sūq al-Qaddāhīn* in the evening. He also mentions about a trading method adopted at these bazaars. According to the information given by the author; the one who had goods, used to deliver it to the moneychanger in returns for a receipt, then he would transfer the money to moneychanger after he had bought what he desired³⁵. Major cities in the Middle East such as Baghdad, Kufa, Medina, Damascus, Fustat, Jerusalem and Tabriz used to comprise of the most outstanding examples of Medieval market type. Ibn Battuta, who visited Tabriz in the first of the 14th century, was astonished when he entered the Ghazan Bazaar and depicted it as follows:

“The next morning I entered the town and we came to a great bazaar, called the Ghazan bazaar, one of the finest bazaars I have seen the world over. Every trade is grouped separately in it. I passed through the jewellers' bazaar, and my eyes were dazzled by the varieties of precious stones that I beheld. They were displayed by beautiful slaves wearing rich garments with a waist-sash of silk, who stood in front of the merchants, exhibiting the jewels to the wives of the Turks, while the women were buying them in large quantities and trying to outdo one another. As a result of all this I witnessed a riot--may God preserve us from such! We went on into the ambergris and musk market, and witnessed another riot like it or worse”³⁶

Some of the markets in Baghdad and at the other major centers of the Near East are as follows:

Sūq al-Atash (beverage market, Baghdad), *Sūq al-Silāh* (weapon bazaar)³⁷, *Sūq*

³⁴ Paul Wheatley, *The Places Where Men Pray Together: Cities in Islamic Lands, Seventh Through the Tenth Centuries*, University of Chicago Press, Chicago 2001, pp. 244-45.

³⁵ Nāsir Khusraw, *Safarnāme-i Nāsir-i Khusraw-i 'Alawī* ed. M. Ganizāde, Berlin, 1922, p. 51.

³⁶ Ibn Battuta, *Travels in Asia and Africa, 1325-1354*, trans. H.A.R. Gibb, Routledge 2005, p. 101.

³⁷ Abu Cafar Tabarī, *The History of al-Tabarī*, tr: Franz Rosenthal, State University of New York Press, New York 1989, p. 33; Yaqūt al-Hamāvī, *Mu'jam al-Buldān*, Dar Sader, III, Beyrut: publication date not given, p. 284.

*al-Sulasa*³⁸ *Sūq al-Atīkā*, *Sūq Baghdad*, *Sūq al-Bahrayn*, *Sūq al-Baqar* (cattle market), *Sūq al-Hakamah* (Kufa)³⁹, *Sūq Abd al-Vahid* (Kufa)⁴⁰ *Sūq al-Hattābīn* (wood market, Medina), *Sūq al-Ẓuhr* (camel market, Medina)⁴¹, *Sūq al-Thalāthā* (Baghdad)⁴², *Sūq Yahyā* (Baghdad)⁴³ *Sūq al-Attārīn* (drug market, Damascus), *Sūq al-Dawwāb* (mounts market), *Sūq al-Dhahabīyīn* (goldsmiths market, Damascus), *Sūq al-Famiya* (Damascus), *Sūq al-Khawāssīn* (wool market, Damascus), *Sūq al-Khayl* (horse market, Damascus), *Sūq al-Rammāhīn* (spearman market, Damascus)⁴⁴, *Sūq al-Humur* (donkey market, Damascus), *Sūq al-Qamh* (wheat market, Damascus)⁴⁵, *Sūq al-Berber* (Fustat), *Sūq al-Wardān* (Fustat)⁴⁶, *Sūq al-Tayr* (birds market, Fustat)⁴⁷, *Sūq Hammām al-Fa'ar* (Fustat), *Sūq al-Kabīr* (Fustat), *Sūq al-Attārīn* (perfume and drug market, Jerusalem), *Sūq al-Hadrawāt* (vegetable market, Jerusalem), *Sūq al-Qattānīn* (linen market, Jerusalem), *Sūq al-qumāsh*⁴⁸ (textile market, Jerusalem), *Sūq Sulaymān* (Jerusalem)⁴⁹.

Market continuity and regularity largely depended upon political and economic stability and also the attitude of State towards the public. Besides disorders arising from disruption of the administration, the crisis as a result of natural events such as drought, famine, disasters and epidemics etc. might be mentioned among the reasons affecting the domestic markets negatively. In such cases, order and harmony in the markets gave place to recession and the state would be deprived of important tax revenues. Here, Ibn Khaldun, who has great inferences concerning to state-public-market relations, cites as following:

³⁸ Hamāvī, *Muʿjam al-Buldān*, p. 284; Ibn Battūta reports that *Sūq al-Sulasa* taking place in the eastern part of Baghdad was one of the biggest bazaars, and that it had rich shops; in addition, various arts were carried out as well. See, Ibn Battūta, *Seyahatnāme*, p. 319.

³⁹ Cafar et-Tabarī, *The History of al-Tabarī: Index*, ed. Ehsan Yar-Shater and A. V. Popovkin, XL, New York 2007, p. 497.

⁴⁰ Hamāvī, *Muʿjam*, p. 283.

⁴¹ Tabarī, *The History of al-Tabarī: Index*, p. 497.

⁴² Hamāvī, *Muʿjam*, p. 283.

⁴³ Tabarī, *The History of al-Tabarī: Index*, p. 497.

⁴⁴ Mohammad b. Ahmad al-Yūnūnī, *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yūnūnī's Dhayl Mir'at al-Ẓamān*, ed. Li Guo, Leiden: Brill 1989, p. 240.

⁴⁵ Tabarī, *The History of al-Tabarī: Index*, p. 497.

⁴⁶ Hamāvī, *Muʿjam*, p. 284; Ibn Duqmaq, *Kitāb al-Intisār*, p. 33.

⁴⁷ Mukaddesī, *Ahsenū't Tekāsīm*, p. 211.

⁴⁸ The one who used to carry out textile trade was called as *bazzāzīn*, *karrābīsīn* and *rahadīme*. See, Mukaddesī, *Ahsenū't Tekāsīm*, p. 49.

⁴⁹ Moshe Gil, *A History of Palestine, 634-1099*, Cambridge University Press, New York 1997, pp. 805, 838.

“State and ruler serve as the world's greatest market place providing the substance of civilization. If State and ruler are in need of money and income diminishes or gives out or the expenditures can never be reduced, then the property in the possession of the ruler's entourage allowances such as officers, troops and the commanders who are responsible for protecting the State in government services will decline and as a result, they cut down salaries that have to pay to their relatives and the officers serve under them. Thus, their purchasing power and subsistence go down. They constitute the greatest number of people (who make expenditures), and their expenditures provide more of the substance of trade than (the expenditures of) any other (group of people). Thus, recession begins in the markets because of the shortage of capital. Profits of commercial goods and products go down. Revenues from the land tax such as *kharac* decrease, because the land tax and taxation (in general) depend on cultural activity, commercial transactions, business prosperity, and the people's demand for gain and profit. It is the dynasty that suffers from the situation and that has a deficit, because under these circumstances the property of the ruler decreases in consequence of the decrease in revenues from the land tax. State is the largest market, mother of the bazaars and source of the incomes and the expenses. After the decline of the incomes and expenditures of State, the reduction in the exchange ratio in the markets is quite natural⁵⁰. If State refrains from tyrannical administration, never deflects from the right way and goes straight by abstaining from weakness, pure silk and pure gold will be demanded in the bazaars. If State keeps track of vicious intentions and depends on animosity and malice; middlemen of the wickedness and superstitious will crowd into the bazaars...”⁵¹

Ibn Khaldun considers that as a result of both deserted markets and financial difficulties of people, State revenues and budget would inescapably decline. While the people were subjected to the normal taxation in the most productive era of State, the markets might be forced to the additional impositions towards the processes of collapse⁵². In that case, the business turned upside-down in the

⁵⁰ Ibn Haldun, *Mukaddime II*, p. 75.

⁵¹ Abd al-Rahman b. Muhammed b. Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, ed. Franz Rosenthal, London: Routledge 1958, p. 365; Ibn Haldun, *Mukaddime I*, pp. 52-3.

⁵² For example, the reign of Barsbay when *Matjar as-Sultani* was applied intensely, it was an era when people were pressed with heavy taxes, and native and foreign merchants and people were exposed to heavy tax sanctions. With this respect, the authors characterize Barsbay not only cruel but also money lover and greedy; and there is no doubt that this negative state policy affected the domestic bazaars of Cairo in negative way. See Abouseif, *The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria*,

country⁵³. One of the other factors affecting the stability of the markets during instability periods were the irruptions of the gangs, Bedouins and the Mamlūk groups. Especially, an unruly gang, called *Munser*, emerged in Cairo and looted the markets and robbed the merchants towards the end of the Mamlūks period. For example, in 901/1496 *Munser* broke into the market around İbn Tolun Mosque and plundered the shops⁵⁴. In 902/1497, they seized the goods of the merchants in *Bāb al-Lūk* market⁵⁵. Members of *Munser* this time attacked to *Sūq al-Hacib* and *Taht al-Rubā'* and likewise robbed some of the shops in 903/1498⁵⁶. After the governor of Cairo had been informed about this event, some of them were caught and killed. Once again, members of the gang robbed the merchants in 908/1503⁵⁷. During the ongoing confusion between the Mamluks in 694/1295, the doors of the shops were broken at *sūq al-silāh* and the weapons were looted⁵⁸. On the other hand, markets could also be negatively affected by the attacks of European pirates on the port cities. For example, on August 785/1383, Franks entered the port of Beirut with a naval power consisting of twenty ships. Despite some success of the Mamluks, they proceeded to Sayda and confiscated Muslims' property and set the market on fire⁵⁹. In particular, the Mamlūks of Egypt has plenty of samples of the events originating from the light of these reasons and exposing some of the markets in Cairo such like the harmful activities resulted in the loss of their vitality. In addition to these factors, the battles also affected the domestic trade negatively⁶⁰.

p. 15; Ashtor, *Levant Trade in the Middle Ages*, p. 278; A. L. Udovitch, *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History*, Darwin Press, Princeton 1981, p. 103.

⁵³ İbn Haldun, *Mukaddime* II, p. 85.

⁵⁴ Muhammad b. Ahmad b. İyās, *Badā'i al-Duhūr fī Wakā'id al-Wakā'i al-Duhūr*, II, Metabiu'l-Shaab, Cairo 1960, p. 590.

⁵⁵ *Ibid.*, 610.

⁵⁶ *Ibid.*, 668.

⁵⁷ *Ibid.*, 714; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, p.227.

⁵⁸ Badr al-Din Aynī, *İkd al-Ĵumān fī Tārih akh al-Ĵaman*, al-maktabat al-shamela, publication date and the place not given, p. 280.

⁵⁹ İbn Hajar al-Asqalanī, *Inba al-Qumr wa Abnā al-Umr*, ed. Hasan Habashī, I, Cairo 1929, p. 274; for the other ruined market examples, see Jamāl al-Dīn Ābī'l-Mahāsīn Yusūf b. Taghrībīrdī, *al-Nujūm al-Zāhira fī Mulūk Misr wa al-Qāhira*, ed. Wizarat al-Sakafa wa al-Irshād, Dār al-Kitāb, al-maktabat al-shamela, XV, Egypt, publication date not given, p. 496; Badr al-Din Aynī, *İkd al-Ĵumān*, al-maktabat al-shamela, p. 221; Makrīzī, *al-Sulūk*, III, p. 301; V, p. 184.

⁶⁰ For example, during the İlkhānid invasion to Syria at 1299, the Mongols pillaged Damascus and imposed large quantity of taxes on the bazaars; see Ahmet Sağlam, "İlhanlı Hüükümdarı Gazan Han'ın Suriye'yi İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi", *İĴOSES*, 3/6, (2016), p. 41-42.

MARKETS IN CAIRO DURING THE MAMLŪKS ERA

Cairo, having the structural features of classical Medieval Islamic cities, had variety of markets during the Mamlūks Era, as it was before. Nasir Khusraw, who went to Cairo during the rule of the Fatimids, mentions about the *khans* found in the city, whose areas were thirty square ells, could host three hundred and fifty people. The author, emphasizing the marketplaces in some of which were lightened by the candles perpetually owing to a lack of the sunlight, probably must have referred the covered markets. The traveler also puts forward the view related to the characters and general traditions of the merchants and the features some of the products in the city as follow:

“All the merchants in Old Cairo are honest in their dealings. If one of them lies to a customer, he is mounted on a camel with a bell in his hand and paraded the city and force him to ring the bell and to cry out: "I deserved this punishment why I lied, and am suffering reproach. Whoever tells a lie is rewarded with this punishment." The sellers in the market such as grocery store, *‘attar* (perfume market) and the *kirman* (peddler) suppliesacks whatever the customer needs to carry for the sold products. Whether it is manufactured from glass, or tile or paper, shoppers do not need to take their own bags to carry away purchased goods. The lamp oil is derived from the radish and turnip seed is called “*zayt hārr*”. Sesame is in short supply and its oil is valuable at there. Olive oil is cheap. Peanut is more expensive than almond. Marzipan is not more than one dinar for ten maunds. Sellers and shopkeepers ride their saddled donkeys and commute between homes to work. Everywhere at the heads of the lanes, donkeys are kept saddled and ready. Anyone who wants may hire it in return for the low price. It is said that everyday there were fifty thousand beasts which were saddled and hired. No one mounts a horse except the soldiers and the militiamen. That is to say, members of the markets and bazaars, craftsmen and clerks do not ride horse. I saw many dappled donkeys much like horses, but more beautiful. The citizens are very rich. While I was there in the year of 439/1047, sultan ordered general feast for the birth of his son. The city and bazaars were so embellished that, were they to be described, some would not believe that drapers’ and moneychangers’ shops could be so decorated with gold, jewels, coins, gold spun cloth and embroidery that there was no room to sit.”⁶¹

⁶¹ Nasir-i Khusraw, *Naser-e Khosraw’s Book of Travels (Safarnama)*, ed. W. Thackston, Bibliotheca Persica, New York 1986, p. 55; Nasir-i Khusraw, *Sefernâme*, p. 35-6.

Al-Muqaddasī, a notable geographer in the Middle Ages, described Egypt as the richest country in terms of shops and grain and advised to the traders to go to Egypt for commerce⁶². Despite praising the country, he had criticized the people of Fustat by describing the men as bibulous and the women as prostitute, each of whom had two husbands⁶³. It is remarkable that al-Makrīzī, who lived roughly 350 years later him, also provided information on the presence of both prostitutes and drunkards in Cairo markets. As well as criticizing marketplaces in respect to moral condition in Cairo, there were also prominent bazaars such as *Sūq Bāb al-Futūh*, *Sūq al-Ketebiyīn* and *Sūq al-Silāh* extolled by the latter author with their virtue and merit. Ibn Battuta, who travelled Egypt in 725/1325, mentioned about the adjacent routes and a chain of uninterrupted bazaars from Alexandria to Cairo, and from Cairo to Aswan in the Upper Egypt, shows domestic market vitality in the country during the Bahrī Mamlūks period⁶⁴. The vibrant markets went on in Cairo throughout the Mamlūks Era, although some of them disappeared or lost attractiveness due to various reasons. I consider depending on Ibn Khaldun's inference that one of the main factors of the dynamism in the Egyptian markets, which might be seen on the one hand to the detriment of people, on the other hand on behalf of the shopkeepers, was related to the general character of the public. According to Ibn Khaldun, the Egyptians are dominated by joyfulness, levity, and disregard for the future. They store no provisions of food, neither for a month nor a year ahead, but purchase most of it in the (daily) market⁶⁵. On the basis of the evidence currently available, it seems fair to suggest that the general habit of people probably kept Egyptian markets constantly alive. But unfortunately, Egyptians were caught off guard to the scarcity and famine most of time seen in the country⁶⁶.

⁶² Mukaddesī, *Ahsenü't Tekāsīm*, pp. 50-3.

⁶³ *Ibid.*, 213.

⁶⁴ Ebū Abdullah Muhammed Tancī ibn Battūta Tancī, *İbn Battūta Seyahatnâmesi I*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 44; Ibn Battuta, *Travels in Asia and Africa 1325-1354*, p. 50.

⁶⁵ Ibn Khaldūn, *The Muqaddimah*, p. 127.

⁶⁶ The Cairenes used to rush into the bazaars during the drought, famine and economic crisis and cause turmoil. An incident occurred al-Muayyad Shayh's time constitutes a good example for the situation given above. In 819/1416, a crisis took place based upon rise in price of the wheat which increased to 200 dirhams per irdeb. Naturally, the people thronged in front of the bakeries in order to buy bread. Because of Egypt's insufficient wheat importation, it was not possible to find wheat in such cases. Hence forth, the people of Lower Egypt came to Cairo to purchase grain. However, thereby the price increase was hindered by the *mukhtasib*, none of the black marketer (*mukhtakir*) wanted to sell wheat. After a ship loaded with grain had arrived to Cairo, the crowds crushed each other to have the grain even some of them had died within the tumult. See al-Dīn Ahmād b. 'Alī al-Makrīzī, *Kitāb*

Despite the dazzling and diversity of the markets in Cairo, al-Makrīzī states that the previous situation of Cairo's busiest thoroughfare, *al-Qasaba*⁶⁷, which was located between *Bāb al-Futūh* and *Bāb al-Ḍuwayla*, was more brilliant than his time⁶⁸. According to the author, fifty-two markets were founded between *al-Lūq* and *Bāb al-Bahrī* many of which were demolished and he was eyewitness to sixty stores (hānūt) belonging to these markets. *Al-Qasaba*, having one of Cairo's largest markets, had formerly contained 12,000 stores. A variety of stores selling foodstuff, beverage and several products such as stationery and yarn had deployed throughout the marketplace extended from *al-Ramil* to *al-Husaynī al-Mashad al-Nafisiyya*. He also emphasizes that it was impossible to count the number of shops in *al-Qasaba* and because of the workload and the crowd of people, vast amount of trash worth 1000 dinars used to accumulate in the streets per day, therefore the people from different towns of Egypt were proud of it. Especially, the poor were benefiting from the discarded garbage. By virtue of the fact that many stores were closed, *al-Qasaba* was a shadow of its former self according to the author⁶⁹. In this context, it was possible to encounter to the samples of both the markets that lost their glamour and vitality and the construction of new markets or restoration activities or be transferred a marketplace to a different location aimed at the conservation Cairo's domestic market tissue during the Mamlūks Era.

1. FOOD MARKETS

a. Sūq Bāb al-Futūh

This sūq, which was also active during the Ayyubids periods⁷⁰, was situat-

---

al-Sulūk li Ma'rifāt Duwal al-Mulūk, VI, ed. Muhammad 'Abd al-Qadīr, Dār al-Kitan al-'Ilmiya, Beirut 1997, p. 396; Ağır, *Memlūklarda Ticaret*, p. 82.

⁶⁷ Kristen Stilt, *Islamic Law in Action: Authority, Discretion, and Everyday Experiences in Mamluk Egypt*, Oxford University Press, Oxford 2011, p. 50; *al-Qasaba*, taking space an area of approximately 60 hectares had 57 markets and 228 caravanserais. See Raymond, "Sūk", p. 792.

⁶⁸ Al-Makrīzī, in his *el-Hitat*, focused on caravansaries and bazaars in *al-Qasaba* where trade activities were very dense. Here, the markets, apart from some exceptions, were categorized according to the goods they used to trade on. The fundamental center of trade during al-Makrīzī was the field in the north of jewelry shops and in the south of cookie shops where there were 21 sūqs and 18 caravansaries. According to the author, half of the sūqs and all of caravansaries were established during *Bāb al-Futūh* and *Bāb al-Ḍuwayla*. See Nezar al-Sayyad, *Cairo: Histories of a City*, Harvard University Press, Harvard 2011, p. 142.

⁶⁹ Taqiy al-Dīn Ahmād b. 'Alī al-Makrīzī, *Kitāb al-Mawaiz wal-I'tibār fī Dhikr al-Hitat wal-Asār*, II, Maktaba al-Sakafa al-Diniya, Cairo 1987, pp. 94-5.

⁷⁰ Ağır, *Memlūklarda Ticaret*, p. 217.

ed inside *Bāb al-Futūh*⁷¹ (the gate of conquests') and was restricted between the gate and *Bahā al-Dīn quarter*. It was established by Amir Qaraqush, officer of the Ayyubids after he had settled in *al-Bahā al-Dīn*. There were grocery and butcher stores aligned with two sides of the street. According to al-Makrīzī, it was the most fascinating market in Cairo that attracted many people from the neighboring cities who wanted to buy beef, mutton and goat's meat. He also praised the artisans' morality of the *sūq* by characterizing them "the righteous". Unfortunately, *Sūq Bāb al-Futūh* lost its attraction in the course of time⁷².

b. Sūq Khan al-Rawwāsīn

One of the most beautiful markets in Cairo, *Sūq Khan al-Rawwāsīn* was an important market inside *Sūq Amir al-Juyūsh Suwayqa*. There were twenty stores in the *sūq* in which food supplies were sold. It also disappeared over time⁷³.

c. Sūq Hārat al-Barjawan

This *sūq*, which was among Cairo's oldest markets, was called as *Sūq Amir al-Juyūsh* in the Fatimid Period. After Amir al-Juyūsh Badr al-Jamālī had departed for Egypt and had built his own house known as *Dār al-Muzaffar in Barjawan Quarter*, it was named as *Sūq Hārat al-Barjawan*⁷⁴. Every neighborhood of Cairo would envy the brilliance of *al-Barjawan*⁷⁵. Situated between *Sūq Khan al-Rawwāsīn* and *Sūq al-Shammā'īn*, the market reached along *Mosque of al-Hākīm* and the east of *Bayn al-Qasrayn*⁷⁶. It was off in 805/1403⁷⁷ and was described as the one of Cairo's most wonderful bazaars by al-Makrīzī, who saw the *sūq* before it disappeared. In addition to *Rūmī* and *Suwayd* baths, two bakeries were found within it, therefore people living around *Barjawan Quarter* would never be in need of different mar-

⁷¹ It is the last stop in the north of the street starting from *Bāb al-Ḍuwayla*. These two gates used to determine the north and south boundaries of the Fatimids and *Bāb al-Futūh* was built by Wazīr Badr al-Jamālī. See Doris Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, Leiden: Brill 1992, p. 68; Caroline Williams, *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide*, American University in Cairo Press, Cairo 2008, p. 207.

⁷² Makrīzī, *al-Khitat*, p. 95.

⁷³ *Ibid.*, 95.

⁷⁴ Yaacov Lev, *State and Society in Fatimid Egypt*, Leiden: Brill 1991, p. 71; Makrīzī, *al-Khitat*, p. 95; *Hārat* means Quarter.

⁷⁵ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 95.

⁷⁶ Terence Walz, "Sudanese, Habasha, Takarna and Barabira: Trans-Saharan Africans in Cairoas Shown in the 1848 Census", *Race and Slavery in the Middle East: Histories of Trans-Saharan Africans in Nineteenth-century Egypt, Sudan, and the Ottoman Mediterranean*, ed. Terence Walz, K. M. Cuno, American University in Cairo Press Series, Oxford, 2010, p. 55.

⁷⁷ Raymond, *Cairo*, p. 147.

kets. The stores aligned on both sides of the street that sell almost all kind of food-stuffs such as the butchers in which a variety of meats were sold, cheesemonger, buttery and liver stores were coincided here⁷⁸. *Sūq al-Attārīn wa'l-Warragīn* (pharmacists and papers market) and *Suwayqa al-Attārīn* were the other bazaars situated within *Sūq Hārat al-Barjawan*⁷⁹. There was also a shop where it was possible to find everything needed for dining table. Another store selling only the black seed oil, which was used to light candle wicks made of cotton. Every evening, in particular, black seed oil was sold for 30 dirhams that was equal to half of a dinar. Both roasted and raw meats were also available in the shops. There were customers for roasted meat from the dawn till early morning. Perhaps the most outstanding artisan was the weigher who weighed the coins and goods in return for a fee, was called as *qabbānī*⁸⁰. This market was overcrowded at all times and would never become sparse. But later on, it lost its former importance as the bazaars given above; and al-Makrīzī likens end of it as dry of a creek in summer times (wadi). In 809/1407, Amir Togan revived the market with the constructions of new madrasa and stores; however, it changed into back after he had been arrested⁸¹. As can be seen from its general character, *Sūq Hārat al-Barjawan*, which was a versatile bazaar with the artisans trading different types of product, was separated from the specialized bazaars of Cairo in the period of the Mamlūks.

d. Sūq Bayn al-Qasrayn (Betwixt the Palaces)

Bayn al-Qasrayn, was the section dividing the Great East Palace in which the Khaliph and his family, eunuchs, servants lived from the West Palace which was smaller than the Great East Palace situated next to the wide Kafūr Garden⁸². According to al-Makrīzī it was one of the world's greatest markets with wide a square which was so large that ten thousand cavalries could parade within it⁸³. It lost its importance after the Fatimids had collapsed. Foodstuffs such as meat and fruit were sold in the market⁸⁴.

⁷⁸ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 95.

⁷⁹ Leigh Chipman, *The World of Pharmacy and Pharmacists in Mamlūk Cairo*, Leiden: Brill 2010, pp. 170-1.

⁸⁰ Makrīzī, *al-Khitat*, pp. 95-6; Stilt, *Islamic Law in Action*, p. 138.

⁸¹ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 96.

⁸² S.L. Poole, *Saladin and the Fall of Jerusalem*, The Other Press, Kuala Lumpur 2007, p. 102.

⁸³ S.J. Staffa, *Conquest and Fusion: The Social Evolution of Cairo A.d. 642-1850*, Leiden: Brill 1977, p. 54.

⁸⁴ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 97; Ađır, *Memlūklarda Ticaret*, p. 219.

e. *Sūq Bāb al-Zuhūmā*

Bāb al-Zuhūmā was one of the names of the palace gates in the Fatimid Period in which there located *Sūq al-Sayārīf* instead of *Sūq Bāb al-Zuhūmā*⁸⁵. Across *Sūq al-Sayārīf*, *al-Khāshibā* to *Sūq al-Kharrirīyīn* (silk dealer market), *Sūq al-Suyūfīyīn* (sword market) and *Sūq al-Anber* (amber market) were situated. *Sūq al-Anber* was the dungeon called *al-Ma'ūna* in the past. *Sūq al-Ẓujjāyīn* (glassware market) was across the *Sūq al-Suyūfīyīn*. *Sūq al-Qashshashīn* (straw market) was located next to *Sūq al-Suyūfīyīn*. In the Mamlūks Period, *Sūq al-Khārratīn* (carpenters' market) was located instead of *Sūq al-Qashshashīn* and the area of *Sūq al-Suyūfīyīn* was expanded towards *darb al-silsala*, and a new market called *Sūq al-Amshātīyīn* (comb Market) was built between *Sūq al-Saḡā* (goldsmiths' market)⁸⁶ and *Madrasa of Sālīhīya*. The following market after *Sūq al-Amshātīyīn* was *Sūq al-Nākliyīn* (nuts market). One of Cairo's the most beautiful markets *Sūq Bāb al-Zuhūma* was famous for its tasty meals.

f. *Sūq al-Khālāwīyīn* (Sugar candy bazaar)

Sūq al-Khālāwīyīn, one of the indispensable markets in the Mamlūk period, was the market selling a broad array of confectioneries (halvah). Al-Makrīzī states that the people were astonished when they saw the pots and heavy copper boiler manufactured by excellent craftsmanship in the stores. The author also himself saw a barker selling the candies for 170 *dirhams* per *qintar*. There were also active barkers in this *sūq* in order to make goods more attractive. The candies in various colors were called *al-majmū'a* (combined). Especially, troubles related to the sugar production taken place at al-Vajh al-Qiblī (Upper Egypt)⁸⁷ caused halt

⁸⁵ The gateway to the palace was used for the delivery of meat and other victuals, especially in the Ramadan days and held onto the name *Bab al-Zuhuma* because of the disagreeable smell of fat (zuhm) giving off from the site. See al-Bahnāsī and Gaballa Gaballa, *Mamluk Art: The Splendour and Magic of the Sultans*, ed. MWNF Museum Ohne Grenzen, Cairo 2001, p. 180.

⁸⁶ Mamlūks with whom metal embroidery was very advanced, the ones who were busy with gold and silver were called *sā'ighūn*. There were artisans who conducted gold plating (*wa-nās yasūghū*), and producing gold leaves (*daqqa al-dhabab*), making gold and silver plating over iron (*al-Hadīd wa-yatlī-hi bi'l-dhabab aw al-fidda*) among *Sā'ighūn* artisans. Combining precious metals with other metals activity was a very common craft in Mamlūks Egypt. *Al-Sāgha al-Kabira* (goldsmiths market), *Sūq al-Kūfīyīn* (the inlayers), *al-dabābīlyūn* (ring-makers market), *Suyūfīyīn* (sword-makers), *al-Rammāhūn*, *al-Ẓaradyāt* (coats of mail), *al-Mahmūz* (spurs), *Qufaysat min Hadīd* (lattice work) are the examples of specialization markets that were busy with metal products during the Mamlūks period. In addition to these markets, artisans of bell-makers, blacksmiths, knife makers, spoon makers, and needle makers in Geniza texts are categorized among the specialized artisans in metal in the Mamlūks Egypt. See Luitgard E.M. Mols, *Mamluk Metalwork Fittings in Their Artistic and Architectural Context* Leiden: Brill 2006, p. 151.

⁸⁷ There were several refineries producing sugar in Upper Egypt. The main problem these refineries encountered was the Bedouins' ('Urbān) attacks. For example, in the second half of the 14th

of running of water mills (*dawālīb*) and sugar refineries (*matbakh al-suqqar*), thus the production of sugar decreased and many branches of sugar industry disappeared⁸⁸. Al-Makrīzī remarks that he himself witnessed various transparent and red ceramic dishes full of milk and all kinds of cheeses and also candies in the shape of banana and cucumber placed between the two glittery dishes in this *sūq*. According to the author, people astonishingly watched this marvelous tray while it was being carried. The month of Receb, before the holy month of Ramazan, it was time when the most beautiful confectioneries were exhibited. In this season, candies in the shape of horse, lion, cat and other animals called ‘*alālīk* (sing: ‘*allāqa*) were hung with a rope in front of the stores, which were about 4-10 *ratls*, were generally sold to the children. Candies were demanded by both the rich and the poor, who bought them for their family. In addition to *Sūq al-Khālāwīyīn* these kinds of candies were sold in the markets both in Egypt's rural areas and at the other cities most especially in the 15th night of *Shabān* and *Ramadan* and during the Ramadan fest (‘*Iyd al-Fitr*). The most attractive dessert was *khāshkananī*⁸⁹ placed in the *sūq* in special days. *Al-basīndūd* and *al-masāsh* were among the other desserts for sale within the market as well. This *sūq* completely disappeared in the first quarter of 15th century⁹⁰.

g. Sūq al-Shawwāyīn (Roast market)

Cairo's first roast market, *Sūq al-Shawwāyīn*, formerly known as *Sūq al-Shrāyhiyīn* (sliced meat bazaar), was extending from *Bāb Hārāt al-Rum* to *Sūq al-Khālāwīyīn*. The market was called as *Sūq al-Shawwāyīn* because of the roast meat sold by some of the artisans. *Sūq al-Shrāyhiyīn* moved outside of *Bāb al-Zuwayla* and started to be called as *al-Bāstiyīn* in the Burjī period. Al-Makrīzī gave the foundation date of the *sūq* as October 364/975 by quoting from Ibn al-Zulaq's *Sirat al-Mu'izz* and Ibn al-'Abd al-Zāhir's *Khitat al-Qāhira* and showed its place near the Mosque of *Nuh b. Bassam*. *Sūq al-Mātiyīn* was located near *Sūq al-Shrāyhiyīn*. When Emir

---

century, they attacked to the factories and refineries and usurped raw sugar, white sugar and oxen that were the main element of the production. One of the other factors affecting the sugar production adversely was the Black Death (*tā'ūn*) generally seen in the rural regions of Egypt which was caused culminated by decreasing number of the experienced craftsmen. *Sūq al-Khālāwīyīn* regressed as a result of the reasons abovementioned. See Tsugitaka Sato, *Sugar in the Social Life of Medieval Islam*, Leiden: Brill, 2014, p. 66.

⁸⁸ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 99.

⁸⁹ It is the name of *baklava* in the Mamlūks Period, see, Shayh Ahmād Rizā, *Qamus Dār al-Āmī wa al-Fāsikh*, Beirut, 1981, p. 508.

⁹⁰ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 100.

Cevher moved *Bāb al-Ẓuwayla* to its current location, the zone between *Sūq al-Shrāyhyīn* and *Bāb Ẓuwayla al-Kabīr* expanded and it became *Sūq al-Gharābilīn* (sift market) where the stores dealing with sifting flour located⁹¹. Across *Sūq al-Gharābilīn*, there were locksmith stores known as *al-dabbab*. The stores of cheesemongers were clustered from *al-dabbab* to *Bāb al-Ẓuwayla* who sold all kinds of cheese supplied from Sham. In addition, *al-mūjbirīn* (bonesetters) providing health care who were also active in al-Makrīzī's time, moneychangers and foodstuff sellers were also among the artisans in this sūq⁹². Like the *Barjawan Quarter market*, *Sūq al-Shawwāyīn* can be characterized by miscellaneous market and differs from the other specialized bazaars.

h. Sūq al-Bandaqāniyīn

This market was on the way of *Sūq al-Ẓujjāyīyīn*, *Suwayqa al-Sāhib* and *Sūq al-Abzāriyīn*. The former name of the sūq was *Sūq Bi'r Ẓuwayla* because of the well located in the site known as *Bi'r Ẓuwayla*. The Caliph's stables known as *Istabl al-Ḥumayza* were next to it. *Qaysāriyat Yunūs* and *al-Rub'ī* were located around the well whose location was called *al-Bandaqāniyīn* and the marketplace within it known as *Sūq al-Bandaqāniyīn* in the Mamlūks period. A great fire occurred in 751/1350 in *Sūq al-Bandaqāniyīn*, and some of the ruins remained from the calamity were witnessed by al-Makrīzī⁹³. Victuallers, foodstuff sellers, cheesemongers, bakers and the painters were among the artisans working in the market. *Sūq al-Bandaqāniyīn* disappeared in the beginning of the 15th century⁹⁴.

Despite the good aspects of the food markets described by the author, some irregularities also took place in the bazaars performed by the purveyors. For example, Muhammad b. Khalaf, a seller of dried and salted poultry, inspected by the *Muhtasib of Cairo* in 742 [1341 A.D.] and the carrions of 1196 pigeons and 33000 starlings were found in his storehouse and all of them had changed in colour and smelled putrid. As a result, he not only reprimanded but also punished him in the public eye and all the birds destroyed⁹⁵.

⁹¹ For the activities of Amir Jawhar, see S.J. Staffa, *Conquest and Fusion*, p. 54; Raimond, *Cairo: 37-8*; Golia, *Cairo: City of Sand*, p. 52-3.

⁹² Makrīzī, *al-Khitat*, p. 100.

⁹³ *Ibid.*, 104.

⁹⁴ *Ibid.*, 105.

⁹⁵ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 97; Stilt, *Islamic Law in Action*, p. 144.

2. TEXTILE MARKETS

a. *Sūq al-Jūhiyīn* (Baize Market)

The Baize Market was located immediately after *Sūq al-Lajmiyīn* where the baize fabrics brought from Europe were sold. These kinds of fabrics were generally used for chair coverings, curtains and saddles. On the basis of al-Makrīzī's narrating who formerly saw a few people both from public and the elites, dressing garments were manufactured from baize fabric only when it rained, it seems fair to suggest that this type of fabric was not utilized for clothing in the early period of the Mamlūks. Dressing baize garments were ordinary in Europe, *Bilād al-Maqrib* and particularly in Alexandria, I think the fact that the city was the gathering center of the foreign merchants who dressed baize must have affected on Alexandria's way of dressing. However in many parts of Egypt, Baize was worn while it was raining and was casted aside after it stopped. An event about the baize garment related not to be caught on in Egypt that was storied by al-Makrīzī is very interesting:

“Some fine day, al-Qādī al-Rā'īs Tāj al-Dīn Abū al-Fidā (al-Makrīzī's uncle) was appointed as Muhtasib of Cairo instead of al-Qādī Ziyā al-Dīn. When Ziyā al-Dīn saw Tāj al-Dīn dressed in Baize, he asked ironically why he put on Baize, and added that "this is for the mule!" Then, Tāj al-Dīn sent for the seller from Qaysāriyya al-Fadil who sold the baize to him and gave back the dress, and took his money back. Ziyā al-Dīn suggested to his friend not to dress baize again.”

Even though it was found odd in the beginning, the baize garments were adopted by the poor after a period of time. Likewise, the elites also demanded that type of dresses in the course of time. For example, al-Malik al-Nāsır Faraj was one of the sultans, who dressed Baize. Especially, in the Burjī period, as a result of high demand for baize probably because of the economic decline in Egypt, the number of merchants dealing with Baize increased⁹⁶.

b. *Sūq al-Shārabishiyīn* (Official's dress market)

All garment products belonging to Sultans and high-ranking officers such as *wāzirs*, *umara*, *ulama* and *qādīs* were sold in this *sūq*. In the Bahrī Mamlūks period, the *amirs* and the Mamlūks were wearing wide and yellow hat called *gallūt* manufactured from quilting fabric. It had hooks but no head scarf at the bottom of it. The end of long curled hair dangling from the *gallūt* downwardly

⁹⁶ *Ibid.*, 98.

was attached to a red or yellow silk pouch. The Mamlūks were also wearing narrow-sleeved clothes which were white, blue or red in color which were similar to that of Europeans. Al-Makrīzī, who portrayed the uniform styles of the military services till the reign of Sultan Kalawun, states that military apparels changed both in the period of aforesaid sultan and his successors⁹⁷. For example, after Sultan Ashraf Khalīl had come to power; he gathered his *hāssaākiyas* and the Mamlūks and chose apparels for them such as *gallūt al-zarqāṣ*, *tirāzāt al-zarqāṣ*, *qānabīsh al-zarqāṣ*, *al-aqbīya al-atlāsī*. Thus, the bureaucrats and officials could be distinguished from one another according to the uniforms they wore. Al-Zāhir Barqūq, one of the sultans that amended the Mamlūk's uniforms, ordered to be worn *shārbūsh*, which was triangle-shaped without turban resembling a crown. *Shārbūsh*, was the official hat sold in *Sūq al-Shārabishiyīn*. Thus, the name of the market came from *shārabishiyīn*, plural form of *shārbūsh*. Although the style of official dress changed according to the rank of the officials, *shārbūshs* were the same for all the officers. However, the obligation to wear *shārbūsh* was also annulled in the Burjī Period. There were merchants dealing with official dresses in the *sūq* whose customers were both sultans and the amirs. Artisans would make large amount of money, thereby having dealt with the high-ranked officials.

After the elites had been proscribed from shopping in *Sūq al-Shārabishiyīn* by Barqūq, the market solely served for sultan. Sultan charged *nāzīr al-khāss* with preventing the violations in the market. Anyone who violated the order was punished immediately⁹⁸.

c. Suwayqa Amir Juyūsh

This market situated between *Hārāt Barjawan* and *Hārāt Bahā al-Dīn* was called as *Sūq al-Khurūqiyīn* in the period of Ayyūbids. *Madrasa of al-Aqṣīya* was built by Amir Mazqoj al-Asadī, who was a high-ranked official in the Burjī Mamlūks. The market was known as *Sūq Amir al-Juyūsh*. However, Cairenes denominated the *Suwayqa Amir Juyūsh* and al-Makrīzī who found it strange stated that he could not understand why it was called as *suwayqa* because of being amongst the largest markets in Cairo. There were tailors in the market called as *al-raf'āun* and *al-habbāqūn*. One of the most striking features of this market was the presence of the painters. Furriers, hatters, clothing manufacturers, drapers, textile and *khil'at* merchants were among the artisans, who had an important place on the com-

⁹⁷ *Ibid.*, 98.

⁹⁸ *Ibid.*, 99.

mercial life of the market. Along with the bedroom suite shops (al-firāsh), there were also cotton stores, thread choosers (al-maqāzīl), eating houses and perfume shops ranging from the endpoint of the *sūq* towards *Bāb al-Qantara*. The existence of a *Qaysāriyya* and the *khans* seems to be one of the other conspicuous features of the market which must have probably been built in order to lodge the buyers who came from the remote regions of Egypt⁹⁹

d. *Sūq al-Jamlūn al-Saqīr*

This market was located from the beginning of *Suwayqa Amir Juyūsh* to *Bāb al-Nāsir* and *Rahba Bāb al-ʿIyd. Madrasa of Sayramīyā* and *Bāb al-Camiʿ al-Khāqimī* was inside *Sūq al-Jamlūn al-Saqīr*. Its former name was *al-Umara Qarshiyīn Beni Nūrī*. Afterwards, the *sūq* was called as *Jamlūn al-Saqīr* and *Jamlūn b. Sayrām* that the latter's name was related to Jamāl al-Dīn Shiwayh b. Sayrām, who was among the high-ranked officials during the sultanate of al-Malik al-Qāmil Muhammed b. ʿAdīl Abī Baqr in the Ayyūbīds period. *Madrasa of al-Sayramīyā*'s name also came from Jamāl al-Dīn Shiwayh b. Sayrām. According to Makrīzī, while formerly the stores selling linen (bazzāzīn), blue raw fabrics, cotton garments, tailors and dry cleaners were located in the marketplace, afterwards the artisans engaged in door latch (al-dhabbīyīn) joined them. *Al-dhabbīyīn* could meet the demand of anyone within a day who asked for about one thousand door latches. As is seen some of the market samples, the barkers were active here in front of the stores as well. This market came to an end during the Burjī Mamlūks and a new market was built instead of it in 809/1407¹⁰⁰.

e. *Sūq al-Harīriyīn (Silk market)*

The market was between *Bāb Qaysāriya al-Anbar* and *al-Bundaqāniyīn* previously known as *es-Saghā al-Qadīma* and *Sakīfe al-Addās* that's why both jewelers and shoe-dealers (al-sākifa) had the stores in this site. Its name was *al-Kharīriyīn al-Sharābiyīn* in al-Makrīzī's time. *Sūq al-Ḥujjājiyīn* (glassware market) and *al-Sākifa* (Kharrazīn, cobblers market¹⁰¹) occupied some parts of the market. However, when the *qaysāriya* was built by Amir Yunus al-Dawadār in 1378 around the silk bazaar, the artisans of *al-Sākifa* moved there. There were also shoe-dealers selling women's shoes in the vicinity of the market¹⁰².

⁹⁹ *Ibid.*, 101.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 101

¹⁰¹ This *sūq* was in the direction of Ibn Tolun Mosque; see. Ibn. Taghrībirdī, *al-Nujūm*, s. 496.

¹⁰² Makrīzī, *al-Khitat*, p. 102.

f. Sūq al-Jamlūn al-Qabīr

This market was in the middle of *Sūq al-Shārabishiyīn* from where *al-Bundaqāniyīn* and *Hārat al-Barjawan* could be reached. *Al-bazāzūn* (drapers) appeared to outnumber the other artisans in the *sūq*. When al-Nāsir Muhammad's Mamlūk Balabqa al-Turkmanī passed on in 706/1307, Sultan consecrated *Sūq al-Jamlūn al-Qabīr* to his tomb. In 790/1388, two gates that were being closed at nights were built to the market. The night watchmen, known as *sahib al-ʿasas* and *wali al-tuf* would patrol with the torches in their hands every night in the vicinity of the market to provide the security. These security staffs were responsible for preventing a fire within the marketplace, breaking up the fights and keeping the drunkards and the thieves away. This task was abolished in the 15th century¹⁰³.

g. Sūq al-Farrāyīn (Cardigan market)

This market was in the direction of *Sūq al-Aqfāniyīn* (shrouded bazaar) and *Mosque of al-Azhar*. The cardigans made of fur were manufactured and sold in the market which was formerly named as *Sūq al-Kharūqiyyīn*, then was called as *Sūq al-Farrāyīn*. Furs were in vogue during the reign of Sultan Barquq, because most of *ʿumara* were wearing the high-priced *khilāts* manufactured from various furs such as sable, lynx and squirrel. Because of its exorbitant price, only elites could buy the clothes made of furs during the abovementioned sultan's term¹⁰⁴.

h. Sūq al-Bahāniyyīn (Skullcap market)

This market, whose wooden gate was opened to *al-Qasaba*, was between *Sūq al-Jamlūn al-Qabīr* and *al-Qaysāriya al-Shurb*. It was also known as *Sūq al-Khushayba* (timber bazaar)¹⁰⁵. The horses and seemingly horse drawn carriages were never permitted to pass into the market. The boaters and various skullcaps called *al-qawwāfī* and *al-tawwāqī* were sold to the young boys and girls in the market. By the existence of the factories producing skullcaps, the market seemed both a bazaar and an industrial area in Cairo. The *ʿumara*, the Mamlūks and military men were wearing *al-taqīya* without winding round turban in the Burjī period, while placing *al-taqīya* with turban was an obligation in the Bahrī Mamlūks. Therefore, whoever violated this rule was condemned by the people. *Al-taqīyas* in variety of colors such as yellow, red and blue were being sold in the market. Their length was formerly 1/6 *zirʿa* with a round and wide top. During the reign of al-Nāsir Faraj,

¹⁰³ *Ibid.*, 103.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 103.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 103.

Circassian skullcaps in the shape of a dome called *tavagī al-jarqaziya* were in use of which length was about 2/3 *zir'a*. The remarkable detail given by al-Makrīzī that as a result of the silver and gold shortage in Egypt, the women would come into prominence with their beanies instead of ornaments. When wearing beanie became a tradition, the brims started to be adorned with gold and silver¹⁰⁶.

1. Sūq al-Khal'ayīn (Official clothes market)

This market situated between *Qaysāriya al-Fūdīl* and *Bāb al-Zuwayla al-Kabir* was formerly known as *Sūq al-Hashshābīn* (lumberjack bazaar). It was called as both *al-zaqīq* (lane) and *Sūq al-Khal'ayīn* in al-Makrīzī's time. Both official clothes and dresses for civil were sold within it. The market place was the passage way for the people who were shuttling from *al-Qasaba* to *Hārat al-Bātilīya* and *Hohod Aydogmush* during daytime till mid-night¹⁰⁷.

3. VOYAGE AND WEAPON MARKETS

a. Sūq al-Murahhālīn (Voyage market)

This sūq was located between *Bahā al-Dīn Quarter* and *Madrasa of Sayrāmīya*¹⁰⁸. There were shops on both sides of the street in the marketplace as it was in *Sūq Bāb al-Futūh. Mahfe* (howdah), camel harnesses and all kinds of requisites for a voyage were sold here. In particular, it was one of the markets in Egypt in which the goods were sold for pilgrimage. Al-Makrīzī remarks that people from all over the country came to *Sūq al-Murahhālīn* where one could equip a hundred camels in one day without trouble. During Sultan Faraj's combat against Amir Shayh and Amir Navruz¹⁰⁹, soldiers bought materials for campaign in return for a low price or without paying any money in the intensity of battle conditions; that's why it lost former liveliness. Afterwards, most of the stores were ruined and the number of artisans decreased in the marketplace¹¹⁰.

b. Sūq al-Silāh (Weapons Market)

Located between *Madrasa of Zāhirīya* and *Qasr Bashtaq*, *Sūq al-Silāh* was founded after the Fatimid period. Various weapons such as bows and arrows were sold

¹⁰⁶ *Ibid.*, 104.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 104.

¹⁰⁸ A madrasa built in Cairo before 635/1238. See Ahmad Fikrī, *Masājid al-Qāhira wa Madārisuhā*, Cairo 1965-69, pp. 1-2.

¹⁰⁹ For the uprisings during the reign of Sultan Faraj, see Jamāl al-Dīn Ābī'l-Mahāsīn Yusūf b. Al-Taghrībirdī, *al-Nujūm al-Zāhira fī Mulūk Misr wa al-Qāhira*, 13, Beirut: Dār al-Kitāb al-'Ilmiya, 1992, pp. 171-2.

¹¹⁰ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 95; Ağır, *Memlūklarda Ticaret*, p. 218.

in the market. There was a *khan* in front of it which was afterwards attached to *Sūq al-Silāh*. Moneychangers were located just outside the market. There were seats for the customers that could spend time in the daytime and the peddlers selling food who were called as *arbāb al-maqā'id* around the market as well. The street between *sūq al-silāh* and *arbāb al-maqā'id* was enlightened by the candles and the people hereby could walk around at nights. Al-Makrīzī cites that people with bad character and mashers were wandering inside the *sūq*, especially at nighttime. Sultan Barqūq had the old *khan* demolished in *Sūq al-Silāh* and had the *Madrasa of Zāhirīya* built instead of it. After he had built the madrasa, the number of *arbāb al-maqā'id* around the market were decreased¹¹¹.

c. *Sūq al-Muhāyyirīn* (Pilgrim costumes market)

This market was between *Mosque of al-Aqmar* and *Sūq al-Jamlūn b. Sayrām*. The street extended from *Sūq Hārat Barjavān* and *Sūq al-Shammā'in* towards *al-Ruqn al-Muhlaq Rahbat* and *al-Bāb al-'Iyd'* would run through within the market. There were two traders in the *sūq* in agreement with each other about the price of the products they sold; that is to say, they would never cut under. The market had become more lively both when the voyages would be organized to Jerusalem and also in the pilgrimage season. Al-Makrīzī cites that a *shayh*, owner of a store, had advised to his son not to do bargain with the pilgrims (hadjis) who had to buy *ikhram* (pilgrim dress) and to buy the dresses back at low price after they had returned owing to the fact that they had no place except them to sell out the second hand *ikhram*. After a while, alternative bazaar was built to this market called *Sūq al-Cāmī' al-Tolūnī* and the *ikhrams* also started to be produced within the *Sūq al-Khaymīyīn* (tent market)¹¹².

4. ORNAMENT AND JEWELRY MARKETS

a. *Sūq al-Qafaysat* (lattice market)

The *sūq* situated across the *Qubbat al-Mansūrī* had arbors and each of arbors had lattice made of iron under it. On these lattices in a state of suspension, jewels such as rings, bracelets, earrings and bangles were sold. The necklace was an indispensable jewelry for Egyptian women all of whom had necklaces on their necks. The necklaces sold in the markets were mostly made of amber. Egyptian women were very fond of jewels sold in *Sūq al-Qafaysat*. A department called *Dār al-Ayar* was an important section in the *sūq* which gauged the jewelry sold to the

¹¹¹ *Ibid.*, 97.

¹¹² *Ibid.*, 101.

customers. The market was subjected to *Bimāristān al-Mansūrīya* and the taxes acquired from here were appropriated for the *waqf*. After being appointed as *nāzīr* to *Bimāristān al-Mansūrī* in 1325, Jamāl al-Dīn Aqqush, vicegerent of Karak (nā'ib), covered the upper side of the market with canvas because of the sun's heat. This cover could be opened and closed via a rope at any time. *Sūq al-qafaysat* moved to newly built *qaysariya* across the jewelry bazaar in 1429¹¹³.

b. Al-Sāgha (Goldsmiths' market)

This *sūq* was extending towards the *Madrasa of Sālihīya* in the direction of *Bayn al-Qasrayn*. The kitchens of Great Eastern Palace occupied this site in the Fatimid Period from where 1200 pots of food in various colors were handed out each day to be shared among the poor by passing through *Bāb al-Ḍuhūma*¹¹⁴. Between 1243 and 1249, *Bāb al-Ḍuhūma* was demolished in order to build Hanbalī Shaykh's aisle of *Madrasa of Sālihīya* (qa'a). *Al-Saghā* was built by al-Malik al-Sā'īd Baraka Khan, son of Baybars, in order to maintain the members of *al-Sālihīya*¹¹⁵. Ornaments and jewelries adorned with precious stones were sold in the stores aligned in the same direction. Money changers were active in the market as well. Having also notable importance in the international trade, *al-Sāgha*, which was built in the narrow streets and the parade routes, had several entrance gates. The main gate was across the *Madrasa of Sālihīya* and most of the stores belonged to Armenians, Copts and the Jews. In the western part of the marketplace, the Jews established their own quarter known as *Hārat al-Yahud*¹¹⁶. Contadini touches upon a significant detail in his work that in the Mamlūk Period, there was familial link between the jewelers and manuscripts. For example, the two holy Qurans belonging to the Mamlūk period, one of which dated 1302, had been written in the *Mosque of Sūq al-Saghā*, and the other dated to 1397, whose *qātib* was the son of a jeweler¹¹⁷.

c. Sūq al-Qūftīyyin

This market was near *al-Bandaqāniyyīn*, *Hārat al-Jodariya* and *al-Ḥamlūn al-Kabīr*. There were craftsmen engaged in gold and silver inlay on copper products

¹¹³ *Ibid.*, 97.

¹¹⁴ Bahnasi, Gaballa, *Mamluk Art*, p. 180.

¹¹⁵ Makrīzī, *al-Khitat*, II, p. 102.

¹¹⁶ Bahnasi, Gaballa, *Mamluk Art*: 180.

¹¹⁷ A. Contadini, "Threads of Ornament in the Style World of the Fifteenth and the Sixteenth Centuries", *Histories of Ornament: From Global to Local* ed. Gülru Necipoğlu and Alina Payne, Princeton University Press, Princeton 2016, p. 292.

called *al-tattaim al-nahhās* within the market. The most outstanding examples art of inlaid metalwork in the Mamlūk Era could be seen here, and the products produced by the art of *al-tattaim al-nahhās* were much sought after in Egypt¹¹⁸. It was possible to come across household metal goods in the houses made by using *al-tattaim al-nahhās* in Egypt. In the wedding ceremonies, the seats for the brides inlaid with ebony and ivory called *diqqa* which were produced by the art of *muqaf-fad*, resembled sort of beds. The price of a *diqqa* was about 200 dinars. As a matter of fact, social and economic decline seen in the second half of the Mamlūk's era also affected the number of inlayers negatively and al-Makrīzī confirms that inlayers were scarce and less inlaid metalwork was being produced in the early 15th century. One of the other reasons was the plagues that caused the death of many craftsmen¹¹⁹.

d. Sūq al-Shammā'īn (Candle Dealers' Market)

This This sūq reached from *Mosque of al-Aqmar* to *Sūq al-Dajjācīn* in the direction of *Bāb al-Nāsr*¹²⁰. Its name was *Sūq al-Qammāhīn* in the Fatimids period. In *Sūq al-Shammā'īn*, there were many artisans dealing with wax trade. Among many different types of candles, *shumū' al-mavkibīya* was the largest in large size which were manufactured for the mosques, maṣjīds and palaces. *Shumū' al-fanūsīya* was for the lanterns. As for *shumū' al-tavvāfāt*, it was hand-held wax sold in this market. The shopkeepers situated side by side were open from the morning till night. An interesting detail given by al-Makrīzī about the *sūq* is significant. According to the author, there was a prostitute residing in *Sūq al-Shammā'īn* whose soubriquet was *Dhuyrāt-ī Shammā'īn* and she used to spend most of her time with the men who seemed like a drunk (*musalākīn*). She had an idiosyncratic dress and anyone who saw her, could easily realize that she was a prostitute. A large amount of money had been spent for the candles in *Sūq al-Shammā'īn*. Al-Makrīzī, who saw twenty stores there before, cites that as a result of destruction, five stores remained in time. Fatimids had many traditions in which the candles were used. However,

¹¹⁸ For more information on the Mamlūks metalwork and art of inlaid, see E.M. Mols, *Mamluk Metalwork Fittings in Their Artistic and Architectural Context*, Leiden: Brill 2006; Doris Behrens-Abouseif, *The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria: Evolution and Impact*, Bonn University Press, Goettingen 2012; Maryam Ekhtiar, *Masterpieces from the Department of Islamic Art in the Metropolitan Museum of Art*, Yale University Press, New York 2012.

¹¹⁹ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 105.

¹²⁰ W. Popper, *Egypt and Syria under the Circassian Sultans, 1382-1468 A.D. Systematic Notes to Ibn Taghārī Birdī's Chronicles of Egypt*, University of California Press, California 1955, p. 29; Makrīzī, *al-Khitat*, p. 96.

due to the disappearance most of the customs remained from their predecessor and sort of the candles sold in this *sūq* which have been thought as more of a luxury than a necessity, *Sūq al-Shammā'in* was not caught on in the Mamlūks period. Lanterns were hung throughout the market during the festivals and the streets were impassable because of the harsh light. *Shumū' al-Mavkibīya* was sold quite few in Ramadan and each of them was 10 *ratl*. *Shumū' al-Ajāl*, which was about 1 *ratl*, was being sold to the young who came to Tarawih Prayer. Al-Makrīzī states that he was incapable of praising this spectacular market, in particular in Ramadan days and it was away from the brighter days as before¹²¹.

5. HARNESS MARKETS

a. *Sūq al-Mahmīziyīn* (Spurs market)

The market, which was active in the Fatimid Period, was renewed after the collapse of State. Al-Ma'ūna was situated next to its entrance. This dungeon was transformed into *Sūq al-Amber* during the reign of Sultan Kalawun (678-689 A.H./1279-1290 A.D.). *Al-Māristan wa'l-Wakalā* and *Dār al-Darb* were across the market that these three places were known as *Darb al-Shamsīyā* in the Mamlūk period. There were stores selling spurs from *Darb al-Shamsīyā* to *Hamman al-Hāratin*. Al-Makrīzī, who saw these stores, remarks that the people purchased the spurs made of gold and silver and they who fear God purchased spurs made of iron with gold plating in the past¹²². This can be considered as a kind of fashion at that time. However, afterwards the people gave up purchasing spurs made of gold and silver. During the Burjī Mamlūks period, spurs made of silver were in demand while golden spurs utterly disappeared. In addition to spurs, other horse equipments were sold in the market as well. One of them was the gag-bit produced from silver which had gold plating on. A silver gag-bit was equal to the weight of 500 dirhams. Bridles made of silver chains were among the horse equipment sold in *Sūq al-Mahmīziyīn*. Egyptian people, both elites and people would formerly demand the horse equipment made of gold and silver, and then this tradition was left by the ordinary people but upper class and the wealthy people whose financial conditions were better than the general public, carried on the tradition in the Mamlūks Era. One of the other items sold in the bazaar was the cutter, whose handgrip was made of gold and silver, was used for sharpening chisels. According to al-Makrīzī, the artisans and the craftsmen in *Sūq al-Mahmīziyīn* were among the wealthy people¹²³.

¹²¹ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 96.

¹²² *Ibid.*, 97.

¹²³ *Ibid.*, 98.

b. Sūq al-Lājmiyīn (Bridle Market)

Like *Sūq al-Mahmūziyyīn*, *Sūq al-Lājmiyīn* also the market for the horse equipment, where bits and bridles called *al-lajm* were sold, was one of Cairo's lively markets. Besides, the craftsmen dealing with dyeing of spurs and the saddles were the main element of this market. The saddles yellow and blue in mixture color were the main product for sale in the bridle market. One of the old traditions remained from the Abbasids period was the usage of saddles of Black Bulgarian leathers by the *qādīs* which was manufactured and sold for the *ʿulama* in *Sūq al-Lājmiyīn* during the Mamlūks Era as well. The saddles, either pure gold or silver or engilding on silver were in used by the Mamlūk military forces during the reign of Sultan Barquq. In conjunction with the poverty increased after 1403, demands on saddles inlaid with gold and silver decreased comparatively. According to al-Makrīzī only the *ayan al-ʿumāra* and the *mamālīk al-ʿumāra* were able to have gold and silver saddles at his time¹²⁴.

c. Sūq al-Khawāissiyīn (Breeching market)

This *sūq* was next to *Sūq al-Shārabishiyīn*. The breeching called *al-Khāvāīs* was sold here for *ʿumara* and cavalries. *Ajnād al-khāvāīs* was 400 silver dirhams during the Bahrī period before the reign of Kalawun. *Al-khāvāīs* for *malik al-ʿumerā al-kabīr* was 300 dinars, for *ʿumara al-tablkhanāt* was 200 dinars, for *mukaddam al-halqa* was between 150 and 170 dinars in Kalawun's reign. *ʿUmara* and *khassākiyā* started to buy golden *khiyasā* in the reign of al-Nāsir Muhammad. There were among the *khiyasās*, which were adorned with the precious stones, engraved by the art of inlaid. Sultan al-Nasir assigned vast sums for silver and gold *khāvāīs* for his Own Mamlūks annually. This custom continued until the reign of al-Nāsir Faraj and decreased during Muayyad Shayh's reign. When Wāzir Sahib ʿAlā al-Dīn ʿAbdullah b. Zambūr was arrested¹²⁵, he had left behind six thousand *khiyasās* and six thousand *gallūts*.

Bayādh al-amma (the great and the good) were among the permanent customers of *Sūq al-Khawāissiyīn*. Although it seemed far away from its own previous form according to Al-Makrīzī, infants' dress and military uniforms nonetheless were being sold in the market¹²⁶.

¹²⁴ *Ibid.*, 98.

¹²⁵ Sahib ʿAlā al-Dīn ʿAbd Allah b. Zambūr, one of the entrepreneurs of the upper class in the Bahrī Period, has been dealing with sugar export, salt and oil trading, but he was dismissed from the office in 753/1352. See Amalia Levanoni, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nasir Muhammad ibn Qalawun*, Leiden: Brill, 1995, p. 147.

¹²⁶ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 99.

6. THE OTHER MARKETS

a. *Sūq al-Dajjājīn* (Poultry Dealers' Market)

Located immediately after *Sūq al-Shammāʿīn*, various kinds of birds were sold such as chicken and geese in *Sūq al-Dajjājīn*. One of the shops within the market was selling sparrow birds for the charitable people with the intention of releasing them. Al-Makrīzī narrates that the two boys working as barkers in front of the store were touting as "whoever buys and sets the birds free, he will be deserving of heaven!" Therefore, people who wished to do a favor would buy a large number of birds to set them free. The price of each of sparrow was 1 *féls*. Every Friday, there were bird sellers selling doves, nightingales, blackbirds, parrots and quails in the market. As it seems, they were probably not the artisans having stores in the *sūq* but participating the trade activities on a certain day of the week as a peddler. The price of a quail was 1000 dirhams that was equivalent to 50 dinars. There was also big competition among the bird sellers. According to the author, formerly many young bird lovers called *al-tavvāshīya*, who competed with each other to purchase the birds, had been gathering in this *sūq*. *Al-tavvāshīya*, generally belonging to the elites who never haggled on the price, would buy ornate and expensive cages for the birds they had. They also used to pay down no matter how much it costs¹²⁷. Large amount of money was paid for the special voice of the birds and the more extraordinary the birds style of singing and the higher its voice, the higher its price¹²⁸. Inside *Sūq al-Dajjājīn* there was a *qaysāriyā* in which situated booksellers and book copiers called *Sūq al-Qātibīya*¹²⁹. The *Qaysāriyā* had two gates one of which was in the middle of *Sūq al-Dajjājīn*. The other gate was in the direction of *Bayn al-Qasrayn*. When Khidr b. Al-Tanqāziya became the naib of *al-Maristān al-Mansūrī*, he had *Sūq al-Dajjājīn* and the *qaysāriyā* demolished. A new market was built instead of it and oil merchants and bird sellers were placed to newly-built market.¹³⁰

b. *Sūq al-Kutubiyīn* (Booksellers bazaar)

The area of the *sūq* occupied between *es-Saghā* and *Madrasa of Sālihīya*¹³¹ was about 800 yards of distance towards the north direction of *Bāb al-Zuwayla*¹³².

¹²⁷ *Ibid.*, 96

¹²⁸ Housni Alkhateeb Shehada, *Mamluks and Animals: Veterinary Medicine in Medieval Islam*, Leiden: Brill 2013, p. 210.

¹²⁹ Popper, *Egypt and Syria under the Circassian Sultans*, p.29.

¹³⁰ Makrīzī, *al-Khitat*, 96.

¹³¹ *Ibid.*, 102.

¹³² Popper, *Egypt and Syria under the Circassian Sultans, 1382-1468 A.D.*, p. 29.

Before, there was a book market on the eastern side of Mosque of 'Amr b. al-As; however, it abruptly declined in the 14th century. In 1301, *Sūq al-Kutubiyīn* was established in the vicinity of *Sūq al-Saghā*, thus it became the neighbor of the *waqfs of Bīmāristān al-Mānsūrī*. Then it was moved to the *qaysāriyya* between *Mosque of Aqmar* and *Rukn al-Mukhlaq*, where the former was beside *Sūq al-Dajjācīn* and latter was adjacent to *Sūq al-Khasriyīn*. However, many of the books stored in the warehouses of the *qaysāriyya* began to decay because of the intensive moisture. Therefore, it was transferred to its former site and continued to serve for 'ulama and bookish people¹³³. In addition to *Sūq al-Kutubiyīn* extolled by the author, both *Sūq al-Silāh* and *Sūq al-Jiyād* (horse bazaar)¹³⁴ were also praised in terms of human values, morals and virtue. According to al-Makrīzī generally the customers of *Sūq al-Silāh* were heroic and brave and the people walking around in the *Sūq al-Kutubiyīn* were fond of science and literature. It was also possible to come across some of the book stores around the *Mosque of Azhar* and *Sūq al-Shammā'īn* where the prostitutes wandered. In the 15th century, there were book stores at the site near to *Madrasa of Barsbāy*. In the Mamlūks period, *Sūq al-Kutubiyīn* was not only the market exhibiting the books for sale, but also the place where the books were copied¹³⁵.

c. *Sūq al-Sanādiqiyīn* (Packing Case Bazaar)

An important part of *al-Māristān* called *fundūq al-dabābiliyīn* occupied the *Sūq al-Sanādiqiyīn*'s place before it was established. Many kinds of chests, beds and cabinets made of wood were sold in this market. Formerly both *Saqan al-Dajājīn* and *Sūq al-Sayyūfiyīn* (sword bazaar) were close to each other; and a number of victuallers were located at the latter market. Due to the excessive smoke rising from the eating houses, the *sūq* was called as the center of the smokes (al-kutb al-dā'irat al-dakkhan) by Kādī al-Kudāt Jalāl al-Dīn Jād-Allah¹³⁶.

¹³³ Makrīzī, *al-Khitat*, II, p. 102.

¹³⁴ In addition to *Sūq al-Jiyād*, there was also horse market called *Sūq al-Khayl* below Qalat al-Jabal and in front of *Bab al-Silsala*. Although *Sūq al-Khayl* has been mentioned many times at various Mamluk sources, no information was given about this *sūq* by the author in *al-Khitat* in the section where the markets are introduced. For *Sūq al-Khayl* and the events taken place here, see Ibn al-Dawādārī, *Kānz al-Duwar wa Jamī' al-Ghurar*, ed. Ulrich Haarmann, VIII, Cairo 1971, p. 93; Ibn Hajar, *Inba*, I, p. 238; III, p. 477; Ibn Taghribirdī, *al-Nujūm*, VII, p. 147, 176, 191, 195; IX, p. 162, 189; X, p. 83, 85, 230; XI, p. 39, 73; Aynī, *Ikd*, p. 252, 280, 281; Makrīzī, *al-Sulūk*, III, p. 299.

¹³⁵ Robert Irwin, "Mamluk Literature", *Mamluk Studies Review*, ed. Bruce D. Craig VII, Chicago 2003, p. 3; Makrīzī, *al-Khitat*, p. 102.

¹³⁶ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 102.

d. Sūq al-‘Anbariyīn (Musk market)

The market was between *Sūq al-Kharīrīyīn al-Sharābiyīn* and *Qaysāra al-‘Isfīr* in the direction of *Sūq al-Harrātīn* (furnishers’ bazaar). *Al-Ma’ūna Dungeon* occupied instead of the marketplace in the period of the Fatimids. With its stink and narrowness, appearance of the dungeon was scary. The schedule of converting such a stinker place into odorous bazaar was related to Amir Qalawun who had to pass by *al-Ma’ūna* everyday while shuttling from home to *Qal‘at al-‘Jabal* and because of the dirty smell and screams of the prisoners exposed to torture could have encouraged him to demolish the dungeon before he came to power. As well as, the people around *al-Ma’ūna* were suffering from the mentioned situation, another complaint of the people concerned with the starving, nudity and lice were subjected to the prisoners under bad conditions. When Kalawun came to power, he realized his plan by demolishing the dungeon and started the construction of *Sūq al-‘Anbariyīn* instead of it around the *Mosque of Mawrid al-Khulafa’*, also known as *al-‘Jadīd al-Nāsirī*. The main customers of the musk market were the women who were fond of various perfumes. Every woman had a vial pendant necklace full of musk pervading nice odor. Various perfumes sold in the market were not only for the people, but also for housing. The merchants of *Sūq al-‘Anbariyīn* were among Cairo’s dignitaries and wealthy people. The houses and the stores in the market were consecrated to *Mosque of Zāhir Baybars* when al-Nāsir Mohammad passed the throne. As a result of wide-spread counterfeit perfumes 769/1368 and the decline of the welfare in Egypt in the beginning of 15th century, the demand to the market reduced, thus it lost its former liveliness and a few stores remained within *Sūq al-‘Anbariyīn*. After being claimed to be closed of the market from the *nāzir of mosque of ‘Jadīd* by some of the Cairene, al-Musta‘in Billah al-Abbasi, who was the son of Kahiph al-Mutawakkil al-Allah Mohammad, transferred it to *Qaysāriya al-‘Isfīr*. In the meantime, it stayed closed about 2 years; however, came into activity in 818/1415¹³⁷.

e. Sūq al-Kharrātīn (Furnish market)

While it was on route from *Sūq al-Mahmūziyīn* to Mosque of al-Azhar, and it passed from *Sūq al-Kharrātīn* and was located between *Dār al-Darb* and *al-Wiqāla al-Amiriyya*. The painters formerly deployed in the marketplace that’s why called as *‘Akbat al-Sabbāqin* (painters market), after that was known as *Sūq al-Qashshāshīn* (straw bazaar). Although painters active in the markets are frequently mentioned

¹³⁷ *Ibid.*, 102-3.

by the author, there is no explanatory information given about the characterization of the craftsmen and the quality of their work¹³⁸. It was called as *Sūq al-Kharrātīn* in the Burjī Mamlūks period. There were about fifty stores within the market of which maker of furniture and child cribs, cutleries and the pharmacists were its artisans. Furnish market came also to an end in a time of crisis seen in the period of Burjī Mamlūks. Among the Mamluks' amirs', Jamāl al-Dīn Yusuf confiscated the stores from the beginning of the *sūq* to *Hammām al-Harrātīn* and started a new construction in the marketplace. However, he was sentenced to death and Sultan Faraj ordered both the construction and the possession of the killed amīr to *Bayt al-Mal* to be made over¹³⁹.

f. Sūq al-Akhfāfiyīn (Shoemaker market)

Sūq al-Akhfāfiyīn was in the vicinity of *Sūq al-Bandaqāniyīn*. It was one of Cairo's new markets which were built by Dawadār Amir Yunus al-Nawrūzī in a devastated part of *Sūq al-Bandaqāniyīn* damaged from the fire in 779/1378. After completion of the construction of the shoemaker market, the shoe-sellers within *hat al-hārīriyīn* and *hat al-zujjājiyīn* were transferred to this *sūq*. Especially *sermuza*, a kind of woman shoe, were sold in the market¹⁴⁰.

g. Sūq al-Aqbā'iyīn

This market situated at the outside of *Bāb al-Zūwayla* was available from the reign of al-Zāhir Baybars till 1417¹⁴¹. No more information has been given by the author about the products sold in the market.

7. SUWAYQAS IN CAIRO

Fifteen *suwayqas* were introduced by al-Makrīzī in his work. He informed the origin of their name and where they located; however, did not mention what type of goods sold within the markets except for a few bazaars.

a. Suwayqa al-Sāhib

The marketplace could be reached by getting through *al-Bandaqāniyīn* and *Bāb al-Hoha*. *Suwayqa al-Sāhib* was the oldest market dated to the Fatimids era. Its

¹³⁸ For the painters and painting in the Mamlūk Era, see, D. Haldane, *Mamluk Painting*, Aris and Philips Ltd., Warminster 1978; Esin Atil, *Renaissance of Islam: Art of the Mamluks*, Smithsonian Institution Press, Washington D.C. 1981; N. Atasoy, "Un manuscrit Mamlūk illustré du Sāhnāma", *Revue des études islamiques* I France 1969, pp. 151-8.

¹³⁹ Makrīzī, *al-Khitat*, p. 103.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 105.

¹⁴¹ *Ibid.*, 105.

name came from Abū al-Faraj Yaqob, who was Caliph al-‘Aziz Billāh Nizar b. Al-Mu‘izz's wazir, because the market was situated in front of his house called *Dār al-Dībāj*. The line of both the wazir's house and the marketplace was known as *Hat Dār al-Dībāj*. Because of manufacturing of brocade, *Suwayqa Dār al-Dībāj* was also called as *Dār al-Tiraz* in later years; however, it was continued to be called as *Sūq al-Sāhib* till the end of the Caliphate. Safi al-Dīn Abdullah, Al-Malik al-‘Adil Abī Baqr b. Ayyūb's wazir, built a madrasa known as *al-Sāhibīya* in the Mamlūks era and a bathhouse around the market. Thereby, the name of *Suwayqa al-Sāhib* dated to the Ayyubids period, and also continued in their successor's term. It was one of the most respected markets in Cairo because of dwelling the *wazir* and *‘ayan al-quttāb*. After the emergence of the economic problems within State, this *sūq* lost its former vitality¹⁴².

b. Suwayqa Khizanāt al-Bunūd

This small market reached from *Bāb Darb Rāshid* to *Khizanāt al-Bunūd*. Its former name was *Suwayqa Reydān al-Saklābī*¹⁴³.

c. Suwayqa al-Masudī

This *suwayqa* was inside *Hārat Zuwayla*. Its name comes from al-Malik al-Masud Aksis b. al-Malik al-Kāmil's Mamlūks Sārim al-Dīn Qaymaz al-Masudī. He was put to death because of cruelty and dictatorship¹⁴⁴.

d. Suwayqa al-Taqlaq

This *suwayqa* was located between the beginning *al-Hārat Sālihiya* and *Mosque of al-Azhar*. The name of the market comes from Amir Sayf al-Dīn Taqlaqa al-Silāhdār. Previously, there were only four shops in the market. After the destruction of *Suwayqa al-Sālihiya* in 779/1378, reconstruction activities started in *Suwayqa al-Taqlaq* but unfortunately it also came to end in the beginning of the Burjī Period¹⁴⁵.

e. Suwayqa al-Sawwānī

This *suwayqa* was out of *Bāb al-Nāsir* and *Bāb al-Futūh* and in the direction of *Ibn Sayrām Garden*. Al-Makrīzī had dilemma about the name of the *suwayqa* that either it might have come from ‘Alā al-Dīn Ali b. Masud al-Sawwānī, one of

¹⁴² *Ibid.*, 104.

¹⁴³ *Ibid.*, 106.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 106.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 106.

the amirs of Baybars or Qarāja al-Sawwāni, the amir during the reign of Kalawun¹⁴⁶.

f. Suwayqa al-Balshūn

It was out of *Bāb al-Futūh*. The name of the *suwayqa* comes from Sabiq al-Dīn Sunqur al-Balshūn, one of Salāh al-Dīn Yusuf b. Ayyūb's Mamlūks in the Ayyubid era¹⁴⁷.

g. Suwayqa al-Lift

This *suwayqa* was out of *Bāb al-Nāsir* and around the Lift Well. *Dār al-Ibn al-Hajīb* was in front of it. The *suwayqa* was Cairo's turnip and cabbage center which were sold in the several shops within it. In addition, animal feeding stuff among the products was available in *Suwayqa al-Lift*¹⁴⁸.

h. Suwayqa Zāwiya al-Khiddām

It was also out of *Bāb al-Nāsir*. Foodstuffs were sold in the market which completely disappeared in the beginning of 15th century¹⁴⁹.

1. Suwayqa al-Ramla

Located between Suwayqa Zāwiya al-Khiddām and Mosque of al-Malik, the *suwayqa* which was seen by al-Makrīzī, was the marketplace where foodstuffs were sold¹⁵⁰.

i. Suwayqa Cami' Al-Malik

This market was characterized by al-Makrīzī as one of the biggest foodstuff markets in the city. It was seen by the author in 1403 before it disappeared¹⁵¹.

j. Suwayqa al-Sanābita

Its name comes from *Ahl al-Sunbāt*; and this market was also seen by al-Makrīzī¹⁵².

k. Suwayqa al-Arab

This *suwayqa* was adjacent to Reydāniye. It was demolished because of in-

¹⁴⁶ *Ibid.*, 106.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 106.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 106.

¹⁴⁹ *Ibid.*, 106.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 106.

¹⁵¹ *Ibid.*, 106.

¹⁵² *Ibid.*, 106.

creasing prices of the products in 775/1374. Al-Makrīzī cites that a bakeshop situated at the entrance of the marketplace was used to bake seven thousand loaves of bread per a day in 759/1358. However, after a while, crowded market gave place to the sound of owls and reverberation¹⁵³.

l. Suwayqa al-‘Izzī

This *suwayqa* was close to *Qalat al-Jabal* and there were many tombs instead of the marketplace before it was established. Its name comes from Nākib al-Juyūş Amir İzz al-dīn Aybek al-‘Izzī. *Suwayqa el-‘Izzī* was active in al-Makrīzī’s term¹⁵⁴.

m. Suwayqa al-‘Ayyātīn (Screechers market)

This market was at *Hat al-Maqş* near to *Bāb al-Bahr*. The name of the market comes from Masud b. Muhammad b. Sālim al-‘Ayyāt who did not build the *sūq* but dwelled around it. However, he then constructed a mosque within the market. Another detail related to the name of the market originated from an event which al-Makrīzī heard from Shayh Khusām al-Dīn Shahrazūriyya. Accordingly, Nāzir al-Khass al-Nashu made all the shopkeepers obliged to sell honey during the reign of al-Nāsir Muhammad b. Kalawun. A *qintar* of it was 20 dirhams. Under these circumstances, they went to Sultan and made a complaint by crying out. As a result, this obligation was abolished. Due to the cry out of the artisans, this *sūq* was called as *al-‘Ayyātīn*¹⁵⁵.

n. Suwayqa al-Irrāqiyān

This *suwayqa* was located in Fustat and the construction history of it dates back to Umayyad's period. Qaribā al-Azdī and Zuhāfā al-Tāī who was among the faction of *Kharījites*, dissented to Ziyād b. Umayya, one of the walis of the *Umayyads*, then the wali corresponded with Caliph Muawiya in order to have the permission to kill them. However, Caliph ordered to have them deported instead of killing. After the provision, the two men accompanied with 200 people migrated to Egypt and settled Qūm Sarāj in 53/673. They built a mosque and the mentioned market whose name depended on the emigrants came from Iraq¹⁵⁶.

¹⁵³ *Ibid.*, 106.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 107.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 107.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 107.

Conclusion

In this paper, thirty-four *sūqs* and fourteen *suwayqas* are approached in the light of the information in al-Khitat. Considering the data given by the author, five important features come to the forefront with the markets: The site, the quality, the period, characterization of people in terms of morality, and nostalgia. The first is related to the location of the markets, which is also mentioned in the background section, occupied on the streets near the mosques and the city gates, especially in *al-Qasaba* between *Bāb al-Futūh* and *Bāb al-Ẓuwayla* where the circulation of people was strong during the Mamlūks era in parallel with the market types in the Middle Ages. It is possible to encounter both the versatile markets and the markets located within a different market in contrast to the medieval specialized markets types, as can be seen from the example of *Sūq Hārat al-Barjawan* and *Sūq al-Shawwāyīn* (roast market) that forms the second feature of the *sūqs* in Cairo. The third characteristic of the markets are related to their destiny which is completely relevant to political, economic and social decline seen in the Burjī Period. As a result, State's bright era favorably affected the domestic markets while economic weakness and political instability resulted in the disappearance of many *sūqs* in Cairo. The other feature is the value of the markets in terms of moral conditions, which are based on the author's views entirely, may be forms the most interesting detail about the *sūqs* given *al-Khitat*. The markets such as *Sūq al-Silāh* and *Sūq al-Kutubiyīn* were extolled by al-Makrīzī because of their virtuous customers and were preferred from the other markets in Cairo. Finally, we think that the bazaars which were in good condition during the Fatimids and the Ayyubids periods, had either deteriorated or had completely vanished during his own time made the author feel nostalgic about these past periods.

BIBLIOGRAPHY

Primary Sources

- Aynī, Badr al-Din, *İkd al-ġumān fī Tarih akh al-ġaman*, al-maktabat al-shamila, publication date and the place not given.
- Hamāvī, Yaqūt, *Muġam al-Buldān*, III, Dar Sader, Beyrut, publication date not given.
- Ibn Battūta, Ebū Abdullah Muhammed Tancī, *İbn Battūta Seyahatnāmesi*, tr. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Ibn Battuta, *Travels in Asia and Africa, 1325-1354*, trans. H.A.R. Gibb, Routledge 2005.
- _____, *Travels in Asia and Africa 1325-1354*, Broadway House, London 1929.
- Ibn al-Dawadārī, *Kanz al-Durar wa Ğamī ‘al-Ğhurar*, ed. Ulrich Haarmann, VIII, Cairo 1971.
- Ibn Duqmaq, İbrahim Mohammad b. Aydemir al-‘Ālā‘ī, *Ķitāb al-Intīsār la Wāsitat aqd al-Amsār*, al-Maktāb al-Tijārī li al-Tibā‘ah wa al-Tawzi‘, Beirut publication date not given.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, II, haz. Ğakir Kadiri Ugan, Milli Eĝitim Bakanlıĝı Yayınları, İstanbul 1996.
- Ibn İyās, Muhammad b. Ahmad , *Badā‘i al-Dhuhūr fī Wakāid al-Wakā‘i al-Duhūr*, II, Metabi al-Shaab, Cairo 1960.
- Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, London: Routledge 1958.
- Ibn Taghrībīrdī, Ğamāl al-Dīn Ābī'l-Mahāsīn Yusūf, *Al-Nujūm al-Ğāhira fī Mulūk Mir wa al-Qāhira*, 13, Dār al-Ķitāb al-‘Ilmiya, Beirut 1992.
- Taghrībīrdī, Ğamāl al-Dīn Ābī'l-Mahāsīn Yusūf b. *Al-Nujūm al-Ğāhira fī Mulūk Misr wa al-Qāhira*, ed.
- Wizarat al-Sakafa wa al-İrshād, Dār al-Ķitāb, al-maktab al-shamiya, XV, Egypt, publication date not given.
- Qazvinī, Zakariya, *‘Asār al-Bilād wa Aħbār al-İbād*, ed. Ferdinand Wüstenfeld, Gottingen 1848.
- Makrīzī, Taĝiy al-Dīn Ahmād b. ‘Alī, *Ķitāb al-Sulūk li Ma‘rifāt Duwal al-Mulūk*, VI, ed. M. Abd al-Qadir, Dār al-Ķitab al-İlmiya, Beirut 1997.
- _____, *Ķitāb al-Mawaiĝ wal-İ‘tibār fī Dhikr al-Hitat wal-‘Asār*, II, Maktaba al-Sakafa al-Diniya, Cairo 1987.
- Mukaddesī, Muhammed b. Ahmed , *Ahsenü't Tekāsīm*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

- Nāsir Khusraw, *Safarnāme-i Nāsir-i Khusraw-i 'Alawī*, ed. M. Ganizāde, Berlin 1922.
- _____, *Naser-e Khusraw's Book of Travels (Safarnama)*, Bibliotheca Persica, Albany New York 1986.
- Tabarī, Abu Cafar, *The History of al-Tabarī*, tr. Franz Rosenthal, State University of New York Press, New York 1989.
- _____, *The History of al-Tabarī: Index XL*, ed. Ehsan Yar-Shater and A. V. Popovkin, Sunny Press, New York 2007.

Secondary Sources

- Abd al-Wahāb, Hasen , *Taht al-Qahira ve Tanzimaha munzu Nashatiha*, Cairo 1957.
- Abouseif, Doris Behrens, *The Arts of the Mamluks In Egypt and Syria: An Introduction*, Bonn University Press, Goettingen 2012.
- Abulafia, David, Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe, *The Cambridge Economic History of Europe, Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. M. M. Postan and E. Miller, Cambridge University Press, New York 1987, pp. 402-73.
- Ağır, Abdullah Mesut, *Memlûklarda Ticaret*, Çizgi Kitapevi, Konya 2015.
- Ashtor, Eliyahu, *Levant Trade in the Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton 1923.
- _____, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Collins. London 1976.
- _____, "Observations on Venetian Trade in the Levant in the XVth Century", *East-West Trade*
- In The Medieval Mediterranean*, ed. B.Z. Kedar, Variorum Reprints, London 1986, pp. 533-586.
- _____, "The Kārimī Merchants", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1/2, 1956, pp. 45-56.
- _____, "Le Monopole de Barsbāy d'après des Sources Vénétiennes", *Anuario de Estudios Medievales*, 9, Madrid 1979, pp. 551-572.
- Āṣūr, Sa'īd 'Abd el-Fettāh, . *al-'Asr al-Memālīkī fī Mīsr wa al-Sham*, Dār al-Nahdad al-Arabiya, Cairo 1976.
- Atasoy, N., "Un manuscrit mamlūk illustré du Sāhnāma", *Revue des études islamiques*, I, France 1969, pp. 151-8.
- Atil, Esin, *Renaissance of Islam: Art of the Mamluks*, Smithsonian Institution Press, Washington D.C. 1981.

- Ayalon, David, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, tr. Samira Kortantamer, IV, İzmir 1989, pp. 211-247.
- Bahnasi and Gaballa Gaballa, *Mamluk Art: The Splendour and Magic of the Sultans*, MWNF Museum Ohne Grenzen, Cairo 2001.
- Bayram, Mikhail, "Türkiye Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi", *Türkler*, v. 7, ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek and Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, pp. 239-248.
- Bianquis, Tn. and Guichard, P., "Sûk", v.9, *Encyclopedia of Islam*, Leiden 1997, p. 786.
- Burgan, Michael., *Empire of the Mongols*, Chelsea House Publishers, New York 2005.
- Constable, Olivia Remie, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge University Press, New York, 2003.
- Contadini, A., "Threads of Ornament in the Style World of the Fifteenth and the Sixteenth Centuries", *Histories of Ornament: From Global to Local*, ed. Gülru Necipoğlu and Alina Payne, Princeton University Press, Princeton 2016, pp. 290-307.
- Coureas, N., "Controlled Contacts: The Papacy, the Latin Church of Cyprus and Mamluk Egypt 1250-1350", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, ed. U. Vermeulen J.V. Steenbergen, Leuven 2005, pp. 395-408.
- Chipman, Leigh, *The World of Pharmacy and Pharmacists in Mamlûk Cairo*, Leiden: Brill 2010.
- Çetin, Altan, "Memlûklar Dönemi Doğu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü", *GEFAD*, 29: Ankara 2009, pp.369-384.
- Diem, Werner and Radenberg, Hans-Peter, *A Dictionary of the Arabic Material of S.D. Goitein's A Mediterranean Society*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994.
- Dilain, Marwan Atif, "al-Silâ et-Ticâriyye fî'l-Asvâk al-Mısıriyya fî Devlet al-Memâlik al-Burciyya" *al-Majalla al-Urduniya li al-Târih wa al-Asar Urduniyya li't-Târih wa al-Asar* , 2/2 (2012), pp. 54-93.
- Ekhtiar, Maryam, *Masterpieces from the Department of Islamic Art in the Metropolitan Museum of Art*, Yale University Press, New York 2012.
- Ferrer, M.T., "Catalan Commerce in the Middle Ages", *Catalan Historical Review*, 5, Barcelona 2012, pp. 29-65.

- Fikrī, Ahmad, *Masājid al-Qāhira we Madārisuhā*, Cairo 1965-69.
- Fischel, Walter J., "The Spice Trade in Mamluk Egypt: A Contribution to the Economic History of Medieval Islam", *JESHO* 1/2, Leiden 1958, pp. 157-74.
- Gil, Moshe, *A History of Palestine, 634-1099*, Cambridge University Press, New York 1997.
- Golia, Maria, *Cairo: City of Sand*, Reaktion Books, London 2004.
- Gotein, S. D., *A Mediterranean Society: Daily Life*, University of California Press, California 1983.
- Haldane, D., *Mamluk Painting*, Aris and Philips Ltd., Warminster 1978.
- Har-El, Shai, *Struggle for Domination in the Middle East*, Leiden: Brill 1995.
- Ihr, Anna, "The Spread of Middle Eastern Glass", *Encounters Materialities Confrontations Archaeologies of Social Space and Interaction*, ed. Per Cornell and Fredrick Fahlander, New Castle 2007, pp. 198-214.
- Ivanova, Maria, *The Black Sea and Early Civilizations of Europe, The Near East and Asia*, Cambridge University Press, New York 2013.
- İnalçık, Halil, "The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalçık and Donald Quataert, Cambridge University Press, New York 1994, pp. 9-409.
- Irwin, Robert, "Mamluk Literature", *Mamluk Studies Review*, ed. Bruce D. Craig, VII, Chicago 2003, pp. 1-31.
- Kallek, Cengiz, "Pazar", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, v. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, pp. 194-203.
- Kasım Abdu Kasım, *Asvāk Mısr fī 'Asr Salātīn al-Mamālīk*, Cairo 1978.
- Kelly, Marjorie, *Islam: The Religious and Political Life of a World Community*, Greenwood Publishing Group, USA 1984.
- Kohler, Benedikt, *Early Islam and the Birth of Capitalism*, LexingtonBooks, New York 2014.
- Kuban, Doğan, *İstanbul, Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1966.
- Labib, Subhi, "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", *Studies in the Economic History in the Middle East*, ed. M. A. Cook, Oxford University Press, London 1970, pp. 63-78.
- , Ortaçağ İslâm Dünyasında Kapitalizm, *Tarih Okulu*, tr. Mustafa Alican, 24 İzmir 2013, pp. 225-43.

- Lapidus, I. M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, New York 1984.
- Lecker, M., "On the Markets of Medina (Yathrib) in Pre-Islamic and Early Islamic Times", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 8, Jerusalem 1986, pp. 133-47.
- Lev, Yaacov, *State and Society in Fatimid Egypt*, Leiden: Brill 1991.
- Levanoni, Amalia, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nasir Muhammad Ībn Qalawun*, Leiden: Brill 1995.
- Mols, Luitgard, *Mamluk Metalwork Fittings in Their Artistic and Architectural Context*, Leiden: Brill 2006.
- Nicholas, D. M., *The Growth of the Medieval City: From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century* London: Routledge 2014.
- Pamuk, Ş., *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2000.
- , "Political Economy and Institutions in the Near East since the Rise of Islam", *Islam and Economic Development: Past and Present* Conference. North Carolina 2010, pp.1-35.
- Poole, S. L., *Saladin and the Fall of Jerusalem*, The Other Press, Kuala Lumpur, 2007.
- Popper, W., *Egypt and Syria under the Circassian Sultans, 1382-1468 A.D. Systematic Notes to ibn Taghrī Birdī's Chronicles of Egypt*, University of California Press, California 1955.
- Preiss, A., *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhānid War 1260-1281*, Cambridge University Press New York 1995.
- Purcell, Maureen, *Papal Crusading Policy, 1244-1291: The Chief Instruments of Papal Crusading Policy and Crusade of the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre 1244-1291*, Leiden: Brill 1975.
- Ratté, F., "Understanding the city through travelers' tales: Cairo as seen as experienced by two fourteenth century Italians", *The City in the Muslim World: Depictions by Western Travel Writers*, London: Routledge 2015, pp. 56-78.
- Raymond, André, "Sūk: In Cairo under the Mamlūks and Ottomans", *Encyclopedia of Islam*, v.9, Leiden: Brill 1997, p. 792.
- Rizā, Shayh Ahmād, *Qamus Dār al-'Āmī wa al-Fasikh*, Beirut 1981.
- Richards, D. S., *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kamil Fi'l-Ta'rikk of Ibn al-Athir*, London: Routledge 2014.
- Richardson, Todd, *Palague, Weather and Wool*, Authorhouse, Indiana 2009.
- Sağlam, Ahmet, "İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Suriye'yi İğgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi", *IJOSES*, 3/6, (2016), p. 35-55.

- Sato, Tsugitaka, *Sugar in the Social Life of Medieval Islam*, Leiden: Brill 2014.
- Sayyad, Nezar, *Cairo: Histories of a City*, Harvard University Press, Harvard 2011.
- Shehada, Housni Alkhateeb, *Mamluks and Animals: Veterinary Medicine in Medieval Islam*, Leiden: Brill 2013.
- Staffa, S.J., *Conquest and Fusion: The Social Evolution of Cairo A.d. 642-1850*, Leiden: Brill 1977.
- Stanley, Bruce, "Cairo. *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*", ed. Michael Dumper, Bruce E. Stanley, ABC-CLIO Press, California 2006, pp. 110-3.
- Stilt, Kristen, *Islamic Law in Action: Authority, Discretion, and Everyday Experiences in Mamluk Egypt*, Oxford University Press, Oxford 2011.
- Sonbol, Amira El Azhary, *The New Mamluks: Egyptian Society and Modern Feudalism*, Syracuse University Press, New York 2000.
- Streck, M., "Kaysāriya", *Encyclopedia of Islam*, v.4, Leiden: Brill 1997, pp. 841-5.
- Sümer, Faruk, *Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1985.
- Tomar, Cengiz, "Pazar: Memlûklar Dönemi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, v. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.
- Tsugitaka, Sato, "Slave Traders and Kārimī Merchants", *Mamluk Studies Review* X-1, Chicago 2006, pp. 141-232.
- Udovitch, L., *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History*, Darwin Press, Princeton 1981.
- Vivan, Cassandra, *Americans in Egypt, 1770-1915: Explorers, Consuls, Travelers, Soldiers, Missionaries, Writers and Scientists*, McFarland Company Inc. Publishers, North Carolina: 2012.
- Walz, Terence, "Sudanese, Habasha, Takarna and Barabira: Trans-Saharan Africans in Cairoas Shown in the 1848 Census", *Race and Slavery in the Middle East: Histories of Trans-Saharan Africans in Nineteenth-century Egypt, Sudan, and the Ottoman Mediterranean*, ed. Terence Walz, K. M. Cuno, American University in Cairo Press Series, Oxford 2010, pp. 43-76.
- Ward, Rachel, "Plugging the Gap: Mamluk Export Metalwork 1375-1475", *Facts and Artefacts: Art in the Islamic World: Festschrift for Jens Kröger on His 65th Birthday*, ed. Annette Hagedorn and Avino'am Šālēm, Leiden: Brill, 2007, pp. 263-84.
- Wheatley, Paul, *The Places Where Men Pray Together: Cities in Islamic Lands, Seventh Through the Tenth Centuries*, University of Chicago Press, Chicago 2001.

- Williams, Caroline, *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide*, American University in Cairo Press, Cairo 2008.
- Winter, Michael, "The Ottoman Occupation", *Cambridge History of Egypt*, ed. Carl Petry, Cambridge University Press, v. I, New York 1998, pp. 490-516.
- Yūnūnī, Mohammad b. Ahmad, *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yūnūnī's Dhayl Mir'āt al-Ẓamān*, Leiden: Brill 1989.

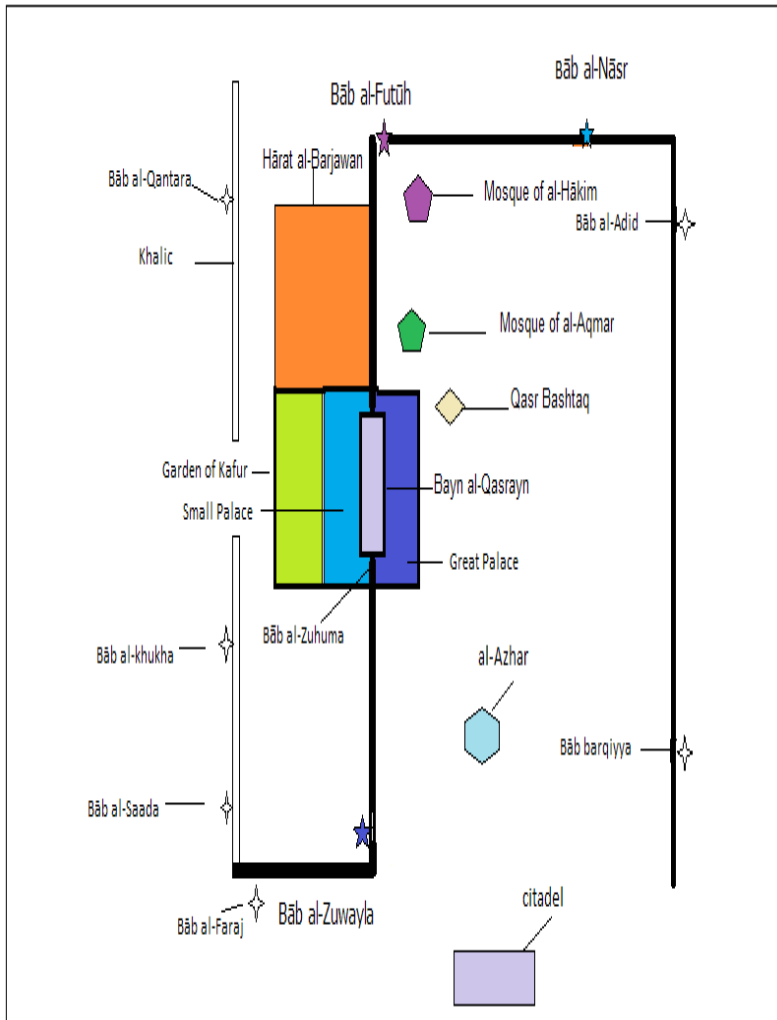

Table 1^{157*}

Al-Qasaba

157 * It has been drawn in the light of the data given in Cassandra Vivan, *Americans in Egypt, 1770-1915: Explorers, Consuls, Travelers, Soldiers, Missionaries, Writers and Scientists*, Mc Farland Company Inc. Publishers, North Carolina 2012, p. 11; Raymond, *Cairo*, p. 155; Lapidus, *Muslim Cities*, p. 49; *al-Qasaba* is now the el-Mu'izz Street. See Maria Golia, *Cairo: City of Sand*, Reaktion Books, London 2004, p. 53.

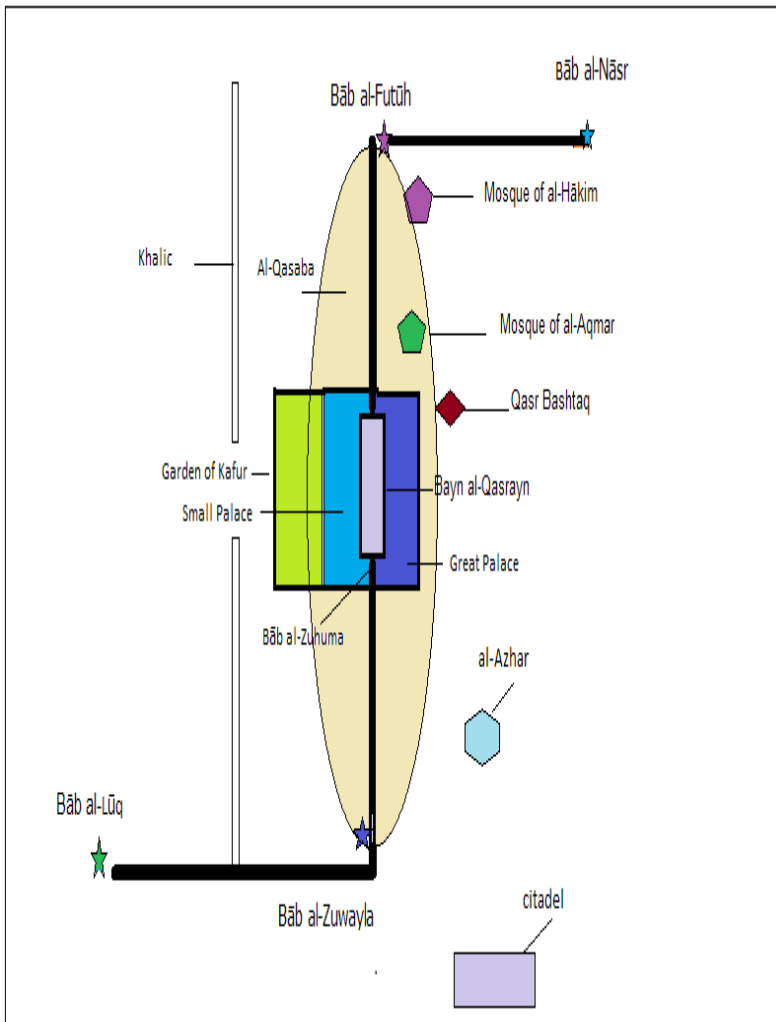

Table 2^{158*}

Hārāt al-Barjawan

158 * It has been drawn in the light of the data given in Lapidus *Muslim Cities* and al-Makrīzī's *el-Hutat*. See also Makrīzī, *al-Khitat*, p. 96; Lapidus, *Muslim Cities*, p. 49; See also Hasen 'Abd al-Wahāb, *Tahtit al-Qahira ve Tanzimaha munzu Nashatiha*, Cairo 1957, p. 45-6; F. Ratté, "Understanding the city through travelers' tales: Cairo as seen as experienced by two fourteenth century Italians", *The City in the Muslim World: Depictions by Western Travel Writers*, London: Routledge 2015, p. 64.

BUQA CHĪNGSĀNG:
PROTAGONIST OF QUBILAI KHAN'S UNSUCCESSFUL COUP
ATTEMPT AGAINST THE HÜLEGÜID DYNASTY

MUSTAFA UYAR*

It is generally accepted that the dissolution of the Mongol Empire began in 1259, following the death of Möngke the Great Khan (1251–59)¹. Fierce conflicts were to arise between the khan candidates for the empty throne of the Great Khanate. Qubilai (1260–94), the brother of Möngke in China, was declared Great Khan on 5 May 1260 in the emergency *qurultai* assembled in K'ai-p'ing, which is quite far from Qara-Qorum, the principal capital of Mongolia². This event started the conflicts within the Mongolian Khanate.

The first person to object to the election of the Great Khan was his younger brother Ariq Böke (1259–64), another son of Qubilai's mother Sorqoqtani Beki. Being Möngke's brother, just as Qubilai was, he saw himself as the real owner of the Great Khanate, since he was the ruler of Qara-Qorum, the main capital of the Mongol Khanate. Shortly after Qubilai was declared Khan, Ariq Böke was also declared Great Khan in June of the same year³.

Now something unprecedented happened: there were two competing Great Khans present in the Mongol Empire, and both received support from different parts of the family of the empire. The four Mongol khanates, which should theoretically have owed obedience to the Great Khan, began to act completely in their own interests: the Khan of the Golden Horde, Barka (1257–66) supported Böke.

* Assoc. Prof., Ankara University, Faculty of Languages, History and Geography, Department of History, Ankara/TURKEY, uyar@ankara.edu.tr

¹ For further information on the dissolution of the Mongol Empire, see D. Morgan, "The Decline and Fall of the Mongol Empire", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XIX/4 (2009), pp. 427-437. P. Jackson, "The Dissolution of the Mongol Empire", *Central Asiatic Journal*, 22 (1978), pp. 186-244. T. May, *The Mongol Conquests in World History*, London 2012, pp. 59-80.

² M. Rossabi, *Khubilai Khan: His Life and Times*, Berkeley 1988, pp. 51-53.

³ Rossabi, *Khubilai Khan*, p. 53. Jackson, "Dissolution", p. 229.

This was because Ilkhan Hülegü (1256–65) – who was Barka’s enemy on account of his different religious beliefs, and, besides, as Barka asserted, was occupying Barka’s rightful lands in Caucasia – supported Qubilai.⁴ Alghu Khan (1260–66) of the Chaghataid Khanate, on the other hand, supported Ariq Böke, at least in the beginning. Additionally, the *noyans* from Qara-Qorum who had served Möngke Khan also naturally supported Ariq Böke.

Qubilai Khan’s sole supporter in the empire family was Iran’s ruler Hülegü⁵. The reason for this behaviour was his desire not to lose his only ally, the Great Khanate, since he was in conflict with the Chaghatai Khanate in the east, the Golden Horde Khanate in the north and the Egyptian Mamlük in the west. Even though further reasons for Hülegü’s support can be adduced, Rossabi incorporates Hulegu’s and Qubilai’s familiarity with the established culture⁶.

Who would become the Great Khan was always a potential source of conflict between the families descended from Chinggis Khan’s (1206–27) four older sons Jochi, Ögedei (1229–41), Chaghatai (1226–42) and Tolui (1227–29). The conflict between Qubilai and Ariq Böke shows that the struggle had actually started in the Great Khanate. The same conflicts also emerged in the other subsidiary khanates. The Ariq Böke–Qubilai conflict ended with the surrender of Ariq Böke to Qubilai Khan in 1264 after he gave up the fight⁷.

Qubilai founded the Great Mongol Khanate in China after the surrender of his younger brother Ariq Böke. Still, if the Ilkhanids are disregarded, he was unable to establish his authority over the other Mongol khanates. Qubilai’s rule, in contrast with the Chinggis Khan, Ögedei, Güyük (1246–8), and Möngke periods, was not accepted in the other parts of the empire⁸. Even his own younger brother the *ini*⁹ Ariq Böke refused to recognise the authority of Qubilai *aqqa* and revolted against him.

⁴ The Golden Horde and Hülegüid dynasties forces fought in Caucasia in the years 1262–63, 1265, 1288 and 1290, see T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge 2001, p. 35.

⁵ Jackson, “Dissolution”, p. 188; Morgan, “Decline”, p. 429; Rossabi, *Khubilai Khan*, p. 54.

⁶ Rossabi, *Khubilai Khan*, p. 47.

⁷ Rossabi, *Khubilai Khan*, pp.60-62; Jackson, “Dissolution”, p. 230.

⁸ Morgan, “Decline”, p. 429.

⁹ Even though the Mongolian law on successions dictates that the real owner of the father’s inheritance is the youngest son, the older brother was always superior if rulership was the subject; thus, the *aqqa* had priority regarding the throne. The words *aqqa* and *ini* which are encountered in the sources have the meaning ‘senior relative’ and ‘young relative’ rather than ‘older brother’ and ‘younger brother’, see Jackson, “Dissolution”, pp. 193-195.

The other important revolt against Qubilai, after the foundation of the Great Khanate, came from Qaidu. Qaidu, Ögedei's grandchild, attacked the lands of Qubilai in Mongolia and Uyghur in the years 1268, 1275, 1286 and 1290. Qubilai Khan, who was fighting against him, did not live long enough to witness Qaidu's submission. The uprising by Qaidu and his territorial expansion caused fear and – even if only temporarily – after the 1280s brought together the Qubilai Khanate, the east wing of the Golden Horde, and the Ilkhanids; and forced them to cooperate¹⁰. These cousins who ceased hostilities and became allies due to their mutual interests even cooperated with enemies who were not from their own heritage in order to fight against each other. This situation can be clearly observed if the alliance of the Golden Horde with the Egyptian Mamlūks against the Ilkhanate is considered¹¹.

The purpose here is not to discuss the dissolution process of the Mongolian Empire, since this has been already done by David Morgan¹² and Peter Jackson¹³ in a neat and scholarly manner. The purpose here is to present the historical background to the attempted coup orchestrated by Qubilai Khan against the Ilkhanid dynasty.

As Morgan accurately emphasises, the main reasons causing the dissolution of the Mongolian Empire were not external, but internal¹⁴. The production–consumption habits of each Mongolian khanate, and thus the type of income obtained and military organisation, began to diverge to such an extent that a centralised administration became impossible. Additionally, the strength of the central power was always inversely proportional to the territorial size of the empire in the specific administration mechanism of the Medieval Age. It is clear that the dissolution, which was preparing the way for the collapse of the empire, was inevitable if the deterioration of the Turkish-Mongolian succession mechanism¹⁵

¹⁰ Allsen, *Culture and Conquest*, p. 35. M. Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Surrey 1997, pp. 37-67.

¹¹ R. Amitai, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 2004, p. 78. Ch. J. Halperin, "The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LXIII/2 (2000), pp. 229-245, p. 241. Morgan, "Decline", p. 430.

¹² D. Morgan, "The Decline and Fall of the Mongol Empire", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XIX/4 (2009), pp. 427-437.

¹³ P. Jackson, "The Dissolution of the Mongol Empire", *Central Asiatic Journal*, 22 (1978), pp. 186-244.

¹⁴ Morgan, "Decline", p. 431.

¹⁵ Jackson, "Dissolution", p. 193.

and the independent-idiosyncratic politics of each Mongolian khanate are added into the equation.

If we look at the Iranian Mongols who are the focus of this study, we can observe that signs of a breakaway from the authority of the Great Khanate were also beginning to emerge with the Ilkhanids. Tegüder (1282–84), the brother and successor of Ilkhan Abaqa (1265–82), converted to Islam and changed his name to Aḥmad. After his conversion to Islam, the acceptance of the Islamic *sharīʿa* as a state regime and his intention to end the conflict with the Mamlūks¹⁶ caused dissatisfaction among the elites of the Ilkhanate. Tegüder's religious conversion was predicated on the separation of the Great Khanate, both culturally and politically¹⁷. His successor, Arghun (1284–91), explained this situation in the *yarlıghs* which he sent to the neighbouring countries after he ascended to the throne, as follows: 'Aḥmad turned aside from the laws of our fathers, and trod the path of Islām'¹⁸.

Someone else who was uncomfortable because of the divergence from Mongolian unity and the laws of Chinggis (*yasa*) was Buqa *Noyan*, one of the *amīrs*. Buqa, member of a minor branch of the Jalair clan, and his brother Aruq, entered the service of Ilkhan Abaqa and rose through the ranks. Buqa was put in charge of tax collection (*tamghachū*) and thus became rich. Buqa continued to be important even after the death of Ilkhan Abaqa, and he argued that *shahzāda* Arghun should become Ilkhan while Aḥmad Tegüder was taking control. Even though Buqa was

¹⁶ For two opposing views about Aḥmad Tegüder's plans regarding the relationship with the Mamlūks, whether he was inclined to a peace or a war, see A. Allouche, "Teguder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, XXII/4 (November 1990), pp. 437-446. J. Pfeiffer, "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Leiden 2006, pp. 369-389.

¹⁷ Important studies regarding Aḥmad Tegüder's conversion to Islam: R. Amitai, "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XXV (2001), pp. 15-43. R. Amitai, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XLII/1 (1999), pp. 27-46. J. Pfeiffer, "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Leiden 2006, pp. 369-389. Ch. Melville, "Pādishāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān", *Pembroke Papers*, I (1990), pp. 159-177. C. Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), pp. 233-247. A. Allouche, "Teguder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, XXII/4 (1990), pp. 437-446. M. Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının Islām'a Girmesinde Rol Alan Türk Süfleri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten*, LXXVI/275 (2012), pp. 7-30.

¹⁸ E. A. Wallis Budge, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus; Being the First Part of His Political History of the World*, London 1932, p. 556.

against Tegüder, he was encouraged by Tegüder's mother, Qutui Khatun, and was able to preserve his position¹⁹.

According to the Arabic source, since *shahzāda* Arghun knew how loyal Buqa was to the law and dynasty of Chinggis Khan, he incited him against Aḥmad Tegüder with these words: 'My uncle Aḥmad *agha* has become a Muslim and changed the *yasa* of Jankiz Khan, and corresponded with the Muslims in order to make peace with them. If his period [of rule] is long, only a few of the Mongols will remain ... He wants to destroy the family of *Halāwūn* (Hülegü) and the *al-Qān al-Kābīr* (Great Khan Qubilai), and all the Mongols.'²⁰ According to Rashīd al-Dīn, while Buqa was supporting Arghun, he based himself on the previous decisions made by the Great Khanate regarding the Ilkhanate throne. In Buqa's words, Qubilai, the last chain in Chinggis Khan's *uruq*, did not declare Tegüder as the ilkhan after Hülegü, but Abaqa instead. Thus, following the death of Ilkhan Abaqa, the successor to the throne should not be Aḥmad Tegüder, but Abaqa's son Arghun²¹.

Apparently, *Amīr* Buqa was abiding by an important criterion in preferring Arghun to Aḥmad Tegüder. This criterion was that the intended ilkhan must be bound to legitimate sources like the Great Khanate and the Mongol *yasa* and his *ilkhan* title must be approved by the Great Khanate. By converting to Islam, Aḥmad Tegüder had shown signs of deviating from this bond. Thus, even if he had assumed the throne, it can be said with high probability that Tegüder's rule would not have been approved by the Great Khanate and *fitna* would arise within the Ilkhanate²². In addition to that, contrary to some other elder *noyan*²³, it is apparent

¹⁹ Ch. Pratt Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York 2004, pp. 53-54; B. Spuler, "Būqā", *Encyclopedia Iranica* (1989), IV, p. 551. J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khāns" *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, pp. 303-421, p. 366.

²⁰ Aybak al-Dawādārī, *Kānz al-Durar wa Jāmi' al-Ghurar*, ed. Ulrich Haarman, Qāhira 1971, VIII, p. 264. R. Amitai, "The Conversion of Tegüder Ilkhan to Islam", *Jerusalem studies in Arabic and Islam*, XXV (2001), pp. 15-43, p. 37.

²¹ Rashīd al-Dīn Faḍl al-Allāh Hamadānī, *Jāmi' al-Tawārīkh-i Rashīd al-Dīn Faḍl al-Allāh Hamadānī*, ed. Muḥammad Rūshan-Muṣṭafā Mūsawī, Tehrān 1373, II, p. 1145.

²² Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1145.

²³ For example, in contrast with Buqa, Hindū Noyan cared about Aḥmad Tegüder's becoming an *aga* and advised Arghun, who was requesting support from him against his uncle, as follows: 'Although the situation is as the *shahzāda* says, Aḥmad is the *aga*, and if he has become khan in that land, you thank God, are commander and *pādshāh* in this region. Listen to the words of this old man, and don't quarrel with him.', see Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1132. Similarly, Tikna explained his thoughts regarding who should become the ruler as follows: 'Hülegü is Hülegü Khan's son. Grandchildren have no right for [rulership] where sons are present.' On the other hand, Aruq and Qurmushi said: 'Jushkab is older, [rulership] befits him.' Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1145

that Buqa did not care about the criterion that the person ascending to the throne must be an *aqā*: Buqa did not prefer Aḥmad *agha/aqa*, who separated from the Great Khanate, for the throne, but Arghun, who was an *ini*.

The power struggle between Aḥmad Tegüder and Prince Arghun ended in favour of the latter thanks to Buqa's devoted efforts. As a matter of fact, after dethroning Tegüder, Buqa's wish and determination to maintain the loyalty of the Ilkhanate to the Great Khanate exceeded Arghun's desire to remain loyal. Arghun organised a *kangach* on 24 Rabī' al-Ākhar 683/10 July 1284 in Kharraqān, including the great *amīrs* Buqa, Aruq, Tikna, Tangiz Gürqan and Qurmushi. After seeing the dispute in this consultation meeting between the *amīrs* about who would become the ruler, Arghun took fright, abandoned his claim to the throne and wanted to return to his old area of dominance, Khurāsān²⁴. Buqa intimidated the other *noyans* by threatening them and thus persuaded Arghun to become an ilkhan and literally gave the *ilkhan* title away²⁵.

Following the capture of Aḥmad Tegüder and his execution in accordance with a decision of the *yarghu* on 26 Jamādhī al-awwal 683/10 August 1284²⁶, Arghun ascended to the throne of the Ilkhanate on the next day. After the necessary distribution of tasks, he gave Buqa 'the viziership of the territories, all great and small authorisations'²⁷ and supposedly rewarded him. I say 'supposedly' because, in giving Buqa great powers, it was not Arghun's intention to make him a co-ruler, but to pacify him and cause him to be overshadowed by another great vizier. This great vizier was Shams al-Dīn Juwainī, who escaped to Iṣfahān during the struggle for the throne between Tegüder and Arghun. Arghun had forgiven him, called him back, and taken him again into the service of the Ilkhanate.

Buqa did not want to share power with Şāḥib Shams al-Dīn, who was clearly a superior vizier. Buqa realised that, as long as Şāḥib Shams al-Dīn was alive, he would never be able to reach the rank he thought he deserved. Thus, by accusing Shams al-Dīn Juwainī in several ways, he disposed of him on 4 Sha'bān 683/16 October 1284²⁸.

²⁴ 'marā ba-guzārīd, pādshāhī na-mī khāham wa ba-hamīn Khurāsān ke padaram ba-man arzānī dāshta, rāḍiam.', Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1146.

²⁵ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1145-1146.

²⁶ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1148.

²⁷ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1154-1156.

²⁸ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1159-1160.

On 27 Dhū al-Ḥijja 684/23 February 1286, something happened which made Buqa powerful as never before, and virtually untouchable: the *Amīr Ordu Kia*, who had been sent to China as an envoy in order to inform Qubilai Khan about the change to who sat on the throne of the Ilkhanate, was received by Arghun. One of the official documents he brought with him was for Arghun; he presented the *yarligh* which approved him as Ilkhan. Even more important were the titles and privileges which he brought for Buqa.

Qubilai Khan had sent the title of *ch'eng-hsiang* (chancellor) to Buqa, which is mentioned as *Chīngsāng*²⁹ or *Chīnksānk*³⁰ in Persian sources. *Ch'eng-hsiang* was the highest rank after the emperor in the Yuan Empire and he was honoured with this rank by Qubilai Khan. According to T. Allsen, only one more *ch'eng-hsiang* besides Buqa was present in the empire at that time: this person was *ch'eng-hsiang* Bolad (Rashīd al-Dīn's Pūlād *Chīngsāng*) who was sent to the Ilkhanate court³¹. This rank given to Buqa made him directly an officer of the Yuan Empire and the Qa'an. Buqa became more than Ilkhan Arghun's vizier: he was Qubilai Khan's chancellor. Arghun could only ascend to the Ilkhanate throne legally if he approved the new title bestowed on Buqa by Qubilai Khan: this is because Buqa's *ch'eng-hsiang* title seemed to be sent as the precondition for Arghun's *ilkhan* title.

The *ch'eng-hsiang* title was strengthened with other authorisations and privileges bestowed on Buqa. The first one of these powers was that Buqa could not be judged unless he committed nine major crimes. Even if Buqa exceeded this limit, he could only be judged by the Qa'an³². This privilege certainly made Buqa untouchable by the *ilkhan*.

²⁹ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1161.

³⁰ From the record 'az khādrat (*ilkhan*) mulaqqab-i *chīnksānk* mawsūm shud', it can be inferred that Waṣṣāf did not have knowledge regarding the nature of this title and by whom it was bestowed, see 'Abd al-Allāh Ibn Faḍl al-Allāh Sharaf al-Dīn Shīrāzī, Waṣṣāf al-Ḥādrat, *Tajziyat al-amṣār wa Tajziyat al-a'sār*, Tehrān 1338, p. 229. *Kartlis Tskhovreba* here this title is being mentioned as *Chingizid* and *Chingishan*. *A History of Georgia, Kartlis Tskhovreba*, ed. Commission for the Study of Georgian Historical Sources, Tbilisi 2014, p. 376, p. 378.

³¹ T. Allsen, *Culture and Conquest*, p. 28. T. Allsen, "Biography of a Cultural Broker: Bolad Ch'eng-Hsiang in Chin and Iran", *The Court of the Ilkhans, 1290-1340*, ed. J. Raby and T. Fitzherbert, London 1994, pp. 7-22, p. 10.

³² Waṣṣāf, *Tajziyat al-amṣār*, p. 229. Examples of the pardoning of major crimes for up to nine times are recorded in: *The Secret History of the Mongols, passages* 203, 205, 211, 214 and 219, refer to. *The Secret History of the Mongols*, ed. U. Onon, London-New York 2001, pp. 192, 195, 203, 207, 208.

The second privilege granted to him was that no one in any part of the country was obliged to obey any orders contained in the *yarlighs* which did not have Buqa's *al-tamgha* (red seal) ('*bī al-tamgha-i ū aḥkām-i yarligh rā masmū' na-dārand*')³³. This power and privilege brought all administrative power under the initiative and control of Buqa. The third privilege made Buqa completely independent with regard to the administration of the country: even if the ilkhan's *yarligh* was not present, everybody had to obey Buqa's written decrees, as ordered by Qubilai Khan³⁴. Thus, Buqa became independent of the ilkhan, whereas the ilkhan was under Buqa's control and dependent on him. Bar Hebraeus describes Buqa's status, which he achieved through these privileges, as follows: 'He became so high and mighty in the kingdom that even the princes and princesses, and the sons-in-law and the daughters-in-law, and the captains of the armies of the Mongols, used to come and submit to him, and stand at his gate and beg stipends from him.'³⁵

The last and most important authorisation was the handover to Buqa by Qubilai Khan of 'the authority in the area beginning at the Oxus and stretching as far as the Egyptian border'³⁶. We are familiar with the formula '*az āb-i Āmūyya tā ḥudūd-i Miṣr*', which defines the borders of this authority: when Möngke Khan sent his brother Hülegü to Iran, he defined Hülegü's area of authority with the same formula³⁷. This description, which defines Buqa's privileges, foreshadowed the most important administrative changes yet to come within the Ilkhanate. It seems that Qubilai was also following developments within the Ilkhanate and trying to take precautions against the decentralisation problem.

It is clear that these powers, which were given to this *noyan* by the Qa'an, relegated Ilkhan Arghun to second place compared to Buqa. Thus, Rashīd al-Dīn, who mentioned the title of *chīngsāng* with which Buqa was honoured by the Qa'an, did not mention the other privileges which were also bestowed on him. In contrast, Waṣṣāf wrote that the aforementioned titles and privileges were bestowed on

³³ Waṣṣāf, *Tājziyat al-amṣār*, p. 229; In the same way, Bar Hebraeus says: 'And all the administrative offices of the kingdom were committed to him, and the kings and the governors who ruled in all the countries which were under the dominion of the House of *Maghogh* were not accepted (i.e. acknowledged) without his *Pukdana* and the red sign (manual) of Boka.' Budge, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj*, p. 560.

³⁴ Waṣṣāf, *Tājziyat al-amṣār*, p. 229.

³⁵ Budge, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj*, p. 560.

³⁶ '...*bi-ḥukm-i yarligh az āb-i Āmūyya tā ḥudūd-i Miṣr ki qarīb-i hezār farsang bāshad dar qabḍa-i ḥukūmat-i ū āwarda...*', Waṣṣāf, *Tājziyat al-amṣār*, p. 229.

³⁷ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 976.

Buqa directly by Ilkhan Arghun³⁸. Perhaps Waṣṣāf recognised that these privileges and powers were a challenge to the authority of the ilkhan and thus preferred to present their granting as a generous act on the part of the ilkhan. Qazwīnī also says in the same way as Waṣṣāf that Buqa was given absolute one-man rule by Arghun, but, unlike Waṣṣāf, he makes a point of saying that '*pādshāh* was nothing more than a name'³⁹.

The changes to the status quo, due to Buqa's authority exceeding even Ilkhan Arghun's, also annoyed the other members of the military aristocracy. Taghachar, Qonchukbal, Doladai Idachi, Sulṭān Idachi, Toghan, Jushi and Ordu Kia were irritated by his meteoric rise. This clique informed Ilkhan Arghun whenever possible about Buqa's enrichment, 'arrogance' and constantly disparaged him. As to Arghun, according to Rashīd al-Dīn, since he was 'appreciative' he did not speak out against Buqa⁴⁰. In fact, Arghun was waiting for an opportunity to eliminate Buqa and Buqa's brother Aruq. Rashīd al-Dīn – who intentionally did not mention the authorisations and privileges given to Buqa by Qubilai Khan – explained Buqa's independent actions as 'arrogance' while interpreting the powerless and silent attitude of Arghun towards him as 'appreciative'.

Buqa's brother Aruq kept hold of the income from Baghdād and Diyār-i Bakr. Aruq, who was aware of his older brother's dominance, began to act independently of the authority of the ilkhan and the other princes. He executed Majd al-Dīn Ibn al-Athīr, *inju* of *Shahzāda* Gaikhatu, without the authorisation of the Ilkhan Arghun and the Prince Gaikhatu. Aruq was not sending the taxes coming from Baghdād to the treasury and did not flatter Arghun's envoys. Aruq, according to Rashīd al-Dīn, was not 'living like an *amīr*, but living nearly like *sulṭāns* in Baghdād'⁴¹. The first blow to Buqa's rising power was the removal of Aruq from his duties in Baghdād and his replacement by Ordu Kia, *Malik* Sharaf al-Dīn and Sa'd al-Dawla. Now Buqa's immunity was compromised and word spread that he wished for an administration without an ilkhan. Ṣadr al-Dīn Zanjānī, who was in conflict with Buqa for control of the income in the Fārs area, told *Amīr* Taghachar the following: 'Buqa has created a *pādshāhī* for himself. For he does whatever he wants without the emperor's order (*farmān*) or consultation (*kangach*) with the *amīrs*,

³⁸ Waṣṣāf, *Tajziyat al-amṣār*, p. 229.

³⁹ '...dast-i ū dar mulk muṭlaq gardānīd, chunānke bar pādshāh nāmī bīsh nabūd...'. Ḥamd al-Allāh Mustawfī Qazwīnī, *Tārīh-i Guzīda*, ed. 'Abd al-Ḥusain Nawā'ī, Tahrān 1364, p. 595.

⁴⁰ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1166.

⁴¹ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1166-1167.

he disburses the tax monies however he wishes, and Arghun Khan is considered less a *pādshāh* than Buqa is. Things have gone so far that when envoys go to Tabriz with *yarlighs* and *paizas*, unless Buqa's red seal (*al-tamgha*) is on them, they are not given any consideration whatsoever by *Amīr* 'Alī the governor and return empty-handed.⁴²

Ilkhan Arghun saw that the military aristocracy was distancing itself from Buqa and was gathering around himself, and he then took all income-generating lands from Buqa and gave them to Taghachar⁴³. This process isolated Buqa from the court. Great Khan Qubilai's attempt at placing two *ch'eng-hsiang* in the administration in order to unite the ilkhan administration, which had been showing signs of separation from the central administration since the time of Aḥmad Tegüder, produced no results. The formation of a clique opposed to Buqa and his brother Aruq helped Ilkhan Arghun to cut off the monetary incomes of the brothers, which at least distanced them from financial management. Since Qubilai Khan's diplomatic push using soft power was of no use, there was only one choice⁴⁴. Buqa had no other choice than a military coup d'état under these unfavourable conditions. Buqa intended to take back the powers and privileges granted to him by Qubilai Khan, or, more precisely, to take back control of the Iranian administration by force. He immediately contacted those supporting him. Rashīd al-Dīn points out that the list of people supporting Buqa was long and mentions some of them⁴⁵. Qurmishi (Hindū *Noyan*'s son), Ujan, Zangī (Naya *Noyan*'s son), *Amīr-i hazār* Maiju, Ghazan Bahadur, *Amīr-i chahār-hazār* Ishak Tuqli, Tuqluq, Bayan Bitikchi, Mikritai (Alghu Bitikchi's son), Chirik Bitikchi, Amīr 'Alī Tamghachi, Ḥusām al-Dīn Qazwīnī, 'Imād al-Dīn Munajjim and Tushkina, are the names associated with Buqa during this period⁴⁶. These were mostly Jalair from within the Ilkhanid administration, leading members of the military aristocracy or local Iranian individuals in the supreme administrative establishment. The Christian

⁴² Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1167.

⁴³ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1167; Waṣṣāf, *Tajziyat al-amṣār*, p. 231.

⁴⁴ This was not the first attempted coup of this type for Qubilai: Qubilai Khan made Böri's son Abishqa head of Chaghatai *Ulus* and attempted to overthrow Orqina Khatun; but this attempt failed, see Jackson, "Dissolution", p. 229.

⁴⁵ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1168. Buqa sent a detailed list (*mūchalga*) of those who were supporting him to Prince Jushkab. The Prince began to fear for his own life when he saw the sheer number of powerful individuals, see Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1169.

⁴⁶ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1168, 1171; Waṣṣāf, *Tajziyat al-amṣār*, p. 233; Budge, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj*, p. 563; *Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan*, trans. Robert Bedrosian, (published on Internet, New Jersey 2012, p. 219.

officers within the Ilkhanid state also supported Buqa⁴⁷. Arghun thought that Buqa also had supporters in dependent states: he suspected that the king of Georgia, Dimitri (1270–89), supported Buqa⁴⁸. That was because when Aḥmad Tegüder ascended to the throne Dimitri had made a congratulatory visit, during which he married off his daughter Rosudan to Buqa's son⁴⁹. Shem'un, who was an important figure with his multiple roles as priest, physician and jurist, was also accused of supporting Buqa⁵⁰. Buqa entered into contact with Prince Jushkab, Ilkhan Arghun's cousin. The *shahzāda* recognised Buqa's intentions and what would lie in store for the Hülegüid Dynasty, and did not form an alliance with him⁵¹.

Apart from these, a major name who acted together with Buqa was Qubilai Khan's *ilchi* (envoy) Qadan. Rashīd al-Dīn reports that this man, who was sent to the Ilkhanate as an envoy, was the brother of Ariq Böke's concubine (*qumai*) Iragui and a member of the Burulas tribe⁵². It is not known exactly when he came to the Ilkhanate as an envoy. Nevertheless, at least it is recorded that he was presented at the Ilkhanate court before the arrival of Ordu Kia and Bolad *Ch'eng-Hsiang*⁵³. He witnessed the conflict between Aḥmad Tegüder and Arghun and must have been sure of Buqa's loyalty to the Great Khanate during this period. On the other hand, Arghun made it clear that he wouldn't be sharing his authority in the Ilkhanate with another *aqā* by eliminating his uncle and *aqā* Aḥmad Tegüder. Thus, even though the Iranian lands were taken out of the hands of Muslim Aḥmad Tegüder, there was no guarantee that Arghun would obey Qubilai. The Iranian territories could only be a permanent part of the Mongolian Khanate if they were under the administration of a loyal Mongolian general like Buqa.

Buqa's military coup attempt prevented by Jushkab's timely warning of Ilkhan Arghun. Buqa was captured and decapitated in mid-January 1289 without the need for a *yarghu* to sit. His head was stuffed with hay and hung under the Chaghan (White) Bridge in order to show that coup attempts against the Ilkhanid dynasty would fail, even if they were strongly supported. His brother Aruq was also executed on 29 Muḥarram 688/22 February 1289. Except for two of the

⁴⁷ Atwood, *Encyclopedia of Mongolia*, p. 197.

⁴⁸ *Kartlis Tskhovreba*, pp. 378-379; *Step'annos Orbelean's History*, p. 219.

⁴⁹ *Kartlis Tskhovreba*, p. 374.

⁵⁰ Budge, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj*, p. 563; Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1171.

⁵¹ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1168-1169.

⁵² Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 940.

⁵³ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1141.

individuals mentioned earlier; everybody who was known to support Buqa was executed after trial⁵⁴.

One of the two survivors was Bayan Bitikchi, who was pardoned because he told the truth during the *yarghu*. The other one was the previously mentioned Qadan *Ilchi*. In Rashīd al-Dīn's words, Qadan was saved because 'he was Qa'an's ambassador'⁵⁵. Why was Qadan, who acted together with Buqa, spared while Buqa *Ch'eng-Hsiang*, who could only be judged by Qubilai Khan, executed without a *yarghu*?

There is no need to point out that killing an envoy is a major insult to the ruler who sent the envoy. Apart from this, the fact that Arghun spared Qubilai Khan's envoy gives us an insight into his intentions regarding the relationship between the Ilkhanate and the Great Khanate. While Ilkhan Arghun was fighting against the khanates of his cousins and the Egyptian Mamlūks, he would not have wanted to disturb his good – at least apparently – relationship with the Great Khanate. That was also true for Qubilai Khan. Qubilai attempted a coup and failed. In return, Arghun proved that he was not weak in the face of attempted coups and displayed his unshakeable power. Qubilai literally wanted to delete the second word, *khanate*, in the name *Il-khanate*, and to establish an absolutely dependent Iranian administration under Buqa, but did not succeed in doing so. Ilkhan Arghun, who was exposed to this attempted coup, countered this attempt by executing Qubilai Khan's highest-ranking officer in an exemplary way. Since both sides showed off their powers, relations could resume as they were in the past. Using this event as a reason for conflict would have been detrimental to both sides. This failed coup attempt, instigated by Buqa and backed by Qubilai, was a *quasi numquam accidit*. This can help explain why Bolad *Ch'eng-Hsiang* was not involved in the attempted coup: he remained in the background in order to

⁵⁴ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1170-1171. The execution of this powerful emir was reflected in almost all of the Arabic, Persian, Armenian, Assyrian and Georgian literature sources.

⁵⁵ Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-Tawārīkh*, p. 1171. Rashīd al-Dīn recorded this information as follows: 'Qadan chūn *ilchi*-yi Qa'an būd khalāš yāft wa Bayan Bitikchi chūn sukhānhā ba-rāsū taqrīr kard ham khalāš yāft.'. If it is considered that Rashīd al-Dīn'in was a historian who was acquainted with the details of Persian rhetoric, a second meaning can be inferred from this sentence. Even if speculative, this meaning is as follows: 'Qadan was spared because he was Qa'an's envoy, but unlike Bayan Bitikchi he did not tell the truth. Bayan Bitikchi on the other hand was saved because he told this truth that Qadan was hiding.' So, was Qubilai Khan's role in this coup the truth that Qadan was hiding? This question cannot be definitively answered, because, in my opinion, Rashīd al-Dīn's intended this ambiguousness in the first place.

await the outcome. His neutral behaviour was an insurance for the resumption of relations. Rashīd al-Dīn's behaviour of not openly mentioning Qubilai Khan's role in this attempted coup must have been the result of the Ilkanid policy in favour of the resumption of old positive relations.

BIBLIOGRAPHY

A History of Georgia, Kartlis Tskhovreba, ed. Commission for the Study of Georgian Historical Sources, Tbilisi 2014.

Abd al-Allāh Ibn Faḍl al-Allāh Sharaf al-Dīn Shīrāzī, *Waṣṣāf al-Haḍrat, Tajziyat al-amṣār wa Tajziyat al-a'ṣār*, Tehrān 1338.

Allouche, A., "Teguder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, XXII/4 (1990), pp. 437-446.

Allsen, T., "Biography of a Cultural Broker: Bolad Ch'eng-Hsiang in Chin and Iran", *The Court of the Ilkhans, 1290-1340*, ed. J. Raby and T. Fitzherbert, London 1994.

Allsen, T., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge 2001.

Amitai, R., "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XLII/1 (1999), pp. 27-46.

Amitai, R., "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XXV (2001), pp. 15-43.

Amitai, R., *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Īlkhānid War, 1260-1281*, Cambridge 2004.

Atwood, Ch. Pratt, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York 2004.

Aybak al-Dawādārī, *Kanz al-Durar wa Jāmi' al-Ghurur*, ed. Ulrich Haarman, Qāhira 1971.

Biran, M., *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Surrey 1997.

Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the Il-Khāns' *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, pp. 303-421.

Budge, E. A. Wallis, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus; Being the First Part of His Political History of the World*, London 1932.

Halperin, Ch. J., “The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LXIII/2 (2000), pp. 229-245.

Ḥamd al-Allāh Mustawfī Qazwīnī, *Tārīh-i Guzīda*, ed. ‘Abd al-Ḥusain Nawā’ī, Tahrān 1364.

Jackson, P., “The Dissolution of the Mongol Empire”, *Central Asiatic Journal*, 22 (1978), pp. 186-244.

Kanat, C., “İlhanlı Hükümdarı Teküdar’ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti’ndeki Yankıları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), pp. 233-247.

Melville, Ch., “Pādīshāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān”, *Pembroke Papers*, I (1990), pp. 159-177.

Morgan, D., “The Decline and Fall of the Mongol Empire”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, XIX/4 (2009), pp. 427-437.

Pfeiffer, J., “Reflections on a ‘Double Rapprochement’: Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate”, *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Leiden 2006, pp. 369-389.

Rashīd al-Dīn Faḡl al-Allāh Hamadānī, *Ĵāmi‘ al-Tawārīkh-i Rashīd al-Dīn Faḡl al-Allāh Hamadānī*, ed. Muḥammad Rūshan-Muṣṭafā Mūsawī, Tahrān 1373, II.

Rossabi, M., *Khubilai Khan: His Life and Times*, Berkeley 1988.

Spuler, B., “Būqā”, *Encyclopedia Iranica* (1989), IV, p. 551.

Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan, trans. Robert Bedrosian, published on Internet, New Jersey 2012.

May, T., *The Mongol Conquests in World History*, London 2012.

Uyar, M., ‘İlhanlı Hükümdarlarının İslām’a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri’, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), pp. 7-30.

KLASİK DÖNEMDE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KARAYOLU ULAŞIMINI VE NAKLİYATI ETKİLEYEN FAKTÖRLER (1500-1800)*

ÜMİT EKİN**

Giriş

Sanayi devriminden önceki dönemde ulaşım araçlarının hızı ve taşıma kapasitesi son derece sınırlıydı. En fazla 150 kg taşıyabilen at ve katır ile yaklaşık 250 kg civarında yüke dayanabilen deve, yollarda en çok karşılaşılan nakliye hayvanları idi. Şartlara göre değişmekle birlikte, öküz ve manda gibi birkaç hayvanın çektiği arabaların kapasitesi de fazla değildi; söz konusu araçlar 1.000 ile 2.000 kg arasında yük taşıyabiliyordu. Dönemin ticari konvoyları olan kervanların bir günde kat ettiği mesafe 30 ila 40 km arasında değişmekteydi. Sefere çıkan yüklü ordunun hızı ise daha düşüktü. Bu durum sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil çağdaşı ve rakibi olan diğer Avrupa devletleri için de geçerliydi.

Ancak belirtmek gerekir ki, ulaşım hızını ve taşınan yükün miktarını belirleyen unsur sadece taşıma araçlarının türü ve niteliği değildir. Belli başlı birkaç güzergâh dışında birer izden başka bir şey olmayan yolların sunduğu sınırlı imkânlar, iklim koşulları, güvenlik ve ulaşım araçlarının tedarikinde yaşanan güçlükler ulaşım ve nakliyatın gerçekleşmesinde öne çıkan faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makalede, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadarki dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan karayolu ulaşımının ve münakalenin hangi şartlar altında gerçekleştiği sorusuna arşiv belgeleri ve çeşitli araştırmalardan yararlanılarak cevap aranacaktır.

* Bu makale, yazarın “XVII. - XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE uekin@sakarya.edu.tr

Yolların Durumu

Osmanlı İmparatorluğu, Sümerler, Asurlar, Babiller, Hititler, Grekler, Romalılar, Persler, Araplar ve Selçuklular gibi birçok devletin kurulup yıkıldığı topraklar üzerinde kurulmuştur. Hem Anadolu hem de Rumeli’ndeki yollar, arazinin morfolojisine göre oluşmuş, yüzlerce yıllık bir süreç içinde en uygun yol güzergâhları ortaya çıkmıştır. Osmanlı döneminde Bizans ve Selçuklulardan devralınan ulaşım teknolojisinde büyük bir değişiklik yapılamamıştır. Organik enerjinin belirlediği ulaşım hızı ve kapasitesi neredeyse hiç değişmeden 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Anadolu ve Balkanlarda Romalıların yaptığı yollar¹ Osmanlılar tarafından yeniden onarılmış, ihtiyaç duyulan yerlere yeni yollar ve köprüler eklenmiştir².

İmparatorlukta yol yapımı ve tamiriyle ilgilenen bir kuruma rastlanmadığı gibi bu hususta oluşturulan yasal düzenlemeler de bulunmamaktaydı³. Osmanlı yönetiminin özellikle üstünde durduğu nokta, ordunun geçeceği yolların bakımını yapmak ve İstanbul-Mekke arasındaki yolları açık tutmaktı⁴. Bununla birlikte, yollar üzerindeki köprü, kervansaray gibi bayındırlık tesislerini oluşturmak ve işler halde bulunmalarını sağlamak için hayırseverler tarafından vakıflar kurulmuştur. Ama bu tür organizasyonların sınırlı sayıda oldukları ve bütün yolların bakım ve onarım masraflarını karşılayacak düzeyde olmadıkları ortadadır. Yine de Osmanlı

¹ Roma yolları 3 ila 5,7 metre arasında değişmekteydi. Bu ölçülerden anlaşıldığına göre Romalıların yaptığı yollar arabalardan ziyade piyadelerin geçişi için hazırlanmıştı (Rhoads Murphey, “17. Yüzyılda Via Egetia Boyunca Görülen Ticaret Örüntüleri”, *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egetia (1380-1699)*, (Çev). Özden Arıkan-Ela Güntekin-Tülin Altınova, (Ed). Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 198-199). Balkanlarda bulunan yollar üzerindeki Osmanlı köprülerinde genel olarak benimsenen genişlik ölçüleri yukarıda belirtilen genişliğe oldukça yakındır. Anadolu için de benzer şeyleri söylemek mümkündür. Örneğin İznik’ten sağlanan saray odununun taşındığı İznik-Gemlik arasındaki yol, iki arabanın geçebileceği genişlikte olmadığı için 1576’da genişletilmişti (Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Muşfağı*, Kitabevi, İstanbul 2004, s. 234.)

² Osmanlı yol sistemi hakkında bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002; Anadolu’daki Osmanlı yol ağı hakkında ayrıca bkz. Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (Çev). Nilüfer Epeçeli, (Ed). Yücel Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2010.

³ Mehmet Yaşar Ertaş, “Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti’nde Yol Sistemi”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, C. I, İzmir 2011, s. 629.

⁴ İstanbul’dan Şam’a, oradan da Mekke’ye ulaşan Hac yolu hakkında bkz. Sevim İlgürel, “Abdurrahman Hibri’nin Menâsik-i Mesâlik-i”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, İstanbul 1975, ss. 111-128; A. Latif Armağan, “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (Menâzilü’l-Hacc)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 20, İstanbul 2000, ss. 82-100; M. Yaşar Ertaş, “İstanbul-Şam Hac Güzergâhındaki Menzil Külliyelerinin Bakım ve Onarımı (1729-1732)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 15, İstanbul 2006, ss. 1-24; Zübeyde Güneş Yağcı, “Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili”, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, I/1, Kış 2015, ss. 58-74.

İmparatorluğu'nda bir yol düşüncesi, yol bakımı ve onarımı gibi fikirlerin var olmadığını söylemek doğru olmaz. Osmanlı karayolu şebekesinin işleyiş biçimi ve derbentçilik ve kaldırımcılık gibi kuruluşlar sayesinde rahatlıkla bu yargıya varılabilir⁵.

Karayollarında daha yüksek olan taşıma kapasitelerine rağmen araba yerine deve, at, katır gibi yük hayvanları tercih edilmekteydi. Bunun nedeni yolların niteliklerinde ve geleneklerde aranmalıdır. Bu hayvanlar, tekerlekli trafiğe büyük oranda geçit vermeyen karlı ve çamurlu yollarda arabalara göre daha kolay yol alabilmekte, yolun dışına çıkmak gerektiğinde de aynı rahatlıkla yürüyüşlerine devam edebilmekteydiler⁶.

16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı topraklarını ziyaret etmiş olan bazı gezginlerin gözlemleri ve kimi sefer ruznâmeleri, yollarda çekilen sıkıntılardan bahseden satırlarla doludur. Bu eserlerdeki ortak yön, hem Balkanlardaki hem de Anadolu'daki yollardan şikâyet ediyor olmalarıdır.

17. yüzyılın başında Balkanlar üzerinden İstanbul'a gelen, buradan da yolculuğuna Anadolu'ya doğru devam eden Polonyalı Simeon, Balkan yollarının sarp dağlar arasından geçtiğini ve taşlık olmasından ötürü, ulaşımına pek elverişli olmadığını, arabalarının bin bir güçlüklerle ilerleyebildiğini söylemiştir⁷.

IV. Murat'ın Revan Seferi'ne ilişkin bir Ruznâme'ye göre, hem gidiş hem de dönüş oldukça meşakkatli olmuştur. Yolların büyük kısmı bozuktur, hatta geçilemeyecek derecede kötüdür. İyi olan kısımlarında bile, iklim koşulları nedeniyle ordunun ilerlemesi gecikmiş, zayıf bile verilmiştir⁸.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yolları belki de en iyi tanıyanlardan biri olan Evliya Çelebi eserinde geçtiği yolları, aştığı geçitleri ve çektiği zorlukları betimlemekten geri kalmamıştır. Değil arabayla, atla bile seyahat etmenin tam bir çileye dönüştüğü Osmanlı yollarını “cehennemden bir parça” şeklinde tanımlamaktadır⁹.

⁵ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, (Der). Salih Özbaran, İzmir 1984, s. 27.

⁶ Örneğin 16. yüzyılın sonlarında Selanik'ten İşkodra'ya batut ve kurşun taşıyan arabalar, yolun Manastır'dan sonraki kısmının dağlık araziden geçiyor olmasından ötürü yollarına devam edemeyince yükler hayvanlara taşıtılmıştır (Lütfi Güçer, “XVI.-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası”, *Türk İktisat Tarihi Yılığ*, Sayı: 1, Yıl: 1987, İstanbul 1988, s. 29).

⁷ Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon Seyahatnamesi 1608-1619*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1964, s. 3.

⁸ A Süheyl Ünver, “Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi, 1635”, *Bellekten*, C. XVI, Ankara 1952, ss. 565-576.

⁹ Mehmet Yaşar Ertuş, “Bir Seyyahın Gözüyle Osmanlı Yolları”, *Evliya Çelebi Atlası*, (Ed). Coşkun Yılmaz, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, s. 459.

Benzer gözlemler Karl Tebly tarafından da yapılmıştır. 1665 yılında İstanbul'a Belgrat üzerinden gelen Karl Tebly notlarında, kullandıkları yolun çok bozuk olduğunu, bu nedenle arabalarının sık sık ya devrildiğini ya da tekerleklerinin kırıldığını belirtmekte, yolculuklarının oldukça yavaş geçtiğini eklemektedir¹⁰.

Aynı şikâyetler, 1786'da Osmanlı ülkesini ziyaret eden Elisabeth Craven tarafından da dile getirilmiştir. Craven, özellikle Transilvanya ile Eflak arasındaki yolun bozuk olduğunu, ne yazık ki bu yolun dışında yolcuların kullanabileceği başka bir yolun bulunmadığını ifade etmektedir¹¹.

19. yüzyılın başlarına kadar ana yollar büyük oranda devlet tarafından varidat fazlası ile inşa ettirilmiş, tâli yolların yapım ve bakımı ise timar ve zeâmet sahiplerine bırakılmıştır¹².

Osmanlı Devleti'nde yolların bakım ve onarımının daha çok padişahın ve ordunun geçeceği sırada yapıldığı görülmektedir¹³. Özellikle savaş dönemlerinde ordunun ve top gibi savaş malzemelerinin geçirileceği yolların açık tutulması için özel bir çaba harcanmaktaydı. Sefer başlamadan önce, menziller arasındaki yollar hakkında ayrıntılı raporlar hazırlanmaktaydı¹⁴. Bu raporların düzenlenmesi için, menzillerin bulunduğu kazanın kadısı görevlendirilirdi¹⁵. Yapılan keşif sonucu

¹⁰ Karl Tebly, *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, (Çev). Selçuk Ünlü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 95.

¹¹ Elisabeth Craven, *1786'da Tümkije*, (Çev). Reşat Ekrem Koçu, Çağır Kitabevi, İstanbul 1939, s. 43.

¹² Şekip Eskin, *Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi*, Ulusal Matbaa, Ankara 1942, s. 13; Yusuf Ha- laçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, s. 123.

¹³ "Hasköy, Kırkılise, Pınarhisar, Vize ve Silivri Kadılarına hükmü: Padişah ve Ordu-yı Hümayûn, Edirne'den İstanbul'a dönceğinden her biriniz taht-ı kazanızda vâkı' olan yollarda köprüye muhtaç olan mevâzi'â köprü ve tamiri lazım gelen köprüleri termim eyleyip bi'l-cümle yolların tevsi' ve tathiri bâbında ikdâmve ihtimâm eyleyesiz" (7 Numaralı Mühürme Defteri (975-976/1567-1569), I, *Özet-Transkripsiyon-İndeks*, Başbakanlık Arşivler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998, ss. 535-536, 23 Ramazan 975/22 Mart 1568 tarihli, 1122 numaralı hükmü).

¹⁴ Bu raporlara örnek olarak bkz: BOA D.MKF, No: 28108; BOA, Müteferrik Defterler No: 36829; Ayrıca, A. DVN Tasnifi'nde bulunan bir belge, yol teftişinin nasıl yapıldığı hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Sapanca-Bolu arasındaki ahşap köprü, tahta döşeme ve kaldırımların tamiri için mübaşir tayin edilen Haşan Ağa'nın gönderdiği raporda, adı geçen güzergâhtaki taş kaldırımlar ile küçük-üyük köprülerin isimleri, uzunlukları ve genişlikleri belirtildikten sonra, hangilerinin tamire ihtiyaç duyduğu veya yenilerinin yapılması gerektiği tek tek ifade edilmiş, tamir masraflarının vakıflar ya da varlıklı kimseler eliyle karşılanabileceği, bu da olmazsa devlet tarafından ödenmesi gerektiği bildirilmiştir. Bu arada, köprücü olarak tayin olunan ahalinin de durumu hakkında bilgi verilmiş ve hangilerinin görevlerini yaptığı, kimlerin devlete karşı itaatkâr olmadığı ve görevlerinden azledilerek başka yerlere nakledilmesi gerektiği dile getirilmiştir (BOA A.DVN No: 1665).

¹⁵ İsmet Miroğlu, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan, Sayı: 15, Sene: 1995-1997, İstanbul 1997, ss. 450-452.

hazırlanan raporlarda en ince ayrıntısına kadar yolların durumu hakkında bilgi veriliyor, menzillerin birbirine olan uzaklığı, ordunun konaklayacağı yerlerde su olup olmadığı, ırmakların geçit verip vermediği, bataklıklar ve ormanlık arazilerde yapılması gerekenler bildiriliyordu¹⁶.

Yolların durumu hakkında bilgi sahibi olan devlet, gerekenlerin yapılması için ilgili makamlara emirler göndermekte idi. Örneğin 20 Cemâziyelâhir 1137/6 Mart 1725 tarihli bir emirde şöyle denilmektedir: “Tebriz canibine serasker olan vezir Abdullah Paşa'nın askerleri için Erzurum Eyaleti'nden satın alınan zahirenin bir an önce taşınması gerekmektedir. Ancak Erzurum'dan Eleşkirt'e uzanan yolun bazı kesimlerinde kar kürtükleri ve bataklıklar olmasından dolayı, nakliyat sırasında büyük zorluklar çekileceği duyulmuştur. Taşıma işinden önce yolların ulaşımına açılması icap etmektedir. Bu nedenle ihtiyaç duyulan yerleri, kazalarınızdan adamlar göndererek temizlettiriniz.”¹⁷.

Adana-Halep arasındaki kazaların kadı ve diğer görevlilerine gönderilen 18 Cemâziyelâhir 1156/9 Ağustos 1743 tarihli bir hükümde ise şu ifadeler yer almaktadır: “İran seferi için orduyla gidecek şâhî topların ve diğer mühimmat arabalarının geçeceği yolların genişletilmesi lazımdır. Bu yüzden kazalarınızdaki ahalinin de yardımıyla çukur ve bataklık olan yerleri doldurup, ormanları kırdırıp gerekli gördükçe köprüleri tamir ettiriniz. Maazallah daha sonra sorumluluğunuz altındaki yollardan top ve mühimmat arabalarının geçişi sırasında zorluk çekilecek olursa hiçbir özünlük kabul olunmayacaktır”¹⁸.

Ordunun geçeceği yolların genişletilmesi ve düzeltilmesi için bütün imkânlarla başvurulmaktaydı. Bu iş için her kazadan görevlendirilmiş “burgulu, baltalı ve kazmalı” kişiler, askerlerle birlikte çalıştırılırlardı. Bataklık olan yerlerde ve nehirlerin geçit vermediği mıntukalarda gerek duyulursa, ihtiyaca cevap verecek genişlikte köprüler de yaptırılırdı. Bu tür çalışmalar sırasında derbentçi, kaldırımcı ve köprücülerin uzmanlıklarından da yararlanılırdı¹⁹. Yolların temizlenmesi için bazen merkezden ustalar gönderilmekle birlikte tamirat yapılacak yolun bulunduğu bölgenin meslek sahipleri de istihdam edilirdi. Örneğin 1143/1730-31'de, orduya ait topların geçirilebilmesi için Trabzon-Maçka arasındaki yol temizletilmiş, burada çalıştırılan rençberlere 30, neccarlara 40, kalfalara da 50'şer-60'ar akça

¹⁶ Mehmet Yaşar Ertaş, “XVIII. Yüzyıl Başlarında Rumeli'deki Menzillerin Askerî Fonksiyonları”, *Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Manisa 1997, s. 94.

¹⁷ BOA Cevdet Askeriye No: 31288.

¹⁸ Adana Şer'iyye Sicili (Ş.S.) No: 17, s. 136.

¹⁹ Miroğlu, *a.g.e.*, ss. 450-452; Ertaş, *a.g.m.*, s. 94.

günlük olmak üzere toplam 1.398,5 guruş ödenmiştir. Ayrıca bu temizlik sırasında kullanılan 186 okka (238,6 kg) demir için 3.348 akça, 21 okka (26,9 kg) çelik için ise 966 akça harcanmıştır. Yapılan çalışmalardan sonra bu yoldan 60 top ve 4 havan geçirilmiştir²⁰.

Seferlerin başlamasıyla birlikte, yolların ulaşım için elverişli hale getirildiği, belki uzun yıllar boyunca ihmal edilen köprü, kervansaray, derbent gibi tesislerin yeniden canlandırıldığı ya da yenilerinin yapıldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, IV. Murat Devri'nin oldukça faal bir dönem olduğu söylenebilir. Anadolu'nun önemli yollar üzerinde hemen her 30-40 km.de yer alan Selçuklu kervansaraylarının bakım ve onarımı, Sultan IV. Murat'ın birkaç veziri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bağdat Seferi, özellikle Güney Doğu Anadolu'daki yol şebekesinin bakımını ve canlanmasını sağlamıştır. Hüsrev Paşa, Tatvan-Bitlis arasında kervansaraylar inşa ettirmiştir. Aynı vezir, Eskişehir yakınlarındaki Kızıl-Kilise civarında da bir kervansaray yaptırmıştır. Bayram Paşa, Adana'da, Çakıt Suyu kenarında bir kervansaray bina ettirmiştir. Sadrazam Tabanı Yassı Mehmet Paşa, 100 deveyi barındırabilen ahırları içeren 17 yeni kervansarayın yapımı için emir vermiştir. Sadrazam Kara Kemankeş Mustafa Paşa, Bağdat'ın geri alınması ile sonuçlanan sefer dönüşünde, Tokat-Sivas arasında bulunan bir hanın tamirini sağlamıştır. Adı geçen sefer esnasında, ordunun gidiş ve dönüş güzergâhında birçok köprünün yapıldığı da unutulmamalıdır²¹.

Ordunun sefere çıkmasından sonra, zamanında temizlenememiş ya da temizlenmesine rağmen yağışların kullanılamaz hale getirdiği yolların yeniden onarılması gerekmekte idi. Bu durumda başka unsurlar devreye girmekteydi. Kural olarak, ordunun yürüyüş güvenliğinden ve yolların temizlenmesinden silahtarlar sorumluydu. Altı Bölük adı verilen ve Kapıkulu Süvarilerinin ilk oluşturulan birimi olan Silahtar Bölüğü'nün başlıca görevleri arasında, padişahın iştirak ettiği seferlerde, Sultan'ın geçeceği yolları açmak ve köprüler yaptırmak bulunuyordu²². Bataklıkların kurutulması yolların açılması, gereken yerlerde köprü inşa ettirilmesi sırasında mahalli reyanın hizmetlerinden de yararlanılırdı. Yol hizmetlerinde buldukları süre boyunca, silahtarların ihtiyaç duydukları zahirenin sağlanması, bedeli karşılığında temizlik yaptıkları bölgenin ahalisine aitti. Ayrıca yol açmak

²⁰ BOA MAD No: 4259, s. 2.

²¹ Rhoads Murphey, *The Functioning Of The Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key To The Understanding Of The Relationship Between Center And Periphery in Seventeenth-Century TURKEY*, Vol. I, Chicago, Illinois, March 1979, ss. 98-100.

²² Şerafeddin Turan, "Silahtar", *İA*, C. X, İstanbul 1993, s. 642.

için gereken kazma, kürek gibi malzemeler Cebeci Ocağı tarafından sağlanarak ilgili bölgeye nakledilirdi²³.

Eğri Seferi hazırlıklarına tanıklık eden Baron Wratislaw, Osmanlı Ordusu'ndaki düzenden hayranlıkla bahsetmektedir. Baron'un verdiği bilgiye göre, 50.000 kişilik öncü kolunun komutanı olan Mehmet Paşa, bu sefer sırasında daima gece yarısından 1 saat önce yürüyüşe geçiyor ve Padişahın da içinde bulunduğu ordunun ana kuvvetinden bir konak ileride bulunuyor, yürüyüş boyunca geçilen yolları da temizlettirip düzeltiriyordu²⁴. Wratislaw'ın isimlerini anmamasına rağmen, yolları temizleyenler muhtemelen silahtarlar olmalıdır.

Ordunun ana kuvvetlerinin geçişinden evvel yol açma çalışmalarında kullanılan hizmet gruplarından biri de beldarlar idi²⁵. Seferler öncesinde, çeşitli kazalardan yol işlerinde çalıştırılmak üzere belli oranlarda güçlü, kuvvetli ve kefilli beldarların gönderilmesi istenirdi. Bazen de beldarların masraflarını karşılamak için "bedel-i beldar" adı altında bir vergi toplanırdı²⁶.

Aynı dönemde Avrupa'daki yolların Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan yollardan çok farklı olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Kullanılan herhangi bir yol, düzeltilmiş veya inşa edilmiş bir yüzey olmaktan çok, yolcuların ve araçların üzerinden geçmesiyle meydana gelmiş bir toprak şeridinden ibaretti. Bahsedilen bu yol, çalılıklar, ormanlıklar veya bataklıklar arasında bir izden başka bir şey değildi.

Fransa, İngiltere gibi ülkelerde şehirlerarası yollar ile taşımacılıkta yararlanılan nehir yolları ile kanalları oluşturabilecek sermaye ve yapım bilgisine ulaşabilmek için 18. yüzyıla kadar beklemek gerekmiştir. 1660'lardan itibaren bazı yollardan geçiş resmi alınmaya başlanmış, elde edilen gelirlerin bir kısmı yolların bakımına harcanmıştır²⁷. Özellikle İngiltere'de 18. yüzyılda oluşturulan paralı yol vakıfları sayesinde hem yollar ıslah edilmiş hem de taşıma masrafları ile seyahat

²³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları II*, TTK, 3. Baskı, Ankara 1988, ss. 148-149.

²⁴ Baron W. Wratislaw, *Baron Wratislaw'ın Anıları*, 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çizgiler, (Çev.) M. Süreyya Dilmen, Milliyet Yay. 2. Baskı, İstanbul Eylül 1996, s. 166; Veziriazam 1605 yılındaki sefere giderken silahtarlar, yolları ve köprüleri ulaşıma açmışlardır (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, ss. 148-149).

²⁵ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Liğati*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1986, s. 45.

²⁶ Örneğin, Girit Seferi'nde istihdam olunmak üzere, 1079 senesine mahsuben, Konya Sancağı'nda bulunan 821,5 avarız hanelerine isabet eden 54 nefer beldarın gönderilmesi istenmişti (Konya Ş. S. No: 17, s. 246, Cemâziyelâhîr 1079 tarihli belge).

²⁷ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine*, (Çev.) M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 284.

süreleri kısalmıştır. Böylece millî gelirin % 0,5'i oranında tasarruf sağlanmıştır²⁸. Ama yol yapımı ve posta örgütlenmesi ile ilgili asıl büyük devrim 19. yüzyılın başlarından itibaren gerçekleşmiştir²⁹.

Güvenlik

Endüstri Devrimi öncesi toplumlarda ulaştırmanın belli-başlı problemleri arasında yolların ve konaklama tesislerinin organizasyonu ile ulaşım araçlarının sağlanması bulunmaktadır. Bunlara, yolların açık tutulması için güvenliğin sağlanması da eklenmelidir. Bütün bu koşulların ancak merkezi bir otoritenin faaliyetleriyle sağlanabileceği de akıldan çıkarılmamalıdır.

Osmanlı öncesi dönemde, doğu-batı ticaretinin ana yollarından biri haline gelmiş olan Anadolu'da büyük kervan ve ticaret yolları üzerinde, önemli geçit noktalarında yolcuların barınması ve güvenliklerinin sağlanması için Selçuklular tarafından kervansaraylar inşa edilmiştir. Osmanlılar döneminde ise kervansarayların yerini hanlar almıştı.

Ulaşım güvenliğinin sağlanması için inşa edilen diğer önemli tesislerden biri derbent, ikincisi de kaledir. Önemli geçit noktalarında bulunan derbentlerdeki görevliler, bugünkü gibi polis ya da jandarma kuvvetleri olmadığı için yolların güvenliğinden sorumluydular. Yol güzergâhlarında sorun çıkabilecek veya kar ve heyelan gibi doğal olaylardan etkilenebilecek noktaların çevresinde yaşayan ahali, avarız vergilerinden muaf sayılarak³⁰ yolların güvenlik ve bakımından sorumlu tutulmuşlardı³¹.

İmparatorluk yönetiminin özel önem verdiği bazı yollarda yapılmış kimi kaleler derbent kategorisinde sayılmaktadır. Bu kategoriye giren kaleler özellikle Hac

²⁸ Dan Bogart, "Turnpike trusts and the transportation revolution in 18th century England", *Explorations in Economic History*, 42 (2005), 479-508.

²⁹ Geniş bilgi için bkz: G. Taylor, *The Transportation Revolution 1815-1860*, New York 1966; Avrupa ülkelerindeki gibi yol yapım faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi'nde ve özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. (Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Ulaşımı (1840-1876)", *II. Türk Bilim Tarihî Sempozyumu, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, İstanbul 1989; Aynı Yazar, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, Ankara 1991, ss. 153-167; Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM*, Sayı: 3, Ankara 1992, s. 356 vd; Emrah Çetin, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Karayolu Ulaşımı*, AÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

³⁰ Bazı durumlarda vergi muafiyetinin söz konusu olmadığı görülmektedir. Nitekim, 26 Şaban 1148/11 Ocak 1736 tarihli bir kayıta, Uşak Kazası'na bağlı Turaklar Köyü ahalisi, Uşak Kadısı'na başvurarak köylerinin sık sık kuttâ'-ı tarik eşkiyasının saldırılarına maruz kalması nedeniyle derbentçi olmak istemişlerdir. Üstelik avarız vergilerini de eskiden olduğu gibi ödeyeceklerini taahhüt etmişlerdir (BOA Cevdet Dahiliye No: 1579).

³¹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990, ss. 35-36.

Yolu olarak da kullanılan sağ kol üzerinde bulunmaktaydı. Nitekim Ceyhan Nehri üzerindeki Misis Kasabası'nda bir kale ve neferleri olmasına rağmen konumunun önemi ve tehlikeli bir bölgede bulunmasından ötürü, o dönemde Yüreğir Kazası'na tabi olan Misis ahalisi de derbentçi kaydedilmişler ve kale erleri ile birlikte Misis derbentine ayrılmış sınırlar içinde çalışmaya mecbur edilmişlerdi³².

Osmanlı Yönetimi, 18. yüzyılın başlarında ülkenin asayiş ve güvenlik sorunlarına yeniden eğilmiş ve en önemli iş olarak yol meselesini ele almıştır. Bu amaçla, derbent sisteminin bazı bölgelerde ıslah edilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Özellikle önemli ticaret ve hac yolu üzerindeki harap han ve palangaların tamiri kararlaştırılmıştır. Karaman Eyaletindeki han ve derbentlerin tamiri için görevlendirilen Bahri Ağa'nın girişimiyle 1719-1722 yılları arasında Arkid Hanı, Murat Paşa Köprüsü, Tokuz (Tonuz) Hanı, Kadın Hanı, Horfi Hanı ve Bardağcı Hanı yeniden kullanıma açılmıştır³³. Yine aynı dönemde, Ankara, Kayseri, Niğde, Aksaray, Maraş ve Karaman'ı Konya'ya bağlayan yollar üzerinde birçok köy derbentçi kaydedilmiş, Altunpa, Dibidelik, Elikesik ve Horozlu adlarındaki hanlar da yolcuların hizmetine sunulmuştur³⁴. Benzer şekilde, 1729-1732 yıllarında İstanbul-Şam arasındaki menzil külliyelerinin tamiri için geniş çaplı bir imar faaliyeti başlatılmış ve yaklaşık 85.000 guruş harcanmıştır³⁵.

Bazı derbentlerin bulunduğu mıntıklar ve çevresinin stratejik önemlerinden dolayı, zengin kişiler tarafından müstahkem hale getirildiğine de rastlanılmaktadır. III. Ahmet Devri (1703-1730)'nde, Sadrazam Enişte Hasan Paşa'nın yaptırdığı Kara Muğurt Kervansarayı bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Kervansarayın vakfiyesine göre, bu mıntıka Arabistan yönüne giden yolların önemli bir geçidi iken zamanla köyler yıkılmış ve ıssızlaşmış, ayrıca eşkiya ve hırsızların barındığı bir yer haline gelmiştir. Sadrazam Hasan Paşa, yolun güvenliğinin sağlanması amacıyla bu havalideki araziye 7.500 guruşa satın alarak vakfetmişti. Kale içinde bulunan 1 cami, 2 hamam, 1 han, 1 imaret, 1 mektep, 30 dükkân vakfın dâhilindediydi. Vakıf işlerini yürütmekle görevli müteveli, katip, vaiz, kayyım, müezzin ve kale muhafızları için evler inşa edilmişti. Ayrıca buradan geçen yolcuları korumakla yükümlü, gündelik olarak 15 akça alan 26 süvari, 30 akça alan 1 süvari ağası,

³² Orhonlu, *a.g.e.*, s. 59.

³³ Cengiz Orhonlu, "Bayram Paşa Kervansarayı", *Vakıflar Dergisi*, X, Ankara 1973, ss. 199-203.

³⁴ Yusuf Küçükdağ, *Lale Devri'nde Konya*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1989, ss. 156-157.

³⁵ M. Yaşar Ertaş, "İstanbul-Şam Hac Güzergâhındaki Menzil Külliyelerinin Bakım ve Onarımı (1729-1732)", ss. 8-17.

20 akça alan 1 kethüda, 17 akça alan 1 alemdar, 16 akça alan 1 çavuş ile kalenin savunması için 10 akça gündelik ile 15 piyade, 15 akça ile 1 dizdar ve 12'şer akça ile 4 kapıcı görevlendirilmişti³⁶.

Osmanlı ulaşım organizasyonunda güvenliği sağlamak için oluşturulan unsurlardan en etkili olanı belki de kalelerdir. Bilindiği üzere, Osmanlı ulaşım sisteminde kademeli bir güvenlik anlayışı hâkimdi. Birinci kademe kervanlar ve ulakların güvenliklerini kendilerinin sağlamalarıdır. İkincisi, bir güvenlik birimi olarak yolcuların hizmetlerinden yararlandığı kervansaraylardır. Üçüncü kademe ise kervansaraylara paralel olarak yol güvenliğinin tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi için yaygın bir derbent teşkilatı geliştirilmişti³⁷. Günde ancak 30-40 km.lik bir mesafenin kat edilmesine olanak veren Osmanlı ulaşım teknolojisi ile bu kuruluşların buldukları uzaklıklar arasında bir uyum bulunmaktadır³⁸. Bu hız ve zaman ölçüsüne göre Osmanlı yönetimi, çeşitli yollarda kervansaray, derbent ve menziller kurmuş, devlet otoritesi ve güvenlik genellikle 12 saati geçmeyen aralıklarla kurulmuş olan kaleler aracılığıyla sağlanmıştır.

Ulaşım güvenliği açısından menzil ve derbent teşkilatları ile kale örgütü arasında hem hiyerarşik hem de fonksiyonel açıdan bir bağlantı bulunmaktadır. Bir kale civarında bulunan menzil ve derbentin idaresinden kale dizdarı sorumlu idi. Bu tür hiyerarşik bir ilişkinin yanı sıra, hepsinden önemlisi önemli geçit ve yollar da, tehlikeli noktalarda kurulmuş olan bazı kalelerin de derbentçi olarak görev yaptıkları bilinmektedir. Menzil, derbent ve kale teşkilatı görevleri ve işlevleri açısından bazı farklı özellikler arz etmekle birlikte, çoğu zaman birbirlerinin alanlarına giren hizmetleri yerine getirmektedirler.

³⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül-Vukuat*, C. I-II, (Yay. Haz). Neşet Çağatay, Ankara 1979, ss. 312-313; benzer konumundan ötürü, sağ kol üzerindeki Payas'a da özel bir önem verilmişti. Derbent hizmetinin daha büyük bir kuruluş tarafından yerine getirilmesi gerektiğinden dolayı, Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa, yüksek miktarda paralar harcayarak burayı adeta küçük bir şehir haline getirmişti. Evliya Çelebi geçtiği sırada Payas'ta 850 hane bulunmaktaydı (*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. III, (Yay. Haz). Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006, ss. 31-32).

³⁷ Belirtilen kademelere, devletin ayrıca aldığı başka önlemler de eklenebilir. Hac yolunda bulunan bedevi aşiretlere her yıl belli miktarlarda para verilmesinde görüldüğü üzere, devlet güvenlik harcamalarını azaltmak için tehdidin kaynaklanabileceği unsurlarla bir çeşit uzlaşmaya girebilir ve bu yolla onları kimi kazanımlar karşılığında -her zaman başarılı olamasa da- caydırabilir (Eyüp Özveren, "Bir Kitle İletişim Aracı Olarak Kervan Ticareti", *Kültür ve İletişim*, 1/1, Kış 1998, Ankara 1998, ss. 47-48).

³⁸ Hüdavendigâr Sancağı ve Karaman Eyaleti ile Anadolu'nun güney sahillerindeki derbent, menzil ve kaleler üzerine yapılan bir araştırmada bu uyum açıkça ortaya konulmuştur. Buna göre, kale, menzil ve derbent noktaları arasındaki mesafeler, birkaç istisna dışında 12 saati geçmemektedir. Geniş bilgi için bkz. E. Şükrü Batmaz, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Kalelerin İdarî ve Askerî Fonksiyonları*, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara 1989, ss. 23-32.

“Hâdimü'l-Haremeyni’ş-Şerifeyn” olarak Osmanlı padişahlarının önemle üzerinde durduğu görevlerden biri de hac yollarının güvenliğini sağlamaktır. Osmanlı Devleti, dünyevî otoritesini pekiştirmenin ve en önemli İslam Devleti olma rolünü ifade etmenin aracı olduğundan hac görevinin her yıl güvence altında yapılmasını sağlamak için yoğun çaba harcamıştır³⁹.

Emirü'l-Hac kumandasında yola çıkarılan Kahire ve Şam Kervanlarının yolları üzerindeki karakollar sistemini organize etmek ve hacıların ihtiyaç duyduğu suyu sağlamak, bölgedeki Osmanlı makamlarının yapması gereken işlerdendi. Bedevi saldırılarından korumak amacıyla, Kahire Kervanı'na genellikle bir Yeniçeri Bölüğü, Suriye Kervanı'na ise Tımarlı Sipahiler eşlik etmekteydi. Aslında, hac kervanlarının güvenliği, hac yolları üzerinde yaşayan bedevilere her yıl verilen resmi ödeneklerle (surre) sağlanmaktaydı. Kutsal bir önem atfedilen ve törenle yola çıkarılan Surre'ler, bütçe kalemlerinde önemli bir yekûn oluşturmakta ve binlerce altınla ifade edilmekteydi⁴⁰.

Sağ kol üzerinden İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden Hicaz'a giden hacı adayları ile memleketlerine dönen hacılara gidiş-dönüş yollarında birçok saldırı düzenlenmekteydi. Örneğin, 1753 yılında, alınan bütün önlemlere rağmen, başıboş leventlerin hacı kabilelerine tacizde buldukları anlaşılmıştır. Antakya-Adana arasında, hırsız ve eşkıyaların saldırılarından hacıların korumak amacıyla, Kurtkulağı Menzili'ne kadar Delibaşı ve Gönüllüyan Ağası'nın refakat etmesi istenmiştir. Ayrıca, bir Bölükbaşı da Altınözü ve çevresinde görevlendirilmişti⁴¹.

Osmanlı Devleti, haberleşme ve ticaretin aksamadan sürdürülmesi amacıyla yukarıda anlatılan tesisleri oluşturmuş olmasına rağmen, işler her zaman istenilen ölçüde yolunda gitmiyordu. Hemen her dönemde ortaya çıkan küçük ya da büyük çaplı eşkıyalık hareketleri yollarda güvenliğin ortadan kalkmasına neden oluyordu. Yolları kesilen kervanlardaki tüccarların bir kısmı mallarını kaybederken bir kısmı da canlarından olabiliyordu. Hatta bu nedenle görevlerinin başına gidemeyen devlet görevlileri bile bulunmaktaydı.

Çeşitli zamanlarda Osmanlı topraklarına gelen gezginlerin bıraktıkları seyahatnamelerde ve merkez ile taşra arasındaki yazışmalarda bu tür olaylara sıkça

³⁹ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (Çev). Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 21.

⁴⁰ Geniş bilgi için bkz: Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1658)*, (Çev). Gül Çağal Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 58 vd.

⁴¹ Mustafa Öztürk, “XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları”, *Belleken*, C. LIV, Sayı: 211, Ankara 1991, s. 969.

rastlanmaktadır. Örneğin, Tavernier günlüğünde özellikle geceleri hırsızların saldırılarına uğramaktan korktuğunu ifade etmekten çekinmemiştir⁴².

Askeri ve sivil ulaşımın aksamasına ya da tamamen durmasına neden olan eşkıyalık hareketleri belli başlı iki dönemde belirginleşmektedir. Bunlardan birincisi, Suhte ve Celali İsyancıları gibi halkın ya da askeri zümrelerin büyük çapta katıldığı önemli isyan dönemleri ile ordunun sefere çıktığı savaş zamanlarıdır. Büyük karışıklıkların ve soygunların had safhaya çıktığı 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın ilk yarısındaki dönemde meydana gelen gelişmeler ayrıntılı araştırmalara konu olduğu için burada Celali İsyancıları üzerinde durulmayacaktır⁴³. Diğer zamanlarda da eşkıya soygunları olmakla birlikte bunlar sistematik olmayıp münferit hareketler olarak kabul edilmelidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun barış içinde olduğu ve bütün eyalet askerlerinin kendilerine ait dirliklerde yerli yerinde buldukları zamanlarda asayiş büyük ölçüde sağlanmış olmasına rağmen eyalet askerlerinin katıldığı seferler sırasında imparatorlukta büyük çapta eşkıyalık ve haydutluk olayları ortaya çıkmıştır. Örneğin, 18. yüzyılda Karadeniz üzerinden Kırım, Kefe ve İran taraflarına yapılacak seferlerde Sinop başta olmak üzere birçok Karadeniz kenti eşkıyalıktan etkileniyordu. Bütün Karadeniz bölgesindeki yollardan gelip-geçen tüccar ve yolculara saldırıp, soyan ve hatta öldüren eşkıya ve haramzadelerin çeşitli aşiretlere mensup kişiler⁴⁴ ile başıboş levendât takımından oldukları görülmektedir⁴⁵. Nitekim birçok

⁴² J. B. Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, (Çev.) Ertuğrul Gültekin, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, ss. 26-27.

⁴³ Celali İsyancıları ve sonrasındaki gelişmeler hakkında yapılan çalışmaların ayrıntılı bibliyografyaları için bkz: Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, "Celali İsyancıları", Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013; Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev.) Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, (Çev.) Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000; Sam White, *Osmanlı'da İsyan İklimi, Erken Modern Dönemde Celali İsyancıları*, (Çev.) Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2013.

⁴⁴ "Hamid İli Beğine hüküm ki: Kara öz demekle ma'rûf yöruk tâifesi kadimden fesâd üzere olmağın, merhum babam Hüdavendigâr tâbe serâhû Kütahya'dan bölük halkı ile bölük ağası gönderüb haklarından gelinmek emr olunmak müyesser olmayıp lâkin yine fesad üzere olub ..."; Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1930, s. 24; 1019/1610-1611 yılına ait bir ferman dan, Danişmendli Mukataasına bağlı göçebelere, Maraş ve Elbistan bölgesinde, Halçp'ten Kayseri'ye giden bir kervanı soydukları anlaşılmaktadır (Suraiya Faroqi, "Onyedinci Yüzyılın İkinci Yarısında Devecilik ve Anadolu Göçebelere (Danişmendli Mukataası)", *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, TTK, Ankara 1988, s. 924).

⁴⁵ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XV, İstanbul 1995, ss. 191-198.

arşiv kaydında eşkıyaların büyük çoğunluğunun askeri zümreye mensup görevliler olduğu ifade edilmektedir⁴⁶.

Osmanlı arşiv belgeleri, özellikle şer'iyye sicilleri yol kesen eşkıyaların yaptıkları zulümleri anlatan kayıtlarla doludur⁴⁷. Merkezden gönderilen emirlerde, baharın gelmesi ve “ağaçların yapraklanması” ile birlikte eşkıya faaliyetlerinin artacağına dikkat çekilmektedir⁴⁸.

Bazı işler için görevlendirilen devlet memurlarının yolculukları sırasında bile eşkıya saldırılarının gerçekleştiği görülebiliyordu. Örneğin, Ekim 1737 tarihinde Amasya'ya gönderilen bir fermanla, Sivas Eyaleti'ndeki kazalarda ortaya çıkan eşkıya taifesinin yol kesip insan öldürerek halkı zor durumda bıraktığı bildirilmektedir. Bu durumun ortadan kaldırılması amacıyla alınacak tedbirleri araştırmak için Dergâh-ı Mualla Kapucubaşlıları'ndan Süleyman Bey'in mübaşir tayin edildiği ifade edilmektedir⁴⁹. Yaklaşık altı ay sonraki bir buyrudduda ise Turhal'dan Amasya'ya giderken Vadi adlı bir köyde mübaşirlerin saldırıya uğradıkları görülmektedir⁵⁰.

Yine, Zaralızâde Fezullah isimli bir şahıs, Kastamonu Sancağı havalisinde vefat etmiş olduğundan, yanında bulunan eşyayı getirmesi için Silahşöran-ı Hasa'dan Osman Bey görevlendirilmiştir. Bu zat, Kastamonu'daki eşyaları İstanbul'a getirmiş ancak Kapusuz eşkıyasının çokluğu nedeniyle Sivas tarafına gidememiş ve böylece merhumun oradaki emlâkı hakkında bilgi edinilememiştir⁵¹.

Belgelerde geçen ifade ile söylenecek olursa “kuttâ'-ı tarîk” eşkıyalarının faaliyetlerinden dolayı uluslararası kervan ticareti olumsuz yönde etkileniyordu. Örne-

⁴⁶ Örnekler için bkz. Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavğaları*, Bilgi Yayınevi, 2.Baskı, Ankara 1997; Mustafa Akdağ, *a.g.e.*; daha önce neferat iken görevlerinden kaçarak eşkıyalığa soyunanların hapis ve kalebind edilmeleri hakkında Eylül 1737'de Amasya'ya gönderilen ferman için bkz: Amasya Ş. S. No: 39, Belge No: 146.

⁴⁷ 17. yüzyılın ikinci yarısına ait Konya Şer'iyye Sicillerinde de bu tür olaylara rastlanmaktadır. Örneğin, 1079/1668-1669 yılına ait bazı kayıtlarda hem Maraş hem de İznik civarında eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Zalim Ali adlı bir hayduttan bahsedilmektedir. Bu şahıs, kendisine bağlı 40-50 kişilik çetesıyla kervanları basarak birçok tüccarın mallarını yağmalamıştır. Birçok yolcu ve tüccarın mahkeme kayıtlarına yansıyan ifadeleri, Zalim Ali'nin etrafa yaydığı korku ve dehşeti anlatması bakımından dikkat çekici ayrıntıları gözler önüne sermektedir. Zalim Ali, uzun uğraşlardan sonra yakalanarak cezalandırılmıştır (Konya S. S. No: 17, s. 31, 42 ve 104).

⁴⁸ Amasya Ş. S. No: 39, Belge No: 94; İbrahim Güler, a.g.m, ss. 196-197.

⁴⁹ Amasya Ş. S. No: 39, Belge No: 151.

⁵⁰ Amasya Ş. S. No: 39, Belge No: 184.

⁵¹ 12 Muharrem 1189/15 Mart 1775 tarihli belge (BOA Cevdet Maliye No: 17057).

ğin Kuzey Suriye'den Orta ve Kuzey Anadolu'ya uzanan ticaret yolu 17. yüzyılın başlarında eşkiya saldırıları nedeniyle neredeyse kapanma noktasına gelmişti. Maraş yakınlarındaki Pazarcık havalisinde bulunan bir grup atlı eşkiya, Halep, Antep, Maraş, Malatya ve Sivas yolunu kullanan tüccarlara gece gündüz demeden saldırarak mallarını gasp ediyor, ticaretin kesintiye uğramasına neden oluyordu. Can güvenliklerinden endişe eden yolcular söz konusu yolu kullanmaktan kaçınmaya başlamışlardı⁵².

Çetelerin saldırılarından etkilenenler sadece kervanlar değildi. Hindistan Elçisi Niyaz Han, İstanbul'dan ülkesine dönerken Mart 1716'da Malatya civarında saldırıya uğramış ve eşyaları çalınmıştı. Elçilik heyetini korumakla görevlendirilen Yusuf Ağa isimindeki bir Osmanlı yetkilisinin bile saldırıyı önleyememesi durumun ne kadar vahim boyutlara ulaştığını göstermesi bakımından anlamlıdır⁵³.

İran'dan başlayıp İzmir'de son bulan ve bütün Anadolu'yu bir baştan bir başa kat eden kervan yolları eşkiyaların en önemli faaliyet alanlarından biriydi. 17. yüzyılda İran, doğuda ipek üreten ülkelerin başında geldiği gibi Orta Doğu ve Avrupa'ya büyük miktarlarda ihracat yapan önemli bir bölge durumundaydı. 1615- 1618 Osmanlı-Safavî savaşının sonlarına doğru İzmir, bu yüzyılda İran kaynaklı ipeğin alıcısı durumundaki İngiliz tüccarlarının yaşadığı bir ticaret merkezi olan Halep'e karşı ipek ticareti konusunda rakip olmaya başlamıştı. Hazineye gelir sağlamayı uman Osmanlı yönetiminin ipek ticaretini ve ilgili yabancı devletlerin tüccarlarını İzmir'e çekme politikasına işlerlik kazandırmak amacıyla şehri imar etme faaliyetlerine giriştiği görülmektedir. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak Erzurum üzerinden Tokat'a, oradan da İzmir'e ulaşan yol, 18. yüzyıl Anadolu'sunda daha da yoğun bir biçimde kullanılan bir numaralı kervan yolu haline gelmiştir⁵⁴.

Bu özelliğinden dolayı, zaman zaman kanun dışı grupların ilgisi İzmir'in üzerine çevrilmiş, 18. yüzyılın başlarından itibaren esasen devlet otoritesine isyan etmiş Celalilerin ve eşkiyaların saldırılarına maruz kalmıştır. Bu tür yasadışı grupların en önde geleni ve belki de en tehlikelisi 1735'ten 1739'a kadar Batı Anadolu'da varlığına rastlanan ve batılı kaynakların "Soley Bey" olarak tanımladığı

⁵² Süleyman Demirci-Hasan Arslan, "Osmanlı Türkiye'sinde Bazı Aşiret, Cemaat ve Taifelerin Eşkiyalık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları: Maraş Eyâleti Örneği (1590-1750)", *Turkish Studies*, 7/3, Ankara 2012, s. 902.

⁵³ Mehmet Karagöz, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Malatya ve Çevresinde Eşkiyalık Hareketleri", *OTAM*, Sayı: 5, Ankara 1994, ss. 202-203.

⁵⁴ Necmi Ülker, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir'in Rolü ve Önemi", *İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, ss. 327-341.

Sarıbeyoğlu Mustafa'dır⁵⁵. Faaliyetlerinin merkez üssü Denizli'nin Honaz köyü olan Sarıbeyoğlu Mustafa, Batı Anadolu'da 4 yıl süren bir isyanın lideri olarak bu bölgede devlet otoritesinin sarsılmasına neden olmuş, ticaret yollarını kontrolü altında tutarak ticaret hayatını büyük ölçüde baltalamıştır. Etrafına toplanan yönetimden şikâyetçi bölge halkını eğiterek neredeyse bir ordu kurmuş ve özellikle Tokat üzerinden İzmir'e gelen kervanları birçok kez soymuştur. Kendisini ortadan kaldırmak amacıyla üzerine gönderilen askeri birlikleri birkaç defa bozguna uğratmayı da başarmıştır⁵⁶.

İzmir ve çevresinin Sarıbeyoğlu'nun etkisi altına girmesi yabancı tüccarların raporlarına "... sadece ticaret tamamıyla durmamış, şehrin kendisi dahi büyük bir tehlike içine düşmüştür..." şeklinde yansımıştır. Sarıbeyoğlu'nun isyan ettiği dönem, yani 1736-1739 yılları arasındaki zaman dilimi Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Rusya ile savaş halinde olduğu bir dönemdir. Buna rağmen İstanbul hükümeti, bu isyanın bastırılması için kararlı davranarak gerekli tedbirleri almayı ihmal etmemiştir. Dört yıl kadar süren uzun mücadelelerden sonra, 30 Nisan 1739'da Osmanlı birlikleri Sarıbeyoğlu liderliğindeki isyanı bastırması ve isyanla ilgili olanları en kısa sürede cezalandırmıştır⁵⁷.

Uluslararası ticaret açısından önemli bir ticaret merkezi olan Halep'i çevredeki şehirlere bağlayan yollar 18. yüzyılda bölgedeki aşiretlerin saldırıları nedeniyle son derece riskli hale gelmişti. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında Türk, Kürt ve Arap aşiretleri, köyleri basıp haraca bağlıyor, kervanları soyuyor ve kontrolleri altındaki yolları kullananlardan geçiş ücreti alıyorlardı. Halep'ten İskenderun'a uzanan anayolu ve sahil şeridini denetimleri altında bulunduruyorlardı. Bu dönemde Antakya bölgesinde seyahat eden Baron de Tott, korumalarının korkularını yüzünden okumuştur. Bölgede asayiş ve yol güvenliğini sağlamak için gönderilen askeri birlikler defalarca yenilgiye uğrayarak elleri boş dönmüştü. Yolculukların güvenli geçmesi, çevredeki aşiretlere ödenecek bedele bağlıydı⁵⁸.

⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Necmi Ülker, "İzmir Şehir Hayatını Tehdit Eden Kanun Dışı Eylemler, 1688-1740", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan*, Sayı: 15, İstanbul 1997, ss.145-166; Aynı Yazar, *XVII-XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I, Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994, ss. 35-40; M. Yaşar Ertay, "18. Yüzyılda Bir Osmanlı Eşkiası: Sarıbeyoğlu Mustafa", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*, Denizli 2007, ss. 399-411.

⁵⁶ Ülker, a.g.m., ss. 158-159.

⁵⁷ Ülker, a.g.m., ss. 164-165.

⁵⁸ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Kenti Halep*, (Çev.) Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013, ss. 183-185.

Savaşların meydana geldiği çatışma alanlarında ulaşımın aksamasına ya da tamamen durmasına tanık olunmaktadır. Nitekim 1690 yılının Nisan ayında Boğdan'dan Kamaniçe'ye gönderilmesi gereken 18.000 kile zahirenin 2.000 kilesi 50 arabaya yüklenecek yola çıkarılmış, her arabaya birer *tüfekendaz sekan* yerleştirilmiş olmasına rağmen, zahire ve muhafızları düşman eline geçmiştir. Geriye kalan 16.000 kile zahire Tatar askerinin koruması altında güçlüklerle kaleye ulaştırılmıştır⁵⁹.

1812 yılının sonbahar aylarında Sırlar ile Türkler arasındaki çatışmaların artması nedeniyle Selanik-Saraybosna yolu, tüccarlar tarafından tamamen terk edilmişti. Bu nedenle, daha güvenli fakat daha uzun başka yollar tercih edilmeye başlanmıştır. Bulunan alternatif yollar hem daha pahalı hem de daha uzun sürede aşılmakta idi⁶⁰.

İklim Koşulları

İklim koşullarının kötü oluşu, ulaşım ve nakliyatı olumsuz yönde etkileyen, hatta tamamen durmasına yol açan faktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kar ve yağmurun çamur deryasına çevirdiği yollara saplanıp kalan hayvanlar ve arabaların taşıdığı malların zamanında ve istenilen yere ulaştırılamaması birçok kötü sonucun doğmasına neden olabiliyordu. Özellikle savaş dönemlerinde ordunun lojistik ihtiyaçlarının karşılanmasında hayati öneme sahip olan hayvanların ilerleyememesi, hatta zaman zaman telef olmaları ordunun yürüyüşünün yavaşlamasına, daha da kötüsü seferlerin durmasına bile yol açabilmekteydi.

XVI. yüzyılın sonlarına ait bir kayıt, zahire taşıyan develerin ağır hava koşulları nedeniyle geçilemez hale gelen yollarda ne gibi zorluklar çektiklerini çarpıcı bir dille ortaya koymaktadır. 983/1575'te Anadolu Beylerbeyisi'ne gönderilen bir hükümde, zahire ile yola çıkan develerin çamurlara saplanarak yoruldukları ve yüklerini "yabana atıp" döndükleri, buna benzer olayların sıkça yaşandığı ifade edilmektedir⁶¹.

İmparatorluktaki yolların tamamının Roma yolları gibi taş yüzeyli olmamasından ötürü etkili yağışlar sırasında kolayca bozuldukları ve özellikle araba ile yapılan nakliyata elverişli olmadıkları görülmektedir. Örneğin 26 Ağustos 1604'te tarihli bir emirde, Siroz ve Drama'dan Topkapı Sarayı'na gönderilecek pirincin yağın yağmurun oluşturduğu balçıktan dolayı arabalarla getirme olanağı yoksa

⁵⁹ 11 Şevval 1101/20 Mayıs 1690 tarihli Boğdan Voyvodası'nın arzı (BOA DBŞM. No: 7953, s. 31).

⁶⁰ François Crouzet, *L'Economie Britannique et Le Blocus Continentale (1806,1813)*, C. II, Paris 1987, s. 695.

⁶¹ Akdağ, *a.g.e.*, ss. 83-84.

at ve katırlarla taşınması bildirilmişti⁶². Bu hayvanların tercih edilmesi, çamurlu yollarda arabaya nazaran balçıktan daha kolay kurtulmalarıyla ilgili olmalıdır.

1039/1629'daki Bağdat Seferi sırasında, Musul'daki ağır yağışlar ordunun taşıma ihtiyacını karşılayan binlerce yük hayvanının suda boğularak telef olmalarına yol açmış, bu durum ordunun ilerleyişini 3 ay geciktirdiğinden seferin 1 yıl ertelenmesi gereği ortaya çıkmıştı⁶³.

Yine aynı yıl, Hemedan Seferi'nde Dicle Nehri'nin taşması üzerine ordudaki mandaların önemli bir kısmı boğulmuş ve yerine yenilerinin alınması gerekmişti. Bunun için Hüsrev Paşa, hükümetten 400.000 guruşluk ek bir kaynak istemek zorunda kalmıştı. Hayvanların ölümü ve yeniden tedarik edilmesi ordunun hareket kabiliyetini azalttığı gibi, hazineye de fazladan önemli bir yük getirmişti⁶⁴.

1635 yılındaki Revan Seferi'nden dönülürken, içinde Padişah IV. Murat'ın da bulunduğu Osmanlı Ordusu, düzgün sayılabilecek yollarda bile hava koşulları nedeniyle büyük meşakkatler çekmiş, hatta zayıat bile vermişti. Aşırı yağışların meydana getirdiği çamur, zaten çoğunlukla belli-belirsiz bir iz şeklinde olan yolları tamamen silmiş, bozuk ve sarp mıntıklardan geçmek zorunda kalan birliklerin dönüşünü geciktirmişti. Süheyl Ünver tarafından hazırlanan kronolojinin birçok yerinde burada anlatılan sıkıntılardan şikâyet edilmektedir⁶⁵.

Kış mevsimi nedeniyle, ulaşımın yavaşlamasına bağlı olarak yolculuk süreleri artmakta, taşıma ücretleri de zamlanmaktaydı. Örneğin 1787 yılında, Rusçuk-Varna arasındaki yaklaşık 210 km.lik yolda, yaz mevsiminde at arabasıyla taşınan her 1 okka yük için 1 guruş ödenmekteydi. Oysa aynı güzergâhta, aynı şekilde nakledilen aynı ağırlıktaki yük başına ödenen nakliye ücreti yaklaşık % 25 oranında artmaktaydı⁶⁶.

Osmanlı yönetimi, devlete ait malları nakleden mekârlere her zaman için düşük ücret ödeme eğiliminde olmuştur⁶⁷. Böyle bir politika uygulamasına rağmen,

⁶² Bilgin, *a.g.e.*, s. 239-241.

⁶³ Muphey, *a.g.e.*, s. 97.

⁶⁴ Muphey, *a.g.e.*, s. 113.

⁶⁵ Süheyl Ünver, "Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi, 1635", Belleten, C. XVI, Sayı: 64, Ankara 1952, ss. 565-576.

⁶⁶ Ljuben Berov, "Transport Costs and Their Role in Trade in the Balkan Lands in the 16th-19th Centuries", *Bulgarian Historical Review*, 3. Year (1975), No: 4, s. 77.

⁶⁷ Bununla birlikte Osmanlı ordusunun sefere çıktığı dönemlerde, iskelelere zahire nakleden araba ve hayvan sahiplerinin bu ortamdan yararlanarak nakliye ücretlerini arttırmaya çalıştıktan görülmektedir. Devlet bu duruma izin vermemekte ve böyle durumlarda çıkarılan fermanlarda, eski

kış mevsiminde ortaya çıkan şartları göz önüne alarak bu mevsimde yapılan taşıma hizmetlerine yaz aylarına göre daha yüksek ücret ödemiştir. Nitekim, 16 Rebiülahir 1131/8 Mart 1719 tarihinde kaleme alınan bir belgeye göre, Hotin Kalesi'nde bulunan askerlerin tayinatları için Tuna Nehri sahillerinden satın alınan ve gemilerle Kalas İskelesi'ne naklolunan 40.000 kile arpa ve 30.000 kile unun Hotin'e taşınması için gereken arabaların Boğdan ve civarından tedarik edilmesi amacıyla Boğdan Voyvodası'na emr-i şerif gönderilmişti. 66.300 kile zahire, her biri 40'ar kile taşıyan 1657 arabaya yüklenerak Hotin Kalesi'ne gönderilmişti. 1657 arabasının, İsakçı ve İbrail kazalarından sağlanan 600'üne kış mevsimi olmasından ötürü 25'er gurus taşıma ücreti ödenmişti. Boğdan'dan gönderilen diğer 1057 arabanın sahiplerine ise araba başına 15'er gurus verilmişti. Nakliye ücretlerinin tamamı Boğdan Hazinesi'nden karşılanmıştı. Belgede, İbrail ve İsakçı kazalarından gelen arabalara, ulaşımın daha rahat sağlandığı yaz mevsiminde olunsaydı 15'er gurus, Boğdan'dan gelenlere ise 10'ar gurus ödenmesi gerektiği, aradaki farkın mevsim koşulları nedeniyle verildiği belgede açıkça belirtilmektedir⁶⁸.

Bir başka örnekteyse, mevsimin kış olması nedeniyle, hem taşıma ücretine zam yapıldığı hem de taşıma aracının yani arabanın taşıdığı yükün % 25 oranında azaltıldığı görülmektedir. 5 Muharrem 1127/11 Ocak 1715 tarihinde Filibe ve Tatarpazarı Kadıları ile ayan ve iş erlerine gönderilen bir emirde, Cebehane'nin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, adı geçen kazalardan satın alınan çeşitli cinsteki çuvalların Tekirdağı İskelesi'ne taşınması istenmiş, taşınacak yükün toplam 750 Samakov kantarı (56.763,9 kg.) ağırlığında olduğu da ayrıca belirtilmiştir. 750 kantarın taşınması için her biri 8'er kantar taşıma kapasiteli 94 arabaya ihtiyaç duyulmasına rağmen, mevsim kış olduğu için zorluk çekilmemesi amacıyla 6'şar kantar taşımaları daha uygun bulunmuştur. Ayrıca 1 Samakov kantarı ağırlığındaki yükün Tatarpazarı'ndan Tekirdağı istikametinde taşınmasında şimdiye kadar 80'er sağ akça ödendiği halde, kış mevsimi olmasından ötürü "...naklinde reayaya usret olmağla hallerine merhameten..." kantar başına 10'ar akça zam yapılarak 90'ar akçaya taşıtılması öngörülmüştür⁶⁹. Böylece hem kantar başına ödenen nakliye ücreti % 12,5 artırılmış hem de bir arabanın taşıdığı yük % 25 oranında düşürülmüştür.

1777 yılında Edirne'den Tekirdağ iskelesine zahire taşıyan arabacılar her bir araba yükü için yaz aylarında 8-9 para, kış mevsiminde ise 12 para ödenmekteydi.

taşıma ücretlerinin geçerli olduğu vurgulanmaktaydı; Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları-Zahire Ticareti (1740-1840)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 20.

⁶⁸ BOA Cevdet Askeriye No: 33434.

⁶⁹ BOA MAD No: 2964, s. 12.

Aynı yıl bu bölgedeki arabacılar, 38,4 kg.dan oluşan 1 Bergos kilesini yazın 1 saatlik mesafede 1 akçaya, kışın ise 1,5 akçaya taşımaktaydılar. Bu örneklerde görüldüğü üzere mevsim farklılıkları nakliye ücretlerini % 40-50 oranında arttırmaktadır⁷⁰.

Hayvan ve Araç-Gereç Sıkıntısı

Deve⁷¹, at, katır gibi hayvanlar ile önemli bir taşıma aracı olan arabanın bazı dönemlerde istenilen miktarlarda tedarik edilememesi, ulaşım ve nakliyatı olumsuz yönde etkileyen bir başka etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Herhangi bir taşıma işinin gerçekleştirilmesinde devlet, iki farklı kaynaktan yararlanıyordu. Bunlardan birincisi, devlete ait olan ve çeşitli yerlerdeki kışlaklarda bakımları sağlanan hayvanlardır. İkincisi ve daha da önemlisi, çeşitli yollarla (kiralama veya bazı vergiler karşılığında) halktan sağlanan hayvanlardır.

Kıralık hayvanların büyük kısmı konar-göçer aşiretlere aitti. Aşiretler ise mevsime göre, yaylak ve kışlaklar arasında sürekli olarak hareket halinde olduklarından her zaman için ellerindeki hayvanlardan yararlanma imkânı bulunmuyordu. Örneğin, 1577'de Anadolu Eyaleti'ne bağlı çeşitli sancaklardan başkente hububat taşınması istenmiş, ancak Hamit Sancağı'ndaki develerin büyük çoğunluğu Eylül ayı olması nedeniyle sahillere inmiş olduğundan kıralık deve bulunamamıştır. Bunun üzerine adı geçen sancağın beyine yazılan hükümde, her köyden toplanan hububatın köylülere ait hayvanlar ile taşıtılması emredilmiştir⁷².

Buna benzer bir olayla Cemâziyelevvel 1127/Mayıs 1715 tarihinde de karşılaşılmıştır. Balıkesir Kadısı'na gönderilen bir emirde, ordu için Balıkesir'den satın alınan ve Çandarlı İskelesi'ne taşınması gereken 15'er bin kile buğday ve arpanın (yaklaşık 850.000 kg.) kaza merkezinde depolanması ve ardından Gündeşli Türkmeni tarafından ismi belirtilen iskeleye nakledilmesi talep olunmuştur. Ancak Türkmen taifesi yerlerinde bulunamayıp yaylakta olmalarından ötürü 30.000 kile zahire taşınamayınca, Balıkesir'deki deveciler ile ahalinin elinde bulunan develer ve arabalar ile depolanmış zahirenin bir an önce nakledilmesi istenmiştir⁷³.

⁷⁰ Aynural, *a.g.e.*, s. 20.

⁷¹ Devenin nitelikleri ve taşıma kapasitesi hakkında bkz. İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi SBF*, XXVIII/1-2, Ankara 1974, ss. 181-190; Richard W. Bulliet, *The Camel and the Wheel*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts London, England, 1977.

⁷² Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964. ss. 30-31.

⁷³ Kamil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, Balıkesir Halkevi Yayınları, Balıkesir 1938, ss. 63-65.

Bazen taşınacak malın çokluğu da yeterli miktarda nakliye hayvanı bulunamaması sonucunu doğurabiliyordu. Bu da ya nakliyattan vazgeçilmesine ya da kısmen taşıma yapılmasına neden oluyordu. Nitekim 1577 yılında, Diyarbakır'dan Van'a 200.000 Diyarbakır kilesi veya 100.000 İstanbul kilesi (yaklaşık 280.000 kg.) hububat gönderilmesi gerekmişti. Bu kadar yüksek miktardaki bir yükün taşınabilmesi için 25.000 ata ihtiyaç duyulmaktaydı. Ancak halkın “davar yoktur deyü izhâr-ı tazallüm eyledikleri” görülmüş, hayvan teminindeki güçlükleri göz önüne alan devlet, bu çaptaki nakliyattan vazgeçerek yalnızca 2.000 kilesinin taşınmasını istemekle yetinmiştir⁷⁴.

Bazen de yapılan bir mübayaaya, deve yetiştirilen bölgelerde bile bütün kaynakları kurutabiliyordu. Böyle bir durum Akdağ Kadılığı'nın kayıtlarına yansımıştır. Bu yörede barut ve ecza yapımında kullanılan potasyum nitrat yatakları bulunmakta ve bu tuz rutin olarak develerle taşınmaktaydı. Osmanlı Yönetimi adına bu görev, Akdağ Kadısı tarafından yerli halktan deve kiralatarak yerine getirilmekteydi. 980/1572-1573 tarihinde Akdağ Kadısı, kısa zaman önce çıkarılan bir mübayaaya fermanı yüzünden hiç kiralık deve bulamadığını ve bu nedenle ecza gönderemediğini merkeze bildirmek zorunda kalmıştı. Kadıya gönderilen cevapta ise bu önemli işin gecikmemesi için, nakliyatta kullanılacak develerin sağlanabilmesi amacıyla mübayaanın ertelendiği bildirilmişti. Bu örnekteki gibi büyük bir mübayaaya, kimi hayvan sahiplerinin kendi develerini satmayıp korumasına rağmen, sivil ulaşım açısından ciddi ve uzun vadeli sorunlara yol açabilmekteydi⁷⁵.

Bazı durumlarda da iş yoğunluğu nedeniyle, yeterli sayıda hayvan bulunamadığı görülmektedir. 1595 yılında, Kılar-ı Âmire için Bursa'dan İstanbul'a has un gönderilmesi talep edilmiş, fakat bu unu taşınması gereken develerin “sefer-i hümayuna tayin” olmalarından ötürü nakliyat gerçekleştirilememiştir. Bursa Kadısı'na gönderilen bir hüküm ile unun her ne şekilde olursa olsun başkente ulaştırılması ve has un taşıyan develere “bundan böyle dahledilmemesi” emredilmiştir⁷⁶.

Benzer bir durum 18. yüzyılın sonlarında Ergani Madeni'nden Tokat'a, buradan da İzmit'e bakır nakli sırasında yaşanmıştır. Ergani-Tokat-İzmit güzergâhında bakır taşınması için Bozok Mütesellimi Abdülcabbarzâde Süleyman Bey'den 8.000 adet deve tedarik ve ihraç etmesi istenmiş, ancak mütesellim tarafından

⁷⁴ Lütü Göçer, *a.g.e.*, ss. 28-29.

⁷⁵ Suraiya Faroqhi, “Camels, Wagons and The Ottoman State in The Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *The Institute of Middle Eastern Studies*, 14 (1982), s. 528.

⁷⁶ Göçer, *a.g.e.*, ss. 30-31.

gönderilen yazıda, Bozok dâhilinde ahaliye ait deve bulunmadığı, haremeyn reyasına ait 4.000 kadar deve mevcutsa da bunların mübayaa olunan zahirenin Samsun İskelesi'ne naklinde istihdam olunduğu ifade edilmiştir⁷⁷.

İmparatorluk dâhilindeki önemli bir bakır üretim merkezi olan Tokat'tan Samsun, İzmit veya İznik iskeleleri üzerinden İstanbul'a işlenmiş bakır gönderilmesi sırasında sık sık hayvan sıkıntısı yaşanıyordu. Örneğin, 10 Şevval 1244/15 Nisan 1829 tarihinde Sivas Valisi İsmail Hakkı Paşa ve Kastamonu Sancağı Mütesellimi Mehmet Emin'e gönderilen bir yazıda, Ergani Madeninden 1242 yılına ait Tokat'a gönderilmesi gereken bakır zamanında yola çıkarılmadığı ve Şark Ordusu Seraskeri Salih Paşanın girişimi ile gecikmeli de olsa Tokat'a ulaştırılabildiği ifade edilmektedir. Ancak şehir ve çevresinde yeterli sayıda nakliye hayvanı bulunamadığı için bakırın İznik İskelesine aktarılamadığı öğrenilmiş, Sivas ve özellikle Kastamonu'da çok sayıda katırcı olduğundan yarı ücretleri Kalhane yönetimi, kalanının da teslimat esnasında İznik İskelesi'ndeki görevli tarafından ödenmesi şartıyla taşınması istenmektedir⁷⁸.

18. yüzyılın ortalarına ait başka bir örnek, yük hayvanlarının sağlanmasında çekilen zorluğu göstermesi bakımından önemlidir. Aydın'da öldürülen Kara Osmanoğlu ve ailesinin sahip olduğu zahirenin miktarı belirlenerek en yakın iskeleye indirilmesine ve buradan da İstanbul'a gönderilmesine karar verilmişti. Merkezi hükümet, barış zamanı olması nedeniyle herkesin Padişah sayesinde güvenlik içinde, savaş dönemlerinde karşılaşılan her türlü ağır mükellefiyetten uzak iş ve güçleriyle uğraştıklarından 60.000 kile tutan hububatın kudret sahibi vilayet ayanının yardımcılarıyla taşıttırılmasını talep etmiştir. Masrafları vilayet ayanı tarafından karşılanmak üzere, Aydın, İzmir, Suğla, Bergama, Karaağaç ve Saruhan'dan toplam 4.000 devenin ihracı ve bahsedilen hububatın Mihaliç İskelesi'ne bu develerle gönderilmesi istenmiştir. Daha sonra buranın uzaklığından dolayı Foça İskelesine taşınması yönünde yeni bir emir gönderilmiştir. Adı geçen sancaklardan getirilen develer ile 60.000 kile hububatın 36.000 kilesi ikişer-üçer sefer yapılarak Foça İskelesi'ne taşınabilmiştir. Ancak nakliyatın uzun sürmesinden dolayı, yerlerine dönen develer tekrar yüklenememiştir. Bunun üzerine geriye kalan 24.000 kile hububatın taşınmasından vazgeçilerek Baba Karyesi'nde depolanması kararlaştırılmıştır. İmparatorluğun savaş içinde olmamasına rağmen ihtiyacı karşılayacak kadar deve ya da taşıma hayvanı bulunamamıştır. Bu sıkıntı, nakliye hayvanlarının

⁷⁷ BOA Cevdet Darphane ve Meskûkât No: 326.

⁷⁸ Tokat Ş. S. No: 34, s. 41.

azlığından çok, devlet tarafından belirlenen ücretlerin düşüklüğüne yorulmalıdır. Paranın sık sık taşış edilmesine rağmen devlet, eskiden beri taşıma fiyatlarını sabit tutma eğiliminde olmuştur. Nitekim 1579 yılında Ramle-Kudüs güzergâhında hububat taşıyan deveçiler, eskiden beri kendilerine ödenen 10'ar para ücreti az bularak nakliyeden vazgeçmişlerdir. Buna rağmen merkezden gönderilen emirde bu fiyatta ısrar edildiği görülmektedir⁷⁹. Bundan başka 1748 senesinde Zağra'dan Burgaz İskelesine taşınacak olan buğdayın her bir kilesine teklif olunan 10'ar para nakliye ücreti taşımacılar tarafından kabul görmemiş ve 20'şer-30'ar para ücret istenmiştir⁸⁰.

Yeni-İl Voyvodası'na yazılan 14 Zilkade 1047/30 Mart 1638 tarihli bir hükmünde, Ağca Koyunlu taifesinden Keçelioğlu Hacı İbrahim, Hacı Bey, Karşı Cemaatinden Halil Bey, Musa Hacılu'dan Latif Kethüda ve diğer kiracı Türkmenlerin Payas'tan Birecik'e pirinç ve peksimet taşıma işini üstlenmelerine rağmen, sözlerinde durmayarak firar ettikleri belirtilmekte, adı geçen şahısların bulunarak haklarından gelinmeleri emredilmektedir⁸¹. Belgede açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte, kiracılar muhtemelen nakliye ücretini az bulduklarından ötürü görevlerinden kaçmayı tercih etmiş olmalıdırlar.

Sık sık çıkan savaşlar nedeniyle devletin artan taşıma hayvanı ve aracı talebi⁸², arabaların bolca bulunduğu kazalar ile deve besleyen konar-göçer aşiretlerin yaşadığı mıntıklalarda bile sıkıntı doğmasına yol açıyordu. Örneğin 26 Şevval 1150/16 Şubat 1738 tarihinde Aydın Sancağı'ndaki Tire ve Güzelhisar kazalarından 150'şer adet deve istenmiş ancak Güzelhisar kazası sakinleri, kazalarında bu sayıda deve olmadığını belirterek söz konusu talebi karşılayamayacaklarını ifade etmişlerdir. Buna rağmen İstanbul Hükümeti adı geçen kazadan nakliye hayvanı gönderilmesi hususunda ısrar etmiş ve deve yoksa bile, 1 deve yerine 2 at gönderilmesini istemiştir⁸³.

Ayrıca 28 Safer 1087/12 Mayıs 1676 tarihinde padişah ve diğer ileri gelenlerin ağırlıklarının Edirne'den İstanbul'a taşınması için Dimetoka, Cısr-i Ergene, Cısr-i Mustafa Paşa, Hayrabolu, Karınabat, Zağra-yı Atık, Zağra-yı Cedit, Taracı

⁷⁹ Güçer, *a.g.e.*, ss. 31-32.

⁸⁰ Güçer, *a.g.e.*, ss. 31-32.

⁸¹ Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1930, s. 77.

⁸² 17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın sonlarına kadar geçen süredeki savaş yıllarında devletin ulaşım araçları talebi hakkında yapılan bir çalışma için bkz. Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 224.

⁸³ BOA Cevdet Askeriye No: 12922.

Yanbolu ve Edirne kazalarından toplam 460 adet gav arabası istenmiş olmasına rağmen gelen araba sayısı 422'de kalmıştı⁸⁴.

4 Muharrem 1143/20 Temmuz 1730 tarihli başka bir belgede ise, bu yıl gerçekleşecek olan şark seferine padişah bizzat iştirak edeceğinden daire-i hümayun ve sadrazam daireleri için çok sayıda Sirem arabalarına ihtiyaç duyulduğu ve ücretleri mîrîden verilmek kaydıyla aşağıda isimleri belirtilen kazalardan araba talep edildiği kayıtlıdır. Buna göre, Edirne, Filibe, Tatarpazarı, Rusçuk, Yanbolu, Karinabat, Aydos, Prevadi, Uzuncaabat, Hasköy, Çırpan, Zağra-yı Atik, Zağra-yı Cedit, Çirmen ve İslimye kazalarından istenen araba sayısı 282'dir. Fakat İstanbul'a gelen araba adedi 156'da kalmıştır. Üstelik Zağra-yı Cedit kadısı gönderdiği arzuhalde, kazalarında Sirem arabası bulunmadığını bildirmiştir. Ayrıca Edirne ve Zağra-yı Atik kazalarının ahalipleri, kendi kazalarında Sirem arabası olmasına rağmen, bunların şu anda başka bir yerde buldukları ve bu nedenle ihraç edemediklerini, izin verildiği takdirde bu arabaları gönderebileceklerini arzuhal etmişlerdi⁸⁵.

Her iki örnekte de görüldüğü üzere, devlet tarafından talep edilen arabaların, kaza halklarınca istenilen ölçüde karşılanamaması, ya emre muhatap olan bölgelerde yeterli sayıda araba bulunmamasından ya da devletin ödediği ücretin piyasa fiyatlarından düşük olmasından kaynaklanmaktadır.

Halkın güvenlik içinde olmadığı zamanlarda, eşkiya tehdidi altındaki yerler ile çatışma alanlarında ulaşım ve nakliyatın rahatlıkla yürütülemeyeceği ortadadır. Böyle durumlar ise ya nakliye aracı bulunamaması ya da taşıma fiyatlarının yukarıya doğru ivme kazanmasına yol açıyordu. İngiliz ve Hollandalı tüccarların kayıtlarından anlaşıldığına göre, 1622'deki Hürmüz kuşatmasından bir yıl sonra Hürmüz-Tebriz ve Şiraz arasında ticaret yapan tüccarlar, savaş ortamı nedeniyle mallarını taşıyan develere % 50 ile % 95 arasında değişen oranlarda daha fazla para ödemek zorunda kalmışlardı. Savaşın etkilerinin devam ediyor olmasından dolayı, 1620'lerin başlarındaki fiyatlar ile kuşatmadan sonraki dönemde deve kiralarına harcanan para miktarında hatırı sayılır dalgalanmalar olduğu görülmektedir⁸⁶.

⁸⁴ BOA D.MKF, No: 27542.

⁸⁵ BOA D.BŞM, No: 1665, ss. 8-16.

⁸⁶ Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1974, s. 36.

Benzeri bir fiyat yükselişi hareketi Osmanlı egemenliği döneminde Bulgaristan'da da yaşanmıştı. 18. yüzyılın sonlarındaki Kırcalı İsyanları esnasında güvenlik koşulları ve hayvan tedarikindeki sıkıntılar nedeniyle taşıma fiyatları % 50 civarında artmıştı⁸⁷.

Crouzet'nin verdiği bilgiye göre, 1812 Eylül'ünde Osmanlılar ile Sırlar arasındaki savaş yüzünden atların sayısında önemli bir azalma olmuş, Selanik- Saraybosna istikametinde mal taşınması ve yolculuk için neredeyse at bulunamaz hale gelmiş, dolayısıyla taşıma fiyatlarında büyük bir artış gözlenmiştir⁸⁸.

Adana Şer'iyye Sicilleri'nde bulunan bir belge eşkiya baskısı nedeniyle hayvan tedarikinde görülen sıkıntının hangi boyutlara ulaştığını açıkça ortaya koymaktadır. Çukurova bölgesi, deve yetiştiriciliği ile uğraşan göçebe aşiretlerin yaşadığı önemli merkezlerden biridir. Buna rağmen 1202/1787-1788 yılına mahsuben 250 adet mekârî devesinin toplanması için Adana'ya gönderilen Rikâb-ı Hümâyûn Kaimmakâmı Çukadarlarından İsmail, Adana ve havalisinde deve bulamadığını bildirmiştir. Yine Adana kadısı, Sis Sancağı'ndan istenen 250 adet devenin, sancak dâhilinde eşkiya olması nedeniyle, ahalinin perişan ve köylerinin harap olmasından ötürü toplanıp gönderilemeyeceğini belirtmiştir⁸⁹.

Hayvanlar arasında baş gösteren bir salgın hastalık, nakliye hayvanlarının azalmasına ve dolayısıyla fiyatların artmasına veya alternatif nakil araçlarının ya da yolların aranmasına yol açabiliyordu. Örneğin, 1631-1632 yılların da İran'da develer arasında yayılan bir hastalık nedeniyle ölüm oranlarının artması sonucu taşıma maliyetleri neredeyse ikiye katlanmıştır. Bütün bunların sonunda İngiliz ve Hollandalı tüccarlar, mallarını karayolu ile İsfahan Limanı üzerinden deniz yolu ile göndermeyi daha fazla tercih etmeye başlamışlardır⁹⁰.

Yine 5 Şevval 1123/16 Kasım 1711 tarihli bir belgeye göre benzer bir hayvan hastalığı Rumeli'ndeki sığırlar arasında ortaya çıkmış, Samakov'dan Tekirdağ yoluyla İstanbul'a demir taşınmasında sıkıntı çekilmiştir. Tatarpazarı Kadısı'na hitaben yazılan emirde, tersane ocaklığı için gereken 914 Rumi kantar (51.859 kg.)

⁸⁷ Berov, a.g.m., s. 80; 16. Yüzyılın ilk yarısında Batı Avrupa'daki kara taşımacılığında ortaya çıkan fiyat dalgalanmalarının nedenleri incelendiğinde, aynı şeyler burada da söylenebilir. 1535-37 yıllarında Lion-Cenova güzergâhında ödenen karayolu taşıma ücretlerinde, Doğu Fransa ve Kuzey İtalya topraklarında I. Fransuva ile V. Şariken arasında meydana gelen savaşlardan dolayı % 100'den fazla artış olmuştur (Berov, a.g.m., s. 79).

⁸⁸ François Crouzet, *L'Économie Britannique et Le Blocus Continental (1806-1813)*, C. II, s. 695, dipnot: 115.

⁸⁹ Adana Ş. S. No: 6, s. 5 (8 Cemâziyelevvel 1203/ 4 Şubat 1789 tarihli belge).

⁹⁰ Steensgaard, a.g.e., s. 36, dipnot: 54.

demiri Samakov'dan tahsile memur olan Mustafa Tanrıverdi'nin Rumeli'ndeki hayvanlara âfet isabet ettiğinden ötürü araba bulamadığı açıklanmaktadır. Geçen sene 1 Samokov kantarı (75,68 kg.) demir Samokov'dan Tatarpazarı (Pazarcık)'na 20-21 akçaya taşınır iken, sığırları azalan rençber taifesinin bu fiyatı kabul etmedikleri, tüccarlara ait malları daha yüksek fiyata taşıdıkları gerekçesiyle bu yıl 36 akça talep ettikleri belirtilmektedir. Buna rağmen devlet, geçen seneki fiyatta ısrar etmiş ve Tatarpazarı kadısından bu fiyat üzerinden demiri naklettirmesini istemiştir⁹¹.

Sonuç

Sanayi Devrimi'nden önceki dönemde diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ulaşım son derece yavaş ve düşük kapasiteli hayvan ve araçlarla yapıyordu. Ülkenin coğrafi şartlarından kaynaklanan sorunlar da eklenince harcanan zaman ve emek artıyor, bu da taşıma işlemlerinin oldukça pahalıya mal olmasına yol açıyordu.

Klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulaşım ve nakliyatı etkileyen faktörleri ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada dört husus üzerinde durulmuştur. İlk olarak yolların özellikleri ele alınmıştır. Osmanlı topraklarında yer alan yolların çoğu kendilerinden önce kurulan devletler zamanında oluşmuş, çoğunlukla insanlar, hayvanlar ve arabaların geçmesiyle meydana gelmiş birer izden başka bir şey değildi. Bununla beraber, Anadolu ve Balkanlarda Romalıların yaptırdığı yollar, Osmanlılar tarafından yeniden onarılmış, ihtiyaç duyulan yerlere yeni yollar ve köprüler eklenmiştir. Ayrıca, haberleşme ve ticaretin aksamadan sürdürülebilmesi amacıyla bazı tedbirler alınmış, yolcuların barınması ve güvenliğinin sağlanması için kervansaray, derbent, kale gibi birimler inşa ettirilmiştir. Bu yollar üzerinde 18. yüzyılda Avrupa'da olduğu gibi büyük çaplı yatırımlar ve düzenlemeler yapılmasa da özellikle sefer dönemlerinde köprülerin tamiri ve yolların tesviye edilmesi gibi bazı iyileştirmelere gidilmiştir.

Değinen bir başka husus güvenliktir. Doğu-Batı ve Kuzey-Güney yönlerinde birçok önemli ticaret yolunun kesiştiği imparatorluk topraklarında özellikle savaş sırasında ve Celali İsyanları gibi büyük kargaşa dönemlerinde meydana gelen eşkıyalık olayları nedeniyle kervanlar soyulmuş, tüccarlar, hacılar, seyyahlar, hatta bazen devlet görevlileri bile gitmek istedikleri yerlere ulaşamamışlar, içlerinden bazıları canlarından bile olmuştur. Can ve mal güvenlikleri tehlikede olan yolcular ya yolculuktan vazgeçmiş ya geçiş ücreti ödemek suretiyle soyguncularla uzlaşma

⁹¹ BOA MAD, No: 9897, s. 72.

yolunu seçmiş ya da daha uzun bile olsa başka güzergâhları kullanmak zorunda kalmıştır. Bu tür olumsuzluklarla mücadele eden devlet organları bunları ortadan kaldırmada her zaman başarılı olamamıştır.

İklim koşulları ulaşım ve nakliyatı yavaşlatan yahut durmasına yol açan bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Yağışların fazla olduğu zamanlarda yolların geçilemeyecek hale gelmesi nedeniyle taşımacılık faaliyeti ertelenmekte, hatta seferlerin bile yapılamamasına yol açmaktadır. Nakliyatın pahalılaşması ticari malların taşınmasını da etkilemekte, maliyetlerin artmasına neden olmaktadır.

Son olarak istenilen miktarda taşıma hayvanı ya da aracı bulunamaması zaman zaman büyük zorlukları beraberinde getirmektedir. Özellikle sefer dönemlerinde yahut devlete ait madenlerden büyük çaplı nakliyat yapıldığı sıralarda bu türden sıkıntılar yaşanmaktadır. Ayrıca hayvanlar arasında baş gösteren salgın hastalıklar ulaşımı olumsuz etkilemektedir. Böyle durumlarda ya nakliyattan vazgeçilmekte ya da ya da fırsattan yararlanmak isteyen taşıyıcıların aşırı talepleri nedeniyle taşıma fiyatlarında yükselmeler meydana gelmektedir.

Sonuç olarak Osmanlıların ulaşım ve nakliyat konusunda ortaya çıkan engelleri aşabilmek amacıyla dönemin teknolojik sınırlılıkları çerçevesinde çözüm üretmeye çalıştıkları ancak özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren en azından gelişmiş Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, gerekli altyapı eksikliklerini gideremedikleri ve ilgili tesisleri kuramadıkları için başarılı olamadıkları söylenebilir.

KAYNAKLAR**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

Divan (Beylikçi) Kalemî Defterleri (A. DVN) No: 1665

Bâb-ı Defterî Mevkûfât Kalemî (D. MKF), No: 27542 ve 28108.

Cevdet Askeriye (C. AS) No: 12922, 31288 ve 33434.

Cevdet Dahiliye (C. DH) No: 1579.

Cevdet Darphane ve Meskûkât No: 326.

Cevdet Maliye (C. ML) No: 17057.

Başmuhasabe Kalemî Defterleri (D. BŞM) No: 1665 ve 7953.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) No: 2964, 4259 ve 9897.

Müteferrik Defterler No: 36829

Millî Kütüphane Şer'iyeye Sicilleri Arşivi

Adana Ş.S. No: 6 ve 17; Amasya Ş. S. No: 39; Konya S. S. No: 17; Tokat Ş. S. No: 34.

Yayımlanmış Belgeler, Araştırma ve İncelemeler

Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1930.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, "Celali İsyancıları"*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013.

Armağan, A. Latif, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (Menâzilü'l-Hacc)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 20, İstanbul 2000, ss. 82-100.

Andreasyan, Hrand D., *Polonyalı Simeon Seyahatnamesi 1608-1619*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1964.

Aynural, Salih, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları- Zahirî Ticareti (1740-1840)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Barkey, Karen, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev). Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Baron W. Wratislaw, *Baron Wratislaw'ın Anıları, 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çizgiler*, (Çev). M. Süreyya Dilmen, Milliyet Yay. 2. Baskı, İstanbul Eylül 1996.

E. Şükrü Batmaz, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Kalelerin İdarî ve Askerî Fonksiyonları*, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara 1989.

- Berov, Ljuben, "Transport Costs and Their Role in Trade in the Balkan Lands in the 16th-19th Centuries", *Bulgarian Historical Review*, 3. Year (1975), No: 4, ss. 74-98.
- Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi, İstanbul 2004.
- Bulliet, Richard W., *The Camel and the Wheel*, Harward University Press, Cambridge Massachusetts London, England, 1977.
- Craven, Elisabeth, *1786'da Türkiye*, (Çev). Reşat Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul 1939.
- Crouzet, François, *L'Economie Britannique et Le Blows Continentale (1806-1813)*, C. II, Paris 1987.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Karayolu Ulaşımı (1840-1876)", *II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, İstanbul 1989.
- _____, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, Ankara 1991, ss. 153-167.
- Çetin, Emrah, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Karayolu Ulaşımı*, AÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.
- Demirci, Süleyman-Hasan Arslan, "Osmanlı Türkiye'sinde Bazı Aşiret, Cemaat ve Taifelerin Eşkivalık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları: Maraş Eyâleti Örneği (1590-1750)", *Turkish Studies*, 7/3, Ankara 2012, ss. 887-914.
- Ertaş, Mehmet Yaşar, "İstanbul-Şam Hac Güzergâhındaki Menzil Külliyelerinin Bakım ve Onarımı (1729-1732)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 15, İstanbul 2006, ss. 1-24.
- _____, "18. Yüzyılda Bir Osmanlı Eşkivası: Sarıbeyoğlu Mustafa", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*, Denizli 2007, ss. 399-411.
- _____, "Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti'nde Yol Sistemi", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, C. I, İzmir 2011, ss. 625-652.
- _____, "Bir Seyyahın Gözüyle Osmanlı Yolları", *Evlîya Çelebi Atlası*, (Ed). Coşkun Yılmaz, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, ss. 456-459.

- _____, “XVIII. Yüzyıl Başlarında Rumeli'deki Menzillerin Askerî Fonksiyonları, *Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Manisa 1997, ss. 91-98.
- Eskin, Şekip, *Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi*, Ulusal Matbaa, Ankara 1942.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, C. III, (Yay. Haz). Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006.
- Faroqhi, Suraiya, “Camels, Wagons and The Ottoman State in The Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *The Institute of Middle Eastern Studies*, 14 (1982), ss. 523-539.
- _____, “Onyedinci Yüzyılın İkinci Yarısında Devecilik ve Anadolu Göçebeleri (Danişmendli Mukataası)”, *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, TTK, Ankara 1988, ss. 923-932.
- _____, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1658)*, (Çev). Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Genç, Mehmet, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 211-225.
- Griswold, William J., *Anadoluda Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev). Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Güler, İbrahim, “XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkîyalık Hareketleri”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XV, İstanbul 1995, ss. 191-198.
- Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1964.
- _____, “XVI.-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 1, Yıl: 1987, İstanbul 1988, ss. 1-128.
- Halaçoğlu, Yusuf, “Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar”, *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, ss. 123-132.
- _____, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002.
- Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine*, (Çev). M. A Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1995,

- İlgürel, Sevim, “Abdurrahman Hibri’nin Menâsik-i Mesâlik’i”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, İstanbul 1975, ss. 111-128.
- Karagöz, Mehmet, “XVIII. Yüzyılın Başlarında Malatya ve Çevresinde Eşkîyalık Hareketleri”, *OTAM*, Sayı: 5, Ankara 1994, ss.193-207.
- Küçükdağ, Yusuf, *Lale Devri’nde Konya*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1989.
- Marcus, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Kenti Halep*, (Çev). Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013.
- Miroğlu, İsmet, “Osmanlı Yol Sistemine Dair”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Münir Aktepe’ye Armağan, Sayı: 15, Sene: 1995-1997, İstanbul 1997, ss. 241-452.
- Murphey, Rhoads, *The Functioning Of The Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key To The Understanding Of The Relationship Between Center And Periphery in Seventeenth-Century TURKEY*, Volume I, Chicago, Illinois, March 1979.
- , “17. Yüzyılda Via Egnatia Boyunca Görülen Ticaret Örüntüleri”, *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (Çev). Özden Arıkan-Ela Güntekin-Tülin Altınova, (Ed). Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 191-214.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül-Vukuat*, C. I-II, (Yay. Haz). Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1979.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehircilik ve Ulaşım*, (Der). Salih Özbaran, İzmir 1984.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990.
- , “Bayram Paşa Kervansarayı”, *Vakıflar Dergisi*, X, Ankara 1973, ss. 199-218.
- Ortaylı, İlber, “Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi SBF D*, XXVIII/1-2, Ankara 1974, ss. 181-190
- Öztürk, Mustafa, “XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkîyalık Olayları”, *Belleten*, C. LIV, Sayı: 211, Ankara 1991, ss. 963-993.
- Özveren, Eyüp, “Bir Kitle İletişim Aracı Olarak Kervan Ticareti”, *Kültür ve İletişim*, 1/1, K1Ş 1998, Ankara 1998, ss. 31-52.

- Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (Çev). Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1986.
- Steensgaard, Niels, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1974.
- Su, Kamil, *Bahkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, Bahkesir Halkevi Yayınları, Bahkesir 1938.
- Taeschner, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (Çev). Nilüfer Epçeli, (Ed). Yücel Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2010.
- Tavernier, J. B., *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, (Çev). Ertuğrul Gültekin, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, ss. 26-27.
- Taylor, G., *The Transportation Revolution 1815-1860*, Vol. IV, New York 1966.
- Tebly, Karl, *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, (Çev). Selçuk Ünlü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Turan, Şerafeddin, "Silahtar", *İA*, C. X, İstanbul 1993, ss. 640-643.
- _____, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 1997.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları II*, TTK, 3. Baskı, Ankara 1988.
- Ülker, Necmi, "İzmir Şehir Hayatını Tehdit Eden Kanun Dışı Eylemler, 1688-1740", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan, Sayı: 15, İstanbul 1997, ss.145-166.
- _____, *XVII-XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I, Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994.
- _____, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir'in Rolü ve Önemi", *İÜEF Tarih Araştırma Merkezi*, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, ss. 327-341.
- Ünver, A Süheyl, "Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi, 1635", *Bellekten*, C. XVI, Sayı: 64, Ankara 1952, ss. 547-576.
- White, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, (Çev). Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2013.

Yağcı, Zübeyde Güneş, “Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili”,
Çukurova Araştırmaları Dergisi, I/1, Kış 2015, ss. 58-74.

Yazıcı, Nesimi, “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, *OTAM*, Sayı: 3,
Ankara 1992, ss. 333-377.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), I, *Özet-Transkripsiyon-İndeks*,
Başbakanlık Arşivler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998.

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİFTERİ HASTALIĞI VE
KORUYUCU SAĞLIK HİZMETLERİNE DAİR BULGULAR
(19. YÜZYIL SONLARI VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA)*

ZEYNEL ÖZLÜ**

Giriş

Osmanlı Devleti'nde bebek ve çocuk ölümlerinin küçümsenmeyecek bir boyutta olduğu tahmin edilmektedir. Bu bağlamda 19. yüzyılda çocuk sağlığı alanında ilk olarak bir bütün halinde çocuk sağlığının farkına varılmış ve korunması için çaba sarf edilmiştir¹. Mesela 1867 tarihinden itibaren yayınlanan Tuhfetü'l-Tıb adlı eserin “emrâz-ı sıbyân” (çocuk hastalıkları) başlığı altında bulunan bölümünde boğulma, sarılık, pişik, ağız ağrısı, göz ağrısı, yılanlık, ishal, çıbanlar, boğmaca, çiçek, kızamık, kızıl ve kuşpalazı gibi çocuk hastalıkları hakkında bilgiler verilmiştir². Bu hastalıklardan kuşpalazı hastalığı tarihte karabakma, kızılağı, kuşboğan, kuşkuyruğu, Bretonneau hastalığı, Süryani ülseri gibi adlarla da isimlendirilmiştir³. Hastalığa difteri adını Brettoneua, ilk olarak 1826'da “diphtherite” ve daha sonra 1865'te de diphteria ismini teklif etmiştir⁴. Diphterite (deri) Yunanca bir kelime olup, bu isim Osmanlı belgelerinde % 99 “kuşpalazı” ve “difteri” olarak ifade edilmesine rağmen istisna da olsa bazı vesikalarda “difteryâ” olarak da

* Bu araştırma Gaziantep Üniversitesi Araştırma Projeleri tarafından desteklenmiş olan “19. Yüzyıl'da Osmanlı Devletinde Difteri Hastalığı ve Mücadele (s. 1-77)” adlı proje çerçevesinde hazırlanmıştır (Proje No: Fef. 10.04).

** Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE zeynelozlu@hotmail.com

¹ Cüneyd Okay, “Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900)”, *Türkler*, c. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 41-56.

² 1 Ramazan 1284 (27 Aralık 1867) tarihinden itibaren 16'şar sayfalık fasiküller halinde yayınlanan eserin 94. sayfasından itibaren çocuk hastalıkları hakkında bilgi verilmektedir. Ayten Altuntaş vd. “Basılı Tıp Yayınları Alanının Öncülerinden Biri- Tuhfetü'l-Tıb”. Ed. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, *Tıp Tarihi Araştırmaları-History of Medicine Studies*, Yüce Yayın, S. 10, Haziran, İstanbul 2001, s. 23, 27.

³ Süreyya Ülker, *Ülker Çözümleri Terimleri Sözlüğü*. Erkam Matbaası, İstanbul 2001, s. 145.

⁴ Russell L. Cecil, *İç Hastalıkları -Cecil*. Yayınlayan: Cevdet Aykan, Çev. Arif İsmet Çetingil vd., İ. Ü. Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayını, İstanbul 1950, s. 13.

telaffuz edilmiştir⁵.

19. yüzyıl başlarında çocuklarda⁶ ölümcül bir enfeksiyon nedeni olarak görülen kuşpalazı (difteri) hastalığı⁷, havaya yayılan mikroplarla bulaşmaktadır. Hastalardan damlacıklarla çıkan mikroorganizmaların kısa veya uzun zaman havada asılı halde kaldığı veya kuruyup toz haline gelerek havaya karıştığı ve solunum yolu ile bulaştığı⁸ ayrıca hastalığın en fazla sonbahar ve kış aylarında görüldüğü tespit edilmiştir⁹.

Bu çalışmanın amacı 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde difteri hastalığı ve mücadele konusunda Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirleri ortaya koymaktır. Hastalıkla ilgili yapılan bazı çalışmalarda hastalıkla mücadelede difteri serumu ve pülverizatörlerin rolü ile ilgili bazı veriler ortaya konmuşsa da hastalıkla mücadelede devletin karşılaştığı sıkıntılar, karantina vs. tedbirleri, şırınga, serum ve pülverizatörlerin temini ve taşraya sevkinin yeterli olup olmadığı gibi hususlar hala ortaya konmayı beklemektedir. Bu çerçevede Osmanlı Arşivi'nde difteri hastalığının konu edildiği muhtelif vakalara yönelik belge türleri tespit edilerek analiz edilmiş ve bunlardan hareketle Osmanlı Devleti'nin hastalıkla mücadelede karşılaştığı sıkıntılar ortaya konmaya çalışılmıştır.

⁵ Bakınız 20 C 1308 (31 Ocak 1891) tarihli vesika. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT)*, 1804/39, Vesika 1-2.

⁶ Hastalığın daha çok çocuklar üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. 1315 senesi temmuz ayının 10. gününde Fransızca Servet Gazetesi'nde çıkan yazıda difteri hastalığı bulaşmış bir vakadan bahsedilmiştir. Buna göre Üsküdar'da Sâlâcık İskelesi'nde kuşpalazı hastalığına yakalanan sekiz çocuğun "esir-i firâş" (yata-lak) oldukları belirtilmektedir. BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahriyat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (I. PRK. TKM)*, 42/43, Vesika 1-2./ Yine Manastır vilayeti Şeceste kasabasında yaşayan çocuklarda şiddetli bir şekilde Kuşpalazı hastalığı görülmüştür (11 R 1316/29 Ağustos 1898). BOA, *DH. MKT*, 2097/90./ 1900 tarihli bir diğer belgede kuşpalazından bir çocuğun vefat ettiği belirtilmiştir. Belgede difteri dışında "boğaz hastalığı"ndan da 2-3 çocuğun vefat ettiği ifade edilmiştir. BOA, *DH. MKT*, 2298/50. Kuşpalazından bir çocuğun vefat ettiği tespit edilmiştir (20 N 1317/ 22 Ocak 1900)./Difterinin sadece insanlarda bulunduğu zannedilmekte ise de buna benzeyen mikrop membranların hayvanların boğazında ve ineklerin memesinde de bulunduğu görülmektedir. Cecil, *İç Hastalıklar*, s.14.

⁷ Ahmet Yarımaş ve Selahattin Katarü "Çoklu Sistem Tutulumu İle Seyreden Difteri Vakası", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, S.49, 2006, s. 222. /Hastalığın yüzyıl sonlarında birçok yerde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan bir araştırmada 1884 yılından 1908 yılına kadar geçen zaman zarfında gerek Kıbrıs'ta gerekse çevre ülkelerde ortaya çıkarak Kıbrıs'ı tehdit ettiğinden dolayı resmi yayınlara konu olan başlıca hastalıklar olarak humma, sıtma, kolera, çiçek, veba, tifo, bataklik humması, verem ve difteri (kuşpalazı) hastalığının adı geçmektedir. Bu hastalıklardan Kıbrıs'ta yaygın olarak görülenler ise humma, bataklik humması, sıtma, çiçek ve difteridir. Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs'ta Salgın Hastalıklar ve Hastalıklarla Mücadele (1878-1908)", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 2, Ed. Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2005, s. 1308.

⁸ Sevim Yumuturuğ, *Halk Sağlığı Ders Kitabı*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, S. 64, Ankara 1988, s. 24.

⁹ *İç Hastalıkları*, Ed. Prof. Dr. Aydoğan Öbek, 4. Baskı, Güneş Kitabevi, Bursa 1990, s. 152.

Materyal ve Metot

Araştırma 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin difteri hastalığı ile mücadelesini ortaya koymaktadır. Konu ile ilgili yayınlanmış literatür genelde dolaylı bilgiler veren araştırmalardan ibarettir. Nitekim tıp tarihi ile ilgili yapılan genel araştırmalar, süreli yayınlar tek tek taranmış ve buralarda difteri hastalığı ile ilgili çok az veri tespit edilebilmiştir. Bu nedenle araştırma, İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki muhtelif difteri hastalığı vakalarını konu alan orijinal vesikaların tespit ve analizi ile ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin difteri hastalığı ile mücadele yöntemleri, muhtelif vakalar dikkate alınarak, "çevreye, halka ve tedaviye yönelik koruyucu sağlık önlemleri" açısından değerlendirilip ayrı ayrı kategorize edilerek ortaya konmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın hazırlanması uzun bir süreç gerektirdiğinden, özellikle ilk yıl arşivden belgeler temin edilerek transkripsiyonlar yapılmış, daha sonraki dönemler ise belgelerin analizi ve araştırmanın yazımına ayrılmıştır.

A. HASTALIĞIN BELİRTİLERİ

1847'de Virchow, membranı tarif etmiş, 1869'da Trendelenberg difterili materyalden eksperimental olarak hastalığı husule getirebilmiş¹⁰, Alman hekimi Edwin Klebs 1883'te difteri mikrobunu mikroskopla görmüş bir yıl sonra da bakteriyolog Loeffler, 22 difteri hastasının 13'ünün boğazından difteri basili elde etmeyi başarmıştır. Bu nedenle difteri mikrobuna uzun yıllar Klebs-Loeffler basili adı verilmiştir. Hastalıkla ilgili olarak bir süre sonra Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nde çalışan Roux ile Yersin adındaki Fransız uzmanları toksin kuramını ortaya atmışlardır. Bu kuram kalp ve sinir dokularının yıkımındaki ana öğeyi belirlediğinden zamanla hastalığın yenilmesi sağlanmıştır. Bu temel buluşlardan sonra Alman bakteriyologu Emil Von Behring, laboratuarda üretilen difteri mikrobundan alınan zehrin difteriye eğilimi olmayan hayvanlara aşılanması halinde dokuların antitoksin üretmek gibi bir tepki gösterdiğini ve hayvanın bu hastalıktan etkilenmeyerek sağlıklı kaldığını ileri sürmüştür. Roux ve Yersin antitoksin üreticisi olarak bir at seçmişler ve difteriye karşı açılan savaşı sürdürerek 1894 Paris salgını sırasında Behring antitoksinini büyük çapta kullanmışlardır¹¹.

Difteri tüm bakteriyel hastalıkların en hızlı gelişenlerinden birisi olup, bakteri alındıktan sonra beş gün içinde belirtileri gelişir ve bir hafta sonra ölüm olabilir¹².

¹⁰ Cecil, *İç Hastalıkları*, s.13.

¹¹ *Sağlık Ansiklopedisi*, "Difteri Çocukları Etkileyen Hastalık", c. II, Arkın Kitabevi, İstanbul, s.450-451.

¹² Erkan Özcengiz, "Difteri Bağışıklaması", *STED*, c. 12, S. 3, 2003, s.103.

Kuşpalazı yüzünden “dünyanın en uygun sıhhat alanlarından” Amerika’nın Santiyago şehrinde bile sağlık oldukça kötüye gitmiş bu bağlamda Doktor Ro’nun kuşpalazı tedavisi için keşfettiği “deva-yı cedid”in kıymeti daha iyi anlaşılmıştır. Bu şehirde 2 seneden beri ölüm oranının yüzde 10 kadar arttığı, bu artışın yüzde 7 miktarındaki kısmına ise kuşpalazının neden olduğu görülmüştür. Nitekim 1892 yılında Santiyago şehrinde ölüm miktarı 17.378 kişi olup bunun 72 kişisi difteriden ölmüştür¹³. 1894 yılının ilk 6 ayında ise 6272 kişi vefat etmiş olup bunun 388’i (yüzde 7,30) difteriden kaynaklıdır¹⁴.

Hastalığa yakalananlarda ateş, boğaz ağrısı, kardiyovasküler sistem ve sinir sistemini tutan ciddi komplikasyonlar¹⁵, yutkunma zorluğu, ses kısıklığı, nefes darlığı ve kuru öksürük görülür¹⁶. Duyarlı yaş gruplarında sınırlı epidemiler yapabilir. Kuluçka süresi 1-7 gün kadardır. Bakterinin virulansına ve lokalizasyonuna göre klinik belirtiler değişik düzeydedir. Difteri boğaz (farinks, larinks) burun, deri, genital bölge ve nadiren göz ve kulaklarda lokalize olur ve hastalık genel ve lokal belirtilerle gidiş gösterir¹⁷.

Hastalığa, soğuk algınlığı, anjinler, boğmaca ve kızamık gibi enfeksiyonlar hazırlayıcı rol oynamaktadır. Hastalık hastalardan veya portörlerden geçmektedir. Süt, su veya eşya ile bulaşma büyük bir önem göstermez¹⁸. Bazı belgelerde hastalığın “purğoruca” (pornorumuca?) dan sirayet ettiği ifade edilmiştir (20 N 1317/22 Ocak 1900)¹⁹.

Difteriye müptela olan hastaların tedavi edildiği yerlerle, bunların yorgan yastık gibi eşyaları ve bunlara bakan kişilerin üzerinde yapılan araştırmalarda (teharriyât) difteri basillerinin, hastaların yattıkları yerlerin tozlarında, hastaya bakan kişilerin kundura, saç ve elbiselerinde çok miktarda bulunduğu ortaya konmuştur²⁰.

¹³ Belgenin devamında 17378 ölüm vakasından ölenlerin oranı “100 de 49” olarak belirtilmiştir. Belgede “100 de 49” oranının sehven yanlış yazılmış olduğu gerçek oranın ise “100 de 4,9” olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴ *Servet-i Fünun*, “Şununât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye- Amerika- Santiyago’da Difteri Hastalığından Ölümler”, c. 8, Yıl: 4, sy. 191, 7 Teşrinievvel 1310, s. 144.

¹⁵ Emel Gür, “Adolesanlarda Aşılama: Difteri-Boğmaca-Tetanoz, Kızamık-Kızamıkçık-Kabakulak ve Suçiçeği Aşılı”, İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri *Adolesan Sağlığı II*, Sempozyum Dizisi No: 63, 2008, s. 86.

¹⁶ Ayfer Tantay, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir’de Etkili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)”, *ÇTTAD*, VI/15, 2007, s. 51.

¹⁷ Cecil, *İç Hastalıklar*, s. 152.

¹⁸ Bahtiyar Demirağ, *Çocuk Hastalıkları –İnfeksiyöz Hastalıklar ve Zehirlenmeler*, c. II, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1951, s. 303.

¹⁹ Belgede difteri dışında “boğaz hastalığı”ndan 2-3 çocuğun vefat ettiği de belirtilmiştir. BOA, DH. MKT., 2298/50.

²⁰ *Servet-i Fünun*, “Şununât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Difteri”Hastalığının Bulaşması”, c. 9, Yıl: 5, sy. 222, 1 Haziran 1311, s. 224.

Bununla beraber Berlin’de Doktor Vâsirmân’ın araştırmalarına (tetkîkât ve müşâhedât) nazaran kuşpalazına müptela olan hastaları tedavi eden kişiler, bu hastalığa müptela olma tehlikesine maruz kaldığı halde, hastalığın, tedavi yapan bu kişilere bulaşmadığı (muafiyet halde) ifade edilmiştir. Bu çerçevede tedavi işlemlerini yapan kişilerin kanlarından bir miktar alınarak üretilen kuşpalazı mikropları, bununla muamele edilmiş ve mikropların etkisini ortadan kaldırdığı tespit edilmiştir. Bu deney 8 kişi üzerinde uygulanmış ve bunlardan 7’sinin kanının kuşpalazı mikroplarının üretilmesiyle ortaya çıkan toksine karşı tepkide bulunduğu görülmüştür. Halbuki 4 ile 10 yaş arası çocuklardan kan alınıp incelendiğinde bunların ancak yarısında kanın, mikroplara karşı antitoksin ürettiği belirlenmiştir. İşte bu deneyler “kuşpalazının etfâle (çocuklara) ve ehl-i şebâba (gençlere) mahsus bir maraz olduğu ve büyüklerin bu marazdan kuvvetlice bir raddeye kadar masun kaldığı (nı)...” göstermiştir²¹. Servet-i Fünûn gazetesinin bir diğer haberinde ise Bakteriyojihaneye Müdürü Doktor Nikol’un Paris’te kendinin yetişmiş olduğu Ameliyathane’den getirilen “masl-i dem yani aşı” yı, evladından geçen kuşpalazı ile hasta olan bir kadın üzerinde deneyerek başarı elde ettiği belirtilmiştir²².

Enfeksiyon hastalıkları en sık görüldükleri yaş bakımından farklılık gösterirler. Nitekim kızamık ve boğmacaya en yüksek yakalanma 1-5 yaşlarında iken difteri, kızıl ve kabakulakta ilkokul çağlarıdır. Belirli yaşlarda bazı hastalıklara daha fazla yakalanmada çevrenin ve yaşama tarzının önemli etkisi olmuştur²³.

Hastalığın tarihte zaman zaman diğer bazı hastalıklarla “ihtilat” ederek farklı şekiller aldığı da görülmektedir. Konya’da 400 kişiyi etkisi altına alan, 22 kişiyi öldüren kuşpalazı hastalığının kızıl hastalığı ile ihtilat ettiği ve farklı bir şekil aldığı görülmektedir. Ancak hastalığın *müstakil kuşpalazı* hastalığına göre ne tür farklı belirtilere sahip olduğu konusunda herhangi bir bulguya rastlanmamıştır (11 M 1324/7 Mart 1906)²⁴.

Hastalığın tarihte dizanteri, kızamık ve frengi hastalığı ile karıştırıldığı görülmektedir. Mesela Nevşehir kazasında kuşpalazı hastalığı meydana geldiği ve bölgeye gereken ihtiyaçların gönderilmesi konusunda talepte bulunulmuşsa da bölgeye gönderilen tabipler bölgede çıkan hastalığın kuşpalazı olmadığını hasta-

²¹ *Servet-i Fünûn*, “Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye- Masleddem ve Berlin’de Kuşpalazı Tedavisi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 196, 1 Kanunuevvel 1310, s. 223-224.

²² *Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazı Tedavisi Antitoksi”, c.8, sy.189, Yıl:4, 13 Teşrinievvel 1310, s. 102.

²³ Ekrem Kadri Unat, *Temel Mikrobiyoloji*, II. Baskı, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1993, s. 219.

²⁴ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

lğın dizanteri, kızamık ve frengi hastalığı olduğunu ortaya koymuşlardır (7 Ra 1328/19 Mart 1910)²⁵.

B. HASTALIKLA MÜCADELEDE İDARİ BİRİMLERİN ROLÜ

1. Vilayetlerin Rolü

Bir bölgede hastalık çıktığı zaman hastalık mahalline en üst düzeyde müdahalede bulunulmuş, hastalığın nerede ortaya çıktığı ve şiddeti konusunda ilgili birimlere bilgi verilmiştir²⁶. Hastalıkla ilgili olarak “Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti Celilesi”nden alınan görüş doğrultusunda İstanbul’da Şehremaneti²⁷, taşrada ise mutasarrıflıklar sorumlu tutulmuştur²⁸. Dolayısıyla hastalıkla mücadelede bölge mutasarrıflarının gayreti önemli bir yer teşkil etmiştir²⁹.

Hastalığın seyri ve şiddeti konusunda valiler, İstanbul’daki merkezi hükümet yetkililerini sürekli olarak bilgilendirmişlerdir. Hastalığın çok az bir vefata neden olması bile bu haberleşme trafiğini azaltmamış gözükmektedir. Mesela İzmir’de kuşpalazı hastalığından iki çocuk vefat ettiği tespit edilince hastalığın takibi konusunda hem Aydın valisi Hasan Fehmi hem de İstanbul’daki merkezi hükümet, hastalığın seyri ve hastalığın engellenmesi için uygulanan ihtiyat tedbirlerinin (te-dâbir-i ihtiyâtiye) sürekliliği konusunda takipçi olmuşlardır³⁰.

Vilayetlerde salgın hastalık ortaya çıktığında yerel tıp mensupları alacakları tedbirleri Nezaret-i Tıbbiye-i Mülkiye’ye bildirmiş nezaret tarafından da cemiyet-i tıbbiye bilgi verilmiştir. Alınan tedbirlerle ilgili olarak cemiyet-i tıbbiye de, gerektiğinde bazı değişiklik ve ilaveler yapılarak tekrar mahalline gönderilmek üzere, nezarete görüş bildirmiştir³¹. Ayrıca hastalık çıkan alanlarda belediye tabipleri tarafından, hastalığın seyri konusunda bir rapor hazırlanarak belediyenin bağlı bulunduğu mutasarrıflık tarafından hem Sıhhiye Nezareti’ne hem de Tıbbiye Nezareti’ne bilgi verilmiştir³². İzmir’de kızıl ve difteri hastalığı ortaya çıkması (şekl-i

²⁵ BOA, Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUİ), 70-2/6, Vesika 2.

²⁶ Bakınız 11 R 1316 (29 Ağustos 1898) tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 2097/90.

²⁷ Bakınız 14 R 1319 (31 Temmuz 1901) tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 2516/114.

²⁸ Bakınız 24 B 1318 (17 Kasım 1900) tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 2429/39.

²⁹ Serfiçe Mutasarrıfı Hıfzı Paşa’nın gayretiyle bölgede meydana gelen tifo ve kuşpalazı hastalıklarına karşı gösterilen gayret için bakınız (12 Za 1314/ 14 Nisan 1897). BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Erkani ve Saray Görevlileri Arizaları (Y.PRK. SGE.), 7/41.

³⁰ Bakınız 5 Z 1311 (9 Haziran 1894) tarihli vesika. BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y..A... HUS), 299/58, Vesika 1-2.

³¹ Hilmi Erginöz, “Türkiye’de Sağlık İdaresi”, *Dünyada ve Türkiye’de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988, s.175.

³² Makriköy’de (Bakırköy) üç çocukta “boğmaca öksürüğü”, iki çocukta kuşpalazı hastalığı olduğu iddia edilmiştir. İki çocuğun kuşpalazından öldüğüne dair Kaza-i Erbaa mutasarrıflığı belediye tabibi tara-

istila) ve hastalığın Aydın, Nazilli ve Söke taraflarına da yayılması üzerine gerekli tedbirlerin alınması için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye riyaseti tarafından olaya el konulmuş ve konuyla ilgili olarak hastalık çıkan mahallerde vilayet yönetimi tarafından da tedbir alınması için Aydın vilayeti uyarılmıştır (30 Z 1327/12 Ocak 1910)³³. İstanbul'da kızıl, kuşpalazı ve nezle-i müstevliye gibi salgın hastalıklarla mücadele amacıyla alınacak tedbirler de Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye tarafından kararlaştırılmıştır (26 Ca 1307/18 Ocak 1890)³⁴.

2. Belediyelerin Rolü

Hastalıkla mücadeleyi taşrada en etkin şekilde yürüten kurum belediyeler olmuştur. Belediye teşkilatı müdüriyetlerden veya yerel şube bürolarından oluşup, bunların başında birer müdür bulunmaktadır. Belediyeye bağlı olan *heyet-i sıhhiye müdüriyetinin* ise belli başlı görevleri şunlardır: Hastaneler, yetimhaneler ve diğer hayır kurumlarını tesis etmek ve bunları yönetmek, fabrikalar ve imalathaneler yapılırken bunların halk sağlığı ile ilgili belediye kurallarına uygun olmasını sağlamak ve halen kurulmuş olan bu tür tesislerin sağlık koşullarını iyileştirmek, satışa sunulan yiyecek, içecek maddeleriyle diğer ürünleri denetlemek ve analiz etmek, sağlığa aykırı ve tehlikeli olanları imha etmek veya satışı engellemek, içilebilecek suları belirlemek, suyolları, kuyular ve kanalların sağlık kurallarına göre inşa edilmesini sağlamak, bulaşıcı ve salgın hastalıkları önlemek için gerekli tedbirleri almak, bu amaçla vilayetin sıhhiye müdüriyeti ile ilişki kurmak ve hastalığa karşı aşılama yapmak, ölüm nedenini gösteren doktor raporu üzerine defin izni vermek vs.dir³⁵. Bu çerçevede İstanbul halkının sağlığını yakından ilgilendiren, su, kanalizasyon gibi işler ile yiyecek ve içeceklerin kontrolü yanında dezenfeksiyon gibi koruyucu sağlık önlemlerinin sağlanması, salgın dönemlerinde hastaların tedavisi ve ilaçlarının temininden belediyeler sorumlu tutulmuştur³⁶.

findan bir rapor hazırlanmış ve hazırlanan rapor mutasarrıflık aracılığıyla Tıbbiye Nezareti'ne gönderilmiştir (18 Z 1304/7 Eylül 1887). BOA, DH. MKT, 1444/107.

³³ BOA, DH. MUİ, 54-1/12, Vesika 1-2.

³⁴ Hastalığın 1890 yılında, geçen seneye kadar "daha vahim ve kebir olarak " hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 1167/91242, Vesika 1-3.

³⁵ İstanbul Şehremanetinde dokuz müdüriyet bulunmaktadır. Bunlar Beyazıt, Fatih, Pera, Yeniköy, Anadolu Hisarı, Üsküdar, Kadıköy, Adalar ve Makriköy (Bakırköy)'dür. Şube müdüriyetlerinin belli başlı görevleri kendi bölgelerinin beledi işlerini yürütmek, belediye gelirlerini toplamak, on beş günde bir gelir ve giderleri gösteren bir liste hazırlayarak göndermek, yılsonunda yıllık hesap listelerini göndermek ve kendi şubelerinin yönetimine ilişkin her türlü işi yerine getirmektir. William Wheelock Peet, "Kent Yönetimi", *İstanbul 1920*, Ed. Clarence Richard, Johnson M. A., çev. Sönmez Taner, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul 2007, s. 96-100.

³⁶ Bu çerçevede 1865'te şehirde görülen kolera salgınında ilk belediye hastanesi olan Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi hizmete girmiştir. Nuran Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", *Diinden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 403.

3. Patrikliğin Rolü

Osmanlı Devleti'nde patriğin siyasi ve dini olmak üzere birçok rolü vardır. Tanzimat reformları sonrasında patriğe isnat edilen en önemli rol reformlarla da onaylanan “milletbaşı” konumudur³⁷. Gayri Müslimlerin buldukları mahallerde, hastalığa duçar olan grup Rum ise Rum Patriklığı, Ermeni ise Ermeni Patriklığı³⁸ vasıtasıyla gerekli işlemler yapılmıştır. Bu çerçevede patrikliğin konu ile ilgili görüşü Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne gönderilmiştir. Mesela difteri hastalığı çıkan okul Rum mektebi olduğu için ve “mektebin tatili patrikhanenin tasdikine” bağlı olduğu için durum “Rum Patrik Kaymakamlığı”na bildirilerek karar alınmıştır³⁹. Van vilayeti merkezinde meydana gelen kuşpalazı hastalığı birçok vefata neden olunca da, konu ile ilgili olarak Ermeni Patriklığı harekete geçerek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir⁴⁰. Adana merkez ve havalisinde meydana gelen difteri salgınında da bölge Ermeni Patriklığı'nın serum ve şırınga talepleri ilkönce “Der-saadet Ermeni Patriklığı”ne iletilerek karar alınmıştır (2 B 1327/ 20 Temmuz 1909)⁴¹.

C. HASTALIKLA MÜCADELEDE İSTİHDAM EDİLEN KİŞİLER

1. Sıhhiye Müfettişleri

Hastalıkla ilgili olarak Başkent İstanbul'da Bakteriyojihaneye müdürlüğüne başvurularak yardım istenmiş, hastalığın niteliği konusunda sıhhiye müfettişliği tarafından araştırma başlatılarak tespitler yapılmıştır(20 N 1317/22 Ocak 1900)⁴². Şehremaneti dâhilinde bulunan belediyelerin sınırları içerisinde meydana gelen hastalıklar belediyenin heyet-i sıhhiye reisi vekâleti tarafından Hıfzıssıhha Umumi Müfettişliği'ne bildirilmiş, müfettişlik tarafından⁴³ konu ile ilgili bir rapor hazırlanarak, hastalıkla ilgili gerekli tedbirlerin alınması sağlanmıştır (8 B 1316/22 Kasım 1898)⁴⁴. Mesela Yedikule civarında Mirahur'da bulunan Halid Efendi Mektebi İbtidaisi öğrencilerinden Düriye'nin kuşpalazı hastalığına tutularak “esir-i firâş”

³⁷ Athanasia Anagnostopulu, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim”, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayri Müslimler*, Ed. Pinelopi Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 8.

³⁸ Mesela Van vilayetinde ortaya çıkan ve ölümlere sebep olan kuşpalazı hastalığı ile ilgili olarak Ermeni patrikliğinin görüşleri dikkate alınarak işlem yapılmıştır (25 C 1324/16 Ağustos 1906), BOA, DH. MKT.,1109/53, Vesika 1.

³⁹ Bakınız 6 Za 1314 (8 Nisan 1897) tarihli vesika. BOA, İ.DH., 1167/91242, Vesika 1-3.

⁴⁰ BOA, DH. MKT.,1109/53, Vesika 1-2.

⁴¹ BOA, DH. MKT., 2881/17, Vesika 1-2.

⁴² İşkodra vilayetinde meydana gelen kuşpalazı illeti ile ilgili mücadeleye bakınız: BOA, DH. MKT.,2298/50.

⁴³ 1316 yılında görev yapan Hıfzıssıhha umumi müfettişlerinden biri Reşad Bey'dir.

⁴⁴ Altıncı Daire-i Belediye dâhilinde bulunan Kasımpaşa, Tatavla ve Beyoğlu'nun bazı yerlerinde çiçek ve difteri hastalıklarının ortaya çıkmasıyla ilgili yapılan işleme bakınız. BOA, DH. MKT, 2137/97.

(yatalak) olduğu tespit edilince konu ile ilgili bir müfettiş tayin edilmiş ve Müfettiş Hasan Efendi mektebin geçici olarak (muvakkaten) tatiline karar vererek konu ile ilgili olarak mektep muallimine tebliğde bulunmuştur (20 Ş 1317/ 24 Aralık 1899)⁴⁵.

Der-saadet bölgesinin birçok belediye dairesine bölünmüş olması nedeniyle bu dairelere bağlı hıfzıssıhha müfettişlerinin hazırladığı rapor ve suretleri hem Şehremaneti hem de Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne gönderilmiştir⁴⁶.

Taşrada, kazalarda, meydana gelen hastalıklarla ilgili olarak da kaza sıhhiye müfettişliği bir rapor hazırlayıp önce vilayete daha sonra da Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne bildirimde bulunmuştur. Mesela Mitroviçe'de bir buçuk aydan beri devam eden difteri hastalığından 30 hasta, 6 tane de vefat meydana gelince, bölge sıhhiye müfettişliği önce Kosova vilayetine oradan da Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne bilgi vererek durum hakkında en alt idari birimden en üst birime kadar herkesi bilgilendirmiştir (19 C 1317/25 Ekim 1899)⁴⁷. Konya'da çıkan kuşpalazı hastalığına da Konya vilayeti sıhhiye müfettişliği el koymuş ve merkeze gönderilen bir telgrafname ile bölgede iki seneden beri hastalığın devam etmekte olduğu ve bunun için yardıma ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (11 M 1324/ 7 Mart 1906)⁴⁸.

Hastalıkla mücadele için vilayetlerde de sıhhiye müfettişleri görevlendirilmiş ve hastalığın çerçevesi (icra eyledikleri keşfiyât ve muamelât) konusunda vilayet sıhhiye müfettişi ve belediye tabibinin görüşleri doğrultusunda bir rapor hazırlanmıştır⁴⁹.

Sınır vilayetlerinde ise hastalık mahalline vilayet sıhhiye müfettişi ve tabip gelene kadar “hudud müfettişleri”nin hastalıkla ilgili çalışmalarda görev aldığı ve ilgili bölgelerde gerekli tedbirleri sağladığı görülmektedir. Tabip gelmediği durumlarda tabip tayini talebinin bildirilmesi konusunda da hudud müfettişleri rol oynamışlardır⁵⁰.

⁴⁵ BOA, Maarif Mektubi Kalemi (ME. MKT), 481/32, Vesika 1-3.

⁴⁶ Erenköy'de çocuklarda görülen kızıl ve kuşpalazı hastalıkları hakkında Onuncu Belediye Dairesi hıfzıssıhha müfettişliğinin yaptığı işlemler için bakınız (16 B 1319/ 29 Ekim 1901). BOA, DH. MKT, 2549/65.

⁴⁷ BOA, DH. MKT, 2261/19.

⁴⁸ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./Ayrıca bakınız. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 22.

⁴⁹ Konya'da çıkan kuşpalazı hastalığına, Konya vilayeti sıhhiye müfettişliği el koymuştur (11 M 1324/ 7 Mart 1906). BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ Ayrıca bakınız: BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova (TFR.L.KV.), 54/5304, Vesika 1-4.

⁵⁰ Hudud Müfettişi 'İzzet Bey'in, tabip gönderilmesi ile ilgili ifadesi için bakınız. BOA, TFR.L. KV., 54/5304, Vesika 1-4.

Hastahklarla ilgili rapor hazırlanırken bazen bir yerine iki defa ayrı ayrı müfettiş veya müfettişler gönderildiği hatta gerektiğinde sermüfettiş gönderilerek tahkikatın derinleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda yapılan bazı tetkiklerde kuşpalazından öldüğü iddia edilen bazı kişilerin gerçekte kuşpalazı olmadığı ortaya çıkmıştır. Hatta hastalığın nereden sirayet ettiği ile ilgili hususlar ve hastalarla ilgili olarak iddia edilenlerin de asılsız çıktığı bu teftişlerde ortaya konan olgular dandır. Mesela Makriköy'de (Bakırköy) ortaya çıktığı (zuhur) bildirilen boğmaca ve kuşpalazı hastalıklarının tahkiki için bölgeye iki ayrı müfettiş yanında Sıhhiye Sermüfettişi Miralay Ahmed Hilmi Bey de gönderilmiş, köyde çıkan kuşpalazı hastalığının İstanbul'dan sirayet ettiği, boğmacanın ise her sene münferit olarak bu köyde ortaya çıktığı ortaya konmuştur (24 S 1305/ 11 Kasım 1887)⁵¹.

2. Belediye Tabipleri

Belediyelerin sağlık alanındaki işlevlerini belirleyen 1861 yılında yayınlanan "Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname" deki (tüzük) bir madde belediyelerin hekim istihdamı konusunu da hükme bağlamaktadır. Asıl amacı sağlık alanında çalışanların kayıt altına alınması olan bu tüzük "Mekteb-i Tıbbiye Nezareti, yayım ve ilanından itibaren İstanbul'da üç ay, taşralarda ise bir sene içerisinde nizamnamenin uygulanmasının yanı sıra icazetnameli hekim bulunmayan yerlere hekim temininden sorumludur" diyerek belediyelerin sağlık hizmetleri konusundaki yerini belirlemiştir. Osmanlı yönetimi böyle bir uygulama ile ülke genelinde hekim istihdamı olgusunu kamu görevlisi biçiminde belediyelere özgü bir görev olarak kabul etmiştir⁵². 1871 yılında da "memleket tabibi" adı altında taşraya hekim görevlendirilmiştir. "İdare-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizamnamesi"ne göre bu hekimlerin, görev yaptıkları yerlerde devletin sağlık işlerindeki temsilcisi olarak, belediyelerin denetiminde çalışmaları öngörülmüştür⁵³.

a. Belediye Tabiplerinin Sayısal Olarak Yetersizliği

1869'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulmuştur. Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye; belediyelere hekim, eczacı gibi sağlık görevlileri tayin etmek, bunların terfi ve cezalandırılmalarını yönlendirmek, yabancı ülkelerde yetişen sağlık görevlilerine çalışma izni vermek, alanına giren konularda mahkemelerin sorduğu sorulara cevap vermek, belediye hekimlerinin verdiği raporları inceleyip onaylamak⁵⁴, vilayetlere atanacak olan tabiplerin hareket

⁵¹ BOA, DH. MKT, 1462/65.

⁵² Erdem Aydın, *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Naturel Kitap Yayıncılık, Ankara 2002, s.13.

⁵³ Murat Aksu, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı*, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 2007, s. 42.

⁵⁴ Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", s. 403.

tarzlarına ilişkin yönetmelikler düzenlemek ve bunların hareket ve işlemlerine sürekli nezaret etmek, vilayetlerde sıhhiye meclisleri ve cemiyetleri teşkil edildikçe nizamname layihalarını kaleme alıp icraatını teftiş ve kaleme almakla yükümlü olmuştur⁵⁵. Hastalık çıkan mahallere doktor tayini (intihab ve ağrâmi) 1890'larda "Tıbbiye Nezareti" tarafından⁵⁶, 1898-99 yıllarında ise Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti kanalıyla sağlanmıştır⁵⁷.

Başkent İstanbul'da hastalıkla mücadelede birinci derecede görevli kişilerin Dokuzuncu Daire-i Belediye'de çalışan belediye tabipleri olduğu görülmektedir. Belgelerde bu tabiplerin sayısının bazı yerlerde "müteaddid"⁵⁸ olduğu belirtilse de hastalığa yakalanan kişilerle ilgili ihbarda bulunulduğu halde doktor bulunmaması nedeniyle vefat eden hastaların bulunduğu alanlar da bulunmaktadır⁵⁹. Mesela 1890 yılına ait bir belgede İstanbul'da bulunan on belediye dairesinden sadece altıncı ve dördüncü dairelerde tabip görev yaptığı geriye kalan sekiz belediye dairesinde doktor bulunmadığı ayrıca bu dairelere geçici de olsa doktor tayinine çalışıldığı görülmektedir (26 Ca 1307/18 Ocak 1890)⁶⁰.

Tabip yetersizliği taşrada, farklı kazalarda görev yapan belediye tabiplerinin sadece kendi kazalarında değil vilayete bağlı diğer kazalarda da görevlendirilmelerine neden olmuştur. Mesela Kosova vilayeti Preşova kazasının Radohince ve İstayofça karyelerinde ortaya çıkan "çiçek" ve "difteri" hastalıkları nedeniyle Priştine mutasarrıflığına bilgi verilerek tabip talebinde bulunulmuştur. Bunun üzerine Preşova kazasına, Komanova belediye tabibinin gönderilmesine karar verilmiştir.

⁵⁵ Erginöz, "Türkiye'de Sağlık İdaresi", s. 175.

⁵⁶ Bakanız 26 Ca 1307 (18 Ocak 1890) tarihli vesika. BOA, İ..DH., 1167/91242, Vesika 1-3.

⁵⁷ Şile kazasında bulunan Erân köyünde (Erenköy) birkaç çocukta kuşpalazı hastalığı tespit edilince, hastalığın yayılmaması ve diğer fenni tedbirleri alması için bölgeye "acilen" bir tabip gönderilmesi Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti kanalıyla sağlanmıştır. Bu çerçevede bölgeye Bakteriyojji muavinlerinden Doktor Yüzbaşı Ziya Efendi görevlendirilmiştir (14 N 1316/26 Ocak 1899) BOA, DH. MKT, 2163/40./ Hastalık çıkan bölgelere gönderilen belediye tabipleri bu tarihlerde "Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti-i Celilesi" ile bilgi alışverişi yaparak görevlerini icra etmişlerdir. Mesela Manastır vilayeti Şeceste kasabası çocuklarında şiddetli bir şekilde kuşpalazı hastalığı görülmüştür. Hastalığın tedavisi için bölgeye belediye tabibi gönderilmesi için yapılan uygulamaya bakınız: (11 R 1316/29 Ağustos 1898). BOA, DH. MKT., 2097/90.

⁵⁸ BOA, Y. PRK. TKM, 42/43, Vesika 1-2.

⁵⁹ 1315 senesi Temmuz ayının 10. gününde Fransızca Servet Gazetesinde çıkan yazıda hastalık bulaşmış iki vakadan bahsedilmiştir. Buna göre hastalığı belirtilmeyen Üsküdar mezarıcılar kethüdası Hüsnü Efendinin evvelki gün vücudunda bir "fenalık" hissettiği, bunun üzerine zevcesiyle çocuklarının bir tabip gönderilmesi için hemen "Belediye Dairesi" ne müracaat ettikleri görülmektedir. Fakat Dokuzuncu Daire-i Belediye'de belediye tabipleri müteaddid olduğu halde müracaatları esasında yardım edecek hiçbir hekim bulunmadığından adam aradan çok zaman geçmeden vefat (irihal-i dar-ı beka) etmiştir (14 Ra 1317/23 Temmuz 1899). BOA, Y. PRK. TKM, 42/43, Vesika 1-2.

⁶⁰ BOA, İ..DH., 1167/91242, Vesika 1-3.

Bununla beraber tabibin görev yerine gitmemesi nedeniyle yeniden tabip talebinde bulunulması da dikkate değer bir olgudur (22.12. 1321/7 Mart 1906)⁶¹.

Tabip tayinlerinde öncelik, doktorların hastalıkla mücadelede kendilerine kolaylık sağlayacak pülverizatör makinesi temin edilmiş alanlara tanınmıştır. Mesela Kosova vilayetinde Üsküp merkezi ile ona bağlı diğer idari birimlerde pülverizatör makinesi bulunmadığından öncelik vilayete bağlı diğer birimlere tanınmıştır (29 M 1318/ 29 Mayıs 1900)⁶².

Vilayet sıhhiye müfettişliğinden alınan bilgilerden, hastalıkla mücadelede vilayetlerdeki varidat yetersizliğinin, bazı kazalarda tabip bulunmamasına, bazı kazalarda ise mücadelenin belediye tabibi yerine “belediye tababeti vekâleti suretiyle idare edilmekte” olmasına neden olduğu anlaşılmaktadır (3 Z 1317/4 Nisan 1900)⁶³. Yeterli sayıda doktor bulunmaması, hastalıkla mücadele amacıyla bazı yerlere cerrahların da istihdam edilmesine neden olmuştur. Mesela Demirhisar kasabasına bağlı bazı köylerde çıkan difteri hastalığının tedavisi için Sofya’da cerrahlık yapan Demirhisarlı Yovan veled-i Boşko’nun hastalık mahalline gönderilmesi için Sofya’da ekmekçilik (etmekçilik) yapan bazı kişiler tarafından arzuhal verilmiştir (11 B 1317/15 Kasım 1899)⁶⁴.

Tabip eksikliğinin ileriki yıllara ait kayıtlarda da vurgulandığı görülmektedir. Nitekim son dönemlere ait bazı kayıtlarda sadece köylerde değil, birçok kaza merkezinde bile tabip ve eczahane bulunmadığı ifade edilmektedir⁶⁵. Bu çerçevede hastalıkla mücadelede yetersiz kalınmış⁶⁶ hatta hastalık çıkan mahallerde yaşayan halk bazen toplu olarak, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Riyasetine bir arzuhal yazarak tabip talebinde bulunmuşlardır. Bu tür durumlarda talepler dikkate alınmış ve imkânlar el verdiği ölçüde hastalık mahallerine tabip tayini gerçekleştirilmiştir. Tabibin gününde görev yerinde olup olmadığı ve hastalığın meydana getirdiği zayıyata dair de gerekli takibat ilgililerce yapılmıştır

⁶¹ Bölge civarında kızıl ve boğaz hastalığı görüldüğüne de işaret edilmiştir. BOA, TFR.I.KV., 54/5304, Vesika 1-4.

⁶² İlgili belgede “şimdilik tabib mevcut olan İştib, Kumânova, Radoşine, Kratova, Penka, Piriştine, Mitroviçe, Pirizrin, Kalkandelen, Seyovine, Pireyol (Pereyol) ve Berâne belediyeleri için büyük hacimde birer pülverizatör ile serum şırıngaları gönderilmesi için çalışma başlatılması istenmiştir. BOA, DH. MKT, 2351/124, Vesika 1-2.

⁶³ Kosova’da ortaya çıkan difteri hastalığı nedeniyle yapılan yazışmaya bakınız. BOA, DH. MKT, 2328/44.

⁶⁴ Konu ile ilgili talep Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’ne iletilmiştir. BOA, DH. MKT, 2270/98.

⁶⁵ İlgili belgede “...yalnız kurada değil ekser kaza merkezlerinde bile ne tabip ve ne de eczahane bulunmaması hasebiyle....” ifadesi kullanılmaktadır.

⁶⁶ Bakınız 7 Ş 1324 (26 Eylül 1906) tarihli belge. BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 4.

(7 Ra 1328/19 Mart 1910)⁶⁷. Mesela Büyükeren köyünde bulunan çocuklarda on gündün beri kızıl ve kuşpalazı hastalıkları görüldüğü ve şimdiye kadar 3-4 kişinin vefat ettiği, birkaç çocuğun da “hal-i ızdırabda bulunduğu” haber verilince gerekli ilaçlar (edviye-i lazime) ile beraber hemen tabip gönderilmesi ve hastalığın kontrol altına alınması için Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti ve Şehremaneti’ne talepte bulunulmuştur (14 R 1319/31 Temmuz 1901)⁶⁸.

b. Doktorların Bilgi Eksikliği ve İntibak Eğitime Alınması

Hastalıkla mücadelede karşılaşılan önemli sorunlardan birisi de doktorların difteri hastalığı ile ilgili bilgiler konusunda yetersiz olmalarıdır. Nitekim hastalığın meydana geldiği alanlarda müfettişler tarafından yapılan tespitlerde karşılaşılan en önemli sorunlardan birisi olarak serumların hastalara nasıl şırınga edileceğinin bile tabipler tarafından bilinmemesi gösterilmiştir. Bu konuda Müfettiş Devletlû Şakir Paşa’nın eleştirisi dikkat çekmektedir. Bu çerçevede serumların taşra kazalara gönderilmesiyle beraber kullanım şeklinin de belediye tabiplerine öğretilmesi (suret-i istimalinin belediye tabiblerine öğretilmesi) konusunda Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti’nden talepte bulunulmuş⁶⁹ ve kuşpalazı hastalığına mübtela olan çocukların serum ile tedavisi, serumun kullanılması, hastalığın (illet) Bakteroloji (Bakterüloji) bilimi bakımından incelenmesi (teşhis) amacıyla gerekli bilimsel bilgileri vermek, gerekli ameliyatı vicâhen (yüz yüze) icra etmek üzere Dr. Nicole tarafından bir seminer düzenlenmiş ve seminere tüm belediye doktorları davet edilmiştir. Seminerin iki bölümden ibaret olduğu, her kısımda 20 doktoru geçmemek üzere bir seminer düzenlendiği görülmektedir. Birinci seminer Teşri-i saninin 13. günü, diğeri ise aynı ayın 26. günü Nişantaşı’nda bulunan Bakterilohane’de düzenlenecektir. Seminere belediyelerin kadrosunda bulunan doktorlar (devâir-i belediyenin etibba-yı daimesi) katılabilecektir. Konu ile ilgili olarak şehremaneti tarafından sadarettten de izin alınmıştır (2 C 1313/20 Kasım 1895)⁷⁰.

⁶⁷ Nevşehir kazasında hükümferma olan kuşpalazı hastalığından dolayı iki tabibin seri bir şekilde (serian) bölgeye gönderilmesi talep edilmiştir. Arzuhalde kasaba ve köylerde kuşpalazı, kızılca ve nezle-i müstevliyeden dolayı 1500’ü aşkın çocuğun (evlad-ı fukara ve evlad-ı duaî) hasta olduğu ifade edilmiştir. Arzuhale halktan 36 kişinin adı yazılmış ve mühürleri basılmıştır. Bu çerçevede bölgeye belediye tabibi Espiro Panayot Efendi görevlendirilmiş ve 23 Mayıs 1325’te (5 Haziran 1909) görev mahalline gitmiştir. Tabibin görev yerine vaktinde gidip gitmediği ile ilgili bir de tahkikat yapılmıştır. BOA, DH. MUİ, 70-2/6, Vesika 1, 3, 4.

⁶⁸ BOA, DH. MKT., 2516/114.

⁶⁹ Yozgat’ta (Yozğad) her sene kızıl ve kuşpalazı hastalığı gibi hastalıklardan dolayı birçok çocuk vefat (telef) etmektedir. Bu hastalıklardan kuşpalazı için yeterli miktarda serumun Yozgat vs. yerlere gönderilmesi ve kullanım şeklinin belediye tabiplerine öğretilmesi konusunda Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti’ne yazılan 24 C 1316 (9 Kasım 1898) tarihli yazı için bakınız. BOA, DH. MKT., 2131/11.

⁷⁰ BOA, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y.MTV.), 132/32.

c. Doktorların Maaşı

Hastalıkla mücadelede istihdam edilen doktorların maaşları hastalık çıkan mahallerin “devâir-i belediye... vâridâtı”ndan karşılanmıştır. Ancak ekonomik sıkıntılar veya belediye varidatında bulunan kaynakların farklı kalemlere tahsis edilmiş olması nedeniyle doktor maaşlarına kaynak (karşılık) bulmada sıkıntı yaşanmış olduğu görülmektedir (3 Z 1317/3 Nisan 1900)⁷¹. Konuyla ilgili muhtelif kaynaklar hastalıkla mücadelede kullanılan pülverizatör makinesi yanında tathir memuru ve doktor istihdamı konusundaki yetersizliğin en önemli nedeni olarak hem vilayetlerin⁷² hem de belediyelerin varidat yetersizliğini ön plana çıkarmaktadır. Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti ile yapılan muhtelif yazışmalarda belediye gelirlerinin yetersizliğinden bahsedilmesi de bunu teyit etmektedir. Mesela Kosova’da 14 belediyede gelir yetersizliği nedeniyle doktor ve tathir memuru istihdam edilememiş ve pülverizatör satın alınmamıştır (23 Ş 1317/27 Aralık 1899)⁷³. Bu bağlamda hastalıkla mücadele için devlet tarafından hastalık çıkan mahallere difteri serum ve şırıngaları yanında tabipsiz olan kaza ve livalara birer tabib tayin edilmesi ve tabib maaşlarına kaynak (karşılık) bulunması konusunda çalışmalar yapılmış ve bu konuda Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti’nin direktifleri doğrultusunda hareket edilmiştir (21 Za 1317/23 Mart 1900)⁷⁴. Hatta doktor maaşlarına kaynak bulununcaya kadar maaşların merkez hazine tarafından karşılanması (tesviye) bile gündeme gelmiştir (3 Z 1317/4 Nisan 1900)⁷⁵.

Hastalıkla mücadelede görev yapan özellikle taşradaki doktorların maaşlarının azlığı da dikkat çekmektedir. Nitekim Kemah kazasına kuşpalazı ile mücadele için görevlendirilen Doktor Yüzbaşı Nureddin Bey’in zamlı maaşının 374 kuruş 30 pare olması dikkate değer bir olgudur. Merkezin bu maaşı ve doktorun 870 kuruş Der-saadet’e dönüş harcırahının “1313 yılı dahiliye tahsisatından” karşılanması gerekirken ödenek kalmadığı gerekçesiyle buradan karşılamaması ve zamlı

⁷¹ Kosova’da ortaya çıkan difteri hastalığından dolayı yapılan işlemler için bakınız. BOA, DH. MKT, 2328/44.

⁷² Vilayet sıhhiye müfettişliğinden alınan bilgi ve Kosova’da ortaya çıkan difteri hastalığı nedeniyle yapılan yazışmaya bakınız (3 Z 1317/4 Nisan 1900). BOA, DH. MKT, 2328/44.

⁷³ Kosova’nın bazı kazalarında (Üsküb, Kumânova, İştib, Yenipazar, Mitroviçe, Berâne, Taşlıca vs.) ortaya çıkan ve telefata sebep olan difteri ve kızamık hastalığına karşı Umum Mekâtib-i Askeriye Nezareti’nce tıbbi malzeme ve personel gönderilmesi için yapılan yazışmada 14 belediyenin (İpek, Yâkova, Pireşova, Osmaniye, Ohanya, Gilân...) varidât yetersizliğinden bahsedilmektedir. BOA, DH. MKT, 2289/61.

⁷⁴ Kosova’da tabipsiz olan liva ve kazalara birer tabib tayin edilip “maaş-ı nizamilerine” karşılık bulmak için çalışma yapılmıştır. Bununla beraber difteri hastalığına yakalanmış İştib’de 5, Taşlıca’da 2, Üsküb’de 4 vaka tespit edilmiştir. Bunlardan İştib’de 2, Taşlıca’da da 1 hastanın vefat ettiği tespit edilmiştir. BOA, DH. MKT, 2322/94.

⁷⁵ Kosova’da ortaya çıkan difteri hastalığından dolayı yapılan işlemler için bakınız. BOA, DH. MKT, 2328/44.

maaş ve harcırahın doktorun görevli gittiği Kemah kazası gelirinden ödenmesi için Maliye Nezareti'nden izin istenmesi devletin içine girmiş olduğu ekonomik sıkıntı ile ilgili olsa gerektir (21 Z 1319/31 Mart 1902)⁷⁶.

İstanbul'da dört ve altıncı belediye daireleri dışında kalan sekiz belediye dairesinde görevlendirilecek doktorlar için de ilgili belediye gelirlerinden aylık 7.000 kuruş tahsis edilmiştir. Sekiz dairenin "beherine birer tabib tayin" edilmiştir. Maaşın tayin edilecek tüm doktorlar için olduğu anlaşılmaktadır (26 Ca 1307/18 Ocak 1890)⁷⁷.

Tablo 1: İstanbul'da Belediye Tabiplerinin Aldıkları Maaşlar
(26 Ca 1307/18 Ocak 1890)⁷⁸

Doktor Tayin Edilen Alan	Aded/Nefer	Maaşı/Kuruş
Birinci Daire	1	1000
İkinci Daire	1	1000
Üçüncü Daire	1	1000
Beşinci Daire	1	750
Yedinci Daire	1	750
Sekizinci Daire ⁷⁹	1	750
Dokuzuncu Daire	1	1000
Onuncu Daire	1	750

d. Doktorların Harcırahı

Hastalık mahallerine gönderilen doktorların harcırahları, şartlara göre merkezden veya görevli gidilen kazanın gelirlerinden karşılanmıştır. Mesela kuşpalazı hastalığı ortaya çıkan Karğı nahiyesi köyleri, Çorum mutasarrıflığına bildirilince bölgeye Çorum Belediye tabibi görevlendirilmiş ve tabibin harcırahınının hastalık mahallinden karşılanması için çalışma yapılmıştır⁸⁰. Yine kuşpalazı ile mücadele

⁷⁶ BOA, DH. MKT., 463/30.

⁷⁷ BOA, İ..DH., 1167/91242, Vesika 1-3.

⁷⁸ BOA, İ..DH., 1167/91242, Vesika 4.

⁷⁹ Kadıköyü bölgesinin Onuncu Belediye Dairesi Heyet-i Sıhhiye Riyaseti kapsamında bulunmaktadır (3 S 1314/ 14 Temmuz 1896). BOA, MF. MKT, 325/55, Vesika 1-5

⁸⁰ Bölgeye 15 şişe serum ile bir adet sırnğa gönderilmesi için harekete geçilmiştir (24 B 1318/17 Kasım 1900). BOA, DH. MKT., 2429/39.

için Kemah kazasında görevlendirilen Doktor Yüzbaşı Nureddin Bey'e 870 kuruş Der-saadet'e dönüş harcırahı tespit edilmiş ve harcırahın "1313 yılı dahiliye tahsisatından" karşılanması gündeme gelmişse de, ödenek kalmadığı gerekçesiyle harcırahın doktorun görevli gittiği Kemah kazası gelirinden ödenmesi için Maliye Nezareti'nden izin istenmiştir (21 Z 1319/31 Mart 1902)⁸¹. Der-saadet'ten Şile kazasına gönderilen Bakterioloji muavinlerinden Doktor Yüzbaşı Ziya Efendi'nin gidiş dönüş harcırahının da (azimet ve avdet harcırahı)⁸² nasıl karşılanacağına ilişkin yapılan yazışmalarda, harcırahın doktorun görevli gittiği yerin belediye gelirinden karşılanması gerektiği ifade edilmekle beraber belediye gelirinin müsait olmadığı tespiti yapılarak harcırahın Şehremaneti'ne ait gelirlerden ödemesinin yapılması sağlanmıştır (4 L 1316/15 Şubat 1899)⁸³.

3. Tathîrât Memurları

Hastalık çıkan yerlerde alınan tedbirlerden birisi de hastalık mahallinin karantinaya alınıp steril hale getirilmesidir. Hastalık mahallinde yapılan fenni temizlik faaliyetleri (tathîrat-ı fenniye) belediyenin "tathîr (sterilizasyon) memuru" tarafından⁸⁴ yapılmıştır. İstanbul'da görevli olan tathîrat memurlarının belediyeye bağlı "Daire-i Hey'et-i Sıhhiye Riyaseti"nde görev yaptıkları anlaşılmaktadır⁸⁵.

Temizlik faaliyetlerine belediye ile beraber bölgede bulunan diğer kuruluşlarda destek vermişlerdir. Mesela Konya'da çıkan bir kuşpalazı hastalığı ile ilgili olarak hastalığın ilk defa 319 senesi Şubat ayı (1904) başında Konya istasyonunda ikamet eden Şimendifer müstahdemlerinden Koknîvis adındaki birisinin iki çocuğunda görüldüğü, ailenin Adana'dan buraya göç ettiği, dolayısıyla hastalığın bu aile vasıtasıyla Adana'dan Konya'ya sirayet ettiği tespiti yapılmış ve Koknîvis'in hanesinin "belediye ve Şimendiferülmebâs marifetiyle" fenni temizlik yapılmasına

⁸¹ BOA, DH. MKT., 463/30.

⁸² Şile kaymakamlığı örneği için bakınız 14 N 1316 (26 Ocak 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2163/40.

⁸³ Belgede "kaza-i mezkurun (Şile kazasının) umur-u maliyesi Maliye Nezaret-i Alisi'nce idare olunmakta bulunduğu gibi ayruca harcırah tertibi de mevcut olduğu beyanıyla maruz-zıkr harcırahın nezareti müşarun ileyhaca tesviyesi lazım geleceği.... Bu misüllü etibba harcırahları kazalarca devair-i belediye varidatından idilegelmekte bulunmasına göre nezaret-i müşarun ileyhaca kabul ve ifa edilemeyeceği tabii olub..... i'tası lazım gelen harcırahın kaza-i mezkur belediye varidatından verilmesi ve şu sûret mümkün değil ise heman emanet-i celilerince (Şehremaneti) tediyesiyle muma ileyhin bir an evvel mahall-i mezkura gönderilmesi...." ifade edilmektedir. BOA, DH. MKT, 2166/42.

⁸⁴ Belgede "Kızıltoprak'ta vaki' Zühdü Paşa mektebinin Mösyö Mon Drağon marifetiyle tathîrat-ı fenniyesi (nin) icra edil....." diğî belirtilmiştir. BOA, MF. MKT, 325/55, Vesika 2./ Bakınız 29 M 1318 (29 Mayıs 1900) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2351/124, Vesika 1-2.

⁸⁵ Bakınız 22 L 1318 (12 Şubat 1901) tarihli vesika. BOA, MF. MKT., 545/9, Vesika 1-6./ Ayrıca bakınız 3 Z 1323 (29 Ocak 1906) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 1045/44.

karar verilmiş ve hastalığın ortaya çıktığı hanelerde her türlü “tahaffuz” ve “tebhirât-ı fenniye” icra edilmiştir (11 M 1324/7 Mart 1906)⁸⁶.

Temizlik işlemlerinin niteliği, hastalık tespit edilen kurumun (okul vs.) kapanış ve açılış tarihi gibi hususlarda heyet-i sıhhiye müfettişi umumiliği müfettişleri karar vermiştir. Fenni temizlik yapıldıktan sonra temizliğin ciddi yapıldığının tespiti için müfettişliğe ve kurumun ilgili organlarına bilgi verilmiştir. Mesela hastalık çıkan alan bir okul ise okulun eğitime hazır hale geldiği konusunda mektep müfettişine ve “Mekatib-i İbtidaiye İdaresi”ne bilgi verilmiştir (3 S 1314/14 Temmuz 1896)⁸⁷. Kadıköyü’nde Kızıltoprak’ta bulunan Zühdü Paşa Mektebi öğrencilerinden Vedia adlı kız çocuğunda kuşpalazı hastalığı tespit edilince konu ile ilgili olarak riyasetten bir rapor gönderilmiş ve mektepte tam teşekküllü bir temizlik (tathirat-ı mükemmele-i fenniye) yapılması amacıyla mektebin 10 gün kadar tatiline karar verilmiştir. Okulun tatiliyle beraber tathirat memuru istenerek okulda temizlik gerçekleştirilmiştir. İşlemlerin gerçekleştirilmesi amacıyla şehremaneti tarafından, Maarif Nezaretü’nden de izin istenmiştir. Hastalığın sirayetine engel olunması için okulun kapatılmasına karar verildiğinde “acilen” kaydıyla “ibtidaiye idaresine” de bilgi verilerek fenni temizlik işlemi gerçekleştirilebilmiştir (3 S 1314/14 Temmuz 1896)⁸⁸.

Hastalık çıkan mahalde ileriki aşamada hastalığın tekrar nüksedip etmediği konusunda “riyaset” tarafından takibat yapılarak konu ile ilgili raporlar hazırlanmıştır (20 Ş 1317/ 24 Aralık 1899).⁸⁹

D. DİFTERİ HASTALIĞI İLE MÜCADELEDE KORUYUCU SAĞLIK ÖNLEMLERİ

Hastalığın ortaya çıktığı yerlerde uygulanan tedbirler genel olarak, hıfzıssıhha tedbirlerinin bütünüyle icrası, bölgeye serum ve şırınga gönderilmesi, hastalık mahallinden hastalığın derecesine ilişkin günlük malumat alınarak hastalığın seyirinin yakın takibe alınması, hastalık çıkan alanların (mektep vs.) muvakkaten boşaltılması⁹⁰ ve hastalık mahallinde dezenfeksiyon işlemi yapılması gibi tedbirlerden meydana gelmektedir.

⁸⁶ Kokniviş’in hanesi “kordon” altına alınmışsa da bu yeterli olmamış hastalığın diğer civar hanelere yayılmış olması nedeniyle buralarda da gerekli tedbirler alınmıştır. Hastalık Rum Mahallesi’nden yavaş yavaş şehrin diğer mahallelerine de yayılmış ve kontrol altına alınan hasta sayısı 400’e ulaşmıştır. Bunlardan 22’si vefat etmiştir. Hastalığın “kızıl ile ihtilat ettiği” tespit edilmiştir. Hastalardan “vaktiyle serum ile tedavi olanlar şifâyâb” olmuşlardır. BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./Ayrıca bakınız: BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 22.

⁸⁷ BOA, MF. MKT, 325/55, Vesika 1-5.

⁸⁸ BOA, MF. MKT, 325/55, Vesika 1-5.

⁸⁹ BOA, MF. MKT., 481/32, vesika 1-3.

⁹⁰ Malkara’da kuşpalazı hastalığından dolayı üç çocuğun vefat etmesi üzerine bölgeye 6 şişe serum gönderilmiş bu bağlamda belirtilen tedbirler alınmıştır (7 Ra 1317/16 Temmuz 1899). BOA,

1. Çevreye Yönelik Koruyucu Sağlık Hizmetleri

a. Karantina Tedbirleri

Osmanlılarda 17. yüzyılda görülmeye başlayan Batı etkisi 18.⁹¹ ve 19. yüzyıllar da daha da yaygınlaşarak etkisini göstermiştir. Bu etkilerden birisi sağlık alanında olmuştur. Nitekim Tanzimat döneminde sağlık alanındaki en önemli çağdaşlaşma girişimlerinden biri olan salgın hastalıklara karşı karantina sistemi uygulanmış ve 1850'lere girerken ülkenin dört bir yanında geniş bir karantina ağı oluşturularak, Avrupa ile yakın ilişkiler kurulmuştur⁹².

19. yüzyılda Avrupalılar karantina sistemini ve hastalık bulaşmış malları yok etmeyi temel hedef alan ve ticaret açısından yıkıcı etkileri olan salgıncı görüşleri zamanla bırakma eğilimine girerken Osmanlılar salgın tezinin ve şüphe duyulan kişileri bir araya toplayıp tecrit etme yoluyla salgınların önüne geçme ilkesinin yanında tavrı almışlardır⁹³.

Osmanlı Devleti'nin difteri hastalığına karşı aldığı tedbirlerden (tedâbir-i tahaffuziye) birisi de hastalığa yakalananların sağlıklı insanlarla bir arada bulunmasının (ihtilâttan) yasaklanmasıdır. Uygulama için gerekli tedbirler sıhhiye müfettişliği tarafından alınmıştır⁹⁴.

Hasta çocukları sağlıklı olanlardan tecrit etme olgusu Osmanlı toplumunda genel bir uygulama olmakla beraber, zaman zaman inkıtaaya uğradığı da vakidir. Mesela Firuz Ağa'da inşa edilen çocuk misafirhanesinde hastalanan çocuklar ayrı bir koşuğa bakıma alınırken bulaşıcı hastalığa yakalanan çocuklar için ayrı bir baraka inşa edilmesi⁹⁵ 19. yüzyılda mekteplerde çiçek, kızamık ve kuşpalazı gibi

DH. MKT, 2221/117./ Ayrıca Şile kazası Erân köyü (Erenköy) örneği için bakınız (27 Za 1316/8 Nisan 1899). BOA, DH. MKT, 2186/96./Yedikule civarında Mirahur'da bulunan Halid Efendi Mekteb-i İbtidaisi öğrencilerinden Düriye'nin kuşpalazı hastalığına tutularak "esir-i firâş" (yatalak) olduğu tespit edilince konu ile ilgili bir müfettiş tayin edilmiş ve Müfettiş Hasan Efendi mektebin geçici olarak (muvakkaten) tatiline karar vermiş ve konu ile ilgili olarak mektep muallimine tebliğde bulunulmuştur (20 Ş 1317/ 24 Aralık 1899). BOA, MF. MKT, 481/32, Vesika 1-3.

⁹¹ Esin Kahya, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İatrokimya Cereyanının Etkileri", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 69.

⁹² Orhan Koloğlu, "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara, s. 61./ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, S. 22, Ankara 1999, s. 330.

⁹³ Hüseyin Özgür, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri", *Yeni Türkiye, Büyük Osmanlı Araştırması, Toplum*, c. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 119.

⁹⁴ Kosova vilayetine bağlı Mitroviçe ve Osmaniye'de ortaya çıkan difteri hastalığına karşı alınan tedbirlere bakınız 25 Ş 1317 (29 Aralık 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2290/77.

⁹⁵ Cüneyd Okay, "Osmanlı Devletinde Kimsesiz Çocukları Barındırmak İçin Kurulan Bir Kurum: Himaye-i Etfal Cemiyeti (1917-1923)", *Osmanlı*, c. 5, 1999, s. 499-500.

salgın hastalığa yakalanan çocuklar için sıhhi açıdan yetersiz iptidai tarzda karantina odaları tahsis etmek yerine, hasta olan çocukların okul içerisindeki bir odada karantinaya alınması (ihtilât) yani hasta olan ve olmayanların aynı ortamda bulunması tubben uygun olmayacağı için bina dışında ayrı bir karantina dairesi inşa edilmesi veya salgının nadiren meydana gelmesi nedeniyle yeni bir oda inşa etmek yerine hastaların donanımlı bir hastaneye (Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Hastahanesi) nakledilmesinin sağlanması⁹⁶, konutlarda tespit edilen hastalık vakalarının muhtelif şekillerde okullar vasıtasıyla sirayet edebileceği ihtimaline karşı bu kişilerin okulla olan her türlü iletişimlerinin kesilmesinin sağlanması⁹⁷, hastalık çıkan hanelerde çocuğun hastalığı nereden kapmış olabileceği üzerinde düşünülerek bu hastalığın genelde okulda bulaşmış olabileceği ihtimali üzerinde durulması ve yapılacak tahkikat neticesinde (tahkikât-ı vâkıa) ilgili okulun temizlenmek amacıyla geçici bir süre kapatılması, hasta olan çocukların iyileşinceye kadar diğer çocuklarla ilişkisinin sonlandırılması, aşısız çocukların okula gelişlerinin engellenmesi⁹⁸ gibi

⁹⁶ Mekteb-i Sultani talebesinden iki çocuk suçluğüne yakalanınca mektep hastanesinde karantinaya alınmıştır. Ancak çocukların yatırdığı yerin “fenne muvafık olmadığı” ve bu çerçevede çiçek ve kuşpalazı gibi hastalıklara yakalananların bu odada karantinaya alınmasının uygunsuz olduğu (katiyen caiz olamayacağı) bizzat mektep tababetinden bildirilmiştir. Bu bağlamda çocuklardan salgın hastalığa yakalananların Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Hastahanesi’ne naklinin daha uygun olacağı, hastane masraflarını ödemedен aciz olanların masraflarının mektep tarafından karşılanması veya mektepte bir karantina odası inşa edilmesi konusunda çalışma başlatılmıştır (22 M 1314/ 3 Temmuz 1896). BOA, MF. MKT., 323/18, Vesika 1-3

⁹⁷ Birinci Daire-i Belediye dâhilinde kızıl, kızamık, difteri gibi salgın hastalıkların dikkat çekecek kadar artması dolayısıyla yapılacak tahkikat Hey’et-i Sıhhiye Reisi Abidin Bey tarafından yürütülmüştür. Yapılan tahkikatta adı geçen daire dâhilinde 8 kızıl, 9 kızamık ve 1 difteri hastalığı tespit edilmiştir. Hastaların bazıları ibtida mektebi öğrencilerindedir. Nitekim hastalıkla ilgili olarak Şehzadebaşı ve Çenberlitaş civarında bulunan mekteb-i ibtidailer, Laleli civarında Ağayokuşu’nda Yakub Ağa Mektebi İbtidaisi, Aksaray’da Oruçgazi İsmail Ağa Mektebi İbtidaisi temizlenmiş, ancak vukuatın ekserisinin Kumkapı civarında olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede Kumkapı civarında Havuzlu Kilise içinde bulunan Rum mektebinin de 12 gün tatil edilmesi ve durumun Maarif Nezareti’ne bildirilmesine karar verilmiştir (22 L 1318/12 Şubat 1901). BOA, MF. MKT., 545/9, Vesika 1-6./Ayrıca bakınız 3 Z 1323 (29 Ocak 1906) tarihli vesika. BOA, DH. MKT.,1045/44.

⁹⁸ Langâ’da Baklacı sokağında Mâriyo Langâ’nın numarasız (bilâ-numara) hanesinde bulunan mahdumu Erminyo ve büyük kardeşi Veltiyâ’nın daha önceden difteriye yakalandığı tespit edilmiştir. Çocukların şuanda da çiçek hastalığına yakalanmış oldukları tespit edilmiş ayrıca hanelerinin karşısında bulunan Silici Bedus’un (isim açık şekilde Bedus olarak yazılmakla beraber Bederus kastedilmiş olabilir) hanesinde bulunan 6 yaşındaki Sâvân’ın difteriye yakalandıkları yapılan muayene sonucunda anlaşılmıştır. Yapılan tahkikatta bu çocukların hastalığının devam ettiği ve hastalığı Langâ’da bulunan Rum Kilisesi içerisindeki Tepeyâğoyo Mektebi’nden aldıkları tespit edilmiştir. Aşısız çocukların mektebe gelişlerinin yasaklanması ile ilgili olarak birinci daire-i belediye heyeti sıhhiyesi riyaseti tarafından bir rapor hazırlanmıştır. Durum şehremini tarafından Maarif Nezareti’ne de bildirilerek onay istenmiştir (6 Za 1314/8 Nisan 1897). BOA, İ. DH., 1167/91242, Vesika 1-3. Aynı dosyada 4 adet vesika bulunmasına rağmen dördüncü vesika farklı bir husustadır. Nitekim ilgili belgede Hasköy’de bulunan Musevi mektebinde elbise tevzii yapıldığı ve mektep müdürü ve bir talebe tarafından Türkçe birer nutuk irad edildiği, törene “Marş-ı Ali-i Hamdi” ile başlandığı ve yine aynı marş ile sonlandırıldığı, törende kurallara aykırı (hilaf-ı rızâ-yı âli) hiçbir şey yapılmadığı ifade edilmiştir (10 Mart 1313/22 Mart 1897). BOA, İ. DH., 1167/91242, Vesika 4.

örnekler tecrit uygulaması ile ilgili son derece dikkate değer örneklerdir. Bununla beraber bunun tam tersi örnekler de mevcuttur. Nitekim hastanelerin temizliği ve salgın hastalıklara yakalanmış hastalarla, diğer hastaların ayrı yerlerde tedavi edilmesi konusunda zaman zaman yapılan bazı teftişlerin sonucu içler acısıdır. Mesela 1894 yılında İstanbul'da Haydarpaşa, Maltepe, Yıldız ve Gümüşsuyu⁹⁹ hastanelerinde bu tür bir teftiş Paris'ten getirilen Doktor Marjeri tarafından yapılmış ve yapılan teftişte doktorun tüm uyarılarına rağmen salgın hastalığa yakalanmış kişilerle, diğer hastaların bir arada tedavi ettirilmeye devam edildiği tespit edilmiştir. Bununla beraber yapılan uyarılara uyulmasını sağlamak için Tophane-i Amire Müşiriyeti tarafından da gerekli tedbirlerin alınması dikkatten kaçmamalıdır (9 Z 1311/13 Haziran 1894)¹⁰⁰. Yine İstanbul'da Mekteb-i Sultani'de difteri salgın hastalığına yakalanan çocuklardan İstanbul'da oturanların mektep hastanesinde alıkonmayarak velileri yanına gönderilmesi gerektiği ve İstanbul'da akrabası olmayanların masrafları “kendülerinden istifa edilmek” üzere uygun bir hastaneye nakledilmesi (mektepteki fakir çocukların hastaneye nakil vs. masrafları hariç) ile ilgili bazı yetkililerin görüş serdetmeleri de salgınlara karşı henüz tam olarak bilinçlenilmediğini ortaya koyan olumsuz örneklerdir (22 M 1314/3 Temmuz 1896)¹⁰¹.

b. Hastalık Çıkan Mahallerden Tahliyeler Yapılması

Difteri hastalığına karşı yetkililer tarafından alınan tedbirlerden birisi de hastalık mahallinde uygulanan tahliyelerdir. Tahliye konusundaki kararlar Cemiyet-i

⁹⁹ Gümüşsuyu hastanesinde temizlik işlemi Mösyö Mondrağın tarafından gerçekleştirilmiştir.

¹⁰⁰ Paris'ten getirilerek hastanelerin durumlarını teftiş için memur edilen Doktor Marjeri, ameliyathaneler hakkında rapor hazırlamıştır. Doktor, Haydarpaşa ve Maltepe hastanelerinde devlet tarafından inşa edilmekte olan ameliyathanelerden Haydarpaşa ameliyathanesini çok (fevkalade) takdir etmiş, Yıldız hastanesinde bir ameliyathane yapılması gerektiğini bildirmiş ve ameliyathane ile ilgili bir proje hazırlamıştır. Doktor, Haydarpaşa, Maltepe ve Yıldız hastaneleri ameliyathanelerinde ihtiyaç duyulan muhtelif cerrahi aletleri de tespit ederek bunları temin yoluna gidilmesini istemiştir. Doktor bu hastaneler dışında Gümüşsuyu hastanesinde de teftişte bulunmuş (nazar-ı teftiş ve muayene) ancak teftiş sırasında kuşpalazı hastalığına yakalanan bazı kişilerin bulaşıcı hastalığa yakalanmamış diğer hastalar arasında (hastagân-ı saîre arasında) tedavi edilmekte olduğunu tespit etmiştir. Hastane görevlilerine, ilgili hastanın ayrı bir yerde tedavi edilmesi gerektiğini belirtmesine rağmen (tavsiye ve ihtar) ve bir gün sonra da kendisine hastanın ayrı bir yerde tedavi edildiği belirtilmesine rağmen, 5 gün sonra tekrar (mükerreren) hastaneye gittiğinde hastayı yine eski yerinde, diğer hastalar (merdâ-yı saire) arasında, görmüştür. BOA, Y. MTV., 97/62.

¹⁰¹ Mekteb-i Sultani talebesinden iki çocuk suççesine yakalanınca mektep hastanesinde karantinaya alınmıştır. Ancak çocukların yatırıldığı yerin “fenne muvafık olmadığı” ve bu çerçevede çiçek ve kuşpalazı gibi hastalıklara yakalananların bu odada karantinaya alınmasının uygunsuz olduğu (katiyen caiz olamayacağı) bizzat mektep tababetinden bildirilmiştir. Bu çerçevede çocuklardan salgın hastalığa yakalananların Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Hastahanesi'ne naklinin daha uygun olacağı, hastane masraflarını ödemediği aciz olanların masraflarının ise mektep tarafından karşılanması veya mektepte bir karantina odası inşa edilmesi konusunda çalışma başlatılmıştır. BOA, MF. MKT., 323/18, Vesika 1-3.

Tıbbiye-i Şahane Nezareti riyaseti tarafından alınmışsa da Sıhhiye Nezareti, belediyeler (İstanbul'da Şehremaneti) ve muhtemel kargaşalara karşı Zaptiye Nezareti'nin görüşleri de alınmıştır. Tahliyeler yapılırken duruma göre hareket edilmiş ve bazen hasta olan kişiler değil hastalık bulaşmamış veya hastalığın çıkması ve yayılmasına neden olabilecek olası kişi ve eşyalar tahliye edilmiştir. Nitekim bazen hastalığa müzdahim bir şekilde yaşama vs. unsurlar neden olabilmektedir. Mesela Kemeraltı ve Pençşenbe (Perşenbe) pazarı civarı mahallelerinde difteri hastalığı ortaya çıkmış ve bu mahallelerde Rusya'dan göç eden Musevilerin ikamet etmekte olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerin müzdahim bir şekilde çadırlarda (hayme) oturdukları bunun da hastalığa neden olabileceği düşünülmüş ve bölgedeki sıhhi durumun ıslahı için kişilerin bir kısmının bir başka yere tahliyesine karar verilmiştir (4 Rebiülevvel 1309/8 Ekim 1891)¹⁰².

Difteri hastalığının okullarda ortaya çıkması durumunda Hıfzıssıhha Umumi Komisyonu tarafından tetkik yapılarak okulun kapatılıp kapatılmaması gerektiğine karar verilmiştir. Kapatma kararlarında Maarif Nezareti ve sadaretin de onayı alınmıştır. Yapılacak temizlik faaliyeti ile okullarda sıhhi şartlar oluşturulabilecekse okulun geçici olarak kapatılması sağlanmış şayet okulun “taksimât-ı inşaiyesi(nin) hiçbir suretle kavâid-i sıhhiyeye” uymayacağı düşünüüyorsa öğrencilerin yeni bir yere nakli gerçekleştirilmiştir (27 Ca 1312/26 Kasım 1894)¹⁰³. Hastalığın yayılmasının önüne geçmek için gerekli görüldüğünde mekteplerde bulunan çocukların “her gün muayene” edilmesi istenmiş fakat muayenenin yetersiz kalması durumunda da okulların tahliye edilmesi sağlanmıştır (14 M 1328/26 Ocak 1910)¹⁰⁴. Bu çerçevede hey'et-i sıhhiye müfettişi umumiliği tarafından bir müzekkire hazırlanarak Şehremaneti'ne gönderilmiş, Şehremaneti de durumu Maarif Nezareti'ne bildirerek okullarda yapılacak temizlik veya bazı okulların geçici olarak tatil edilmesinin gerekçesini bildirmiştir. Temizlik ve tatil ile ilgili karar mektep müdürüne de bildirilmiş, okul müdürü ve görevli diğer personel (heyet-i mekteb), mektebin talebelerden kesin bir şekilde tahliye edilmesinden sorumlu tutulmuştur.

¹⁰² BOA, Y.A...HUS, 252/12.

¹⁰³ Mesela Vefa civarında bulunan Şemsü'l-Maarif Mektebi şakirdanından üç çocukta kuşpalazı hastalığı tespit edilmiş ve hastalığın yayılmasını (tevsi' ve intişar-ı maraz) engellemek için Hıfzıssıhha Umumi Komisyonu tarafından verilen kararla ve sadaretten gönderilen emir üzerine okul, geçici olarak tatil edilmiştir. Benzer şekilde Vefa Tepesi dâhilinde bulunan Taşmektep'te de üç çocukta difteri hastalığı tespit edilmiş, okul sıhhi şartlara uymadığından öğrencilerin başka bir yere nakline karar verilmiştir. BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y. PRK.,ŞH.), 5/57.

¹⁰⁴ Difteri hastalığının mekteplerde ortaya çıkması durumunda, konunun mutlaka ilgili belediyeye ve Maarif Nezareti'ne bildirilmesi hususunda hassas davranılması istenmiştir. Konuyla ilgili olarak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umümiye riyaseti takipçi olmuştur. BOA, DH. MUİ, 58/32, Vesika 1-2.

Azınlık mektepleri ile ilgili uygulanacak tedbirler ilgili patrikhaneye de bildirilmiştir (22 L 1318/12 Şubata 1901)¹⁰⁵.

c. Hastalıktan Vefat Edenlerin Cesetlerinin Koruma Altına Alınması

Difteri (difteriyâ) gibi bulaşıcı hastalıklardan vefat eden kişilerin cenazelerinin hemen defnedilmesi konusundaki gerekli tedbirler Adliye ve Mezâhib Nezareti tarafından alınmıştır. Vefat eden kişi gayri Müslim ise gerekli tedbirler patrikhane vasıtasıyla alınmıştır. Yunanlılarda, ölen kişinin mahalleler arasında dolaştırılması “adet-i milliye” olmasına rağmen bu tür adetlerin salgın hastalıklardan meydana gelen ölümlerde icra edilmemesi hususunda gerekli önlemler alınmıştır (20 C 1308/31 Ocak 1891)¹⁰⁶.

1900 tarihli bir vesikadan Şehremanetine bağlı belediye dairelerine (devâir-i belediye) dâhil alanlarda fenni temizlik işlemlerinin hakkıyla yerine getirilemediği anlaşılmaktadır. Buna gerekçe olarak ileri sürülen nedenlerden birisi de bulaşıcı hastalıktan (emrâz-ı sâriye) vefat edenlerin eşyalarının “tebhîr edilmeksizin” “bât pazarlarında satılmakta” olmasıdır. Bu bağlamda çiçek, difteri, humma-yı tifo gibi bulaşıcı hastalıklardan vefat edenlerle ilgili olarak belediye dairelerine haber vermeyenler hakkında müeyyide uygulanmasına karar verildiği görülmektedir.

¹⁰⁵ Rum Patrikhanesi örneği için bakınız: BOA, MF. MKT., 545/9, Vesika 1-6.

¹⁰⁶ Makri köyünde difteri hastalığından vefat eden Yunan konsolatosu tercümanının çocuğunun cenazesi “adet-i milliye üzere” “açıkta olarak sokakta gezdirildiği” görülmesine istinaden, bunun gibi bulaşıcı hastalıktan vefat edenlerin açıkta gezdirilmemesi için Adliye ve Mezâhib Nezareti’nce gerekli tedbirlerin alınması sağlanmıştır. Belgede hastalıklara neden olan bakımsız helâların kötü kokular yaydığı bu çerçevede bu tür helâların bir süre kapatılıp temizletilmesi konusunda helâların bulunduğu mevkiden sorumlu olan kurumlarla yazışma yapıldığı belirtilmektedir. Bu çerçevede Şimendifer İdaresi ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile yazışma yapılmıştır. Makri köyünde tren (şimendifer/şimendifer) istasyonu mevkii bitişiğinde bulunan 4 adet helâ kötü bir durumda bulunduğu için belediye tarafından kapatılmış (sedd) olmasına rağmen kumpanya tarafından zaman zaman açılması helâların kötü bir şekilde kokmasına (taaffün) neden olmuştur. Durumun belediyeye bildirilmesi üzerine gerek şimendifer mevkiinde gerekse diğer yerlerde bulunan helâların temizlenmesine olağanüstü itina gösterilmesi konusunda Şimendifer İdaresi’ne tebligatta bulunulması istenmiştir. Şimendifer idaresi ile yapılan yazışmanın Nafia Ve Ticaret Nezareti üzerinden yapıldığı görülmektedir. Yine Laleli Camii yakınında Nazır Hüseyin Ağa Medresesi helâlarıyla çamaşırhane lağımının tıkanarak fevkalade kokması (taaffün) ve Kadıköy’ündeki camii helâlarının temizletilmesi için Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nce gerekenin ifası için yazışma yapılmıştır. Kadıköy’de belediye dairesi karşısında vaki hamamcı barakası arkasının tuvalet mahalli yapılmasına müsaade edilmeyip tahta perde ile kapatılmasına (sedd) karar verildiği görülmektedir. (20 C 1308/31 Ocak 1891). BOA, DH. MKT, 1804/39, Vesika 1-2. /İlgili belgelerde bu vakalar dışında Sıhhiye müfettişi tarafından yapılan denetlemelerde kendisine haber verildiği halde hastanın İranlı olması nedeniyle belediye tabibine malumat vermeyen Direklerarası Mevkii Belediye Serçavuşu Ali Efendi’nin şiddetle tevbih edilmesi, Tavukpazarı’ndaki çiğerci dükkâm içinde bulunan mezbaha, belediye tarafından kapatılmış (sedd) iken mührün sökülerek (fekk) kesim yapıldığı görüldüğünden gerekli muamelelerin Şehremaneti’nce ifası konusunda çalışmalar yapıldığı belirtilmektedir (20 C 1308/31 Ocak 1891). BOA, DH. MKT, 1804/39, Vesika 1-2.

Konu ile ilgili olarak Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti, belediyele-ri uyarılmış ve bulaşıcı hastalıklardan vefat eden kişilerin gazetelerde ilan edilerek halkın bilgilendirilmesi istenmiştir. Ne tür vakaların neşredileceği konusunda Şehremaneti bünyesinde oluşturulan “Hıfzıssıhha Komisyonu”nun kararı dikkate alınmış ve “Matbûât-ı Dâhiliye İdaresi”nin izni ile de ilan gerçekleştirilmiştir (18 Ca 1318/13 Eylül 1900)¹⁰⁷.

2. Halka Yönelik Koruyucu Sağlık Hizmetleri

a. Halkın Hastalık Çıkan Mahallerle İlgili Bilgilendirilmesi

Hastalıkla mücadelede mahalli yöneticilerden edinilen bilgiler önemli rol oynamakla beraber, yerel ve uluslararası yayın organları takip edilerek bunlardan da hastalık mahalleri hakkında bilgiler edinilmiştir. Hastalığın yayılmasını engellemek ve ahaliye hastalık hakkında bazı tebliğatin yapılması için gazeteler, aracı olarak kullanılmıştır¹⁰⁸. Mesela Beyoğlu taraflarında kızıl hastalığı çıkması nedeniyle mektepler tatil edilmiş konu ile ilgili olarak gazetelerde haber yapılmıştır. Hastalık mekteplerin tatil edilmesine sebep olabilecek kadar ağır ise diğer okulların da tatil edilmesi düşünülmüş ve konu ile ilgili olarak Maarif Nezareti tarafından Sıhhiye Nezareti ve Tıbbiye Nezareti’ne görüş sorulmuştur. Tıbbiye Nezareti’nden gönderilen Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye kararnamesinde her sene bu zamanlarda kızıl ve kuşpalazı hastalıklarının “daha vahim ve kesir” bir şekilde hüküm sürdüğü, bazı yerlerde Avrupa’nın birçok şehrinde ortaya çıkan nezle-i müstevliyenin görüldüğü bu çerçevede alınacak tedbirlerin çok sıkı bir şekilde uygulanması ve bu işi takip edecek doktorların görevlendirilmesinin önemi üzerinde durulmuştur (26 Ca 1307/18 Ocak 1890)¹⁰⁹. Görüldüğü üzere hastalıkla mücadelede gazeteler büyük bir öneme sahiptir.

Dönemin gazetelerinden Servet-i Fünûn gazetesi, difteri hastalığı ile ilgili bütün gelişmeleri halka ulaştırmayı kendine vazife edinmiş gözükmektedir. Konu ile ilgili bir yazıda “altı yedi haftadır her tarafda meserret ve tereddüdât-ı azimeyi müstevcib olan kuşpalazı tedavisi meselesi gittikçe o kadar ehemmiyet ve ciddiyet kesb ediyor ki ihtirâât ve keşfiyât-ı fenniye ve medeniyenin her an tercümanı bulunan gazetemizde yeni devânın beher hafta zarfındaki haberlerini inzâr-ı ehl-i mütalaaya vaz’ etmeden geçmeyi kabil göremiyoruz” ifadesi geçmektedir¹¹⁰.

¹⁰⁷ BOA, DH. MKT, 2402/40.

¹⁰⁸ Bakanız 26 N 1321 (16 Aralık 1903) tarihli vesika. BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.L.MN.), 28/2774, Vesika 6.

¹⁰⁹ BOA, MF. MKT., 355/30, Vesika 1-4.

¹¹⁰ Servet-i Fünûn, “Kuşpalazı Tedavisi Antitoksi”, s. 102.

Devlet yetkilileri, hastalıkla mücadele ederken halkın muhtemel ümitsizlik ve infiallerine meydan vermemek için, vilayet gazeteleri aracılığıyla hastalığın ilacının mevcut olduğu ve merkezden hastalık çıkan yerlere tabip gönderileceği gibi bilgileri, halka, gazeteler aracılığıyla ilan ederek halkın moralini yüksek tutmaya çalışmıştır (7 Ş 1324/26 Eylül 1906)¹¹¹. Taşrada meydana gelen hastalıklarla ilgili olarak gönderilen mektuplar gazetelerde yayınlanarak haber yapılmış, gazete haberlerini ihbar kabul eden yöneticiler haberin doğru olup olmadığı konusunda hastalığın çıktığı bölgenin belediye idaresi ve hastalığın meydana geldiği kurumun bağlı bulunduğu idare ile iletişime geçerek gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamıştır. Mesela Sabah Gazetesi'nin 26 Eylül 1310 (8 Ekim 1894) tarihli nüshasında, Selanik'te bir mektepte birkaç çocuğun kuşpalazından öldüğüne dair bir mektup yayınlanmış, haber üzerine Selanik Vilayeti Maarif Müdürlüğü ve belediye dairesi ile iletişime geçilerek ilkönce haberin doğru olup olmadığı, haber doğruysa da gerekli tedbirlerin alınması konusunda bir muhabere yapılmıştır (9 R 1312/10 Ekim 1894)¹¹².

b. Sağlık Taramaları ve Hastalıkla İlgili İstatistikler Hazırlanması

Osmanlı topraklarında hangi hastalıkların ne zaman ve nerede hüküm sürmekte olduğu ve sonuçlarına ilişkin uzun bir dönem düzenli istatistikler tutulmadığı görülmektedir. Bazı durumlarda padişahın emriyle bazı bilgiler toplanmışsa da bunlar gerekli ayrıntıyı ihtiva edecek tarzda ve mükemmellikte değildir. Bu nedenle İstanbul'da ve taşrada hangi hastalıkların hangi mevsimlerde en fazla etkisini göstermekte olduğu ve mahalli özelliklerin bu konuda ne şekilde tesirli olduğunu ortaya koyup mükemmel düzeyde istatistik yapılması için Mekteb-i Tıbbiye'de birkaç talebeden oluşacak bir kurul oluşturulmuş, tutulan istatistikler gazetelerde de ilan edilerek toplum sağlığının korunması sağlanmaya çalışılmıştır (13 Mart 1906)¹¹³.

Hey'et-i Sıhhiye Riyaseti tarafından özellikle başkent İstanbul'da haftalık jurnaller (rapor) hazırlanarak bölgede meydana gelen hastalıklar ve bu hastalıkların artış gösterip göstermediği konusunda tespitler yapılmıştır¹¹⁴. Hastalıkla ilgili ha-

¹¹¹ İlgili belgede "...vilayet gazetesiyle devanın mevcudiyeti evvelce halka i'lan ve merkezlerden tabip gönderileceği beyan olunarak....." ifadesi kullanılmaktadır. BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 4.

¹¹² BOA, MF. MKT., 232/17.

¹¹³ Vahdettin Engin, *Sultan II. Abdülhamit ve İstanbul'u*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 262.

¹¹⁴ Birinci Daire-i Belediye dâhilinde kızıl, kızamık, difteri gibi salgın hastalıkların dikkat çekecek kadar artması nedeniyle yapılacak tahkikat Hey'et-i Sıhhiye Reisi Abidin Bey tarafından yürütülmüştür. Yapılan tahkikatta adı geçen daire dâhilinde 8 kızıl, 9 kızamık ve 1 difteri hastalığı tespit edilmiştir. Hastaların bazısı ibtida mektebi öğrencilerindendir. Nitekim hastalıkla ilgili olarak Şehzadebaşı ve Çenberlitaş civarın-

zırlanan raporlar gazetelerde ilan edilerek halkın bilgilendirilmesi ve hastalığın sirayetin önlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır¹¹⁵. Hıfzısıhha Ser-müfettişliği tarafından haftalık jurnaller hazırlanarak, İstanbul'da salgın hastalıkların seyri ve şiddeti konusunda idari birimler bilgilendirilmiştir¹¹⁶. Mesela İstanbul'da Altıncı Belediye Dairesi dâhilinde iki hafta boyunca meydana gelen sıhhi vakalar (vukuat-ı sıhhiye) için iki adet müzekkire hazırlanmış, hastalıkla mücadelede gerekli aş vs. işlemlerin süratle uygulanması amacıyla, Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti'nden Şehremaneti'ne bir tezkire gönderilerek gereğinin yapılması istenmiştir (3 Z 1323/29 Ocak 1906)¹¹⁷.

Hastalıktan vefat eden kişilerle ilgili olarak kişilerin ismi, şöhreti, yaşı (sinn), oturduğu mevki, hastalığı ve milliyeti konusunda cetveller hazırlanmıştır. İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de 305 senesi Kanunuevvelinin 27. günü (8 Ocak 1890) kızıl ve kuşpalazından ölenleri bildiren bir vefayât cetveli şu şekildedir: (16 Ca 1307/8 Ocak 1890)¹¹⁸.

Tablo 2: Vefat Cetveli Örneği
(27 Kânunuevvel 1305/8 Ocak 1890)¹¹⁹

Adet	Şöhreti	İsmi	Mahallâtı	Sinni (yaşı)	İleti	Milleti
1	Ferhad Beyin kerimesi	Fatma Mediha	Ekşi Karatut'da Oruç Gazi	yok	Kuşpalazı	İslam
1	İsmail Ağanın kerimesi	Zehra	Fetecede Katib Muslihiddin	8	Kızıl	İslam
1	Miltiyâdi oğlu	Aleksandros	Kadıköyü	4	Kuşpalazı	Rum

Taşrada meydana gelen hastalıklar da merkez tarafından yakından takip edilmiş ve bulaşıcı hastalıklardan (‘ilel-i sâriye) tedavi altına alınmış olanların miktarı, hasta

da bulunan mekteb-i ibtidailer, Laleli civarında Ağayokuşu'nda bulunan Yakup Ağa Mektebi İbtidaisi, Ak-saray'da Oruçgazi İsmail Ağa Mektebi İbtidaisi temizlenmiş, ancak vukuatın ekserisinin Kumkapı civarında olduğu ifade edilmiştir. Bu çerçevede Kumkapı civarında Havuzlu Kilise içinde bulunan Rum mektebinin de 12 gün tatil edilmesi ve durumun Maarif Nezareti'ne bildirilmesine karar verilmiştir. BOA, MF. MKT., 545/9, Vesika 1-6./Altıncı Belediye Dairesi dahilinde iki hafta boyunca meydana gelen sıhhi vakalar (vukuat-ı sıhhiye) için iki adet müzekkire hazırlanmıştır (3 Z 1323/29 Ocak 1906). BOA, DH. MKT., 1045/44.

¹¹⁵ Bakınız 16 N 1312 (13 Mart 1895) tarihli vesika. BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y..PRK.BŞK.), 40/18.

¹¹⁶ Der-saadet belediye daireleri dâhilinde ölümlere sebep olan difteri ve çiçek hastalıklarının sirayetin önlenmesi için yapılan yazışmaya bakınız (17 B 1316/1 Aralık 1898). BOA, DH. MKT., 2142/65.

¹¹⁷ BOA, DH. MKT., 1045/44.

¹¹⁸ BOA, Y. MTV., 41/107.

¹¹⁹ BOA, Y. MTV., 41/107.

olanlardan ne kadarının iyileştiği (kesb-i ifâkât), doktorların “serum zerki ameliyatını” layıkıyla yerine getirip getirmediği ve bölgede serum vs. ihtiyaç olup olmadığı bilgisi “acilen” kaydıyla sürekli olarak tespit edilmiştir (26 N 1321/16 Aralık 1903)¹²⁰.

Vilayet yöneticileri kazalarında meydana gelen hastalıkların seyri, vilayet sıhhiye müfettişi ve ilaçların (serum vs.) bölgeye ulaşip ulaşmadığı gibi hususları yakın takibe almışlar ve durumu merkezle, Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti ile iletişim halinde çözmüşlerdir¹²¹. Hastalık çıkan köylerde vefat edenin olup olmadığı, bölgede tabip bulunup bulunmadığı, hastalığın niteliği gibi hastalıkla ilgili ilk bilgilerin bölgede görev yapan komiser tarafından tespit edilip, bir rapora (jurnal) dönüştürüldüğü ve durumun vilayet yöneticilerine oradan da Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne iletildiği görülmektedir. Mesela Şile kazası Aran köyünde kuşpalazından birkaç çocuğun birden vefat ettiği ve köyde belediye tabibi bulunmadığı Şile komiseri tarafından tespit edilerek konunun önemine binaen bölgeye hemen bir tabip gönderilip, hastalığın yayılmasına meydan verilmemesi için Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'nden yardım talep edilmiştir (20 Ş 1316/3 Ocak 1899)¹²².

Taşrada çıkan kuşpalazı hastalığı buralarda bulunan merkeze bağlı muhtelif alanları da (çiftlik-i hümayun vs) harekete geçirmiş ve hastalığın sirayetinin engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınması sağlanmıştır. Bu kurumlara özgü hastanelerde de kuşpalazı hastalığı ile mücadele için serum ve şırınga bulundurulmasına önem verilmiş ve bu konuda ilgili kurumlar tarafından merkezden ilaç ve malzeme talebinde bulunulmuştur. Mesela Eskişehir'de baş gösteren kuşpalazı hastalığı nedeniyle Çiftlik-i Hümayun Hastanesi'ne yeterli miktarda serum ve şırınganın gönderilmesi amacıyla Askeri Çiftlikât-ı Hümayun Nezareti tarafından talepte bulunulmuş ve hastaneye 20 şişe serum ile 2 adet serum şırıngası Çiftlikât-ı Hümayun evrak memuruna teslim edilerek gönderilmiştir. Serumların Çiftlikât-ı Hümayun dâhilinde vuku' bulacak olası hastalara uygulanması sağlanmaya çalışılmıştır. Gönderilen serum ve şırıngalar Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezareti'nin bilgisi dâhilinde gönderilmiştir (13 S 1320/22 Mayıs 1902)¹²³.

¹²⁰ Ohri'ye bağlı bazı köylerde çıkan hastalıklar için yapılan işlemlere bakınız. BOA, TFR.I..MN., 28/2774, Vesika 2.

¹²¹ Kavala'da ortaya çıkan kuşpalazı hastalığına karşı gerekli tedbirlerin alındığı ile ilgili olarak Selanik vilayetinin merkezle yazışması hususunda bakınız (3 Ş 1317/7 Aralık 1899). BOA, DH. MKT, 2281/49.

¹²² BOA, DH. MKT, 2155/113./ Ayrıca bakınız 27 Za 1316 (8 Nisan 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2186/96.

¹²³ BOA, DH. MKT. 509/36, Vesika 1-2.

3. Tedaviye Yönelik Sağlık Hizmetleri

Tedavi edici sağlık hizmetleri, koruyucu sağlık hizmetlerine göre çok daha fazla maliyet ve organizasyon gerektiren hizmetlerdir. Yetmişmiş personel ve fiziki imkânlar ile yönetim ve finansman gibi çok önemli boyutları bulunmaktadır¹²⁴.

a. Avrupa'nın Yakından Takip Edilmesi ve Difteri ile Mücadele İçin Risale Hazırlanması

Mikropların bulunmasıyla, 19. yüzyıla kadar toplu ölümlere neden olan bu- laşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede koruyucu olarak aşı, dezenfeksiyon gibi yeni yöntemler geliştirilmiş ve Avrupa'da özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunların uygulandığı yeni sağlık müesseseleri kurulmaya başlamıştır. Os- manlı devleti bu alandaki keşifleri yakından izleyerek, kuduz ve difteri aşuları ile tüberkülini öğrenmek üzere Avrupa'ya hekimler göndermiştir¹²⁵. Bu bağlamda Osmanlı devletince Avrupa'daki tıbbi gelişmeler yakından takip edilmiş yurtdışın- da çıkan haberler dikkatle takip edilip, konu ile ilgili en üst düzeyde tedbirler alın- mış ayrıca difteri hastalığı hakkında yabancı dilde kaleme alınmış metinler, sıhhi- ye ve zaptiye nezaretlerine gönderilerek tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır¹²⁶. Bu bağlamda Avrupa basınında, Osmanlı devleti hakkında çıkan haberlerin Şu- ra-yı Devlet Mülkiye Dairesi azası olan bazı kişiler tarafından tercüme edilerek haberlerle ilgili değerlendirmeler yapıldığı, haberlerin gerçeği yansıtıp yansıtmadı- ğı konusunda araştırma yapıp, gerektiğinde bir strateji belirlendiği anlaşılmak- tadır¹²⁷. Mesela 1315 senesi temmuz ayının 10. gününde (22 Temmuz 1899) Fran- sızca Servet Gazetesi'nde çıkan yazıda Üsküdar'da Sâlâcık İskelesi'nde kuşpalazı hastalığına yakalanan sekiz çocuğun doktor bulunmaması nedeniyle "esir-i firâş" (yatalak) oldukları belirtilmiştir. Bunun üzerine derhal bir araştırma başlatılmış konunun kısmen gerçeği yansıtmadığı ancak "kuşpalazı illet-i sariyesinin tevsiiine (yayılmasına) meydan ver(İL)mış olması ihtimaline..." binaen doktorların görev-

¹²⁴ Asuman Altay, "Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Yeni Açılımlar ve Türkiye Açısından Değer- lendirilmesi", *Sayıştay Dergisi*, 2007, S. 64, s. 35.

¹²⁵ Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", s. 402./ 19. asrın ikinci yarısından itibaren hasta çocukların herhangi bir doktor yerine ihtisas muayenelerinde tedavi edildiği ve buralarda hizmet veren doktorların Avrupa'da eğitim aldığı görülmektedir. Bu durum dönemin gazete ilanlarına da yansımıştır. Konu ile ilgili bir ilanda; "Doktor İvazyan Efendi bu defa Avrupa'ya ettiği seyahatten avdet ederek vech-i sabık üzere her gün saat yediden on bire kadar Postahane-i Amire ve Yeni cami saati karşısında hasta kabul etmeye başlamıştır. Tabib-i mumailiyh Pazar günleri dahi Beyoğlu'nda Aynalçesme'de Aslan Sokağı'nda 1 num- ralı kendi hanesinde yalnız çocuk ve deri hastalıklarına meccanen bakacaktır", denmektedir. Okay, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900)", (2002), ss. 41-56.

¹²⁶ Bakınız 4 Ra 1309 (8 Ekim 1891) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 1875/105, Vesika 1-5.

¹²⁷ BOA, Y. PRK. TKM., 42/43, Vesika 1-2.

lerini tam olarak yerine getirip getirmediği konusunda hassas davranılması için tedbirler alınması gündeme gelmiştir (14 Ra 1317/23 Temmuz 1899)¹²⁸.

Osmanlı Devleti difteri ile mücadele ederken sadece gazete haberlerini değil Avrupa'daki bilimsel gelişmeleri de yakından takip etmiş, bu amaçla Avrupa'ya araştırmacılar göndermiştir. Bu çerçevede Beyrut Vilayeti sıhhiye müfettişi (hey'et-i tıbbiyeden) Doktor Nizameddin Bey difteri hastalığının serum adı verilen "deva-yı cedid" ile "usul-u müdâvâtını (hastaya nasıl uygulanacağı) talim eylemek" için devlet tarafından Paris'e gönderilmiştir. Doktor Nizameddin Bey'in yanında iki tabip daha gitmiştir. Bunlar Paris hastaneleriyle Mösyö Pastör'ün ameliyathanesinde difterinin serum ile hastalara nasıl uygulanacağı (müdâvât) konusunda araştırma (tedkikât ve mutâlaât) yapmışlardır. Araştırmayı yaptıktan sonra ülkeye dönen Nizameddin Bey "Difteriye Karşı Serum Tedavisi" isimli risaleyi hazırlamış ve risaleyi 400 nüsha olarak Beyrut matbaalarından birinde bastırmak amacıyla kendisine "ruhsat-ı nizamiye" verilmesi için bir başvuruda bulunmuştur. Risalenin basılması için Maarif Nezaretî'ne de başvurulmuş ve risalenin "muhteviyatı (nın)... fenne muvâfık ve istilâhâtı dahi istilâhât-ı mevzû'aya mutabık ve mu'ceb-i istifâde bir eser..." olduğu, dolayısıyla basılmasında herhangi bir engel bulunmadığına karar verilmiştir (24 Z 1312/18 Haziran 1895)¹²⁹.

b. Hamidiye Etfal Hastanesi'nin Kurulması

Tanzimat'a kadar hastanelerde çocuklar için özel bölümler bulunmamaktadır. Dolayısıyla bir çocuk hastanesinden de söz etmek mümkün değildir. 19. yüzyılda çocuk sağlığı alanında ilk olarak bir bütün halinde çocuk sağlığının farkına varılmış ve korunması için büyük çaba sarf edilmiştir. 19. asrın ikinci yarısından itibaren hasta çocukların herhangi bir doktor yerine çocuk doktorlarına götürülmesi alışkanlığı yerleşmeye ve yaygınlaşmaya başlamış, hastanelerde çocuklar için özel koşullar kurulmuş ve nihayet asrın sonlarına doğru da ilk çocuk hastanesi

¹²⁸ BOA, Y. PRK. TKM, 42/43, Vesika 1-2.

¹²⁹ Risalenin basımı için uygulanan prosedür şu şekildedir: Risalenin basımı için Beyrut valiliği durumu Maarif Nezaretî'ne bildirmektedir. Kitabın içeriği ile ilgili olarak Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezaretî'ne bilgi verilerek "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye" tarafından tetkik yapılması sağlanmaktadır. İnceleme yapıldıktan sonra kitabın basılmasına karar verildiği takdirde Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye tarafından bir "tasdikname" hazırlanmakta ve konu Tophane-i Amire ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezaretî tarafından Maarif Nezaretî'ne bildirilmektedir. Kitabın basılması izni alındıktan sonra izin ruhsatı, basım yapılacak vilayete gönderilerek, bölgedeki maarif müdüriyetince kitabın basılması konusunda gerekli işlemlerin yapılması sağlanmaktadır. Basımdan sonra basılan eserlerden beş nüshası ve eserin kaç nüsha basıldığına dair bir yazı Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezaretî'ne gönderilmektedir. Beyrut Valisi Nasuh'un Maarif Nezaretî'ne yazısı için bakınız: BOA, MF. MKT.,269/56, Vesika 1-11.

hizmete girmiştir¹³⁰.

Osmanlı döneminde çağdaş anlamda ilk çocuk hastanesinin ise Dr. İbrahim Paşa tarafından II. Abdülhamit¹³¹ döneminde hizmete açılan Hamidiye Etfal Hastanesi olduğu görülmektedir¹³². II. Abdülhamit'in 1898'de küçük yaşta difteri hastalığından kaybettiği kızı Hatice Sultan'ın anısına yapılmış olan bu hastane 5 Haziran 1899 (24 Mayıs 1315) günü hizmete girmiştir¹³³. Saray hastane yapılacağı hususunun gazetelerde yayınlanmasını da sağlayarak bu konuda muhtemelen kamuoyunun da desteğini almaya veya kuşpalazı salgınlarından meydana gelen ölümler konusunda her türlü tedbirin devlet tarafından alınmaya çalışıldığını ortaya koymaya çalışmıştır (20 Ca 1312/19 Kasım 1894)¹³⁴.

Hastanede bir bakteriyoloji laboratuvarı, kızıl ve kuşpalazı serumlarıyla çiçek aşısı hazırlama yeri bulunmaktadır¹³⁵.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde çağdaş anlamda ilk çocuk hastanesinin yapılmasına difteri hastalığı neden olmuş hastane de bu doğrultuda donanımlı bir hale getirilmiştir.

c. Difteri Ameliyathanesinin Kurulması

Beirut Vilayeti Sıhhiye Müfettişi Nizameddin Bey Paris'ten döndükten sonra orada edindiği mütalaalara (tecrübelere) istinaden difteri hastalığının yeni tedavisi için bir hastahane yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Yeni hastahane inşası ve

¹³⁰ Okay, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900)", s. 47-48-vd./ Görüldüğü gibi Osmanlılarda çocuk hastanelerinin ayrı kurumsal bir kimlik kazanmaları süreci oldukça yavaş ilerlemiştir. Buna karşılık 1850 öncesi Avrupa'sında sadece 25 çocuk hastanesi bulunmakta iken, 1850 ile 1878 yılları arasında Avrupa'da 67 yeni çocuk hastanesi daha açılmıştır. Bunların bir kısmı genel hastanelerin pediatri bölümü şeklinde kurulmuştur. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 227.

¹³¹ Sultan II. Abdülhamit sosyal alanda hizmet veren birçok eser yaptırmıştır. Bunların sayısı 1552 adet olup bu müesseseler için 72.780.129 altın sarf edilmiştir. Ayrıntı için bakınız: Vahid Çabuk, *Osmanlı Siyasi Tarihinde Sultan II. Abdülhamid Han*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 238-239.

¹³² Suat Efe, "Şişli Etfal Hastanesinin Kurucusu Dr. İbrahim Paşa (1861-1938)", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Ed. Nil Sarı, Hüseyin Hatemi, 1993, S.4, s. 141, 143. / Hastane bugünkü Şişli Çocuk Hastanesi'dir. Hastanenin kuruluşu için bakınız. Rıdvan Ege, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*. 83. Kitap, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s.6./ İstanbul *İl Yılığ 1973*, İstanbul 1973, s. 456-457.

¹³³ Nuran Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ajans Es, İstanbul 2010, s. 29-31, 34.

¹³⁴ BOA, İrade Hususi (İ. HUS.), 31/1312/CA074.

¹³⁵ Nuran Yıldırım, "Salgınlar". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 424. / Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *TCTA*, V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1336.

Paris'teki yeni tedavi yöntemlerini anlatmak üzere Nizameddin Bey'in, başkent İstanbul'a gitmesinin iyi olacağı düşünülmüş ve bu konuda 11 Ağustos 1311 (23 Ağustos 1895) tarihinde Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretî'nden izin istenmiştir (22 Ra 1313/12 Eylül 1895)¹³⁶. Bu hastanenin inşasının, Osmanlı Devleti'nin doğu memleketlerinde de etkili büyük bir hizmetinin (memalik-i şarkiyyenin umumuna hidemât-ı azimesi) olmasına vesile olacağı varsayılarak difteri hastalığı ile mücadele için İstanbul'da bir laboratuvar bir de ameliyathane kurulması için çalışma başlatılmıştır¹³⁷.

Hastane ile ilgili yapılması gerekenler Dr. Nicole tarafından tespit edilip Dr. Marjeri'ye sunulmuştur. Kuşpalazı hastalığının tedavisindeki yetersizlikten dolayı ölümlerin çokluğu (tedavisindeki 'usretten dolayı mu'ceb olduğu vefeyâtın kesreti) ve çaresiz insanların hayatlarının korunması (biçareganın muhafaza-i hayatı) amacıyla hastanenin kurulması konusunda devletin üst yönetimi de harekete geçmiştir¹³⁸. Ancak Doktor M. Nicole başlangıçta Osmanlı devlet yöneticilerinden yeterli desteği görememiş ve bu nedenle Paris'e gitmeye ve geri dönmeye karar vermiştir. Nitekim Nicole, geri dönmeme nedeni olarak; muavin olarak istediği doktorların kendisine verilmemesi, kuşpalazı hastalığı için mubayaa olunacak alet ve edevatın parası hakkında Sadaret ve Mekteb Nezaretî'ne yaptığı müracaatın kabul edilmemesi ve devlet tarafından mesaisinin teşvik edilmemesi gibi hususları ileri sürmüştür (16 N 1312/13 Mart 1895)¹³⁹. Bununla beraber, zamanla hastalığın ehemmiyetini anlayan devlet adamlarının, bir süre sonra Dr. Nicole'e gerekli desteği verdikleri görülmektedir. Bu çerçevede kuşpalazı ameliyathanesinin kurulmasında Muallim Mösyö Nicole görevlendirilerek¹⁴⁰ kuşpalazı hastalığına yakalananların, Doktor Ro tarafından keşfedilen "usul-ü cedide"ye göre tedavisine mahsus olarak, Der-saadet'te bir ameliyathane inşa edilmesine karar verilmiştir (10 B 1312/7 Ocak 1895)¹⁴¹. İnşa edilecek ameliyathaneye Paris'teki Pastör Daruttalimi örnek alınmıştır. Nitekim Paris'teki Pastör Daruttalimi, döneminin alanındaki en iyi ameliyathane ve laboratuvarıdır. Belgelerden anlaşıldığına göre başta Almanya olmak üzere bütün Avrupa hükümetleri Paris ameliyathanesini örnek alarak ülkelerinde de aynı nitelikte bir ameliyathane kurmak istemişlerdir. Hatta Dr. Nicole Paris'te iken "kuşpalazı deva-yı cedidinin tertibini öğrenmek üzere" Almanya hükümeti tarafından da Profesör Mösyö Frankal, Pastör Daruttalimi'ne gönderilmiştir¹⁴².

¹³⁶ İlgili belgede Nizameddin Bey'in difteri konusunda "bir hayli tecrübe hasıl eylemiş olduğundan..... muvakkaten Der-saadet'e azimetine ruhsat i'tâsı..." istenmektedir. BOA, DH. MKT, 427/28.

¹³⁷ BOA, İrade Askeri (İ. AS.), 10/1312/B-08, Vesika 5.

¹³⁸ Bakınız 18 S 1313 (10 Ağustos 1895) tarihli vesika. BOA, İ.HUS., 40/1313/S-050

¹³⁹ BOA, Y.PRK.BŞK., 40/18.

¹⁴⁰ Bakınız 25 R 1313 (15 Ekim 1895) tarihli vesika. BOA, Y.A..HUS., 337/129, Vesika 1-2.

¹⁴¹ BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 1-5.

¹⁴² Bakınız 22 Teşrin-i sani 1310 (4 Aralık 1894) tarihli vesika. BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 5.

Der-saadet'te inşa edilecek ameliyathanenin tesisi hakkında Dr. Nicole tarafından bir rapor hazırlanmış ve hastanenin resim, plan ve maliyeti hakkında bir çalışma başlatılmıştır. Rusyalı Mimar Mösyö Şerbâkof ile Dr. Nicole sadarete çağrılarak (celb ve davet) ameliyathanenin en pratik şekilde (fiyatı ehven, inşası sehl-kolay ve bir yerden diğer bir mahalle nakli mümkün) ve nasıl yapılacağı ayrıca hastanede kullanılacak kaplama tahtanın numunesi gibi konularda bilgi alınmıştır (10 C 1312/9 Aralık 1894)¹⁴³.

Kuşpalazı serumlarının hazırlanması amacıyla kurulacak ameliyathanenin Okmeydanı'nda kurulması hakkında da bir irade-i seniyye hazırlanmıştır. Bu irade-i seniyyeye dayanarak kuşpalazı hastaları (hastagân) için yapılacak hastanenin Okmeydanı civarında inşasının uygun olduğu, haritasıyla, keşif defteri hazırlanacağına ve Nişantaşı civarında kurulan ameliyathanenin sadece bakteriyoloji tedrisatı, serum hazırlanması, fenni araştırmalar ve tahlil yapmaya (yalnız bakteriyoloji tedrisatıyla serum istihzarına ve tedkikât-ı fenniye ile tahlilât icrasına tahsis idilerek...) tahsis edilip oraya hasta kabul edilemeyeceğine dair Bakteriyolojihane Muallimi Mösyö Nicole tarafından Mekâtib-i Askeriye Nezaretî'ne bir müzekkire verilmiş, konu sadarete iletilerek gereğinin yapılması için çalışma başlatılmıştır (13 R 1313/3 Ekim 1895)¹⁴⁴. Kuşpalazı ameliyathanesinin Okmeydanı mevkisine kaydırılması düşüncesi, Nişantaşı'nda bulunan bakteriyoloji laboratuvarının da ihtiyaçlarının ("havagazi ve Terkos suyu mubayaası gibi) kolay bir şekilde sağlanması amacıyla Okmeydanı'na kaydırılmasını gündeme getirmiştir (25 R 1313/15 Ekim 1895)¹⁴⁵.

Kuşpalazı hastalığı aşı ameliyatı, Paris'te Pastör Daruttalimi'nde görevli Muallim Mösyö Ro tarafından keşfedilmiştir. Aşının Osmanlı topraklarında da uygulanması ve ameliyatın nasıl yapıldığını öğrenmek için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanedan¹⁴⁶ 4 kişinin¹⁴⁷ difteri konusunda uzun süre hizmet vermiş olan "Pastör Darutta'limi"ne gönderilmesi konusunda bazı kurumlar (seraskerlik, Mekatib-i

¹⁴³ BOA, İ.HUS., 32/1312/C-014./ BOA, İ.HUS., 40/1313/S-050./ Bakınız 10 B 1312 (7 Ocak 1895) tarihli vesika. BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 3.

¹⁴⁴ BOA, Y.PRK.BŞK., 43/41.

¹⁴⁵ BOA, Y.A..HUS., 337/129, Vesika 1-2.

¹⁴⁶ Bu okul orduya hekim, eczacı ve cerrah yetiştirmek amacıyla 1839 yılında açılmış olup, öğretim ilk 30 yıl (1839-1870) boyunca Fransızca yapılmıştır. Turhan Baytop, "Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar", *Osmanlı*, c. 8, Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 587.

¹⁴⁷ Dört ay müddetle, başlangıçta üç kişinin gönderilmesi gündeme gelmişken daha sonra bu sayı dörde çıkarılmıştır. Bu kişiler Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Hıfzıssıhha muallim muavini Kaymakam Mahmud Hakkı Bey, Müfredat Tıp Muallimi Binbaşı Münir, Seririyat-ı Dahiliye Muallim muavini Binbaşı Celal İsmail efendiler ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Emraz-ı Etfâl ve dahiliye muallimi Kaymakam Salih Bey'dir. BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 49/11, Vesika 3.

Askeriye-i Şahane Nezareti vs.) tarafından talepte bulunulunca Dr. Nicole durumu sadarete arz ederek, Mösyö Ro ile “laboratuvarın inşaatı masarifi ve ciheti tertibini” müzakere etmek üzere Paris’e bir tıbbi heyet (heyet-i tıbbiye)¹⁴⁸ gönderilmesinden ziyade kendisinin¹⁴⁹ aynı amaçla 15 gün süreyle Paris’e gönderilmesine izin verilmesini ve bu iş için kendisi tarafından seçilecek Avrupalı bir memurun tayini ve gerekli masrafların karşılanmasını istemiştir. Doktorun talebi daha sonra Meclis-i Mahsus-u Vükela’da görüşülmüş ve heyet yerine, Dr. Nicole’ün talebinin yerine getirilmesi daha uygun görülmüş ve konu ile ilgili işlemleri yapması için Seraskerlik ve Maliye Nezareti’ne bilgi verilmesine karar verilmiştir (8 Ca 1312/7 Kasım 1894)¹⁵⁰. Bu çerçevede Dr. Nicole, daha önce kurmuş olduğu Bakteriyoloji laboratuvarından sonra, difteri hastalığı ile mücadeleye özgü yeni bir laboratuvarın inşası ve masrafları konusunda bilgi almak üzere bu konuda deneyimli Mösyö Ro ile görüşmek üzere Paris’e gönderilmiştir (8 Ca 1312/7 Kasım 1894)¹⁵¹.

Dr. Nicole Paris’e gittiğinde Mösyö Pastör ile görüşmüş hatta Pastör şiddetli derecede hasta olmasına rağmen Nicole’ü kabul etmiş (Mösyö Pastör cenablarının giriftar olduğu şiddetli hastalığıyla beraber kullarını yanına kabul ile...) ve görüşmede Nicole, Der-saadet’te bulunduğu sürece tanzim ettiği laboratuvarın tertibi ile kuşpalazı ameliyathanesinin inşası konusunu görüşmüş, bu konu ile ilgili olarak Paris’e gönderildiğini ifade etmiştir. Daha sonra Doktor Mösyö Ro ile görüşerek Der-saadet’te bir ameliyathanenin plan, proje ve masrafları konusunda bir rapor hazırlamıştır¹⁵². Pastör Daruttalimi müdürü Doktor Ro ve Doktor Nicole tarafından hazırlanan rapor 6 maddeden meydana gelmektedir. Bunlar;

1. Kuşpalazı ameliyathanesi, Bakteriyolojihane bitişiğinde kurulacaktır. Ameliyathane kargirden bina edilip, zemin katı altında bir bodrum ile yalnız bir kattan ibaret olacaktır. Yapının haritası yapılarak sadarete arz edilmiştir. Bu laboratuvarında Terkos suyu ile havagazının yirmi beş minkâri bulundurulacak ve hesaplamalar kendine özgü bir hesap ile hesap edilecektir.

¹⁴⁸ Dr. Nikole’ün heyete karşı çıkmasının nedeni belgede “kendüsünün hizmet-i devlet-i aliyyede bulunduğu halde ahirlerinin hükümet-i seniyye canibinden ağrâm edilmesine muvafakat edemeyeceği ve hin-i ‘avdetünde zikr olunan kuşpalazı aşı ameliyatını buraca lazım gelenlere ta’lim eyleyeceği....” şeklinde ifade edilmiştir. BOA, Y.EE., 49/11, Vesika 6.

¹⁴⁹ Kendisinin gönderilmesi gerektiği ile ilgili olarak “kendüsünün hidmet-i devlet-i aliyyede bulunduğu halde ahirlerinin hükümet-i seniyye canibinden ağrâm edilmesine muvafakat edemeyeceğini....” söylemiştir. BOA, İ.HUS., 31/1312/CA054.

¹⁵⁰ BOA, Y.EE., 49/11, Vesika 1-7./Ayrıca bakınız 15 Ca 1312 (14 Kasım 1894) tarihli vesika. BOA, İ.HUS., 31/1312/CA054.

¹⁵¹ BOA, Y.EE., 49/11, Vesika 1-3.

¹⁵² Bakınız 22 Teşrin-i Sâni 1310 (4 Aralık 1894) tarihli vesika. BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 5.

2. İlacın hazırlanması için şimdilik geçici olarak 10 aded bargir ile işe başlanacaktır. (bedee ve mübaşeret) Bu hayvanlar için muntazam bir ahır tahsis edilip ahırın laboratuara (laboratuvar) yakın olması sağlanacak ve hayvanların hizmeti için bir seyis istihdam edilecektir.

3. Doktor Nicole tarafından bir katib tayini sağlanacak ve kâtibin memuriyeti padişah tarafından onaylanacaktır. Kâtib laboratuvarın yazı ve muhasebe işlerinde istihdam edilecektir. Kâtibe aylık olarak 15 lira verilecektir.

4. Ameliyathanenin inşası için ilk anda sadece 500 lira gerekmektedir. Bu para Dr. Nicole'e teslim edilecek, ancak paranın sarf yeri ve hesabı konusunda Dr. Nicole tarafından da saray tarafından tayin edilecek bir kişiye bilgi (hesab) verilecektir.

5. Laboratuvarın genişletilmesi (tevsî' ve teksîr) konusunda bir karar alınmazsa, mevcut durumda yıllık 540 lirahık bir bütçeye (borcâ) ihtiyaç bulunmaktadır. 540 lira 10 kısma ayrılarak her Rumi ayın başında Bank-ı Osmani tarafından re'sen Dr. Nicole'e teslim edilecek, Dr. Nicole de paranın nasıl harcadığı (sarf ve isti'mâli hesâbâtı) konusunda saray tarafından tayin edilecek kişiye hesap verecektir. 540 liranın 360 lirası ilacın (deva) hazırlanması ve bargirlerle alet ve edevatın masrafına, 180 lirası ise tayin edilecek katibin maaşına tahsis edilecektir.

6. Hazırlanacak ilaç (deva-yı mahsus) asakir-i şahane, bahriye mensupları ve fakir kişilere (muhtâcîn-i fukara) "meccanen" verilecektir. Harbiye, bahriye ve dâhiliye nezaretleri ve şehremanetinden gelecek talepler karşılanacaktır. Eczacı ve sair tabiplere satılacak ilaç, her haftaya özgü olarak 25 kuruş karşılığında satılacaktır. Elde edilecek gelir laboratuvar idaresine teslim edilecektir. İlaç satışlarından elde edilen bu gelirin üç ayda bir kere Dr. Nicole tarafından ilgililere hesabı verilecek ayrıca elde edilen gelir ameliyathanenin büyütülmesine (tevsii muamelatı) tahsis edilecektir (10 B 1312/7 Ocak 1895)¹⁵³.

Dr. Nicole Paris'te kaldığı 7 gün boyunca her gün Doktor Mösyö Ro ile müzakerede bulunmuş, müzakere neticelerini birlikte bir rapora dönüştürüp saraya arz etmişlerdir¹⁵⁴. Doktor Ro tarafından keşfedilen kuşpalazı aşısının Avrupa'ya muhtaç olmadan Dersaadet'te üretilmesi amacıyla kurulması ferman edilen "Darülameliyât"ın planları Doktor Nikol'un nezaretiyle hazırlanmış¹⁵⁵ ameliyathanenin inşası için bir defa 500, hastalığın tedavisi için gerekli ilacın hazırlanması

¹⁵³ BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 1-5.

¹⁵⁴ BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 1-5.

¹⁵⁵ *Servet-i Fünûn*, "Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Doktor Ro Tarafından Keşf Olunan Kuşpalazı Aşısının İstanbul'a Getirilmesi", c. 8, Yıl: 4, sy. 205, 30 Kânunusani 1310, s. 368.

için (hastalığın tedavisi için lazım gelen devanın istihzarı zımında şimdilik tedarik olunacak 10 hayvana mukteza) 10 hayvan tedariki¹⁵⁶ (at) ¹⁵⁷, ameliyathanede istihdam edilecek bir kâtibin maaşı, alet edevat masrafı olarak da yıllık 540 lira tahsis edilmiştir (10 B 1312/7 Ocak 1895)¹⁵⁸.

Dr. Marjeri'ye bir mektup yazan Dr. Nicole difteri hastanesi¹⁵⁹ inşa edildikten sonra hastanedeki işlerin idaresine kendisinin memur edilmesini talep etmiştir. Gerekçe olarak kendisinin difteri hastalarının tedavisi konusunda Fransa hastanelerinde iki defa memur edildiğini, hastalıkla ilgili yapılacak ameliyatların tamamına (kâffesine) vukûfu olduğunu, verilecek işleri zamanında yerine getirebileceğini, daha önce kolera hastalığı ile mücadelede de muhtelif hastanelerde görev yaptığını, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yapılmak istenen icraat ile ilgili layihayı kendisinin hazırladığını dile getirmiş, bu çerçevede kuşpalazı ile mücadelede de kendisinin çok faydalı olabileceğini düşündüğünü ifade etmiştir. Dr. Nicole ile ilgili bu ifadeler Marjeri tarafından saraya da arz edilmiştir (16 S 1313/8 Ağustos 1895)¹⁶⁰.

d. Darülaceze'de Difteri Hastalığı İle İlgili Tedbirler Alınması

Fakir ve kimsesiz kadın, erkek ve çocukları koruma altına almak için yapılan darülaceze yapı topluluğu idare binası, ikisi kadınlara ikisi de erkeklere ait olmak üzere dört aceze pavyonu, iki pavyonu olan bir hastane binası, yetimhane, ırzahâne (süt çocukları evi), çamaşırhane, iki hamam ile terzilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik, dökümcülük, halı atölyeleri, fırın, cami, iki kilise, havra ve beş meslek sanat okulundan başka bir kreş ve çocuk yuvasından meydana gelmiştir¹⁶¹. Darül-

¹⁵⁶ BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 1-5.

¹⁵⁷ *Servet-i Fünûn*, "Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Doktor Ro Tarafından Keşf Olunan Kuşpalazı Aşısının İstanbul'a Getirilmesi", s. 368. / Hastalıkla ilgili araştırmalarda atın tercih edilmesinin nedeni kaynaklara şu şekilde yansımıştır: At difteri mikroplarıyla çabuk ülfet etmektedir. Diğer birçok hayvana göre atlar çok güçlü oldukları için kuşpalazı için yapılan testlere oldukça dayanıklıdır. Nitekim 2-5 cm mikaba kadar kuvvetli toksin, cilt altlarına zerk edildiği halde vücutlarında hafif bir sıtma ve sırınga edilen yerde çabuk kaybolan bir şişten başka bir belirti görülmemiştir. *Servet-i Fünûn*, "Kuşpalazının Tedavisi", c. 8, Yıl: 4, sy. 186, 22 Eylül 1310, s. 55.

¹⁵⁸ BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 1-5.

¹⁵⁹ Doktor Ro'nun usulü ile ilgili olarak Avrupa'da da bazı çalışmalar yapılmıştır. Nitekim bu usul Avusturya'nın başlıca şehirlerinde hemen uygulamaya konulmuş ve bargirden masl-i dem alınmak üzere bir tıbbi müessese kurulmasına karar verilmiş ve masraflarla gerekli tahsisat da hemen kabul edilmiştir. Fransa'da Doktor Ro'nun keşfinin insanlık alemine "ne büyük bir hizmet olduğunu takdiren" ihtiyaç duyulan tertibat ve inşaatlar için büyük bir yardım (ianât-ı külliye) toplanmıştır. Yine Paris Hıfzıssıhha Komisyonu Doktor Ro'ya resmi olarak (süret-i resmiye ve aleniyyede) teşekkürle karar vermiştir. *Servet-i Fünûn*, "Şuunât (Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Kuşpalazı tedavisi)", c.8, sy.189, Yıl:4, 13 Teşrinievvel 1310, s. 112.

¹⁶⁰ BOA, Y.MTV., 125/131.

¹⁶¹ Nuran Yıldırım, "Darülaceze", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayımları, İstanbul 1994, s. 555.

aceze hastanesi içinde bir başhekim, iki hekim, iki cerrah, iki eczacı, bir hastalar ağası ile hademelerin istihdam edilmesine karar verilmiştir¹⁶². Darülaceze ile ilgili yapılan muhtelif çalışmalarda burada çocuk sağlığının ön planda tutulduğu, sağlık kontrollerinin sürekli olarak takip edildiği ve bunların kayıt altına alındığı, yemeklerin çocukların durumuna göre özenle hazırlandığı, tecrit ve ishali çocukların hemen diğerlerinden ayrılarak herhangi bir bulaşıcı hastalığa karşı önlem alındığı görülmektedir¹⁶³.

Osmanlı devleti kuşpalazı hastalığı hususunda da Darülaceze'nin en önemli şubelerinden olan hastane ve ona bağlı birimleri iyileştirmeye çalışmış ve Darülaceze'de bulunan ihtiyaç sahiplerine serumun cüzi bir ücret karşılığı satılması için yazışmalar yapmıştır (13 N 1324/31 Ekim 1906)¹⁶⁴. Darülacezede 1905 yılında bir de tebhirhane açılmıştır¹⁶⁵.

e. Taşrada Hastane Kurma Teşebbüsleri

Hastane kurma çabaları sadece merkezde değil taşrada da gerçekleşmiştir. Bu teşebbüslerden birisi ilginçtir. Nitekim kuşpalazı hastalığı ile mücadele konusunda bazı İngilizlerin Osmanlı halkına yardım etmek istediği Osmanlı yöneticilerinin ise bu yardımı pek kabul etmek istemedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Ohri'ye bağlı bazı köylerde kuşpalazı hastalığı ortaya çıkınca Ohri'de bulunan Mösyö Berilford'un madâmesinin bölgeye "iâne" olarak bir hastane kurmak istediği görülmektedir. Ancak "buna mahal kalmamak üzere" hükümet yetkilileri muvakkat bir hastanenin seri bir şekilde kurulması, bu amaçla gereken paranın tahsis edilmesi ve hasta olanların tedavisinin sağlanması konusunda bir çalışma başlatmıştır (26 N 1321/16 Aralık 1903)¹⁶⁶.

f. Dezenfeksiyon İşlemleri

Hıfzıssıhha hizmetlerinin en önemlilerinden olan dezenfeksiyon işlemi Osmanlılarda yaygın olarak uygulanmış olup etüv makineleri kuruluncaya kadar kolera ve çiçek gibi bulaşıcı hastalıklardan ölenlerin eşya ve elbiseleri yakılarak

¹⁶² Hidayet Y. Nuhoğlu, "Darülaceze", *DİA*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1993, s. 513.

¹⁶³ Turgay Çavuşoğlu ve Jale Çetinkaya, "Darülaceze ve Sosyal Hizmetler", 2013, http://www.turgaycavusoglu.com/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=87 (Erişim tarihi 24. 09. 2013).

¹⁶⁴ Konu ile ilgili belgede serumun "Darülhayr'da taze taze istihzar ve erbab-ı ihtiyaca bedel-i cüzi mukabilinde furuht olun (duşu)...." ifade edilmektedir (13 N 1324/31 Ekim 1906). BOA, DH. MKT, 1126/83.

¹⁶⁵ Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1325.

¹⁶⁶ İlgili belgede konu ile ilgili olarak "iane tevziyle meşğul olan İngilizlerin bir hastane küşadına teşebbüs ettikleri mahallinden buyurulması üzerine buna mahal kalmamak üzere canib-i hükümetten bir hastanenin serian istihzarıyla musab olanların (hastalığa yakalananların tedavisi .....)" ifadesi geçmektedir. BOA, TFR.I..MN., 28/2774, Vesika 4, 8.

hastalığın yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır¹⁶⁷. Daha sonraları ise salgın hastalıklara yönelik temizlik işlemleri için tebhir (tütsüleme, etüvden geçirme) aletleri¹⁶⁸ ve pülverizatörler kullanılmıştır¹⁶⁹. Bunlardan pülverizatörler hastalık mahallindeki kötü havanın temizlenmesi için, tebhir (etüv) makineleri ise hastalık mahallindeki kişilerin giyim kuşam vs. kullandığı eşyaları dezenfekte etmek için kullanılmıştır. Salgın ve bulaşıcı hastalık dönemlerinde tebhirhaneler önemli hizmetler ifa etmişlerdir¹⁷⁰.

1913'te çıkarılan Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'ne eklenen bir fıkra ile bulaşıcı ve salgın hastalıkların önlenmesi için vilayet ve sancak belediyelerince tebhirhane yaptırılması, kazalara nüfusa göre formol cihazı, pülverizatörler ve dezenfeksiyon ilaçları sağlanması emredilmiştir¹⁷¹.

Etüv Makineleri

Kolera, tifo, veba¹⁷², çiçek, suçiçeği, kızıl, kızamık, tifüs, dizanteri, verem, loğusa humması, boğmaca ve difteri gibi bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanan kişilerin giysi ve eşyalarını basınçlı su buharı ile bu hastalıkların görüldüğü mekanları kimyasal maddeler ile dezenfekte etmekle görevli sağlık birimleri “tebhirhane” olarak tanımlanmaktadır. 1893'te İstanbul'da görülen kolera salgınında

¹⁶⁷ Gülden Saryıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 116.

¹⁶⁸ Gülden Saryıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, *DİA*, c. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1998, s. 320-321.

¹⁶⁹ Saryıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, s.116.

¹⁷⁰ Saryıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, s. 320-321.

¹⁷¹ Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s. 1325.

¹⁷² Osmanlı Devleti etüv makinesini sadece difteri hastalığı ile mücadele de değil kolera ve veba gibi salgın hastalıkların yayılmasını engellemek için de kullanmıştır. Nitekim kolera hastalığının Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde devam etmesi, daha sonra Zor sancağı merkezine sirayet etmesi ve yine “geçenlerde” İzmir'de veba zuhur ettiğinden dolayı “vilayet ve sancak merkezleri olan büyük şehirlerde”, “edevât-ı tebhiriye” bir an önce bulundurulmasının önemi daha iyi anlaşılmıştır. Bu çerçevede Paris'te bulunan Dühter fabrikasından büyük bir etüv makinesi alınması konusunda bir çalışma başlatılmıştır (14 Şevval 1322/22 Aralık 1904). Sıhhiye Nezareti'nin yazısı için bakınız: BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 62./ Ayrıca Aydın vilayetinin 26 Ramazan 1322 (4 Aralık 1904) tarihli yazısı için bakınız: BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 63./ Yine “umum vilayet ve elviye-i gayri mülhakaya yazılan 13 Şaban 1322 tarihli yazı için bakınız. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 64-65./ 25 Receb 1322 (5 Ekim 1904) tarihli sadrazamlık yazısında da büyük şehirlerde etüv makinesi bulundurmanın zorunlu olduğu yinelenmiş ve Şam-ı Şerif tarafının da Paris'ten bir etüv makinesi siparişinin olduğu belirtilmiştir. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 66./ Koleranın büyük şehirlerde hükümferma olması nedeniyle Şam-ı Şerif bölgesine de, Paris'te bulunan Dühter fabrikasından bir adet büyük etüv makinesi siparişi yapılmıştır. Makine bedeli belediye hâsılatından karşılanmış ve makine, müstamel eşya ve elbiselerin temizlenmesi amacıyla Şam'da Hamidiye hastanesi bahçesinin uygun bir yerine yerleştirilmiştir. (inşa ettirilmiş). (14 Cemaziyevvel 1321/8 Ağustos 1903) Konu ile ilgili olarak Suriye vilayeti tarafından yazışma yapılmıştır. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 67.

Fransa'dan gelen Dr. Andre Chantemesse'nin şehirde yaptığı incelemelerden sonra hazırladığı rapor üzerine İstanbul'da üç tebhirhane açılması kararlaştırılmış, Paris tebhirhaneler müfettişi Eugene Mondragon da dezenfektör olarak tebhirhaneler muallimliğine getirilmiştir. Mondragon 1908'e kadar bu görevi yürütmüştür¹⁷³. Tebhirhanelerde bulaşık ve temiz olmak üzere iki bölüm oluşturulmuştur. Bu iki bölümü ayıran duvara büyük bir etüv makinesi monte edilmiştir. Etüvün bulaşık ve temiz bölümlere açılan iki kapağı bulunmaktadır. İki bölümde de birer kapı, meydanlık, arabalık, ahır, müstahdem odası ve samanlık bulunmaktadır. Bulaşık ve temiz bölümlerin personeli ile kullandıkları araç gereçler birbirinden ayrılmıştır. Bulaşık tarafın görevlileri kendilerine ait özel arabalarla belediye görevlilerinin bildirdiği hastalık görülen yerlere gidip, buraları dezenfekte ettikten sonra topladıkları eşyaları büyük çuvallar içinde tebhirhanenin bulaşık bölümüne getirmekte ve etüvün bulaşık tarafa bakan kapağı açılarak eşya ve giysiler demir raflara yerleştirilip, 110 derece basınçlı su buharı ile dezenfekte edilmektedir. Daha sonra ise temiz bölümün görevlileri kendi taraflarına bakan kapağı açarak mikroptan arındırılmış eşya ve giysileri alıp bir süre kuruttuktan sonra arabalar ile alınan yere iade etmişlerdir¹⁷⁴.

19. yüzyılda salgın hastalıklarla mücadelede iki tür etüv makinesi kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar etüv makinesi ve otoklav makinesidir. Bunlardan etüv makinesi diğerine göre daha “etkilidir. Nitekim etüv makinesinin kullanılmış malzemelerin temizlenmesinde görülen faydası belgelerde “fevâid-i azimeyi muceb” yani olağanüstü fayda şeklinde ifade edilmiştir (13 Temmuz 1319/26 Temmuz 1903)¹⁷⁵. Nitekim Konya'da meydana gelen difteri ve tifo hastalıkları ile mücadele için İstanbul'dan etüv makinesi istendiği halde etüv makinesi olmaması nedeniyle otoklav makinesi gönderilince, otoklav makinesinin hastalıkla mücadelede diğeri kadar etkili olmadığı bu nedenle etüv makinesinin “serian îmal” edilmesi konusunda talepte bulunduğu görülmektedir (7 B 1323/7 Eylül 1905)¹⁷⁶. Otoklav makinesinin daha çok “hastanelerde tımar edevatı(n)” bakımı için kullanılan “elzem” bir cihaz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Konya Gureba Hastahanesi'nde otoklav makinesinin henüz mevcut olmaması nedeniyle büyük ve önemli ameliyatların yapılmasına (ameliyat-ı mühimme ve cesime icrasına) cesaret edilememesi

¹⁷³ Tebhirhaneler 1911 yılında Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne devredilmiştir. Sarıyıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, s. 320-321.

¹⁷⁴ Nuran Yıldırım, “Tebhirhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayımları, İstanbul 1994, s. 231-232.

¹⁷⁵ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 68, 70-71-72.

¹⁷⁶ BOA, İ. HUS., 133/1323.B-15.

ve hastaneden beklenen faydanın sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede ilgili hastaneye konulmak üzere bir adet otoklâv makinesi ve etüv makinesinin cihazlarıyla beraber gönderilmesi talep edilmiştir¹⁷⁷.

Etüv Makinesinin Temin Edildiği Yerler

Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın girişimiyle 10 Eylül 1891 tarihinde tebhîr (etüv) makinesi yapmak için Babıali'den iki ihtira beratı alınmış, 1892 yılında ise Tersane-i Amire fabrikalarında etüv makinesi üretimi başlamıştır¹⁷⁸. Vilayetler tarafından talep edilen etüv makineleri ile ilgili olarak ilkönce, imalat yapılan Tersane-i Amire mevcudunda etüv makinesi olup olmadığı gibi hususlarda "imalat komisyonu" tarafından bir bilgi notu (ilam) hazırlanmakta, daha sonra ise konu ile ilgili olarak Şura-yı Bahriye'ye oradan da Bahriye nazırına arz yapılarak Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilmektedir. Böylelikle dâhiliye nazırlığının, vilayetlerin etüv makinesi ihtiyacı hususunda gerekli hazırlıkları yaptığı anlaşılmaktadır¹⁷⁹. Otoklâv makinesinin de Tersane-i Amire'de imal edildiği ve ihtiyaç duyulan yerlere makinenin gönderilmesi konusunda Mekatib-i Askeriye Nezareti'nin ilgilendiği ve bu nezaretle Tersane-i Amire'nin bağlı bulunduğu Bahriye Nezareti arasında gerekli yazışmaların yapılarak, makinelerin hastalık mahallerine gönderildiği görülmektedir¹⁸⁰.

Hastalığın muhtelif mahallerde meydana gelmesi ve tebhîr makinelerinin zamanında ilgili yerlere gönderilememesi Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye tarafından, ilgili birimlere, (Tophane-i Amire, Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti ve Dâhiliye Nezareti) tebhîr makinelerinin diğer vilayet ve sancakların merkezlerinde de bulundurulmasının sağlık açısından zorunluluğu konusunda (fevâid ve muhsenât-ı sıhhiye olacağından...) bir görüş serdetmesine neden olmuştur¹⁸¹. Bu çerçevede "Tersane-i Amire'ce i'mâl" ve hastalık mahallerine irsal" edilen etüv makinesine ihtiyaç artmış dolayısıyla Tersane-i Amire'deki imalat yetersiz kalmış ve ihtiyaç duyulan makineler ülke dışındaki muhtelif fabrikaların Der-saadet vekilleri aracılığı ile¹⁸² temin edilmeye başlamıştır. Nitekim Paris'te

¹⁷⁷ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 27.

¹⁷⁸ Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhîr Makinesi/Etüv Üretimi ve Kullanımı", (<http://www.bilimtarhi.org/e-metinler003.htm> (Erişim Tarihi: 15 Ekim 2013)).

¹⁷⁹ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 40.

¹⁸⁰ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 28.

¹⁸¹ Bakınız 19 Rebiü'l-ahir 1323 (23 Haziran 1905) tarihli vesika. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 44-47./ Bu durum 1913'te yasal zorunluluk haline gelmiştir. 1913'te çıkarılan Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'ne eklenen bir fıkra ile bulaşıcı ve salgın hastalıkların önlenmesi için vilayet ve sancak belediyelerince tebhîrhane yaptırılması, kazalara nüfusa göre formol cihazı, pülverizatörler ve dezenfeksiyon ilaçları sağlanması emredilmiştir. Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1325.

¹⁸² Paris örneği için bakınız: BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 16.

bulunan Dühter¹⁸³ ve Jenet Herşer fabrikaları¹⁸⁴ ve Berlin’de bulunan “Tünşelâğar (Tünşelâğır) fabrikası”¹⁸⁵ gibi yerlerden etüv makinesi temin edilmiştir.

Dühter adı çoğu yerde Dühter olarak kullanılmakla beraber istisnai olarak bazı belgelerde “Dühez” olarak da kullanılmıştır¹⁸⁶. Dühter fabrikasının Der-saadet vekili Mösyö Lüben¹⁸⁷, Jenet Herşer Fabrikası’nın Der-saadet vekili ise Mösyö Minyo adlı kişilerdir¹⁸⁸.

Tebhir makinesinin yurtdışından ithal edilmesi ile ilgili bir örnek 1905 yılında gerçekleşmiştir. Bu sırada Kastamonu vilayetinde bulunan “Merkez Vilayet Hastane-i Umumiyesi’nde iki adet tebhir makinesi hizmet vermektedir. Ancak iki adet makine hastane için yeterli görülmele beraber hastanenin bütün levazımı ile 1 yatak takımı, 15 kat elbiseyi temizleyecek büyüklükte bir makinenin bulunmadığı dolayısıyla daha büyük bir tebhir makinesinin Berlin’den satın alınması konusunda yazışmalar yapılmıştır (28 M 1323/4 Nisan 1905)¹⁸⁹.

Etüv Makinelerinin Fiyatı

Etüv makineleri boyutlarına göre muhtelif fiyatlarda seyretnmiştir. Makinenin maliyetine nakliye vs. masrafları da eklendiği zaman fiyat oldukça yükselmektedir. Etüv makinesi ile beraber “formikeli pülverizatör” (bir başka yerde “formüllü pülverizatör”¹⁹⁰) adlı bir makine de hastalıkla mücadele de kullanılmaktadır. Her ikisinin 1903 yılındaki fiyatı toplam 5836 frank olarak tespit edilmiştir (7 S 1321/5 Mayıs 1903).¹⁹¹

¹⁸³ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 22-23, 26, 30, 39, 41, 49-50./ Etüv makinesinin kullanılmış malzemelerin temizlenmesinde kullanılmasında görülen fayda “fevâid-i azimeyi mu’ceb” olduğundan makinenin temini konusunda diğer bölgelerde kayıtsız kalmamış ve İzmir, Beyrut, Bağdat, Halep ve Selanik gibi yerlerde Dühter fabrikasından makine temini için harekete geçmişlerdir (13 Temmuz 1319/26 Temmuz 1903). BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 68, 70-71-72.

¹⁸⁴ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12.

¹⁸⁵ Kastamonu vilayetinde bulunan “Merkez Vilayet Hastane-i Umumiyesi’nde iki adet tebhir makinesi hizmet vermektedir. Ancak iki adet makine hastane için yeterli görülmele beraber hastanenin bütün levazımı ile 1 yatak takımı, 15 kat elbiseyi temizleyecek büyüklükte bir makinenin bulunmadığı bu çerçevede daha büyük bir tebhir makinesinin Berlin’den satın alınması konusunda çalışma başlatılmıştır (28 M 1323/4 Nisan 1905). BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 51.

¹⁸⁶ Halep Valisi Mecid’in yazısı için bakınız (1319/1901-1902). BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 73.

¹⁸⁷ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 15-16.

¹⁸⁸ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 16-17-18./ 1903’te Konya’da çıkan difteri salgını için yapılan etüv makinesi siparişinin Jenet Herşer Fabrikası’nın Der-saadet vekili Mösyö Minyo’ya verilmiş olduğu görülmektedir. Makine için yapılan kontrat (kontrato) da bu kişi ile akdedilmiştir (7 S 1321/5 Mayıs 1903). BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12.

¹⁸⁹ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 51.

¹⁹⁰ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12.

¹⁹¹ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

Yine 1903 yılında etüv makinesi ve diğer edevatın bedeli 300 Osmanlı lirası (altın),¹⁹² sadece etüv makinesinin fiyatı ise 261,5 Osmanlı lirası ve 412 mecdiyeye olarak tespit edilmiştir (07 Ra 1321/3 Haziran 1903)¹⁹³. 1905'te Bağdat vilayeti tarafından talep edilen bir adet etüv makinesinin, nakliye masrafı ve sair masraflar dahil Paris'ten getirilmesi toplam 7150 Frank olarak tespit edilmiştir (6 Receb 1323/6 Eylül 1905)¹⁹⁴.

Otoklâv makinesinin bedeli ise 180 Frank olarak belirlenmiştir (7 Ra 1321/3 Haziran 1903)¹⁹⁵.

Tebhir makineleri satın alınırken makine bedeli “Bank-ı Osmani vasıtasıyla Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezaret-i Celilesi namına”¹⁹⁶ poliçe ile¹⁹⁷ gönderilmiştir.

Etüv Makinelerinin Temini

Mubayaalar

Osmanlı Devleti salgın hastalıklarla mücadelede belediyelerin kendi bütçelerinden pay ayırmasını istemiş¹⁹⁸ ve bunun da takipçisi olmuştur. Ancak belediye bütçelerini aşan olağanüstü durumlarla karşılaşıldığında belediyelere merkezi bütçeden sübvansiyon da yapılmıştır.

İlk zamanlar yurtdışından ziyade “Tersane-i Âmire'de” “imal” edilip, ihtiyaç duyulan yerlere gönderilen etüv (tebhir) makinelerinin, vilayetlere temini ile ilgili hususlar taşrada “Meclis-i İdare-i Vilayet”te tartışılmış ve karara bağlanmıştır (12 Ramazan 1322/20 Kasım 1904)¹⁹⁹.

Makinelerin hastalık mahalline gönderilmesi ve bedellerinin bir an önce ödenmesi konusunda Tophane-i Amire müşiri ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i

¹⁹² Bakınız 7 S 1321 (5 Mayıs 1903) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

¹⁹³ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 47./Ayrıca Bağdat Valisi Abdülvahhab'ın Dahiliye Nezaretine yazısı için bakınız. BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 48.

¹⁹⁴ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 31-32.

¹⁹⁵ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 25, 33.

¹⁹⁶ Bağdat Vilayeti'nden yapılan tebhir makinesi talebi için bakınız: 4 Rebiülahir 1323 (8 Haziran 1905) tarihli vesika. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 43-44./Ayrıca bakınız: BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 47.

¹⁹⁷ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 72.

¹⁹⁸ Osmanlı Devleti sadece difteri salgınlarında değil bütün salgınlarda belediye bütçelerinin kullanılmasını istemiştir. Mesela İran taraflarını etkisi altına almış olan (hükümfermâ) koleranın (kolera illet-i müdhişesi) Musul vilayetinde bulunan Kerkük ve Süleymaniye havalisine yayılmasını engellemek için 10 adet pülverizatör ile “ecza-yı tbbiye”nin İskenderun'da teslim edilmek şartıyla 10.600 guruşa mubayaa edilebileceği belirtilmiştir. İlgili makine ve ecza bedellerinin “mahall-i beledi varidâtundan” karşılandığı görülmektedir (6 Safer 1323/12 Nisan 1905). BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 52, 56, 57.

¹⁹⁹ Ankara valisinin talebi için bakınız. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 61, 69.

Şâhâne nazım tarafından Dâhiliye Nezareti nezdinde girişimde bulunulmuştur (14 Zilhicce 1323/9 Şubat 1906)²⁰⁰.

Taşranın etüv makinesi taleplerini Tersane-i Amire'den yaptığı ve ihtiyaçların buradan karşılandığı şayet burada yeterli sayı ve donanımda makine yoksa merkezin taşra adına mubayaa yaptığı görülmektedir²⁰¹. Hastalıkla mücadelede kullanılan “alât ve edevât-ı tathiriye”nin mubayaası Sıhhiye Nezareti sıhhiye dairesi (Daire-i Sıhhiye) tarafından yapılmıştır. Bununla beraber “alet ve edevât-ı sıhhiye tahaffuz ve karantinahaneler için lüzum görünen” her şeyin, sıhhiyece mubayaası da söz konusu değildir. Bunun dışındaki şeyler için mukavelename hazırlanması Dâhiliye Nezareti'ne ait bir iş olup, dairenin görevi dışında bir iş olarak görülmüştür. “Daire adına kontrato tanzim ve imza edilmesi” uygun görülmemiş bu konuda kurumlar arasında bazen fikir ayrılığı olsa da Sıhhiye Nezareti kontrato ve imza işinin dâhiliyeye ait bir iş olduğu konusunda fikir beyan etmiştir. İmza ve kontrato yetkisinin dâhiliyeye ait bir iş olduğu konusunda, Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne de bilgi verilmiş ve yetki karmaşası aşılmaya çalışılmıştır. Sıhhiye Nezareti'nin bir yazısında da kontrato ve imza yetkisinin dâhiliye veya maliye nezaretine ait olması gerektiği belirtilmiştir (7 S 1321/5 Mayıs 1903)²⁰².

Makine alımı için yapılan mukavelename Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane vekâleti ile fabrika vekili arasında tanzim edilmiş, mukavelenamenin birer sureti Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti ve Sıhhiye Nezareti'ne gönderilerek, konu ile ilgili olarak sadarete de görüş sorulmuştur (7 Ra 1321/3 Haziran 1903)²⁰³.

Makineler satın alındığında ilgili kurumlar arasında bir “mukavelename” (kontrato) yapılmış, mukavelenamenin tanzim ve imza edilmesi konusunda Maliye Nezareti takipçi olmuştur. Yapılan bazı alımlarda, makine bedelinin yarısının sipariş verildiğinde diğer yarısının ise makinenin gönderileceği yere ulaşması durumunda ödenmesi sağlanmış böylece makine siparişleri güvence altına alınmaya

²⁰⁰ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ Manastır Vilayeti'ne bağlı Kozana Kasabası'nda difteri hastalığı zuhur ettiği tespit edilince bir adet pülverizatör satın alınarak posta ile gönderilmiştir. Konu ile ilgili olarak Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti ile diyaloga geçilmiştir (22 Ş 1316/5 Ocak 1899). BOA, DH. MKT, 2156/130.

²⁰¹ Mesela Konya'da halkın ölümüne yol açan difteri ve tifo hastalıklarının önlenmesi için tersane mevcudundan etüv makinesi gönderilmesi burada olmadığı takdirde yeni, bir adet etüv makinesinin satın alınması talep edilmiştir (26 M 1323/2 Nisan 1905). BOA, Y.MTV., 272/151, Vesika 1-2./ Ayrıca bakınız 4 S 1323 (10 Nisan 1905) tarihli vesika. BOA, İ. HUS., 128/1323.S-009.

²⁰² Kurumlar arasındaki yetki kargaşası nedeniyle bir süre makinenin sipariş edilemediği görülmektedir. Bu nedenle de Konya vilayeti tarafından talep yinelenmiştir (7 S 1321/5 Mayıs 1903). BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

²⁰³ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 1-6.

çalışılmıştır. Bu çerçevede Avrupa'nın muhtelif yerlerinden makine siparişleri verilmiştir²⁰⁴. Mesela Konya vilayetine temin edilecek etüv makinesi bedelinin yarısının sipariş esnasında diğer yarısının ise makinenin Konya istasyonuna varması durumunda ödenmesi planlanmıştır. Makinenin nakliye masrafı ve görevlilerin “avdet (dönüş) harcırahı” ile “yevmiye”si hastalık mahalli idaresi tarafından karşılanmaktadır (7 S 1321/5 Mayıs 1903)²⁰⁵. Bununla beraber şartlara göre makine ve teferruatlarının parası vilayet borcasında karşılığı olmaması” gibi durumlarda sıhhiye tahsisatından da karşılanabilmiştir²⁰⁶.

Az önce belirttiğimiz gibi, hastalığın ortaya çıktığı yerlerin idareleri, hastalıkla mücadele için başlangıçta sadece İstanbul'dan makine satın almışlar²⁰⁷ ve bu hususta kendi bütçelerinden pay ayırmışlardır. Ancak her belediyenin bu makineyi satın alacak düzeyde paraya sahip olmadığı bu nedenle de İstanbul'un bu konuda kendilerine kolaylık sağlaması veya kendilerine ihsanda bulunması konusunda İstanbul'la yazıştığı görülmektedir²⁰⁸. Dolayısıyla hastalık çıkan alanlarda ihtiyaç duyulan etüv makinelerinin, mubayaa (satın alma) ve bağış yöntemiyle temin edildiği görülmektedir. Mesela Biga sancağı mutasarrıflığı tarafından bölgede kullanılmak üzere 1 adet etüv makinesi talep edildiğinde bölge gelirlerinin (varidat-ı mahalliye) “adem-i müsaadesiyle beraber Kala-i Sultaniye'nin mevâki-i mühimme-i askeriyeden bulunması” ve “Der-saadet'e olan kurbiyeti (yakınlığı)” neden gösterilerek makine bedelinin sıhhiye tahsisatından karşılanması istenmişse de, Sıhhiye Nezareti Meclis-i Umur-u Sıhhiye tarafından etüv makinesi tedarikinin mahalli belediyelere ait olduğu bildirilmiş ve mutasarrıflık tarafından, istenen makine bedelinin ödenmesi reddedilmiş ve bedelin “cihet-i sıhhiyeden ifası(nın)” caiz olamayacağı ifade edilmiştir (2 Zilhicce 1322/7 Şubat 1905)²⁰⁹.

Belediye bütçesinde hastalıkla mücadele konusunda mubayaa edilecek malzemelerle ilgili herhangi bir kalem bulunmaması durumunda temini zorunlu olan malzemelerin bedelinin gelecek seneki bütçeden ödenmesi kararlaştırılmıştır. Mesela Ankara vilayeti tarafından talep edilen 2 adet tebhir makinesi bedelinin

²⁰⁴ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12, 16-17-18.

²⁰⁵ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12.

²⁰⁶ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12, 19-20.

²⁰⁷ Bir süre sonra İstanbul'un makine üretimi konusunda yetersiz kaldığı ve vilayetler adına Avrupa'dan makine sipariş edildiği görülmektedir. Mesela Şam-ı Şerif tarafının Paris'ten bir etüv makinesi siparişinin olduğu belirtilmiştir. 25 Receb 1322 (5 Ekim 1904) tarihli sadrazamlık yazısında büyük şehirlerde etüv makinesi bulundurma zorunlu olduğunun yinelenmesi gibi hususlar da makine teminini artırmış olmalıdır. BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 66.

²⁰⁸ BOA, Y.MTV., 272/151, Vesika 1-2.

²⁰⁹ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 53-54-55, 59.

biri Kayseriye (Kayseri) belediyesi tarafından, diğeri ise vilayet ve belediye kaynaklarının “evvelce tanzim ve tasdik edilmesine binaen” “merkez vilayette mülhakat-ı sair belediyelerinin sene-i atıyye muvazene”lerinden ödenmesi kararlaştırılmıştır (12 Ramazan 1322/20 Kasım 1904)²¹⁰.

Makine maliyetlerinin karşılanamadığı durumlarda Dâhiliye Nezareti'nin devreye girdiği²¹¹ ve maliyetin hazinenin sıhhiye tahsisatından karşılandığı görülmektedir²¹². Mesela Konya için satın alınan etüv makinesinin bedeli olan 300 liranın, 150 lirası nakden sipariş esnasında “sıhhiye tahsisatından” ödenmiş, geri kalan 150 liranın ödemesinin ise mukavelename gereğince “Maliye Nezareti Celilesi veznesinden umur-u tıbbiye-i mülkiye veznesine” oradan da fabrika vekiline yapılmasına karar verilmiştir²¹³. Yine taşradan yapılan bir talep üzerine “Tersane-i Amire mamulâtında” etüv makinesi bulunmaması nedeniyle yerine iki adet “otoklâv” makinesi gönderilmesine karar verilmiş ve otoklâv makineleri Mekâtib-i Askeriye Nezareti tarafından gönderilerek, maliyetleri²¹⁴ “tahsisat-ı sıhhiye”den karşılanmıştır (7 S 1321/5 Mayıs 1903)²¹⁵.

İhsanlar (Bağışlar)

Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıkla mücadelede başarılı olamayan ve bu konuda da yetersiz bütçeye sahip olan bazı belediyeler hastalıkla mücadelede kullandıkları makine ve diğer malzemelerin kendilerine ihsan edilmesi yönünde çalışma yürütmüşlerdir. Makinenin kendilerine “ihsan” edilmesi ile ilgili talepler “Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti”ne yapılmıştır (26 M 1323/2 Nisan 1905)²¹⁶.

Etüv makinesi ile ilgili ihsan talepleri şu şekilde ifade edilmiştir: “....Sadaka-i ‘afiyet cihân kıymet-i hazret-i hilafetpenahi olmak üzere Tersane-i amire ma’mulâtından bir etüv makinesinin ihsanı.....”²¹⁷, “.....lutfen ve merhameten buraya ‘inâyet buyurulması....” gibi.²¹⁸

²¹⁰ BOA, DH. MKT., 718/11, Vesika 60-61.

²¹¹ BOA, İ. HUS., 133/1323.B-15.

²¹² BOA, DH. MKT., 702/65, Vesika 1-9.

²¹³ BOA, DH. MKT., 718/11, Vesika 7-11.

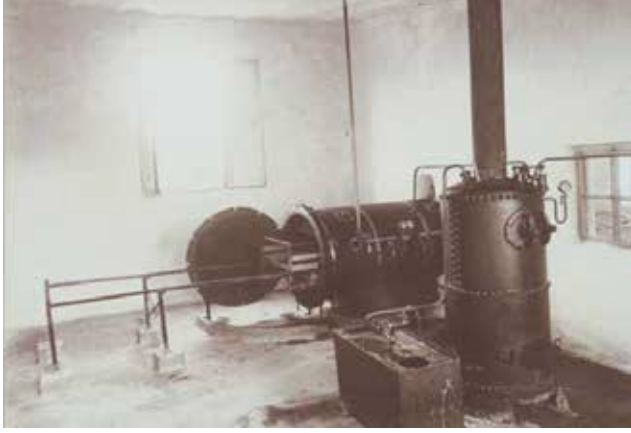
²¹⁴ Bakınız 7 B 1323 (7 Eylül 1905) tarihli vesika. BOA, İ. HUS., 133/1323.B-15.

²¹⁵ BOA, DH. MKT., 702/65, Vesika 1-9.

²¹⁶ BOA, Y.MTV., 272/151, Vesika 1-2./ Ayrıca bakınız 4 S 1323 (10 Nisan 1905) tarihli vesika. BOA, İ. HUS., 128/1323.S-009.

²¹⁷ BOA, DH. MKT., 718/11, Vesika 29.

²¹⁸ BOA, DH. MKT., 718/11, Vesika 41.

Resim 1: Etüv Makinesi²¹⁹

Pülverizatörler

Etüv makinesi ile beraber “formikeli pülverizatör” (bir başka yerde “formüllü pülverizatör”²²⁰) adlı bir makine de hastalıkla mücadelede kullanılmaktadır. Her ikisinin fiyatı toplam 5836 frank olarak tespit edilmiştir²²¹. Vilayetlerden talep edilen makine ve pülverizatörler Şehremaneti bünyesinde bulunuyorsa buradan karşılanmış, mevcut içerisinde yok ise yurtdışındaki (Paris vs.) ilgili fabrikaların Der-saadet vekilleri aracılığı ile temin edilmiştir²²². Bununla beraber pülverizatörlerin Şehremaneti’nde “müteaddid” miktarda bulunması nedeniyle genelde buradan gönderilmesi sağlanmıştır. İstanbul’da bulunan pülverizatörlerin “Paşa Tebhirhanesinde” bulunduğu ve İstanbul’dan vilayetlere gönderilirken “Paşa Tebhirhanesindeki mevcuddan” alınarak, Şehremaneti’ne bağlı “Devair-i Belediye Hey’et-i Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği marifetiyle” gönderildiği anlaşılmaktadır²²³.

Tebhir makineleri gibi pülverizatör bedellerinin de hastalığın meydana geldiği yerlerin idareleri tarafından karşılanması sağlanmaya çalışılmıştır²²⁴.

²¹⁹ İ.Ü. Nadir Eserler Kitaplığı Albümleri, *Album*, 90870/10’dan naklen verilmiştir. Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, s. 65.

²²⁰ BOA, DH. MKT., 718/11, Vesika 12.

²²¹ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

²²² BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 16.

²²³ İstanbul’da bulunan pülverizatörlerin İstanbul’dan vilayetlere gönderilirken Şehremaneti’ne bağlı “Devair-i Belediye Hey’et-i Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği marifetiyle” gönderildiği anlaşılmaktadır. Konya örneği için bakınız: BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 13-15.

²²⁴ İran taraflarını etkisi altına almış olan koleranın Musul vilayetinde bulunan Kerkük ve Süleymaniye havalisine yayılmasını engellemek için 10 adet pülverizatör ile “ecza-yı tıbbiye”nin İskenderun’da

Bununla beraber pülverizatör bedellerinin vilayetler tarafından karşılanması konusunda vilayetlerin isteksiz davranması merkezin ödeme konusunda, “devâir-i belediye”lerin “mecbur tutulması” hususunda çalışma başlatmasına neden olmuştur (29 M 1318/29 Mayıs 1900)²²⁵.

g. Difteri Serumı Üretilmesi

Telkikhane ve Bakteriyolojihane'nin Kurulması

1904 tarihli bir belgede aşı tüpü ve kuşpalazı serumunun Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane İdaresi altında bulunan Telkikhane ve Bakteriyolojihane-i şahanede üretildiği (imal ve istihzâr) ifade edilmektedir (8 Nisan 1904/22 M 1322)²²⁶. Bu çerçevede telkikhane ve bakteriyolojihane'nin difteri serumu üretimi için önemli birimler olduğu anlaşılmaktadır.

“Bir devlet müessesesi olan aşı evi (telkikhane)” 1892 yılında Hüseyin Remzi Bey tarafından kurulmuştur. Kurumun, İstanbul'dan sonra Mekke, Basra, Şam, San'a, Bağdat, Musul, Erzincan, Sivas ve Manastır şehirlerinde de şubeleri açılmıştır. Telkikhane'nin açılmasıyla daha önceleri ithal edilmekte olan aşılarda burada hazırlanmaya başlamıştır²²⁷.

1893'te çıkan kolera salgını üzerine II. Abdülhamit salgına karşı ne tür tedbirler alınabileceğini Pasteur'a sormuş ve Paris'ten Dr. Andre Chantemesse hastalıkla mücadelede yol göstermek için Türkiye'ye gönderilmiş, Chantemesse'nin görüşleri doğrultusunda Demirkapı'daki Tıbbiyenin bahçesine ahşap bir bina yapılmış ve

---

teslim edilmek şartıyla 10.600 kuruşa mubayaa edilebileceği belirtilmiştir. İlgili makine ve ecza bedellerinin “mahall-i beledi varıdatından” karşılandığı görülmektedir (6 Safer 1323/12 Nisan 1905). BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 52, 56, 57.

²²⁵ Kosova vilayeti örneği için bakınız. BOA, DH. MKT, 2351/124, Vesika 1-2.

²²⁶ BOA, DH. MKT, 839/46, Vesika 1-2.

²²⁷ Sarıyıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, s. 320./ Hastalıkla mücadele cumhuriyet döneminde Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün kurulmasıyla daha da etkili bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Cumhuriyetin ilanıdan sonra 1925'te kurulması planlanan merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü, İstanbul ve Sivas'taki bakteriyolojihaneler ile Ankara'daki Kimyane'nin birleşmesiyle ancak 17 Mayıs 1928'de kurulabilmiştir. 1930'da 1593 sayılı “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu” ile bulaşıcı hastalıklarla mücadelede, üretilmesi veya ithal edilmesi planlanan aşılarda (serum) genel koşullarının saptanmasında ve denetlenmelerinde standartlaşmaya yönelik tedbirler alınmıştır. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun ikinci bölümünde “sari ve salgın hastalıklarla mücadele” çerçevesinde çiçek, cüzzam, difteri (kuşpalazı), dizanteri, felc-i tıfı (çocuk felci) humma-yı racia, karahumma, lekeli humma, Malta humması, kızamık, kolera, kuduz, loğusa humması (humma-yı nifâsi), ruam, şarbon, sarî beyin humması, sıtma, trahom, uyku hastalığı, veba, verem ve zührevi hastalıklarla mücadeleye yer verilmiştir. Neşe Özden, “Dr. Refik Saydam'ın Türk Sağlık Politikaları Üzerindeki Etkisi (1923-1937)”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 3, Ed. Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2005, s.1507-1508./ Hıfzıssıhha Enstitüsü Haziran 1954'te kapatılarak yerine Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü kurulmuştur. Sarıyıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, s. 320.

burada da Bakteriyolojihane çalışmaya başlamıştır²²⁸. Bakteriyoloji laboratuvarının kurulmasında büyük katkıları olan Dr. Nicole²²⁹ buraya müdür tayin edilmiştir. Açılışından iki yıl sonra 1895'te binanın difteri serumu hazırlanması için yetersiz olduğu belirtilmiş ve bakteriyolojihane Nişantaşı/ Çiftebakkallar'da bir konağa taşınmıştır²³⁰.

Kuşpalazı Serumunun Üretilmeye Başlanması

Temel savaş yöntemi aşılama olan²³¹ ve kaynaklarda “Ramon” aşısı olarak da adlandırılan²³², difteri hastalığına yönelik aşının ilk nüvesi 19. yüzyıl sonlarında bulunmuştur. Emile Roux, geliştirdiği difteri serumunu, 1894'te Budapeşte'de toplanan Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi'nde tanıtarak, serumun tedavide başarı ile kullanıldığını açıklamıştır²³³. Kongre üyeleriyle İstanbul'a gelen A. Chantemess (belgelerdeki ifadesiyle “Doktor Mösyö Şantemis”²³⁴), bu serumdan bir kutu getirerek II. Abdülhamit'e takdim etmiştir. Böylece difteri serumu bilim dünyasına tanıtıldıktan sadece birkaç gün sonra İstanbul'a da gelmiştir. Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadeleye büyük önem veren II. Abdülhamit, Chantemess ile yaptığı görüşmeden sonra bu serumun Bakteriyolojihane-i Şahane'de üretilmesini istemiştir²³⁵. Bu çerçevede kuşpalazı hastalığına karşı Doktor Ro tarafından icat (ihтира) edilen bu ilaçla ilgili olarak işinin ehli doktorlardan (huzzak ve mehère-i etibba)

²²⁸ Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s.1336.

²²⁹ 1312 tarihli bir belgede difteri konusunda eğitim almak için yurtdışına gönderilecek kişilerle ilgili yapılan bir yazışmada Dr. Nicole “tesis eylediğim Bakteriyoloji laboratuvarı” ifadesini kullanmıştır (8 Ca 1312/7 Kasım 1894). BOA, Y.EE., 49/11, Vesika 1-3.

²³⁰ Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s.1336.

²³¹ Nusret H. Fişek, *Halk Sağlığına Giriş*, Hacettepe Üniversitesi Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayını, Ankara 1983, s. 182.

²³² Kaynakta difteri serumu ve aşısı arasındaki ayrım ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Mesela serumun 2-3 haftada tesirini kaybettiği, aşının ise böyle olmadığı ve etkisinin uzun olduğu ayrıca hem hastayı hem de çevresindekileri hastalığın felaketli sonuçlarından koruyacağı ifade edilmiştir. Pastör müessesesinde “Ramon” yıllarca yapmış olduğu çalışmalar neticesinde bu aşığı bulmuştur. Mahmud Sadık, “Fenni Musahabe-Tıpta Terakkiye Bir Misal/Kuşpalazı Aşısı”, *Servet-i Fünûn*, c.63, Yıl: 36, sy.1641-167, 26 Kanunusani 1928, s. 166-167.

²³³ Roux, kongrede kendi buluşu olan difteri serumunu tanıtmış ve difterinin profilaksisi, tedavisi ve bulaşıcılığı konusunda Fransız heyetinin genel raporunu okumuştur. Roux yaptığı konuşmada 1891 yılından beri meslektaşları olan Martin ve Chaillov ile birlikte, difterinin antitoksik serum ile tedavisi üzerinde çalıştıklarını, bulgularının Behring, Ehrlich, Boer, Kossel ve Wassermann'ın bu konudaki çalışmalarını onaylayıcı nitelikte olduğunu ifade etmiştir. Antidifterik serumunu tedavi amacıyla insanlara uyguladıklarında Hasta Çocuklar Hastahanesi'nde 1 Şubat-24 Temmuz 1894 tarihleri arasında 448 difterili çocuktan 109'unun öldüğünü (% 24,33), 1890 ile 1894 yılları arasında ise 3971 difterili çocuktan % 51,71'inin öldüğünü açıklamış ve ölüm oranları arasındaki farkın antidifterik serum ile tedavi sonunda elde edildiğini bildirmiştir. Nuran Yıldırım ve Suzan Bozkurt, “VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresinin (1894) Tıp Tarihimizdeki Yeri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993*, Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 82-83.

²³⁴ BOA, İ.HUS., 31/1312/CA074.

²³⁵ Yıldırım, “Salgınlar”, s. 424.

meydana gelen ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de kurulan özel bir komisyon (komisyon-u mahsus) tarafından inceleme yapılarak bir rapor hazırlanması istenmiştir. Yapılan ön incelemede bir kutu ilacın bir veya en fazla iki hastaya yetecek miktarda olduğu, ilacın komisyon tarafından birçok hastada kullanılmadan önce, şimdilik her hafta posta ile 50 şişe miktarının Paris’ten getirilmesi ve komisyonun kontrolü altında kurulacak en az 20 yataklık bir yerin tahsis edilerek, burada yapılacak uygulama neticesinde ilacın kuşpalazına kesin çare (deva-yı katî) olup olmadığı konusunda tespit yapılması düşünülmüştür. Tophane-i Amire Müşiriyeti ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti tarafından saraya arz edilen bu teklif padişah tarafından da uygun görülmüş ve 20 yataklık bir difteri hastanesi kurulması, Paris’ten her hafta 50 şişe ilaç getirilmesi ve yapılacak uygulamanın olumlu netice verip vermediği konusunda bir an önce sarayın bilgilendirilmesi konusunda çalışma başlatılmıştır (20 Ca 1312/19 Kasım 1894)²³⁶. Bakteriyojihane-i Şahane Müdürü Dr. Nicole de, Kasım 1894’te serumun hazırlanışını öğrenmek üzere Paris’e gönderilmiştir²³⁷.

Konu ile ilgili 1895 tarihli bir belgede, “Der-saadet’ce i’malı muktezâyi irade-i seniyye-i hazreti hilafetpenâhiden olan kuşpalazı serumunun istihzarat-ı rehini hitam olub tevziine mübaşeret olunacağı(ın)...” ifade edilmesi²³⁸ difteri serumunun 1895 tarihinde artık Osmanlı topraklarında da imal edilmeye başladığı ve hastalık mahallerine gönderileceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda Bakteriyojihane-i Şahane’de 4 Aralık 1895’ten itibaren yerli difteri serumu üretilmeye başlamış²³⁹ ve Dr. Nicole serumu adı verilen yerli difteri serumundan, Ocak 1899-Kasım 1900 arasında imparatorluğun çeşitli yörelerine 3750 şişe gönderilmiştir. Bu Osmanlı Devleti’nde kullanılan ilk bağışık serumdur²⁴⁰. Hastalıkla ilgili tutulan istatistikler serumun önemli ölçüde faydalı olduğunu ortaya koymaktadır. Mesela Şişli Etfal Hastanesi’nin dâhiliye tabibi ve bakteriyolog Bnb. Ömer Fuad Bey 21 Nisan 1900-15 Ağustos 1901 tarihleri arasında serum tedavisi uygulanan 75 difteri vakasında bir ölüm, 18 krup vakasında ise 6 ölüm meydana geldiğini ve hastaların çoğunun şifa bulunduğunu gösteren bir istatistik hazırlamıştır²⁴¹.

²³⁶ BOA, İ.HUS., 31/1312/CA074.

²³⁷ Yıldırım, “Salgınlar”, s. 424./ Difteri serumunun kâşifi ise ilk Nobel Tıp Ödülü sahibi olan ve Hamidiye Etfal Hastanesi’ne de ziyaretlerde bulunan (16 Nisan 1907) Prof. Dr. E. A. Von Behring’tir. Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, s. 95-96.

²³⁸ Bakınız 2 C 1313(20 Kasım 1895) tarihli vesika. BOA, Y.MTV., 132/32.

²³⁹ Yıldırım, “Salgınlar”, s. 424.

²⁴⁰ 14 Temmuz 1913’ten önce Bakteriyojihane’de insan hastalıklarına karşı sadece difteri serumu hazırlanmıştır. Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s.1336.

²⁴¹ Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, s. 60-61./ Difteri hastalığı mütareke ve işgal yıllarında da can almaya devam etmiştir. Bu dönemde aşı çalışmalarına daha fazla hız ve-

Difteri Serumı Şıngası

Difteri serumu şıngasının uzun süre dışarıdan sipariş edildiği anlaşılmaktadır. Mesela 1909 yılına ait bir belgede difteri serumunu zerk etmek için kullanılan şınganın “Ma’di Nikola modeli” olduğu ve bu modelin “Paris’de Mösyö Simâlik Fabrikası”ndan sipariş edildiği ifade edilmektedir(2 B 1327/20 Temmuz 1909)²⁴². Serum ve şınga talepleri incelendiğinde aralarında nicel olarak ters bir orantı mevcut olduğu ve şınga sayısının serum sayısına göre az olduğu dikkat çekmektedir²⁴³. Nitekim belgelerden, 100 adet seruma bir adet şınga verildiği anlaşılmaktadır. Mesela Eğin kazasına tabi Zemâre köyünde meydana gelen difteri salgınına karşı buradaki hasta fakir çocuklar için kullanılmak üzere 250 şişe serum, 2 adet şınga talep edilmişse de hastalığın daha az yayılmış olmasına (killetine) nazaran 100 şişe serum, 1 adet şınga gönderilmiştir (11 M 1327/2 Şubat 1909)²⁴⁴.

Serum ve Aşı Tüplerinin Dağıtımında Uygulanan Prosedür

Taşradan istenen serum talepleri heyet-i sıhhiye müfettişi umumiliği ve Me-katib-i Askeriye-i Şahane Nezareti arasında yapılan yazışmalar neticesinde İstanbul’da bulunan Bakteriyojihane-i Şahane’den temin edilerek²⁴⁵, Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti tarafından gönderilmiştir (10 Nisan 1324/23 Nisan 1908)²⁴⁶. Tüp ve serumlar doğrudan doğruya Tıbbiye Nezareti’nden istenilmesi gerekirken²⁴⁷ bazı yerler tarafından usule aykırı olarak tüp ve serumların doğrudan doğruya Telkikhane ve Bakteriyojihane-i şahaneden istendiği görülmektedir. Bu durum “tüp ve serumun hem sevk ve irsalinde te’hirâtı ve hem de muamelatında teşvîşâtı mu’ceb olmakda ...”dır. Kurallar çerçevesinde talepte bulunulması konusunda tophane-i amire müşiri ve umum mekâtib-i askeriye-i şahane nazırı tarafından

rilmiştir. 1918 tarihli Anadolu Gazetesi’nin haberine göre Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi tarafından İzmir Sıhhiye Müdüriyetine “15 apol difteri serumu” gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu yıllardaki gazetelerde 1918 yılına ait birkaç vefat haberiyle birlikte 1335’te Karşıyaka’da 1, Menemen’de 2, İzmir’de 5 vaka ve 2 ölüm, 1336’da Karşıyaka’da 1, İzmir’de 2 vaka ve 3 ölüm olayı, 1338’de ise 5 difteri vakasına rastlanmıştır. Tantai, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir’de Etkili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)”, s. 51.

²⁴² BOA, DH. MKT.,2881/17, Vesika 1-2.

²⁴³ BOA, DH. MKT., 2429/39.

²⁴⁴ BOA, DH. MKT, 2727/98, Vesika 1-2./ BOA, DH. MKT.,1109/53, Vesika 2./ BOA, DH. MKT., 1096/11, Vesika 1-4.

²⁴⁵ İskenderun kazası kaymakamlığına istenen 25 şişe serum için uygulanan prosedüre bakınız (24 Ks 1323/6 Şubat 1908). BOA, Zabtîye Evrakı (ZB.) 56/54.

²⁴⁶ “Belediye Eczanesi’nde bulundurulmak üzere” İskenderun kazasından 25 şişe difteri serumu talep edilince, talep edilen serumlar Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti tarafından gönderilmiştir. BOA, ZB., 488/101.

²⁴⁷ Baalbek kazasında zuhur eden kuşpalazı hastalığıyla mücadele için gerekli serumların gönderilmesi için Suriye vilayeti tarafından yapılan talep doğrudan Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’ne iletilmiştir (15 Ca 1317/21 Eylül 1899). BOA, DH. MKT., 2249/14.

Dâhiliye Nezareti'nden talepte bulunulmuş ve durumun vilayet ve livalar başta olmak üzere ilgili bütün birimlere bir tamim hazırlanarak (tamamen) tebliğ edilmesi istenmiştir. Tüp ve serumların doğrudan Tıbbiye Nezareti'nden istenmesi, doğal olarak malzemelerin vaktinde ulaşmasına da imkan sağlamıştır (...bi-t'tabi' vakt ve zamanıyla ve sür'atı mümkün ile....) (22 M 1322/8 Nisan 1904)²⁴⁸.

Uygulanan prosedür çerçevesinde Bakteriyojihaneye müdüriyetinin de, serum talebi konusunda taşradan gelen doğrudan talep telgraflarını dikkate almadığı görülmektedir. Nitekim Bakteriyojihaneye'ye kuşpalazı serumuna şiddetle ihtiyaç olması gerekçesiyle 50 şişe serum gönderilmesi için bir hafta içinde 3 defa telgraf çekildiği halde müdürlüğün talebi dikkate almadığı görülmektedir. Bu tür durumlarda vilayet sıhhiye müfettişleri devreye girerek Dâhiliye Nezareti kanalıyla Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nin taleplerinin yerine getirilmesini sağlamışlardır (7 Z 1326/31 Aralık 1908)²⁴⁹.

Daha sonraları, Bakteriyojihaneye müdürü Mösyö Remenikır tarafından difteri serumlarının, talebi, gönderilmesi ve değiştirilmesi gibi muhtelif hususlarda muhtemel kargaşayı önlemek için bir takrir hazırlanmış ve bu hususlarda Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye riyasetinin sorumlu olması sağlanmıştır. Bu nedenle taşradan gelen serum taleplerinin bu riyasete yazılması (muhabere) ve üzerinden bir sene geçmeden serum değiştirme taleplerinin dikkate alınmayacağı ile ilgili olarak bütün vilayetlere de (elviye-i gayrı mülhakata) bilgi verilmiştir (14 Z 1327/27 Aralık 1909)²⁵⁰.

İhtiyaç duyulan serum ve şırıngalar bölgedeki muhtelif yetkililer tarafından talep edilmekle beraber Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti, her birimin talebini de yerine getirmemiş, serum ve şırınga talebinin sadece mahalli hükümet yetkilileri (hükümet-i mahalliye, vilayet yetkilileri) tarafından yapılmasını zorunlu tutmuştur²⁵¹.

²⁴⁸ BOA, DH. MKT, 839/46, Vesika 1-2./Ayrıca bakınız 22-23 M 1322 (8-9 Nisan 1904) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2603/95, Vesika 1-2./Serumların Bakteriyojihaneye'den gönderilmesi ile ilgili olarak bakınız: BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 3./ Bakteriyojihaneye müdürlüğünden Suriye Vilayeti'ne 10 şişe serum gönderilmesi ile ilgili bakınız (13 B 1317/17 Kasım 1899). BOA, DH. MKT, 2272/20./ Bakınız 3 C 1317 (9 Ekim 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2255/24.

²⁴⁹ Ankara Vali vekili Defterdar Zihni'nin Dâhiliye Nezareti'ne yaptığı talep için bakınız. BOA, DH. MKT, 2698/32, Vesika 1-2.

²⁵⁰ BOA, DH. MUİ, 49-1/2, Vesika 1-2.

²⁵¹ Mesela Mamuratü'l-aziz vilayeti dâhilinde bulunan Eğin kazasına tabi Zemâre köyünde meydana gelen difteri salgını nedeniyle Ermeni Patrikhanesi doğrudan Bakteriyojihaneye müdürlüğüne başvurarak serum ve şırınga talebinde bulunmuşsa da bu talep dikkate alınmamıştır (11 M 1327/2 Şubat 1909). BOA, DH. MKT, 2727/98, Vesika 1-2.

Serumların Muhafazası ve Tazeliğini Koruma Süresi

Bakteriyolojihane’de hazırlanan serumların üretim tarihinden itibaren bir yıl boyunca tazeliğini koruduğu tespit edilmiştir. Konu ile ilgili bir vesikada “tarih-i istihzarından itibaren bir seneye kadar havass-ı şifâyesini muhafaza edeceği taraf-ı ali asafânelerinden iş’ar buyrulduğu...” ifade edilmiştir (21 B 1316/5 Aralık 1898)²⁵². Taşraya gönderilen serum vs. diğer ilaçların genelde belediyeler içerisinde birer eczahane kurularak buralarda muhafaza edildiği görülmektedir²⁵³. Bununla beraber vilayetlerin çoğunda özellikle kış mevsimlerinde hastalığın olası artma ihtimaline karşı merkezden serum talep edilerek²⁵⁴ “ihtiyaten” serum bulundurulması, serumların fenni usuller çerçevesinde muhafaza edilememesi ve süresi içerisinde kullanılmamasından dolayı bozulma riski ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir (1 B 1317/5 Kasım 1899)²⁵⁵. Bu çerçevede hastalık mahallerinden talep edilen şırınga ve serumlar, zaman aşımına uğramaması (özellikle serumlar) için, belediye tabipleri tarafından yapılan tetkikler neticesinde gerçek ihtiyaçlar tespit edilerek²⁵⁶ dengeli bir şekilde²⁵⁷ ve parça parça (ceste ceste) karşılanmıştır. İhtiyaç kalmadığı takdirde serumların bozulmadan iadesi konusunda da hassas davranılması konusunda çalışma başlatılmış²⁵⁸ ve vilayetlere gönderilen serumlardan artakalanlar belirli bir süre bekletilmiş ve daha sonra merkezi hükümet adına Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti ile irtibata geçilerek değiştirilmiştir (25 S 1327/18 Mart 1909)²⁵⁹. Bu bağlamda serumların tazeliğini koruması amacıyla vilayetlerce ihtiyaç duyulan

²⁵² BOA, DH. MKT, 2144/3.

²⁵³ Bakınız 5 Şu 1323 (18 Şubat 1908) tarihli vesika. BOA, ZB. 348/117.

²⁵⁴ Nitekim belediyelerin özellikle kış mevsiminde hastalığın olası artma ihtimaline karşı merkezden serum talep ettikleri ve bu nedenle belediye eczanelerinde bulunan serumların önemli bir kısmının eskimiş olduğu anlaşılmaktadır. İskenderun Belediye eczahanesine taze kuşpalazı serumu gönderilmesi talebi için bakınız 5 Şu 1323 (18 Şubat 1908) tarihli vesika. BOA, ZB. 348/117.

²⁵⁵ İlgili belgede şu ifade geçmektedir: “vilâyât-ı şâhânenin ekserinde ihtiyaten bulundurulan serumların usul-ü fenniyesi dairesinde muhafaza...” BOA, DH. MKT, 2265/120.

²⁵⁶ Mesela Ohri’de meydana gelen hastalıkta, başlangıçta 10 şişe kuşpalazı serumu gönderilmiş daha sonra 10 şişe daha gönderilmiştir (26 N 1321/16 Aralık 1903). BOA, TFR.L.MN., 28/2774, Vesika 1-8.

²⁵⁷ Bakınız 11 M 1327 (2 Şubat 1909) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2727/98, Vesika 1-2./ Mesela Van vilayeti tarafından gönderilen telgrafnamede bölgede Kuşpalazı hastalığının devam ettiği ifade edilerek “100 kadar serum daha” gönderilmesi talep edilmiştir (25 C 1324/16 Ağustos 1906). BOA, DH. MKT., 1109/53, Vesika 2./ Bir diğer bir belgede Van’da kuşpalazı ile mücadele için “şimdilik 30 adet serumun sürat (ile) irsali”nin yapıldığı belirtilmektedir (10 Ca 1324/2 Temmuz 1906). BOA, DH. MKT., 1096/11, Vesika 1-4.

²⁵⁸ Ohri’de meydana gelen hastalıkta başlangıçta 10 şişe kuşpalazı serumu gönderilmiş daha sonra 10 şişe daha gönderilmiştir (26 N 1321/16 Aralık 1903). BOA, TFR.L.MN., 28/2774, Vesika 1-8.

²⁵⁹ Leskovik’e gönderilmiş olan dokuz şişe difteri serumundan bir şişe sarf edilmiş, geriye kalan sekiz şişenin yerine tazelerinin gönderilmesi için Yanya vilayetince talepte bulunulmuştur. BOA, DH. MKT., 2771/6.

serumların üç ayda bir hazırlanması²⁶⁰ veya “altı ayda bir kere tecdid olun (ması)...” sağlanmış²⁶¹ ve üzerinden bir sene geçmeden serum değiştirme talepleri dikkate alınmamıştır (14 Z 1327/27 Aralık 1909)²⁶². Mesela Van vilayeti merkezi eczanesine sarf edilmek üzere “dört defada 230 adet serum” gönderilmiştir. Bunlardan 101 (bir diğer belgede 100) adedi sarf edilmiş, geriye kalan 129 adedi sarf edilemeyip “bozulmak ihtimaline binaen Bakteriyojihaneye iade” edilmeye karar verilmiştir. 230 adet dışında bölgeden 140 adet daha istendiği görülmektedir. Ancak hastalık bertaraf edilince vilayet yöneticileri harekete geçerek istenen “140 adedi henüz (bölgeye) vurûd etmemiş olduğundan (serumlar) nerede kalmış (bulunuyor) ise buldurulması” için ilgili kişilere yazılı olarak bildirilmesini istemişlerdir (7 Ş 1324/20 Şubat 1909)²⁶³. Yine Baalbek'te kuşpalazı hastalığı çıkması üzerine birçok tahaffuz tedbiri alınmış ve hastalığın sirayeti engellenmiştir. Bununla beraber merkez vilayet Suriye'de ve Beyrut'ta serum bulunmadığından her 15 günde bir defa onar şişe serum gönderilmesi talep edilmişse de²⁶⁴ hastalığın artması nedeniyle istenen serum miktarı daha sonra 24 şişeye çıkarılmıştır (17 C 1317/23 Ekim 1899)²⁶⁵. Yanya vilayeti tarafından kuşpalazı illetine karşı 150 şişe kuşpalazı serumu istenmesine rağmen merkez sadece 100 şişe göndermiştir (4 M 1331/14 Aralık 1912)²⁶⁶. Yine Adana vilayetinde meydana gelen salgında bölgeden 300 adet serum ve şırıngası talebinde bulunulmuşsa da merkezi yetkililer başlangıçta 40, daha sonra 110 serum göndermiş geri kalanların da “ceste ceste” gönderileceğini bildirmiştir (2 B 1327/20 Temmuz 1909)²⁶⁷. Şeceste (Manastır) kasabasında çocuklarda (etfal) şiddetli bir şekilde kuşpalazı hastalığı görüldüğünde bölgeye “20 şişe serum” gönderilerek hastalık tedavi edilmeye çalışılmıştır (11 R 1316/29 Ağustos 1898)²⁶⁸.

²⁶⁰ İlgili belgede “esmân-ı mahallerin devâir-i belediyesinden istihsal kılınmak üzere her vilayet için lüzum olan serumun üç ayda bir istihzarıyla...” ifadesi kullanılmaktadır (7 Ş 1324/20 Şubat 1909). BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 4.

²⁶¹ Taşraya gönderilen 10 şişe serum ve 2 adet şırınga bedeli ile ilgili olarak bakınız 21 B 1316 (5 Aralık 1898) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2144/3.

²⁶² BOA, DH. MUI, 49-1/2, Vesika 1-2.

²⁶³ BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 2,7, 8.

²⁶⁴ Bakınız 1 B 1317 (5 Kasım 1899) tarihli vesika. Talep için 6 Eylül 1315 (18 Eylül 1899) tarihinde bir telgraf gönderilmiştir. Telgrafa, 2 Teşrin-i evvel 1315 (14 Ekim 1899) tarihli telgrafla cevap verilmiştir. BOA, DH. MKT, 2265/120./ Ayrıca bakınız 17 C 1317 (23 Ekim 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2260/47./ BOA, DH. MKT, 2249/14.

²⁶⁵ BOA, DH. MKT, 2260/47.

²⁶⁶ BOA, Dâhiliye İdari Kısım Belgeleri (DH. İD.), 55/84, Vesika 1-2.

²⁶⁷ Adana hadisesinden dolayı Adana merkez ve havalisinde kimsesiz (bikes) kalmış ve difteri hastalığına yakalanmış olan bazı yetim çocukların tedavisinde kullanılmak üzere serum talep edilmiştir. BOA, DH. MKT, 2881/17, Vesika 1-2./ Bir başka vesikada Suriye'de difteri hastalığı ortadan kaldırıldığından gerek görülmedikçe serum gönderilmemesi istenmiştir (5 L 1317/6 Şubat 1900). BOA, DH. MKT, 2301/40.

²⁶⁸ BOA, DH. MKT, 2097/90.

Yine Van vilayetine 370 şişe serumdan ilkönce 140 şişe gönderilmiş, daha sonra 230, 101 ve 50 adet serum gönderilerek mümkün olduğunca serumların dengeli bir şekilde dağıtılması sağlanmıştır (7 Ş 1324/20 Şubat 1909)²⁶⁹.

Bütün bu iyi niyetli uygulamalara rağmen muhtemelen organizasyonlardaki eksiklikler nedeniyle de vilayetlerin serum ve şırınga ihtiyaçlarının zamanında ve tam olarak karşılanamadığı görülmektedir. Mesela Kosova vilayeti örneğinde olduğu gibi bazı vilayetlere difteri serumu gönderilmekle beraber şırınga olmaması nedeniyle hastalıkla mücadele istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Hastalıkla mücadelede daha hızlı hareket edebilmek için özellikle belediye tabibi bulunan yerlerde difteri serumu ve şırıngası bulundurulması sağlanmaya çalışılmıştır (15 Ca 1316/1 Ekim 1898)²⁷⁰.

Serumların Hastalık Mahallerine Ulaştırılması

Hastalık çıkan mahallere gönderilen pülverizatör²⁷¹, serum, tüp ve şırıngalar postahane kanalıyla gönderilmiştir. Öneme binaen serum vs. malzemelerin postahanesinin “mühimme kısmına” teslim edildiği²⁷² ve serumların yolda kırılması için özel bir kutu içine²⁷³ konduğu görülmektedir. Kaza merkezinden köylere gönderilen malzemelerin ise askeri birlikler vasıtasıyla ulaştırıldığı görülmektedir. Mesela Ohri'ye bağlı bazı köylerde çıkan kuşpalazı için ihtiyaç duyulan serumlar Selanik'ten özel bir süvari birliğine (süvari-yi mahsus) teslim edilerek gönderilmiştir (26 N 1321/16 Aralık 1903)²⁷⁴.

Serumların kargo bedelleri serumun gönderildiği vilayet tarafından ödenmiştir. Bu konuda Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye riyaseti takipçi olmuştur. Mesela 1330'lu yıllarda taşraya gönderilen bazı difteri serumlarının “derrâce (bir çeşit araba) tarikiyle” Avusturya Postahanesi'ne teslim edilerek gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede 100 şişe kuşpalazı serumu, Yanya vilayetine 1000 kuruşa gönderilmiştir (4 M 1331/14 Aralık 1912)²⁷⁵.

²⁶⁹ BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 1, 3, 5, 6, 7, 8.

²⁷⁰ İlgili belgede “.... talep edilen serumlar gönderilmekte ise de serum şırıngalarının vaktiyle irsal olunamamasından naşi mezkur serumlar istimal edilemeyerek....” ifadesi geçmektedir. BOA, DH. MKT., 2112/34.

²⁷¹ Mesela Manastır vilayeti Kozana kasabasında difteri hastalığı zuhur ettiği beyanıyla bir adet pülverizatör satın alınarak posta ile gönderilmiştir. Konu ile ilgili olarak Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezareti ile diyaloga geçilmiştir (22 Ş 1316/5 Ocak 1899). BOA, DH. MKT, 2156/130.

²⁷² Yemen'e gönderilen kuşpalazı şırınga ve serum bedeli talebi için bakınız (5 L 1317/6 Şubat 1900). BOA, DH. MKT., 2301/39./ Van vilayeti örneği için bakınız (10 Ca 1324/2 Temmuz 1906). BOA, DH. MKT., 1096/11, Vesika 1-4.

²⁷³ Baalbek'e gönderilen 10 şişe serum için bakınız (1 B 1317/5 Kasım 1899). BOA, DH. MKT, 2265/120.

²⁷⁴ Selanik'ten celp edilen 15 şişe difteri serumunun Ohri'ye yetiştirilmek üzere süvari-yi mahsusaya teslim edildiğine dair yapılan yazışmalara bakınız: BOA, TFR.I.MN., 28/2774, Vesika 3, 8.

²⁷⁵ BOA, DH. İD., 55/84, Vesika 1-2.

Serum Bedellerinin Karşılanması

Hastalıkla mücadele için muhtelif alet edevat ve ilaç bulundurmak gerekmişse de gerekli hassasiyet her zaman başkent İstanbul’da bile gösterilememiştir. Nitekim Şehremaneti’nin ilgili dairelerinde bile taze serum ve ameliyat için gerekli alet ve diğer levazımat bulundurmak gerekli olduğu halde bunların her zaman hazırda mevcut olmadığı bu nedenle de hastalıkla etkili mücadele edilemediği görülmektedir. Konuyla ilgili olarak 1910’da Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Riyaseti takipçi olmuştur (14 M 1328/26 Ocak 1910)²⁷⁶. Her şeye rağmen Der-saadet, taşra, mülkiye ve askeriye daireleri (devair-i mülkiye ve askeriye), askeri kıtalar (kıtaat-ı askeriye), vilayet ve livalar (vilâyât ve elviye-i şahane) ile kaza ve nahiyelerden gelen aşı tüpü ve serum taleplerini mümkün olduğunca karşılamaya çalışmıştır. Aşı tüpü “saye-i ‘inâyetvâye-i cenâb-ı padişahi..” olarak meccanen karşılandığı halde serum ve şırınganın “ber mucabi nizam ve talimât” gereğince parası ödenmek şartıyla gönderimi sağlanmıştır (22 M 1322/8 Nisan 1904)²⁷⁷.

Vilayetler tarafından istenen serum ve şırıngalar, genelde bedelleri karşılığında gönderilmekle beraber sosyal devlet olma özelliğinin bir neticesi olarak bazı durumlarda özellikle fakir ve yetim çocuklarda meydana gelen hastalıklarda “meccanen” gönderilmiştir (2 B 1327/20 Temmuz 1909)²⁷⁸. Ancak şırınga bedellerinin “hiçbir mahallede meccanen i’ta edilmemekte olduğu” ve şırınga bedellerinin mutlak hastalık mahalli tarafından, bir şekilde, ödendiği dikkat çekmektedir. Serum ve şırınga bedelleri ve ödenmesi gibi hususlarda, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezaretî, Bakteriyojihaneye müdürlüğünün görüşleri doğrultusunda hareket etmiştir (2 B 1327/20 Temmuz 1909)²⁷⁹. Belediyelerin ilaç bedellerini sadece maddi durumu iyi olanlardan tahsil ettiği, fakir olan kişilerin yerine ise belediyenin karşıladığı görülmektedir (7 Ra 1328/19 Mart 1910)²⁸⁰.

Taşraya gönderilen serumların “altı ayda bir kere tecdid olun (duğu)...” ve serum bedelinin (esman) serumlar gönderildikten sonra ödendiği görülmektedir (21 B 1316/5 Aralık 1898)²⁸¹. Bununla beraber vilayetlere gönderilen serum ve şırınga bedellerinin her zaman vaktinde ödenmediği bu nedenle de merkezi hükümet

²⁷⁶ İlgili tarihte Der-saadet’te difteri hastalığının arttığı ve hastalığa yakalanan bazı kişilerin vefat ettiğinden bahsedilmiştir. BOA, DH. MUİ, 58/32, Vesika 1-2.

²⁷⁷ BOA, DH. MKT., 839/46, Vesika 1-2.

²⁷⁸ BOA, DH. MKT.,2881/17, Vesika 1-2.

²⁷⁹ BOA, DH. MKT.,2881/17, Vesika 1-2.

²⁸⁰ BOA, DH. MUİ, 70-2/6, Vesika 1-4.

²⁸¹ Taşraya gönderilen 10 şişe serum ve 2 adet şırınga bedeli ile ilgili olarak bakınız. BOA, DH. MKT, 2144/3.

adına Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nin zaman zaman vilayetleri uyardığı anlaşılmaktadır (5 L 1317/6 Şubat 1900)²⁸².

Serum bedelleri hastalık mahallerinde bulunan belediye dairelerinden tahsil edilmiş²⁸³ ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne gönderilmiştir²⁸⁴. İlgili bedeller, vilayet eczahanesi tarafından Bakteriyolojihane'ye gönderilip burada muhasebe tarafından kayıt altına alınmış²⁸⁵ serum bedeli olan meblağın makbuz senedi de ilgili vilayete gönderilmiştir (25 S 1327/18 Mart 1909)²⁸⁶.

1899 tarihinde 10 şişe serum için 120 kuruş²⁸⁷, 20 tüp serum için 240 kuruş²⁸⁸, 1906 tarihinde 30 şişe difteri serumu için 300 kuruş²⁸⁹, 140 şişe serum için 1400 kuruş, daha sonra gönderilen 230 şişe serum için ise “mecidi 19” kuruş hesabıyla 2185 kuruş bedel belirlenmiştir. Yine Van vilayetine gönderilen 101 adet serum için 1010 kuruş, 50 adet serum için 500 kuruş, 370 şişe için 3700 kuruş bedel hesaplanmıştır (7 Ş 1324/26 Eylül 1906)²⁹⁰. 1909 yılında ise bir şişe difteri serumu için 19 kuruş bedel belirlenmiştir (25 S 1327/18 Mart 1909)²⁹¹.

Bu çerçevede 1899 tarihinde bir şişe difteri serumu 12 kuruş iken, 1906 tarihinde 9,5-10 ve 14 kuruş, 1909 yılında ise 19 kuruştur. Serum fiyatlarının bu 10 yıllık zaman diliminde paranın değeri çerçevesinde muhtelif değerlerde olduğu görülmektedir. 1906 yılında serum bedelleri hesaplanırken “mecidi 19” kuruş hesabıyla belirlenmiştir (7 Ş 1324/26 Eylül 1906)²⁹².

²⁸² Yemen'e gönderilen kuşpalazı şırnaga ve serum bedeli talebi için bakınız. BOA, DH. MKT, 2301/39./ Suriye'de çıkan difteri hastalığı gerek vilayet merkezi gerekse vilayete dahil diğer alanlarda ortadan kaldırıldığında, vilayet tarafından hala merkeze ödenmemiş serum bedellerinin bulunduğu görülmektedir (5 L 1317/6 Şubat 1900). BOA, DH. MKT, 2301/40.

²⁸³ İlgili belgede “esmanî mahallerin devâir-i belediyesinden istihsal kılınmak üzere her vilayet için lüzum olan serumun üç ayda bir istihzarıyla...” ifadesi kullanılmaktadır (7 Ş 1324/26 Eylül 1906). BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 4.

²⁸⁴ Van vilayeti örneği için bakınız (10 Ca 1324/2 Temmuz 1906). BOA, DH. MKT, 1096/11, Vesika 1-4.

²⁸⁵ Bakınız 7 Ş 1324 (26 Eylül 1906) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 1.

²⁸⁶ Yanya vilayetine bağlı Leskovik'e gönderilmiş olan dokuz şişe difteri serumundan sarf olunan bir şişenin bedeli için yapılan işleme bakınız. BOA, DH. MKT.,2771/6.

²⁸⁷ Baalbek'e gönderilen 10 şişe serum için bakınız 1 B 1317 (5 Kasım 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2265/120.

²⁸⁸ Yemen'e gönderilen kuşpalazı şırnaga ve serum bedeli talebi için bakınız 5 L 1317 (6 Şubat 1900) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2301/39.

²⁸⁹ Van'a gönderilen serumlar için bakınız 10 Ca 1324 (2 Temmuz 1906) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 1096/11, Vesika 1, 3.

²⁹⁰ Van vilayetine gönderilen serumlar için bakınız. BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 1, 3, 5, 6, 7, 8.

²⁹¹ Yanya vilayetine bağlı Leskovik'e gönderilmiş olan dokuz şişe difteri serumundan sarf olunan bir şişenin bedelidir. BOA, DH. MKT.,2771/6.

²⁹² Van vilayetine gönderilen serumlar için bakınız. BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 1, 3, 5, 6, 7, 8.

Serumun zerkinin yapmak için kullanılan şırınganın 1 adedi ise 1900²⁹³ ve 1909 yıllarında 1 Osmanlı Lirası olarak belirlenmiştir (2 B 1327/20 Temmuz 1909)²⁹⁴.

Sonuç

Osmanlı yöneticileri 19. yüzyılda çocuk sağlığının korunması amacıyla hiçbir tedbirden kaçınmamışlardır. Karantina tedbirleri konusunda daha bilinçli hareket etmişler, kuşpalazı gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanan çocuklar için okul dışında bir karantina odası tefriş edilmesi düşüncesi bir tarafa, hasta çocukların naklinin donanımlı bir hastaneye yapılmasını da sağlamışlardır. Bu çerçevede İstanbul'da çiçek, kızamık ve kuşpalazı gibi salgın hastalığa yakalanan çocukların tedavi edildiği alanlardan birisi Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye hastanesi olmuştur.

Hastalığa Avrupa'da çare bulunmasından hemen sonra Osmanlılar da konu ile ilgili uzmanlar yetiştirerek hastalıkla mücadele yolunu tutmuşlardır. Nitekim hastalıkla mücadele konusunda Paris ve Almanya'da bir takım çalışmalar yürütülmüş, Osmanlı Devleti de Paris'e araştırmacı göndererek hastalıkla mücadele konusunda kendi elemanlarını yetiştirmeye çalışmıştır.

II. Abdülhamit'in kızı Hatice Sultan'ın küçük yaşta difteri hastalığından kaybedilmesi İstanbul'da hem difteri hem diğer çocuk hastalıkları konusunda hizmet veren çağdaş Hamidiye (Şişli) Etfal Hastanesi'nin yapılmasında etkili olmuştur.

Hastalıkla mücadelede daha etkili olmak amacıyla İstanbul'da bir de sadece difteri hastalığı ile mücadelede hizmet verdiği anlaşılan "Difteri Ameliyathanesi" kurulmuştur. Devletin ekonomik sıkıntıları nedeniyle taşrada geçici hastane kurma düşüncesi pek gerçekleştirilememiş, genelde belediyeler içerisinde kurulan eczaneler ve buralarda istihdam edilen doktorlar kanalıyla halkın sıhhi ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Bununla beraber kayıtlar sadece köylerde değil, birçok kaza merkezinde bile eczahane bulunmadığını ortaya koymaktadır. İngilizlerin Osmanlı devleti üzerindeki emelleri, taşrada (Ohri'de) difteri ile mücadele amacıyla geçici bir hastane kurmak isteyen İngiliz yardımının reddedilmesine neden olmuş gözükmektedir.

Hastalıkla mücadelede belediyeler içerisinde oluşturulan sıhhiye birimleri istihdam edilmiştir. Hastalıkla mücadelede istihdam edilen en önemli görevliler; belediye tabipleri, sıhhiye müfettişleri ve tathir memurlarıdır. Belediye tabiplerinin tedavi edici hizmetler yanında koruyucu sağlık hizmetlerinde de istihdam edildikleri

²⁹³ Yemen'e gönderilen kuşpalazı şırınga ve serum bedeli incelendiğinde 3 adet şırınga bedelinin 3 Osmanlı lirası olarak belirlendiği görülecektir (5 L 1317/6 Şubat 1900). BOA, DH. MKT., 2301/39.

²⁹⁴ BOA, DH. MKT., 2881/17, Vesika 1-2.

anlaşılmaktadır. Bununla beraber sadece köylerde değil, birçok kaza merkezinde bile tabip bulunmadığı görülmektedir.

Hastalıkla mücadele konusunda yapılacak işlerin yerine getirilmesinde, özellikle İstanbul'da, karmaşaya ve gecikmeye neden olan yetki anlaşmazlıklarının gerçekleştiği görülmektedir.

Difteri ile mücadelede muhtelif malzeme ve ilaç kullanılmıştır. Hastalık alanlarını dezenfekte etmek için kullanılan pülverizatör, tebhîr makinesi ve otoklav makinesi gibi. Bunlardan pülverizatörler hastalık mahallindeki kötü havanın temizlenmesi için, tebhîr (etüv) makineleri ise hastalık mahallindeki kişilerin giyim kuşam vs. kullandığı eşyaları dezenfekte etmek için kullanılmıştır. Tebhîr makinesi bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanan kişilerin giysi ve eşyalarını basınçlı su buharı ile bu hastalıkların görüldüğü mekanları kimyasal maddeler ile dezenfekte etmek için kullanılmıştır. Otoklav makinesi ise hastalıkla mücadelede tebhîr kadar etkili olmamış daha çok hastanelerde tımar edevatının (temizlik aletleri) dezenfeksiyonunda kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dâhiliye İdari Kısım Belgeleri (DH. İD.), 55/84.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT), 427/28, 463/30, 509/36, 702/65, 718/11, 839/46, *1045/44*, 1096/11, 1109/53, 1120/2, 1126/83, 1444/107, 1462/65, *1804/39*, 1875/105, 2097/90, 2112/34, 2131/11, 2137/97, 2142/65, 2144/3, *2155/113*, 2156/130, 2163/40, 2166/42, *2186/96*, 2221/117, *2249/14*, *2255/24*, *2260/47*, 2261/19, *2265/120*, 2270/98, *2272/20*, *2281/49*, 2289/61, 2298/50, 2301/39, 2301/40, 2322/94, 2328/44, 2351/124, 2402/40, 2429/39, 2516/114, 2549/65, 2603/95, 2698/32, 2727/98, 2771/6, 2881/17.

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUI), 49-1/2, 54-1/12, 58/32, 70-2/6.

İrade Askeri (İ. AS.), 10/1312/B-08.

İrade Dahiliye (İ.DH.), 1167/91242.

İrade Hususi (İ. HUS.), 31/1312/CA054, 31/1312/CA074, 32/1312/C-014, 40/1313/S-050, 128/1323.S-009, 133/1323.B-15.

Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 232/17, 269/56, 323/18, 325/55, *355/30*, 481/32, 545/9, *1045/44*.

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV.), 54/5304.

Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN.), 28/2774.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 49/11.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y..MTV.), 41/107, 97/62, 125/131, 132/32, 272/151.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y..PRK.BŞK.), 40/18, 43/41.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Erkamı ve Saray Görevlileri Arızaları (Y..PRK. SGE.), 7/41.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.. PRK..ŞH.), 5/57.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM), 42/43.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y..A...HUS), 252/12, 299/58, 337/129.

Zabtiye Evrakı (ZB.) 56/54, 348/117, 488/101.

İstanbul BB Atatürk Kitaplığı Arşivi

- Mahmud Sadık, “Fenni Musahabe-Tıpta Terakkiye Bir Misal/Kuşpalazı Aşısı”, *Servet-i Fünûn*, c.63, Yıl: 36, sy.1641-167, 26 Kanunusani 1928, ss. 166-167.
- Servet-i Fünûn*, “Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Doktor Ro Tarafından Keşf Olunan Kuşpalazı Aşısının İstanbul’a Getirilmesi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 205, 30 Kânunusani 1310, ss. 368.
- Servet-i Fünun*, “Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Diferi”Hastalığının Bulaşması”, c. 9, Yıl: 5, sy. 222, 1 Haziran 1311, ss. 224.
- Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazı İletinin Devasını Keşfeden Doktor Ro’nun Resmi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 186, 22 Eylül 1310, ss.61.
- Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazının Tedavisi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 186, 22 Eylül 1310, s. 54-57.
- Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazına Tutulmuş Bir Çocuğa Bargir Dem-i Safisinin Suret-i Telkihinin Resmi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 187, 6 Teşrinievvel 1310, ss. 92.
- Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazı Tedavisi Antitoksi”, c.8, sy.189, Yıl:4, 13 Teşrinievvel 1310, ss. 102-103.
- Servet-i Fünûn*, “Şuunât (Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Kuşpalazı tedavisi)”, c.8, sy.189, Yıl:4, 13 Teşrinievvel 1310, ss. 112.
- Servet-i Fünun*, “Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye- Amerika-Santiyago’da Diferi Hastalığından Ölümmler”, c. 8, Yıl: 4, sy. 191, 7 Teşrinievvel 1310, ss. 144.
- Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazı İlacının Esasını Keşfeden Almanyalı Doktor Behren’in Resmi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 194, 17 Teşrinisani 1310, ss.180.
- Servet-i Fünûn*, “Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye- Masleddem ve Berlin’de Kuşpalazı Tedavisi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 196, 1 Kânunuevvel 1310, ss. 223-224.

Diğer Kaynaklar

- Aksu, Murat, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye’de Verem Savaşı*, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını- Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 2007.
- Altay, Asuman, “Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Yeni Açılımlar ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi”, *Sayıştay Dergisi*, S. 64, 2007, s. 33-58.
- Altıntaş, Ayten - Dinç, Gülten - İbrahim Başağaoğlu, “Basılı Tıp Yayınları Alanının Öncülerinden Biri- Tuhfetü’l-Tıb”, Ed. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, *Tıp Tarihi Araştırmaları-History of Medicine Studies*, Yüce Yayın, S. 10, Haziran, İstanbul 2001, s. 21-37.
- Anagnostopulu, Athanasia, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim”, *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayri Müslimler*, Ed. Pinelopi Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt

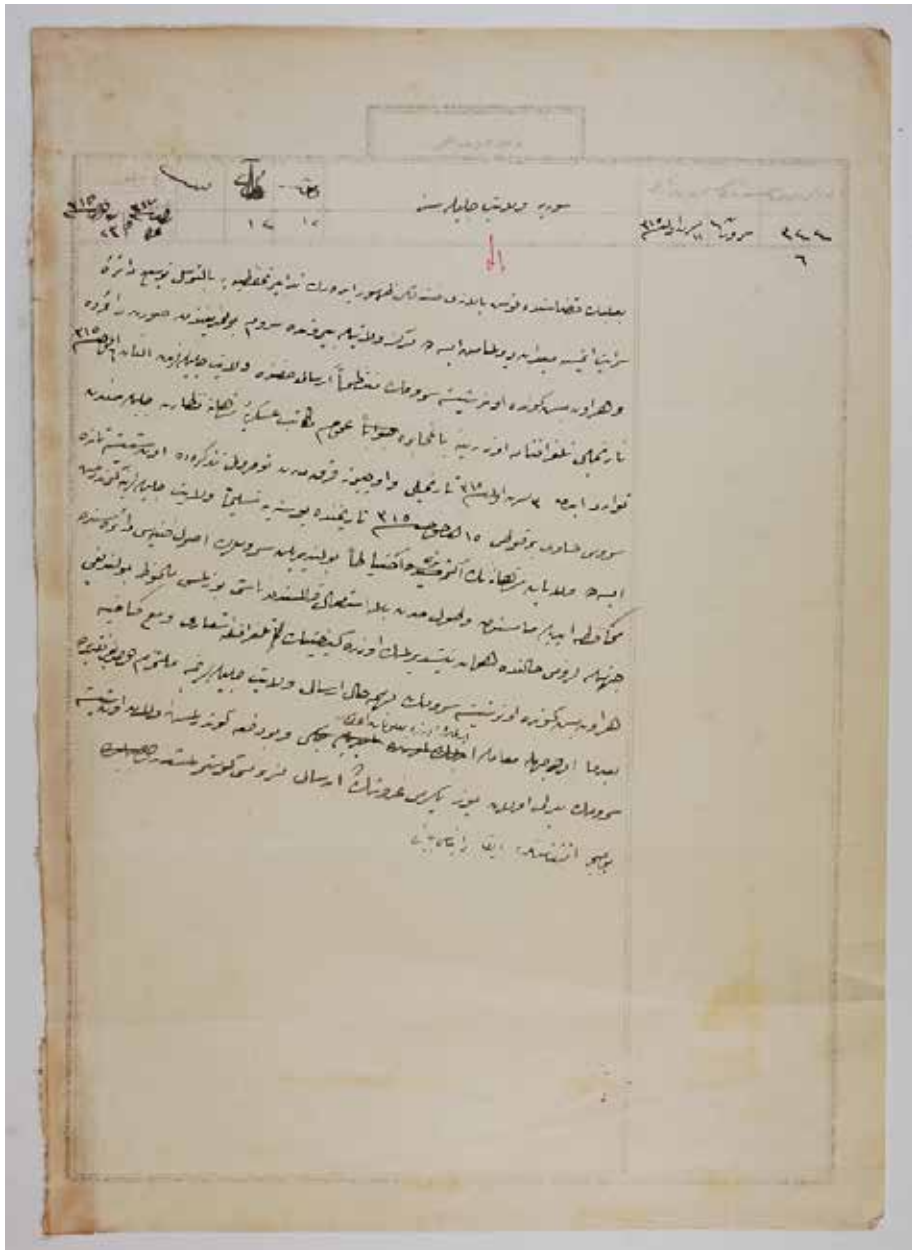
- Yayınları, İstanbul 2003, s. 1-35.
- Aydın, Erdem, *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Naturel Kitap Yayıncılık, Ankara 2002,
- Baytop, Turhan, “Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar”, *Osmanlı*, c. 8, Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 587-594.
- Çabuk, Vahid, *Osmanlı Siyasi Tarihinde Sultan II. Abdülhamid Han*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.
- Çavuşoğlu, Turgay- Jale Çetinkaya, “Darülaceze ve Sosyal Hizmetler”, 2013, http://www.turgaycavusoglu.com/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=87 (Erişim tarihi 24. 09. 2013).
- Demirağ, Bahtiyar, *Çocuk Hastalıkları –İnfeksiyöz Hastalıklar ve Zehirlenmeler*, c. II, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1951.
- Demiryürek, Mehmet, “Kıbrıs’ta Salgın Hastalıklar ve Hastalıklarla Mücadele (1878-1908)”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 2, Ed., Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2005, s. 1299-1320.
- Efe, Suat, “Şişli Etfal Hastanesinin Kurucusu Dr. İbrahim Paşa (1861-1938)”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Ed. Nil Sarı, Hüsrev Hatemi, 1993, S.4, s.141-146.
- Ege, Rıdvan, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*, 83. Kitap, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- Engin, Vahdettin, *Sultan II. Abdülhamit ve İstanbul’u*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.
- Erginöz, Hilmi, “Türkiye’de Sağlık İdaresi”, *Dünyada ve Türkiye’de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988, s. 174-185.
- Fişek, Nusret H, *Halk Sağlığına Giriş*, Hacettepe Üniversitesi Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayını, Ankara 1983.
- Gür, Emel, “Adolesanlarda Aşılama: Difteri-Boğmaca-Tetanoz, Kızamık-Kızamıkçık-Kabakulak ve Suçiçeği Aşuları”, *İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Adölesan Sağlığı II*, Sempozyum Dizisi No: 63, 2008, s. 85-88.
- İç Hastalıkları*, (Ed). Prof. Dr. Aydoğan Öbek, 4. Baskı, Güneş Kitabevi, Bursa 1990.
- Cecil Russell L, *İç Hastalıkları –Cecil*, yay. Cevdet Aykan, çev. Arif İsmet Çetingil vd., İ. Ü. Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayını, İstanbul.
- İstanbul İl Yıllığı 1973*, (1973), İstanbul 1950.
- Kahya, Esin, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İatrokimya Cereyanının Etkileri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 69-76.
- Koloğlu, Orhan, “XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikın Karantina Doktorunun Anıları”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23*

- Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1999. s. 61-67.
- Nuhoğlu, Hidayet Y., “Darülaceze”, *DİA*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1993, s. 512-514.
- Okay, Cüneyd, “Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900)”, *Türkler*, c. 14, Ankara 2002, s. 41-56.
- , “Osmanlı Devleti’nde Kimsesiz Çocukları Barındırmak İçin Kurulan Bir Kurum: Himaye-i Etfal Cemiyeti (1917-1923)”, *Osmanlı*, c. 5, 1999, s. 496-503.
- Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914*, 2. Baskı, İletişim yayınları, İstanbul 2004.
- Özcengiz, Erkan, “Difteri Bağışıklaması”, *STED*, c. 12, S. 3, 2003, s.103-104.
- Özden, Neşe, “Dr. Refik Saydam’ın Türk Sağlık politikaları Üzerindeki Etkisi (1923-1937)”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 3, Ed. Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2005, s. 1503-1511.
- Özgür, Hüseyin, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri”. *Yeni Türkiye, Büyük Osmanlı Araştırması*, c. 5: *Toplum*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 116-128.
- Peet, William Wheelock, “Kent Yönetimi”, *İstanbul 1920*, Ed. Clarence Richard, Johnson M. A., çev. Sönmez Taner, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul 2007, s. 83-108.
- Sağlık Ansiklopedisi*, “Difteri Çocukları Etkileyen Hastalık”, c. II, Arkın Kitabevi, İstanbul.
- Sarıyıldız, Gülden, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, *DİA*, c. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1998, s. 319-321.
- , *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- , “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Bellekten*, S. 22, Ankara 1994, s. 329-376.
- Tantay, Ayfer, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir’de Etkili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)”, *ÇTTAD*, VI/15, (2007), s. 39-54.
- Unat, Ekrem Kadri, *Temel Mikrobiyoloji*, II. Baskı, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1993.
- Ülker, Süreyya, *Ülker Çözümler Terimleri Sözlüğü*, Erkam Matbaası, İstanbul 2001.
- Yararış, Ahmet - Selahattin Katar, “Çoklu Sistem Tutulumu İle Seyreden Difteri Vakası”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 49, 2006, s. 221-224.
- Yıldırım, Nuran, “Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/Etöv Üretimi ve Kullanımı”, (<http://www.bilimtarihi.org/e-metunler003.htm>) (Erişim Tarihi, 15 Ekim 2013).

- , *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ajans Es, İstanbul 2010.
- , “Sağlık Hizmetleri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 400-404.
- , “Tebhirhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 231-232.
- , “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 423-426.
- , “Darülaceze”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 555.
- , “Tanzimat’tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *TCTA*, V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1320-1338.
- Yıldırım, Nuran - Suzan Bozkurt, “VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresinin (1894) Tıp Tarihimizdeki Yeri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 77-89.
- Yumuturuğ, Sevim, *Halk Sağlığı Ders Kitabı*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, Sayı: 64, Ankara 1988.

Ek 2: BOA, DH. MKT, 2165/120

بسم الله الرحمن الرحيم
باسم كتابه العزيز

قوسه يالادي عتنة دوچار اولاندرك ندوب مخصوص برخته خان تا سبي لزومه
 رايه روقو - نيقولك قولديك باينه مسره اولديغي مكنوب فاكياي لهر بوشه خانه ليه
 نغديم خلدی بومايه شرفه دور بويوسره اولده اارده سيزه حناي يارشا هيري
 كلم جيلك كقود انقاز ايلماسره اولسه معني مذكوره خسته خانه ملك نمايسی و انقا آخي
 اكلای اولدقده صكره امور نيك اوزه سي قصصه نيه ما مور بوي غلغلي شوعا ايريم
 و انق خسته خانه لر نه ايكي روقو مذكوره عتنة قتل اولاندرك ندوبه ما مور ايريم
 جريند اشوخه لوه خفه اجا ايد بويه عملياك كازه سه وقوم وارده حتى طرف
 اشرف خضنه يارشا اهلينده نعيمه بوييله جو اولاندري بشه سيزه مقدم
 قولرا وقوعانده اشرقا ماسي جزيك عتري خسته خانه لره اهر كوره اهما احمده ايريم
 نغيبا نه لزوم قالمديغي بي مکت ميبه تا خانه روا حاسي لوزم كته صلواته خضري
 لادجه ننگه ملك قول اولسونه طولوي ده مکت مذكوره عالمه وظيفه جا كانه ده
 خناس بولسده احوال معروفه به نظر قوسه يالادي طو ايلاندرك ندوبسي صورتله
 ده اياره كائوره مسره اولدو خدتر عهد ايد بوليم زمانا نفسبات جا كانه و قول
 بولسا خسته خان لري شهب لي مرغان طر بوسره نغيبه ايلنگله عتنة مذكوره ملك خلدوسي
 مانع اولدو

زافه شولتمات حضرتك يارشا هيري اشوعاي جا كانه ده لطفاً عطفك بويورور
 ضد خاصه و ملايه صورتده و الصوره فيا تله برخته خانه تا سبي صندره اوقيا ايد هلك
 ايدورك نغيبم و نغيبسي ساحت ايد كتم معروفه ايد بولمده
 انشا اوده حذرانه بولم ننگه ايد بولمده

Ek 3: BOA, Y.MTV, 125/131

Ek 5: Kuşpalazına Tutulmuş Bir Çocuğa Bargir Dem-i Safisinin Suret-i Telkihi

Servet-i Fünûn, “Kuşpalazına Tutulmuş Bir Çocuğa Bargir Dem-i Safisinin Suret-i Telkihinin Resmî”,
c. 8, Yıl: 4, sy. 187, 6 Teşrinievvel 1310, s. 92.

Ek 6: Kuşpalazı İlacının Esasını Keşfeden Almanyalı Doktor Behren

Servet-i Fünûn, “Kuşpalazı İlacının Esasını Keşfeden Almanyalı Doktor Behren’in Resmî”, c. 8,
Yıl: 4, sy. 194, 17 Teşrinisani 1310, s.180.

Zeynel Özlü

Ek 7: Kuşpalazı İletinin Devasını Keşfeden Doktor Ro
Servet-i Fünûn, “Kuşpalazı İletinin Devasını Keşfeden Doktor Ro’nun Resmi”,
c. 8, Yıl: 4, sy. 186, 22 Eylül 1310, s.61.

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL'DA KAMU DÜZENİNİ BOZAN GRUPLARA KARŞI YÜRÜTÜLEN MÜCADELE

MEHMET DEMİRTAŞ*

Giriş

Yoğun bir ilgiye mazhar olan başkent İstanbul'da her toplum kesiminden insan yaşamıştır. Bu kesimlerin bazıları tarzları, davranış biçimleri ve alışkanlıklarıyla gerek devlet yöneticilerinin gerekse toplumun huzurunu bozmuşlardır. Bu grupların, özellikle ekonomik sıkıntıların olduğu, merkezi otoritenin gevşediği dönemlerde etkilerinin ve yol açtıkları huzursuzlukların arttığı görülmektedir. Osmanlı başkentinde incelenen dönemde, devlet düzeni ve toplum hayatı açısından tehdit oluşturan olumsuzlukları başlıca iki bölüm şeklinde ele almak mümkündür. İlki soygun, hırsızlık, yankesicilik, yol kesme, gasp ve şiddete dayalı olmamakla birlikte izinsiz bir şekilde yapıldığında suç sayılan dilencilik faaliyetleri idi ki, bunlar daha çok kişinin mal güvenliğini tehdit eden olaylardı. İkincisi ise can güvenliğini ortadan kaldıran adam öldürme ve yaralama vakalarıydı. Sosyal hayatın masuniyetine ve genel ahlaka aykırı davranışların da zaman zaman meydana geldiğini ilave etmekte fayda vardır. Yaygınlık derecesine bakıldığında, mala yönelik suçların ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Adam öldürme ve yaralama olayları seyrek olmakla birlikte, toplumun huzuruna etkileri bakımından oldukça önemliydi. Gayri ahlaki davranışların da dönemselsel olarak artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Özellikle askerlerin sefere gidiş ve dönüş dönemlerinde bekâr odalarında ve benzeri yerlerde söz konusu davranışlarda artış meydana gelmekteydi.

XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da devlet yetkililerini en çok meşgul eden kesimler, serseri olarak telakki edilebilecek başıboş levendler¹, soyguncu, yankesici,

* Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/TÜRKİYE demirtasm@gmail.com

¹ *Levend* kelimesinin çeşitli anlamlarının yanında konumuzu daha fazla ilgilendiren ayyaş, içkici, zampara, kabadayı, hizmetçi gibi anlamları da vardır. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 11. Baskı, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi, Ankara 1993, s. 549. Gerek Levend taifesi gerekse taşradan İstanbul'a gelerek toplum hayatını tehdit eden başıboş kitlenin durumu

külhanbeyi, dilenci gibi ayak takımı, adam yaralayan ve cinayet işleyen kişilerdi. Bunların faaliyetleri karşısında devlet, sürekli bir gayretin içinde olmuş ve olumsuzlukları engellemeye çalışmıştır. Daha önceki asırlarda olduğu gibi² XIX. yüzyıl boyunca da devlet, suçluları kontrol altında tutmak için sayımlarını yapıp defterlere kaydetmiş, kefile bağlamış veya mümkün olduğunca İstanbul'a gelmelerine engel olmuş, gelmişlerse memleketlerine geri göndermiştir³. Bunun yanı sıra çeşitli yaptırımların uygulanması yoluna da gidilmiştir.

1. Yabancı Devlet Vatandaşı Serserilerle Devletin Mücadelesi

İstanbul'da toplum hayatını tehdit edenlerin bir bölümü ülke dışından gelenlerdi. Yabancı devlet vatandaşı kişilerin kanunsuzlukları, süreklilik arz eden bir durumdu. Bunu, söz konusu davranışların bir önceki yüzyılda da benzer şekillerde gerçekleşmiş olmasından anlamak mümkündür. Nitekim XVIII. yüzyılın sonlarında da devletin bu mesele ile uğraştığına dair çeşitli vesikalar mevcuttur. Ülke dışından gelerek kamu düzenini bozanların, kendilerine yerli yardımcı bulmaları da ayrıca değerlendirilmesi gereken ilgi çekici bir konudur. Bu çerçevede başkentte hırsızlıkları halk tarafından bilinen Hırvat asıllı kişilerin, Osmanlı vatandaşlarından yararlandıkları görülmektedir. Buna göre hırsızlarla işbirliği yaparak bu işi adeta bir meslek haline getirenlerin bir kısmı Nemçe Devleti vatandaşı iken, onlara yardım ederek işlerini kolaylaştıran asıl grup Osmanlı vatandaşı Karadağlılardı. Haliyle yukarıda sözü edilen Hırvat taifesi Boğaziçi'nde ve çevresinde hırsızlık yapmakla yetinmeyip aynı zamanda bağ ve bahçelerde başıboş bir vaziyette dola-

---

hakkında ayrıca bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, Çelikkilt Matbaası, İstanbul 1965.

² XIX. yüzyıla girilirken İstanbul'da serseri olarak telakki edilebilecek kesimleri kontrol altında tutmak üzere alınan önemli tedbirler arasında, belli aralıklarla sayım yapılması uygulaması gelmekteydi. Konu ile alakalı bir arşiv vesikasında, İstanbul'da sur haricinde ve Boğaziçi'nde serseri tahririne memur olanların maiyetine müstahdem ve Hassa Hasekilerinden altı kişilik bir grubun verildiğini, bunlara altmışar kuruştan toplam üç yüz altmış kuruş maaş bağlandığını görmekteyiz. Bkz. BOA. C. ML (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maliye*). nr. 632/25968, 16 RA 1212/08 Eylül 1797. XIX. Yüzyıla girilirken III. Selim'in başlattığı *nizâm-ı teftiş-i İstanbul* faaliyetleri kapsamında, şehrin tüm bölgelerindeki potansiyel suç unsuru olabilecek başıboş, işsiz, bekâr ve kefil olmayan kişileri tespit etmek amacıyla yoklama defterleri tutulmuştur. Bkz. Ahmet Yaşar, *İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı, I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (29 Mayıs-1 Haziran 2013) Bildirileri Kitabı*, Editör Feridun M. Emecen, Emrah Sefa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 514.

³ BOA. HAT (*Hatt-ı Hümayûn*), nr. 254/14435, 29 Z 1218/10 Nisan 1804, BOA. A. DVN (*Divân Beylikçi Kalemi*), nr. 852, S 1220/Mayıs 1805, BOA. HAT, nr. 1314/51219, 29 Z 1233/30 Ekim 1818, BOA. A. DVN, nr. 16/92, 14 B 1262/09 Temmuz 1846, BOA. A. MKT. UM (*Sadaret Mektubi Umumi*), nr. 383/75, 16 CA 1274/01 Şubat 1858, BOA. A. MKT. UM, nr. 388/82, 10 C 1276/5 Ocak 1860, BOA. A. MKT. UM, nr. 400/73, 24 Ş 1276/18 Mart 1860. Bu konuda ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 5, Matba'a-ı Osmaniye, Dersaadet 1309, s. 259, 260.

şarak, güvenliği de bozmaktaydılar. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında bu dönemde mevcut olan dostane ilişkilerden dolayı Avusturya vatandaşlarına, diğerlerine nispeten müsamaha gösterilmiş, ancak faaliyetleri yaygınlaşınca, İstanbul'dan çıkarılıp memleketlerine gönderilmişlerdir. Ancak Avusturya vatandaşları için bu devletin İstanbul'daki yetkilileri ile ortaklaşa bir çalışma yapılması ihtiyacı hâsıl olmuştu.⁴

Devlet aslında çok önceden çeşitli tedbirler almak suretiyle, serserilerin başkente gelmelerine engel olmaya çalışmaktaydı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir vesikada, İstanbul'a gelmek üzere hazırlık yaptıkları yönünde haber alınan serserilerin, buldukları yerlerde tevkif edilmelerinin, yerel yöneticilere emredildiği ancak bundan sonuç alınmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü İstanbul'a gelmek isteyenlerin çok çeşitli yöntemler geliştirdikleri görülmektedir. Özellikle hac mevsimlerinde hacca gitmek üzere yola çıkanların arasına katılarak gelmeye çalışanlar olduğu bilinmektedir. Devlet, buna karşılık ülke dışından gelip hacca gidecek olan hacı adaylarının, İstanbul'a uğramadan Mekke'ye intikallerinin sağlanmasına karar vermiştir. Bu kapsamda Vidin havalisindeki İvraca ve Lofça kazalarından on altı kişilik grubun hac kafilesine karışarak İstanbul'a ulaşmak üzere Edirne'ye geldiği anlaşılmış, bu kişilerin İstanbul'a gelmelerinin uygun olmadığı değerlendirildiğinden tutuklanmışlar ve durum başkente bildirilmiştir. Bununla birlikte hacı adaylarının hacca gidişlerinin engellenmesinin uygun olmayacağı fikrinden hareketle, adayların hac görevini yerine getirmelerini temin etmek üzere tayin edilen çukadarların, hacı adaylarını Edirne'den alarak Gelibolu'daki gemilerle Anadolu üzerinden hac bölgesine nakletmelerine karar verilmiştir⁵. Böylelikle kaçak yollarla İstanbul'a gelmek isteyenlere fırsat verilmediği gibi bu kişilerin, hacı adaylarının mağduriyetine sebep olmaları da engellenmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca İstanbul'da yaşanan kanunsuzluklarda daha çok İran, Yunanistan, Karadağ, Hırvatistan, Venedik, Fransa başta olmak üzere bazı ülke vatandaşlarının öne çıktıkları söylenebilir. Konuyla alakalı bir arşiv kaydında, İranlıların pek güvenilir kimseler olmadıkları, İstanbul'da serseri surette gezerek fesada sebebiyet verdikleri, bu kişilerin memleketlerine gönderilmeleri için daha evvel çıkan fermanın gereğinin yapılması, şayet tekrar İstanbul'a gelecek olurlarsa gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir. Hatt-ı hümayûnda önemli bir noktaya da temas edilmişti. Buna göre işi gücü olan, kaldıkları yerler bilinen

⁴ BOA. HAT, nr. 243/13658, 09 S 1209/05Eylül 1794.

⁵ BOA. HAT, nr. 209/11222, 29 Z 1210/05 Temmuz 1796.

ve ticaret anlaşmalarına uygun bir şekilde davranan İran tüccarına müdahalede bulunmak gereksizdi. Ancak serserice, orada burada gezenlerin ve işi gücü olmayanların derhal memleketlerine gönderilmeleri şarttı. Usûlüne uygun bir şekilde ticaret yapanlarla, serserilerin birbirinden ayırt edilmesi için İran vatandaşlarının durumları, sayıları, mahal ve meskenleri, ticari ilişkileri evvel emirde ortaya çıkarılmalıydı. Bunun için tayin edilecek bir memur tarafından yazımlarının yapılması ve deftere kaydedilmeleri kararı alınmıştı. Böylece ticaret sahibi olanlar tespit edildikten sonra açıkta kalan serserilerin hakkından gelinmesi mümkün olacaktı. Bu iş için Cebecibaşı Sabık Ali Ağa görevlendirilmiş ve yazım işlerine başlanmıştı. Burada dikkati çeken önemli bir husus devletin, herhangi bir usûlsüzlüğe bulaşmamış ve nizama aykırı davranışı olmayan dürüst tüccarı rencide etmemek için gösterdiği çabaydı. Çünkü hatt-ı hümayûnda, yapılmakta olan işlemin sebebini soran İranlı tüccara amacın; serseri, şer ehli kötü kişileri, işi gücü olmayanları tespit ederek memleketlerine göndermek olduğunun söylenmesi talimatı verilmiştir.⁶ Vesikada geçen *eşirra* ifadesinden, söz konusu İranlıların bir takım şiddet eylemlerine de karışmış olabilecekleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla herhangi bir işte çalışmayan, serseri gezen kişilerin, sadece başkasının sırtından geçinmekle yetinmeyip, duruma göre şiddete bulaşmaları da zaman zaman mümkün olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu zümre ile yaptığı mücadele daha çok, işin bu yönünü ber-teraf ederek kamu düzenini sağlamaya yönelikti.

İstanbul'da kamu düzenini tehdit eden unsurlardan biri de Hırvatlardı. Çoro, Niko, Marko, Anto ve Bero adındaki beş Hırvat, Bahçeköy taraflarında uygunsuz hareketleri ve hayat tarzları ile halka zarar vermekteydiler. Alınan karar gereği, ayarlanan gemilerle bu şahıslar kendi memleketlerine gönderilmişlerdi.⁷ Sürekli kavga edip, cinayet gibi ciddi suçlara bulaştıkları için memleketlerinde de barınmayan ve İstanbul'a gelen bir Hırvat grubu, bir süreden beri Boğaziçi'nde, başta hırsızlık olmak üzere bazı uygunsuz hareketlerde bulunarak güvenliği bozmaya başlamışlardı. Bir bölümü Karadağlı olan bu Hırvatların bir kısmı ise Avusturya Devleti vatandaşı idiler. Vesikada kendilerinden bahsedilirken, *mukateleden hali ol-*

⁶ Osmanlı Devleti yetkililerinin İran vatandaşlarını güvenilmez olarak kabul etmeleri çeşitli sebeplere dayanmaktaydı. Her şeyden önce Osmanlı Devleti ile İran arasında yakın bir dostluk ilişkisi mevcut değildi. İran, sınır ihlalleri yapmaya cesaret eden, Osmanlı Devleti ile değil düvel-i ecnebiye ile ittifak yapmış bir devlet konumundaydı. Osmanlı başkentinde barınmakta olan üç, dört bin İran vatandaşının *cümlesi* her ne kadar *ehl-i İslam şeklinde iseler de*, Hıristiyan devletlerin *tahammül edemeyeceği* derecede olumsuzluklar taşımakta ve serserilik yapmaktaydılar. Haliyle Osmanlı Devleti'nin bu serserilerden kurtulması gerekmektedir. BOA. HAT, nr. 1314/51219, 29 Z 1233/10 Ekim 1818.

⁷ BOA. C. ZB (*Ẓaptiye*), nr. 79/3929, 29 Z 1214/24 Mayıs 1800.

mayan kişiler ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadeden, söz konusu kişilerin adam öldürme-öldürülme eylemlerinin muhatabı oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bunlar cinayet işleme potansiyeli bulunan tehlikeli kişilerdi. Bu durumun farkında olan yetkililer, Avusturya vatandaşı Hırvatları, elçileri ile irtibata geçerek kendisine teslim etmiş, Karadağlı Hırvatları ise memleketlerine geri göndermişlerdi.⁸

İstanbul'da toplumu huzursuz etmenin çeşitli yollarla yapıldığı ve bazen ilginç durumların ortaya çıktığı görülmektedir. Mağrib⁹ ahalisinden olup, Rumeli'nin çeşitli yerlerinin yanı sıra İstanbul'a da gelerek gâh Haremağası, gâh Mekkeli kıyafetleriyle gezip halkı aldatan Abdullah, yakalanarak Mısır'a gönderilmişti. Böyle durumlarda yetkililer, yapılan uygulamanın sonuçlarını da takip etmekteydiler. Nitekim Abdullah'ın Mısır'a ulaşip ulaşmadığı konusunda yerel yöneticilerin bilgisine müracaat eden yetkililer, durumdan emin olmaya çalışmışlardı.¹⁰ Burada dikkati çeken başka bir husus da, İstanbul'da düzeni bozan kişilerin başvurdukları hile yöntemleriydi.

Hırvat asıllı ancak çeşitli devletlerin vatandaşı olanların İstanbul'daki şiddet eylemleri ve hırsızlıkları hakkında çok sayıda kayıt mevcuttur. Bunlardan birinde, Üsküdar ve havalisinde hizmetkârlık ve benzeri bahanelerle yerleşmiş olan Hırvatların öteden beri her türlü kötülüğe ve haydutluğa bulaştıkları, daha önce İstanbul'dan uzaklaştırıldıkları halde son zamanlarda yeniden toplandıkları belirtilmiştir. Sayıları giderek artan bu kişiler, yeniden hırsızlık ve çeşitli şiddet eylemlerine karışmışlardı. Birkaç sınıftan meydana gelen bu kişilerden bazıları Venedik vatandaşıydı. Ancak bu dönemde Venedik, Fransa'ya bağlı olduğu için Fransa vatandaşı sayılmaktaydılar. Bundan dolayı zabitler tarafından yakalandıklarında, hangi sınıfa tabi olduklarını anlamak oldukça zordu. Haliyle bu kişilerin kime şikâyet edilmelerinin gerektiği anlaşılammaktaydı. Vesikada geçen kaydın devamında tek çarenin, bu kişilerin tamamının İstanbul'dan uzaklaştırılmaları olduğu, bu yapılamadığı takdirde emniyetin ve huzurun sağlanamayacağı değerlendirilmişti. Durum Fransa Maslahatgüzarına bildirildikten sonra bunların, tayin edilen adamlar vasıtasıyla, beşer-onar kişilik gruplar halinde, kara yolu ile Bosna'ya gönderilmelerine karar verilmişti.¹¹

İstanbul'da kanunsuzluk yapan yabancı uyruklu kişilerin, kendi sefaretlelerinin de desteğini aldıkları görülmektedir. Bunlardan biri olan Kefalonyalı Deli

⁸ BOA. C. DH (Dâhiliye), nr. 7/333, 27 Z 1218/08 Nisan 1804.

⁹ Geniş bir bölgeye verilen Mağrib ismi, Kabaca Kuzey-Batı Afrika için kullanılan bir ifadedir. Ancak Müslümanların hâkimiyetinde İber Yarımadası'nın yanı sıra Sicilya ve Malta'yı içine almaktaydı.

¹⁰ BOA. C. ZB, nr. 38/1866, 29 Z 1230/02 Aralık 1815.

¹¹ BOA. HAT, nr. 654/31991, 29 Z 1237/16 Eylül 1822.

Katanti, daha önce düzeni bozduğu için memleketine gönderilmiş olduğu halde, sefaretinin muvafakatiyle yeniden İstanbul'a gelerek, etrafına topladığı adamlarla serserilik yapmaya devam etmiş, sağa sola saldırarak huzursuzluğa yol açmıştı. Yapılan çalışma neticesinde Galata'da yakalanan Katanti, suç ortaklarıyla birlikte hapse atılmıştı.¹² Buradan hareketle, suçluların toplumu tehdit eden eylemlerinde hemen her zaman bazı işbirlikçi kişilerin yardımını aldıkları, bunun da söz konusu kişilerin topluma verdikleri zararın boyutunu büyüttüğü sonucuna varmak mümkündür.

Ülke dışından başkent İstanbul'a gelen başıboş kimselerin, yaygın olarak karıştıkları suçların başında hırsızlık gelmekteydi. Bunun yanında hırsızların aynı zamanda cinayet işlediklerine de şahit olunmuştur. Çok sık olmamakla birlikte bazı hırsızların, malını çaldıkları kişileri öldürdükleri görülmekteydi. Tarabya'da meydana gelen olay, bu duruma örnek teşkil edebilecek türdendir. Burada yaşayan iki Hıristiyan kadının evine giren, annelerini katlederek eşyalarını ve paralarını çalan beş kişilik Hırvat grubu yakalanmış, çaldıkları eşyanın bir kısmı geri alınıp sahiplerine teslim edilmişken, otuz bin kuruşluk kısım geri alınamamıştı. Bunun üzerine, eşyanın ve paranın, suçluların ortağı ve gerçek katillerden biri olma ihtimali bulunan Lazor'dan tahsil edilebileceği düşünülerek tutuklanmasına karar verilmiştir.¹³ Böylece gerçek suçlunun tespit edilmesine ve suç ortaklığı meselesinde caydırıcı bir etki meydana getirilmeye çalışılmıştır.

Yabancı Devlet vatandaşı olup İstanbul'da kamu düzenini bozan bazı kimselerin, başkentte faaliyet gösteren kendi devlet yetkilileri ve kurumları tarafından himaye edilmeleri, devletin bu kişilerle mücadelesini zorlaştıran önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Himaye edilen suçlulardan biri, İngiltere Devleti tebaasından Korfulu İvan Kabot Streye idi. Bu şahıs, kançılıryası¹⁴ tarafından himaye edilmekte ve uygunsuz davranışlarına devam etmekteydi. Ancak yetkililer, İngiltere Kançılıryası'na rağmen Streye'nin davranışlarına seyirci kalmamış, İstanbul'a bir daha ayak basmamak üzere gönderilmesini kararlaştırmıştır.¹⁵

¹² BOA. A. MKT, nr. 115/38, 09 R 1264/15 Mart 1848.

¹³ BOA. A. MKT, nr. 155/94, 24 ZA 1264/23 Ekim 1848.

¹⁴ Kançılırya: Elçilik ve konsolosluklarda yönetimle alakalı görevlilerin çalıştığı yer ve bu görevlilerin tümüne verilen isim.

¹⁵ "İngiltere Devleti teba'sından Korfulu İvan Kabot Streye nam şahıs uygunsuz ve serseri makulesinden olup kançılıryası tarafından kabul ve himaye olunmuş olduğundan icra-yı mecaz ile istizaneyeye dair polis meclisinden bit'tanzim olunan mazbata Meclis-i Vala'ya virilerek mersumun uygunsuz ve serseri makulesinden olup kançılıryası tarafından kabul olunduğundan fimaba'd Dersaadet'e ayak basmamak üzere emsal-i misillü mersumun memleketi canibine tard ve teb'idleri...". BOA. A.MKT, nr. 186/61, 06 CA 1265/31 Mart 1849.

Yunan tebaasından olan Rumların, İstanbul'da zaman zaman düzeni bozdukları görülmüştür. Kaçak yollarla şehre gelen bazı Rumlar¹⁶ uygunsuz işler yaparak haksız kazanç elde ettikleri gibi, çevreye rahatsızlık vermekteydiler. Konuyla alakalı bir arşiv kaydında yer alan, “Rum milletinin ehl-i İslam aleyhine mütecasir oldukları hıyanet cümle indinde zahir u bedîdar olarak...” şeklindeki ifadeden, Rumların genel manada Müslümanlara zarar vermeye cesaret ettikleri yönünde devlet yetkililerinde bir kanaat olduğu anlaşılmaktadır. Yine kaydın devamında, Rum vatandaşlarının, Müslümanlara kötülük yapmaya meyilli-niyetli oldukları şeklindeki kanaat de, “kendi hallerinde olmayan bî-kâr Rum vatandaşları şehirde bakkal ve yağcılık gibi bazı sanatları icra etmekle yetinmeyip, daima Ümmet-i Muhammed'e icra-yı ihane dâiyesinde” olduklarının açık olduğu şekilde ifade edilmiştir. Bu sebeple ağırlıklı olarak Moralı olan bu işsiz-güçsüz ve serseri Rumlarla birlikte İstanbul dâhilinde ve haricinde barınmakta olan işsiz, serseri, bakkal, yağcı takımı ve diğer esnaftan ne kadar *gavûr* var ise tamamının, deftere yazılarak, ocak zabiteleri vasıtasıyla gümrüğe indirilmeleri ve Gümrük Emni Ağa marifetiyle kayıklara bindirilerek İznikmid'e nakledilmeleri, böylece İstanbul'dan kalıcı bir şekilde uzaklaştırılmaları için İstanbul Kadısı'na ve Yeniçeri Ağası Ali Ağa'ya emir verilmişti.¹⁷

Yabancı ülkelerde çeşitli suçlara bulaşmış ve toplumun huzurunu bozma potansiyeli taşıyan kişiler de zaman zaman İstanbul'a gelerek izlerini kaybettirmek istemişlerdir. Bunlardan biri, Yunanistan'da çeşitli şiddet olaylarına karıştığı için kaçmak zorunda kalan ve Osmanlı topraklarına firar eden Suter İstranu isimli kaptandı. Bu fesat ehli kişi, kötülük yapmak niyetiyle İstanbul'a gelmiş ancak alınan tedbirlerle şehirde kalması engellenmişti.¹⁸ Bu ve benzeri suçların işlenmesinde başkent İstanbul'un, barındırdığı kalabalık nüfusu sebebiyle her çeşit suçlunun kendini kolaylıkla gizleyebileceği büyük bir şehir olmasının etkisi oldukça önemliydi.

İstanbul'da yetkilileri en çok uğraştıranlar genellikle, daha önce işledikleri suçlardan dolayı memleketlerine gönderilip bir yolunu bularak tekrar şehre gelen-

¹⁶ Akdeniz taraflarından bazı fesat ehlinin gelmiş olduğu haber alınmış, araştırmalardan sonra Galata önünde, Rum gemisinde bir grup Rum ele geçirilmiş ve hapsedilmişlerdi. Sorgulamaları yapılan bu şahıslar Rumların ağırlıklı olarak yaşadıkları yerlerde birer ikişer kişilik gruplar halinde idam edilmişlerdi. Böylece nifak çıkarmak isteyenler sindirilmişti. Bu olayda etkisi ve yardımı olduğu tespit edilen Gümrükönü bakkallarından Karamanlı zengin bir Rum da idam edilmiştir. Bkz. Şâni-Zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi, *Şâni-Zâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1223-1237/1808-1821)*, Cilt II, Hazırlayan: Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 1235.

¹⁷ *BOA. HAT*, nr. 1316/51330, 29 Z 1235/07 Ekim 1820.

¹⁸ *BOA. HAT*, nr. 1329/51859D, 29 Z 1252/06 Nisan 1837.

lerdi. Bunlardan biri olan Yunanistan vatandaşı Çolak Yanni, Beyoğlu'nda serseri bir şekilde gezerken yakalanıp memleketine gönderilmişti. Yanni daha sonra bir fırsatını bularak İstanbul'a yeniden gelmeyi başarmış ve benzer suçlar işlemeye devam etmişti. Yakalanan Yanni, üç sene süreyle palanka cezasına çarptırıldığı gibi cezasının bitiminde memleketine gönderilmişti.¹⁹ Bu uygulamada, serserilere karşı yaptığı mücadele kapsamında devletin, özellikle suçun tekrarında daha ağır cezalar vermesi şeklindeki genel yaklaşımına dair ipuçlarına rastlamak mümkündür.

Yabancı devlet vatandaşlarının İstanbul'dan çeşitli gerekçelerle uzaklaştırılmaları, uygulanan en yaygın mücadele biçimi olmakla birlikte kesin sonuç vermekten uzak bir tedbirdir. Bu durumdaki kişilerin, bir süre sonra yeniden şehre gelerek halka zarar vermeleri, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Yunan vatandaşlarından Françesko, İstanbul'da başıboş ve serseri surette gezerek huzuru bozmaktaydı. Bunun üzerine memleketine gönderilmişti. Ancak Françesko'nun, bir süre sonra geri gelerek benzer davranışları sürdürdüğü görülmüştü. Bu aşamada yapılan uygulamanın da benzer olduğu, adı geçenin Yunanistan'a gönderilmesinden anlaşılmaktadır. Burada dikkati çeken konulardan biri, bu durumdaki kişilerin geri gönderilmelerinde kendi devlet yetkililerinin de bilgilendirilmesiydi. Françesko'nun ülkesine geri gönderilmesi kararı, kaçırlarının muvafakati ile yapıldığı gibi kararın tebliği esnasında tercümanı Mösyö Dimitraki'nin de hazır bulunmasına özen gösterilmişti.²⁰

İstanbul'dan uzaklaştırılıp geri gelenlerin, kendi kaçırlarını tarafından himaye edilmeleri sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Beyoğlu'nda faaliyet gösteren Yorgi'ye ait fırına, börek almak bahanesiyle gelen Cani isimli Rum, fırındaki talaşların üstüne kibrit atarak yangın çıkarmış, buradan gizlice ayrıldıktan sonra ücra

¹⁹ “Bundan akdem iki def'a töhmet-i sirkatle ahz ve girift olub kaçırlarını muvafakatiyle ba'dema Dersa'adete ayak basmamak üzere liman odası ma'rifetiyle Yunanistan'a def' ve i'zam olunmuş olan Yunan Devleti teba'asından Çolak Yanni veled-i Marko nâm şahıs bu kere yine Dersa'adete bi'l-vürud Beyoğlu civarında serseri geşt u güzâr eylediği görülerek derdest olunub Beyoğlu mevki'i canibinden ba-jurnal polis meclisine gönderilmiş ve muzzır bi-kâr ve san'atsarik ve uygunsuz makulesinden olub Yunanistan'a i'zam olunmuş iken yine bir takrib Der'aliye'ye vürud eylemiş idiğünden mersûmun tarih-i tevfikinden i'tibaren üç mah-i müddet vaz'-ı paranka olunarak hitamında liman odası ma'rifetiyle Yunanistan'a def' ve i'zamı tercüman Mösyö Dimitraki mevcut olduğu halde bi't-tezkir husûs-ı mezkûre kaçırlarını canibine nezd-i ibraz-ı muvafakat olduğu tercüman-ı merkûm tarafından meclis-i mezbûra re'sen verilmiş olduğu ...”. *BOA. A. MKT. MVL (Medis-i Vâlâ)*, nr. 13/62, 19 R 1265/15 Mart 1849.

²⁰ *BOA. A. MKT. MVL*, nr. 13/66, 19 R 1265/15 Mart 1849. Konuyla ilgili kaydın karar bölümünde, “Meclis-i Vala'ya i'ta buyurulan Polis Meclisi'nin iş bu mazbatası mailine nazaran merkum Françesko serseri ve uygunsuz takımından ve mukaddema tard olunmuşken bu def'a yine Dersa'adete gelmiş idiğünden emsal-i vecihle liman odası ma'rifetiyle mersumun ber vech-i iş'ar bulunan canibe def' ve i'zam kılınması babında devletli Kapudanpaşa hazretlerine hitaben buyuruldu...” ifadelerine yer verilmiştir.

bir yerde bulunan bükümcü kulübesini ve akabinde bir lokantanın tavanını kundaklamak suretiyle ateşe vermişti. Yakalanan Cani sorgusunda, Yunan vatandaşları Cüvani ve Emili ile Kefalonyalı bir şahsın daha kendisinin suç ortakları olduğunu ifade etmiş, yapılan araştırmada Kefalonyalı olarak ifade edilen kişinin aslında, İngiltere vatandaşı Zantalı Dimitri adında biri olduğu anlaşılmıştı. Tahkikatın ilerlemesi ile suçu sabit olanın, sadece Cani olduğu anlaşıldığından, Tersane-i Âmire'de iki sene süreyle küreğe konulmasına karar verilmişti. Diğerlerinin, aslında daha önce İstanbul'dan uzaklaştırılan *mazanne-i su*²¹ şahıslar oldukları, kaççıları tarafından himaye edildikleri ve yeniden başkente geldikleri ortaya çıktığından, birer sene süreyle kürek cezasına çarptırılmaları kararlaştırılmıştı.²²

2. Osmanlı Vatandaşı Serserilerle Devletin Mücadelesi

a. Asker Kökenli Olanlarla Mücadele

Yunanistan, İran, Avusturya, Hırvatistan, Karadağ gibi memleketlerden İstanbul'a gelerek taşkınlık yapan ve düzeni bozanlar olmakla birlikte, asıl olarak toplumun hayatını tehdit edenler Osmanlı vatandaşı kişilerdi. Bunları iki gruba ayırmak mümkündür ki, ilki asker kökenliler veya mevcut askerlerdi. Diğeri ise sivil Osmanlı vatandaşlarıydılar. Bunlar da taşradan başkente gelenler ve İstanbul'da yaşamakta olanlar şeklinde kendi arasında iki guruba ayrılabilirler. İncelenen dönemde, özellikle çeşitli devlet hizmetlerinde bulunan ve serseri bir hayat tarzını benimseyen kişiler oldukça etkili olmuşlardır. Bu dönemde çeşitli asker ocaklarının mensuplarının, esnafa ve halka eziyet ettikleri görülmektedir. XIX. yüzyıl başları için özellikle *tebdil çukadarları* adı verilen grubu bu kapsamda ele almak mümkündür. Bunlar daha çok, haraç almak ve mallarını gasp etmek suretiyle esnafa zulmetmekteydiler.²³ Konu ile alakalı olarak dönemin Sadaret Kaymakamı Mustafa Paşa'ya²⁴ gönderilen bir hatt-ı hümayûnda, bu kişilerin yaptıklarına dair çeşitli bilgiler mevcuttur: “Kapıda olan tebdil çukadarları nice seneden berü tebdil

²¹ *Mazanne-i su*: Kendisinden ancak kötülük beklenen, her an suç işlemeye meyilli olan kimse.

²² BOA. MVL, nr. 196/42, 19 S 1266/04 Ocak 1850.

²³ Mehmet Demirtaş, “Üsküdar'da Düzeni Tehdit Eden Olaylara Dair Bazı Misaller Alınan Tedbirler ve Karşılaşılan Güçlükler (XVIII, XIX. Yüzyıllar)”, *VI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (06-09 Kasım 2008, İstanbul) Bildiri Kitabı*, Cilt II, Editör Coşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 501.

²⁴ el-Hacc Mustafa Paşa, Vezir Hasan Paşa'nın kaymakamlık görevinden alınması üzerine H 24 Z 1202/M 25 Eylül 1788 tarihinde Sadaret Kaymakamı olmuştur. Bu görevini Mart 1789 tarihine kadar sürdürmüş ve onun yerine Salih Paşa Sadaret Kaymakamı olarak atanmıştır. Bkz. Ümmü Gülsüm Filiz Bayram, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yenicâğ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 369, 485, 1030.

hizmetinde istihdam olunmağla her biri tayin olunduğu semtin bakkal ve kömür-cü ve sâir esnafın taksidde kesüp...²⁵ şeklinde devam eden arşiv kaydından, bu durumdaki kişilerin devlet memurundan ziyade külhanbeyi gibi hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanında mağduriyeti söz konusu olan esnafın da, serserilerin yaptıklarına rıza göstermeleri oldukça dikkate değerdir. Nitekim Kaymakam Paşa'nın telhisinde bakkal, kömür-cü, ekmekçi, kasap ve sâir esnafın bu tür durumların ortaya çıkmasına sebep oldukları dile getirilmiştir.²⁶ Haliyle yapılan usûlsüzlüklerde, devamında ve yaygın hale gelmesinde suçla maruz kalanların da bir sorumluluğu olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Ordusu'nun daimi askeri olmayıp sefer münasebetiyle kalyonlarda görevlendirilen deniz askerleri olan kalyoncuların da, tebdil çukadarları gibi çeşitli taşkınlıklar yaparak düzeni bozdukları görülmektedir. Bunlar geçici oldukları ve sefer bitiminde memleketlerine döndükleri için daha rahat hareket etmekteydiler. Kalyoncu odaları adı verilen kışlalarında gece kaldıkları sırada yaptıkları gayri ahlaki işlere, dönem dönem güvenlik görevlileri dahi müdahale etmekten aciz kalmıştır.²⁷ Ancak ciddi tedbirler alındığı zamanlarda düzen sağlanabilmiştir. Nitekim Kaptan-ı Derya Ramiz Paşa, fitne yuvası haline gelmiş olan Tersâne'yi düzene sokma çalışmaları kapsamında, kalyoncuların Galata ve civarındaki odalarını kapatmış ve Tesâne Nizâmı'nı buna göre yeniden düzenlenmiştir.²⁸ Yine Bahçekapı, Galata ve Tahtakale'deki bekâr ve kalyoncu odaları da her türlü rezilliğin yaşandığı yerler haline gelmişti. Bu odalar aynı zamanda hastalık saçan adeta mikrop yuvaları durumundaydı. Bu sebeple odalar yıkılmış, karşı çıkanlar idam edilmişlerdi.²⁹ Üsküdar'da Balaban İskelesi'nin arka tarafında, Debbaghâne civarında, sahilde denize yakın diğer üçra köşelerdeki, daha çok kalyoncuların kaldığı bekâr

²⁵ BOA. HAT, nr. 21/1013, 29 Z 1202/30 Eylül 1788.

²⁶ BOA. HAT, nr. 11/431, 29 Z 1202/30 Eylül 1788.

²⁷ Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. 1, 6, Hazırlayan: Ahmet Hezarfen, Tarih Vakfı ve Yapı Kredi Ortak Yayını, İstanbul 1999, s. 185. Kalyoncuların gayri ahlaki davranışlarından haberdar olan Sultan III. Selim'in tepkisi sert olmuş ve yetkilileri ciddi bir şekilde ikaz etmişti: "Dünkü Cumartesi günü Üsküdar'da Kalyoncular Çarşısı'nda bir iki ehl-i ırz avratları almak murad eyledikde Üsküdar Ustası basup ve yine bir az kalyoncu makuleleri gelüp olmayacak hareket eylediler. Ben de ol semte karip bulunmakla yirmi kadar tebdil ol semte hareket eyledim. Lâkin ben varınca dağılmışlar. Eğer bula idim cezaların tertip ve siyaset ederdim. Bu nasıl şeydir? Kaptan Paşa'ya bir eyü tenbih eylerim. Böyle şeyler nasıl işittir? Bir işittim. Vallahi bir dahi böyle kapusuz vari işlerin işidirsem zabitlerinden sual iderim. Hem ben böyle kapusuz itaatsiz asker istemem. Bana lazım değildir. Ve sen dahi gözün açasın, böyle bir iş dahi olursa kendiniz bilürsünüz". Bkz. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları-Nizâm-ı Cedid-Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 1988, s. 97.

²⁸ Şâni-Zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi, *Şâni-Zâde Tarihi-I*, s. 98.

²⁹ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi (Târih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin*, C. 2, Hazırlayan: Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 914.

odaları öteden beri, dârü'n-nedve-i eşkıya (eşkıyanın toplandığı fitne ve fesat yuvası) ve rezil şahısların mekânı haline gelmişti. Bu esnada bazı zorbalar yoldan çevirdikleri namuslu kadınları zorla bu odalara götürmek istemişlerdi. Ancak halkın şikâyeti üzerine müdahalede bulunulduğu gibi odaların yıkılması için sâdır olan fermanın gereği yapılarak, 200 kadar bekâr odası yıktırılmıştır. Bu sırada bazı odalarda fahişlerin, çocukları için yaptırıldıkları beşikler dikkati çekmiştir. Görüldüğü gibi söz konu mekânlarda her türlü ahlaksızlık yapılmaktaydı. Odaların yıkılması sırasında zorbaların bir kısmı kaçmış, yakalananlar şiddetli bir şekilde cezalandırılmışlardır. İki gün sonra ise Galata'da Kalekapısı yakınlarındaki kahvehanenin sahibi ve zorbaların reisi Yetimoğlu, Sekbanbaşı Osman Ağa tarafından yakalananak idam edilmiştir.³⁰

Bekâr odalarında kalanlar dönem dönem devlet ve toplum için her bakımdan tehdit oluşturmaktaydı. Üsküdar'daki Büyük İskele ve aykırılığın en yaygın olduğu Balaban İskelesi³¹ yakınlarındaki odalarda kalan kalyoncu askerleri ve diğer serseriler, odaların pencerelerinden dışarıya keyfi bir şekilde ateş ederek, halkın can güvenliğini ortadan kaldırmaktaydılar. Odalarda, fuhuş yaygın bir hale gelmişti. Öyle ki deniz kenarında, kadınların düşürdükleri bebek ölülerine ve kadın cesetlerine rastalanmıştı. Cesetler, kimsenin sorumluluğunda olmayan bu yerlere³² bırakılarak, cinayetin izleri kaybettirilmek istenmiştir. Ayrıca bu odalara fuhuş için girip çıkan çok sayıda esnaf vardı. Bunun üzerine, sahiplerinin de rızası alınarak yıkılmalarına karar verilmiş ve 24 Temmuz 1811 tarihinde 130 bekâr odası yıkılmıştır.³³

Yıkılanlara rağmen kalan odalardaki mevcut hayat tarzı yüzünden, odaların bulunduğu bölgelerde salgın hastalıklar nüksetmiş, zina gibi ahlaksızlıklarda ve

³⁰ Mehmed Es'ad Efendi, *Üss-i Zâfer*, Matba'a-ı Süleyman Efendi, İstanbul 1293, s. 140, 141, Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 9, s. 242.

³¹ Üsküdar'daki Balaban İskelesi'nin çevresi dini ve töresel ahlak kaidelerine karşı duyarsızlığın ve bunun beraberinde getirdiği aykırılığın en sık görüldüğü izole yerlerden biri idi. Çünkü söz konusu bölgede, diğer birkaç iskeleye nispetle daha fazla oda mevcuttu. Bkz. Onur Gezer, "Çizginin Dışındakiler: Osmanlı İstanbul'unun Aykırı Bekârları ve Bekâr Girer "Melek Girmez" Odaları", *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (27-29 Mayıs 2014) Bildirileri Kitabı*, Editör Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Sefa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 533. Balaban İskelesi yakınlarındaki bekâr odaları her türlü ahlaksızlığın yaşandığı mekânların başında gelmekteydi.

³² Işık Tamdoğan, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti Ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi", *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyen Neomi Levy, Alexandre Toumakine, Tarih Vakfı Yurt yayımları, İstanbul, Tarih yok. s. 86, 87, Mehmet Zeki Pakalın, "Melek Girmez", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 473.

³³ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi*, C. 2, s. 761.

diğer suçlarda artış görülmüştür. Dolayısıyla bu odaların belli aralıklarla yıkılması dışında bir seçenek kalmamıştır. Bu sayede günahkâr ve içkici zümresi ayıklanacak ve bu durum, namuslu insanları memnun edecekti. Bunun için önemli bir gerekçe de mevcuttu: 1812 tarihindeki veba salgını yetkililerde, hastalığın buralardan, özellikle fuhuştan kaynaklandığı kanaatinin oluşmasına yol açmıştı. Bu düşünceden hareketle çıkan fermanın gereği olarak, Melek Girmez Sokağı'ndaki³⁴ ve Kayıkhaneler üzerindeki bütün bekâr odaları yıktırılmıştır. Bu sırada Galata ve Kasımpaşa taraflarında faaliyet gösteren kalyoncu ve kalafatçı odalarının büyük bir bölümü de yıkılmış, geriye kalan odalar rezil ve fahişelerden temizlenmiştir. Bir sene sonra Melek Girmez Sokağı'ndaki yıkılan odaların arsası üzerinde Hidayet Camii inşa edilmişti.³⁵ Bu esnada odalarda taundan ölenlerin cesetleri yıkanarak defnedilmiştir. Odalarda vebaya yakalanmış ve bir kısmı ölmüş fahişe kadınlara da rastlanmıştır.³⁶Büyük İskele ve Balaban İskelesi civarındakilerin yıkımından yaklaşık bir sene sonra çok sayıda oda daha yıkılmıştır.³⁷ Odalara yönelik yıkım faaliyetleri daha sonraki senelerde de devam etmiştir. 1821-1822'de serserilerin, namuslu insanlara zorbalık yapanların girip çıktığı; ahlaksızlık, fitne ve fesat yuvası haline gelen bekâr odaları yıkılmıştır.³⁸ Odaların sıklıkla yıkılmak mecburiyetinde kalınması ve sakinlerinin çeşitli cezalara çarptırılması, buralarda işlenen suçların yaygınlığı kadar odalara girip çıkanların devlet ve toplum için ne denli büyük bir tehlike olduğunu ortaya koymaktadır.

Kalyoncuların fenalıkları yukarıda bahsedilen suçları ile sınırlı değildi. Yaygın zorbalıklarından birisi de, seferli olduklarını söyleyerek sağa sola rastgele ateş açmaları ve çevreye korku salarak halkı soymalarıydı. Konuyla alakalı bir arşiv kaydında, “kalyoncu taifesi seferliyiz diyu piştov atmak ve bazen herkesi soymak ve belki telef etmek misillu bî edebâne hareketleri mesmu'umdur” denilerek,³⁹

³⁴ Bahçekapı'da yıkılan ve yeniçerilerin idaresi altında bulunan bu odalar, günah işlemekle o denli özdeşleşmişti ki, buldukları sokak Melek Girmez adıyla anılmaya başlamıştı. Bkz. Pakalın, “Melek Girmez”, s. 473.

³⁵ Gezer, “Çizginin Dışındakiler”, s. 544, Necdet Sakaoğlu, “Bekâr Odaları”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. II, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 124.

³⁶ Şâni-Zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi, *Şâni-Zâde Tarihi-I*, s. 584. Sene 1227.

³⁷ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi*, C. 2, s. 761.

³⁸ Tahmis civarında kâin Asmaaltı nam mahalde vaki bi-kâran odaları ki, hammal ve evgad ve rencber ve ırgad makulesi yeniçeriyana mensub geçinen bir takım eşkıyanın mebit u meskeni ve ât-ı fisk u fücurun bayağica mahzeni olup, ma-tekaddemden beru aralık aralık rasad-bin-i fürce-i menahi olan habisler, bi'l-ihiyar-ı fevahiş ve bi'l-ihbar mesture-i sera-perde-i ismet olanların zor ile çevirüp, hetk-i ırz u namus eyledikleri yere geçecek mahaller idi”. Vak'a-nüvis Es 'ad efendi tarihinden naklen Gezer, “Çizginin Dışındakiler”, s. 545.

³⁹ *BOA. HAT*, nr. 19/861, 29 Z 1202/30 Eylül 1788.

bu askerlerin taşkınlıklarına vurgu yapılmaktadır. Sultan III. Selim zamanında, içlerinden birisinin şekaveti (kötülüğü, haydutluğu) had safhaya ulaşmıştı. Bu şahıs, Galata'da Balıkpazarı'ndaki kahvehanesinin odasını kapatıp, kendisini yakalamak üzere görevlendirilen kolluk kuvvetleri ile bir hafta boyunca çatışarak direnmişti. Ancak kahvehanesi yıkılmak suretiyle ele geçirilebilmişti.⁴⁰

Kalyoncu sınıfına mensup bazı kişilerin toplumsal olaylarda da ciddi roller oynadıkları görülmektedir. Bu zorbalardan Taşçı Mahmud'un, Alemdar Mustafa Paşa Vakası esnasındaki fitnede etkisi olduğu gibi Galata taraflarında halka yaptığı zulmü de bilinmekteydi. Öyle ki, hakkında çıkan irade-i seniyye ile Beşiktaş açıklarında bir kalyonda boğdurulması, halk arasında büyük bir memnuniyet uyandırmıştı.⁴¹ Ne var ki, alınan bütün tedbirlere rağmen kalyonculardan kaynaklanan sıkıntılar tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Hatta Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından dahi ders almadıkları anlaşılmaktadır. Mesela kaptan paşaların maiyetinde Beyoğlu, Galata ve Kasımpaşa taraflarında güvenlik hizmetlerini yapmakla mükellef kalyoncu çavuşları, görevlerinin aksine güvenliği bozmaktaydılar. Bunlardan bir grup yakalanarak memleketlerine gönderilmişti.⁴² Ancak bu konuda her zaman sonuç almak mümkün olmamıştır. Çünkü yakalandıkları vakit çeşitli yalan ve bahanelerle görevlileri atlatmakta ve serbest kalınca uygunsuz hareketlerine devam etmekteydiler.⁴³

İstanbul'da taşkınlık yaparak düzeni bozan gruplardan biri de, askeri sınıf içinde yer alan yamaklardı. Bunlar, izinsiz bir şekilde şehre gelip her türlü kanunsuz işi yaparak huzursuzluk çıkarmaktaydılar. Yeniçerilik iddiasında olan ve çoğunluğu Laz ve Çepni olan boğaz yamakları III. Selim'in saltanatının son zamanlarında, Boğaz Nazırı Süleyman Ağa'yı parçalayıp öldürmüşlerdi.⁴⁴ Bu asker grubunun dev-

⁴⁰ Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi*, C. 1, s. 185.

⁴¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 9, s. 241.

⁴² Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfi Efendi Tarihi*, C. 1, s. 107.

⁴³ Yakalanan bu deniz askerleri, kendilerinin Cezayir gemisinden olduklarını söyleyerek kurtulmaktaydılar. Nitekim bir arşiv vesikasında, bu konuda ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir: "Kalyoncular geçen gün Üsküdar'da ve İstanbul'un bazı mahallerinde şekavete ibtidar eyledikleri ma'lum-ı hümayunlardır. Kapudanpaşa kullarına bunların zapt u raptları birkaç defadır te'kid olunmaktadır. Müşarünileyh bunların zapt u raptlarında kusur itmeme lâkin taraf taraftahtı (yağma, çapul) ve kendi halinde olmayanları ahz u habs ideydüm, hangisi kabahatli ise ahz itsem derhal Cezayirliüler gelüp bizimdir diyu ahz iderler. Onlar dahi bildikleri kazayı idiyorlar. Sâir kalyoncular dahi bu halî görüp hangisini tutsam ben Cezayir gemisindenüm diyup derhal Cezayirliüler alıyorlar, virmesem münazaa iderler..." (BOA. HAT. nr. 272/15968, 29 Z 1203/20 Eylül 1789) şeklindeki ifadelerin yer aldığı kayıttan da anlaşılacağı üzere çeşitli cezaları hak ettikleri halde cezalandırılmayan kişiler mevcuttu. Bu durumdaki kişiler, yakalandıkları halde bir süre sonra kendi adamları tarafından yetkililerden geri alınmaktaydılar. Böylece söz konusu kişileri cezalandırma imkânı ortadan kalkmaktaydı.

⁴⁴ Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi*, Cilt 1, s. 126.

leti ve halkı tedirgin eden hareketleri, II. Mahmud'un saltanatı sırasında da devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin İran ile savaşta olduğu ve Yunan İsyanının patlak verdiği bu dönemde, görevlerini ihmal eden ve yerlerini izinsiz terk ederek İstanbul'a gelen boğaz yamaklarından bazıları, adam öldürmek dâhil olmak üzere ciddi suçlar işlemiş ve toplumu huzursuz etmişlerdi. Padişahın, tebdil gezerken bizzat şahit olduğu bu asker grubunun davranışları ile alakalı bir hatt-ı hümayûnda, ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Padişahın konuya dair tespitleri oldukça ilgi çekicidir. Buna göre kale yamakları, son zamanlarda görev yerlerini bırakıp silahlı bir şekilde İstanbul'a gelmiş, serseri bir vaziyette rezillikler yapmışlardı. Bunların, adam öldürme ve soygunculuk dâhil olmak üzere çeşitli suçlar işledikleri anlaşılmıştı. Devletin içinde bulunduğu durum göz önünde bulundurulduğunda, gerek kale yamakları gerekse tabya askerlerinin, gereken sürelerde görevlerinin başında, her an savaşa hazır bulunmaları gerekirdi. Halbuki ihmalleri, görevde bir zaafiyete yol açtığı gibi düşmanın tedbir almasını da kolaylaştırmaktaydı. Bu gerçek ortadayken, kale yamakları görev yerlerini terk edip gruplar halinde İstanbul'a gelmiş, çarşı-pazarda serseri bir şekilde gezerek adam öldürme ve yaralama gibi suçlara bulaşmaktan da geri durmamışlardı. Bu durum halkın güvenliğini bozduğu gibi, bütün Müslümanların ve ocak mensuplarının birlik içinde hareket ettiği şeklindeki algıya da hanel getirmişti. Ayrıca yamakların bu itaatsizliklerini ve rezilliklerini gören düşmanın, bundan faydalanarak kolaylıkla tedbir alması mümkün olmuştu. Padişahın bu tespitlerle alakalı emri oldukça kesindi: Bundan böyle önemli bir işi dolayısıyla Boğaz Nazırı'ndan izin tezkeresi almayan askerlerin İstanbul'a gelmelerine izin verilmeyecek, edepsizce davranışlar sergileyen bu askerler, zabıtları tarafından engellenecekler, şayet söz dinlemeyip itaatsizlik eden olursa, ocak kuralları gereği cezalandırılacaktır. Böylece hem ocak mensupları görevlerinin başında bulunacaklar, hem diğer memurlar görevli oldukları mıntukaları kontrol altında tutup levazımı muhafaza edeceklerdi.⁴⁵

Osmanlı Devleti, İstanbul'da asayiş sağlamaya için ciddi çabalar göstermiş, akla gelebilecek her türlü tedbiri almıştır. Daha önceki olduğu gibi⁴⁶ 1821 tarihli Rum İsyanı başladığı sırada hanlarda bulunan kişilerin yazımı yapılmış, kefile bağlanmış, hanlarda kefilesiz kimse kabul edilmemesi, kefile olmayanların şehirden çıkarılması, hanlarda birer Müslüman memur görevlendirilmesi kararlaştırılmış-

⁴⁵ BOA. HAT. nr. 341/19466, 29 Z 1236/27 Eylül 1821.

⁴⁶ XIX. yüzyıla girilirken benzer sayımlar yapılmaktaydı. Bu kapsamda İstanbul'da Sur haricinde ve Boğaziçi'ndeki serserilerin tespitini yapmak üzere memurlar görevlendirilmiş, hassa hasekilerinden altı kişiye, altmışar kuruştan toplam 360 kuruş ücret ödenmiştir. Bkz. BOA. C. MLI. nr. 632/25968, 16 RA 1212/8 Eylül 1797.

tır.⁴⁷ Özellikle Müslüman olmayanlar için sıkı sık baş vurulan silah toplanması uygulaması⁴⁸ yeniden gerekmiş ve halkın elinde bulunan silahların, bedeli ödenecek toplanması için fermân-ı âlî çıkmıştır. Silahlarını on gün içinde getirmeyenlerin evlerinin aranması, silah bulunursa cezaî işlem yapılması kararlaştırılmıştır.⁴⁹ Rum İsyanı dolayısıyla alınan tedbirler arasında, asker ocaklarına fazladan silah verilmesi ve halkın silahlandırılması da vardı. Bu çerçevede Müslümanların silahlı dolaşmamaları, temin edemeyecek durumda olanlara devlet tarafından silah verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Ancak bu uygulamada bazı sakıncalar meydana gelmiş, bazı şaki ve serkeş kişilerin de eline silah geçmişti. Bunlar, insanlara rast gele saldırarak can güvenliklerini zedelemişlerdi.⁵¹ Böylece, özellikle olağanüstü zamanlarda çok dikkatli yapılmadığında bazı uygulamaların, olumsuz sonuçlar vermesinin mümkün olabileceği ortaya çıkmıştır.

İsyan ve savaşların yaşandığı bazı olağanüstü dönemlerde alınan tedbirlerin işe yaramadığı görülmektedir. XIX. yüzyılın başlarında yaşanan Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Fransız savaşları da düzenin yeniden sağlanmasına engel olmaktaydı. Bu süreçte Kabakçı Mustafa isyanına katılmış olan bazı askerlerin İstanbul'a geldikleri ve şehrin güvenliğini bozdukları görülmüş, savaşlar biter bitmez söz konusu kişiler tespit edilerek memleketlerine geri gönderilmişlerdir.⁵² Fakat kalanlar zorbalığa devam etmişlerdir. Bunlardan biri olan Kerim Çavuş adındaki rezil bir asker, Galata'da Karaköy Kapısı dışında iskele başında çok kötü bir kahvehâne inşa etmiş, halktan kahvehânesi için zorla kanarya, zarf, ayna, gümüş nargile gibi şeyler toplamaya başlamış, kahvehânesine gelmeleri konusunda baskı yapınca halk o bölgeye gelmemeye başlamıştı. Bunun üzerine Kerim Çavuş dükkânını başka birine satmıştı. Devlet, usûlsüz bir şekilde inşa edilen ve sahibi tarafından zorbalık yapılan kahvehaneyi yıkmış, Kerim Çavuş da Alemdar Mustafa Paşa'nın korkusundan kale yamağı olmuştur.⁵³

⁴⁷ Yaşar, "İstanbul Hanları", s. 516, Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 11, s. 130.

⁴⁸ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 72.

⁴⁹ Yaşar, "İstanbul Hanları", s. 516, Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 11, s. 130.

⁵⁰ *BOA. HAT.* nr. 1084/44138, 30 ZA 1236/29 Ağustos 1821.

⁵¹ Söz konusu zorbalık, 1236 senesinin Cemaziyye'l-evvel ayının sonlarında (Şubat 1821 sonları) Üsküdar'da sakin sarraf esnafından ve Ermeni taifesinden Pişmişoğlu'nun Yenimahalle'deki dükkânının kapısını zorlayarak içeri girmiş, mevcut parasını gasp etmişti. Pişmişoğlu canını kurtarmak için malını feda etmek zorunda kaldığı gibi olayı, susarak örtbas etmiştir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 11, s. 136, 137.

⁵² Musa Çadircı, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13, Sayı 24, Ankara 1980, s. 54.

⁵³ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi*, C. 1, s. 182.

Normal zamanlarda da kanunsuzluk yaparak halkı mağdur eden askerler olmuştur. Üsküdar'da fesat çıkararak, cana ve mala musallat olan, fuhuş gibi gayri ahlaki işleri sıradan hale getiren bazı askerler, kamu düzenini ve halkın güvenliğini ciddi manada tehdit etmekteydiler. Lonca kuran bu askerler, sokaklarda sağa sola rast gele ateş ederek halka zarar vermekteydiler. Bu serseriler, gece bir kahveciyi silahla vurmuş, yolda rastladıkları bir bostancıyı öldürmeye teşebbüs etmiş, bir bostancının elini, bileğinden keserek koparmışlardı. Bir gayrimüslimin evine girerek zarar veren bu serserilerin zorbalıkları öyle bir hale gelmişti ki, kolluk kuvvetleri kola çıkmaya cesaret edemez olmuşlardı. Hatta mahkemeye çıkarılan bu kişiler hakkında kâtipler, tahrir yazmaya cesaret edememişlerdi. Bu durumun düzeltilmesi için bir müeyyideye ihtiyaç olduğu ortada iken, bu kişilere her hangi bir ceza verilmemiş, ocak ağaları kendilerine kefil olmuş, bir daha bu tür işleri yapmayacaklarına söz verdikleri için mesele örtbas edilerek tamamı affedilmiştir.⁵⁴ Ancak ceza uygulanmaması konusu oldukça seyrekti. Bu tür suçlara genellikle ağır cezalar verilmekteydi. Mesela Yemiş İskelesi'nde birkaç kişilik rezil bir asker grubu, iskeleye gelen meyveye ve diğer mallara zorla ortak olarak halka fazla fiyata satmakta ve haksız kazanç elde etmekteydiler. Devletin otoritesini yok sayan bu güruh, esnafın kalfalarına da hakaretler yapmış, namuslu kadınlara sarkıntılık ederek huzursuzluk çıkarmışlardı. Yemişçi esnafı, haddi aşan bu zorbaların davranışlarına tahammül edemeyerek şikâyetle bulunmuş, gereği yapılmadığı takdirde büyük bir fesat çıkacağı ikazını yapmışlardı. Bunun üzerine ele geçirilenler idam edilmiş bir kısmı ise kaçarak kurtulmuştu.⁵⁵

XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'da kamu düzenini bozarak devleti ve halkı tehdit eden grupların başında yeniçeri askerlerinin geldiği bilinmektedir. Yeniçeri Ocağı varlığını koruduğu müddetçe de düzeni tam olarak sağlamak mümkün olmamıştır. Bu dönemde nizâmları bozulan yeniçeri askerlerinin kışlaları, adeta han odaları gibi işe yaramaz mekânlar haline gelmiş, bir takım ne olduğu belirsiz rezil şahıslarla dolmuştu.⁵⁶ Yeniçeriler bu dönemde bekâr odalarını da sıklıkla kullanmaya başlamışlardır. Ocak disiplininin yerinde olduğu dönemlerde bekâr odalarını teftiş etmekle görevli olan bu askerler, disiplinden uzaklaştıkları için incelenen dönemde, oda efradıyla çok yönlü ilişkiler geliştirmişlerdi. Bu dönemde odalardan, hem şehirde gerçekleştirdikleri eylemlerin üssü ve barınağı hem de eylemlerinin insan kaynağı olarak faydalanmaya başlamışlardır.⁵⁷ İşlettikleri kahvehane ve

⁵⁴ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, C. 1, s. 469-474.

⁵⁵ Mehmed Es'ad Efendi, *Üss-i Zâfer*, s. 136, 137, Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, C. 2, s. 902, 903.

⁵⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 8, s. 288, 289.

⁵⁷ Gezer, "Çizginin Dışındakiler", s. 535.

kasap dükkânlarının üstünde bekâr odaları yaparak, kanunlara aykırı bir şekilde çalıştırmışlardır. Bu süreçte taşradan gelerek bekâr odalarında barınan çok sayıda kişi parayla esame alarak yeniçeri adı ve unvanı kullanmıştı.⁵⁸ Yeniçeri askeri esnafıya⁵⁹, dolayısıyla para kazanmaya ve ekonomik olarak güçlenmeye başlamıştı. Bu durumu gören bazı dürüst insanlar da, kendilerini korumak için yeniçeri sınıfına dâhil olmuşlardı. Kimisi ulufe almak, turnacılık, haseki tekaüdlüğü ve kışla mütevelliliği gibi bir dirliğe sahip olmak için yeniçeriliğe rağbet etmekteydi.⁶⁰ Yoğun bir ilgi gören ocağın mensupları ise taşkınlıklarını giderek arttırmaktaydılar.

İncelenen dönemde ocak mensuplarının çıkardıkları olaylara dair çok sayıda örnek mevcuttur: Yeniçeri zorbalarından biri olan Osman, iskelelere gelen zahireyi zapt ederek, kendi adına istediği fiyata satmaktaydı. Halkın ve esnafın şikâyeti üzerine yakalanan Osman, Ağa Kapısı ahırında boğdurulmuştur.⁶¹ Ocağa mensup Mahmud adındaki kişi ile birlikte Topçu Ocağı'ndan birkaç kişi Üsküdar'da Toptaşı semtinde bulunan Seyyid Mehmed'e ait kahvehanede tartışarak kavgaya tutuşmuş, kavga giderek büyümüşü. Bir süre sonra Mahmud adındaki kişi, bıçak darbeleriyle birkaç yerinden yaralanmıştı. Gerek çevre sakinlerini gerekse kahvehane müşterilerini huzursuz eden bu olayın bir benzeri de, Topçu Ahmed adındaki kahvecinin dükkânında meydana gelmiş, süvari topçu askerlerinden Kara Mehmed, ilk anda kurşunla yaralanmış ve kısa bir süre sonra hayatını kaybetmişti. Her ne kadar Topçu Ağa olaya müdahale etmişse de, suçluların yakalanması mümkün olmamıştır. Bunun üzerine Yeniçeri Ağası sıkı bir şekilde tembih edilerek, bu tür olayların önüne geçmesi emredilmişti.⁶²

Yeniçerilerin zorbaklıkları Alemdar Mustafa Paşa Vakası esnasında adeta zirveye çıkmıştır. İstanbul halkının önemli bir kısmından da destek alarak büyük bir isyan başlatan yeniçeriler, Bâb-ı Âlî'ye ve saraya hücum edecek cüreti göstermişler-

⁵⁸ Sakaoğlu, "Bekâr Odaları", s. 124.

⁵⁹ XIX. yüzyıl başlarında İstanbul'da Eyüb ve Hasköy'de yaklaşık olarak bin ve Boğaz'ın Avrupa yakasında Dolmabahçe'den Rumeli Kavağı'na kadar olan bölgede yine yaklaşık bin dükkânlık bir esnafı kapsayan yoklama defterinden öğrenildiğine göre, söz konusu dönemde ortalama her yedi dükkândan biri kahvehaneydi. Unvanlarına bakıldığında, her üç kahvehâne sahibinden birinin yeniçeri unvanı taşıdığı görülmektedir. Yine bu defterden, esnaflıkla iştigal eden her iki yeniçeriden birisinin kahvecilik yaptığı tespit edilebilmektedir. Bkz. Cengiz Kırılı, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 615.

⁶⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 8, s. 288, 289, Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler*, 2. Baskı, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2004, s. 228.

⁶¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 9, s. 241.

⁶² *BOA. HAT*, nr. 1270/49211.

dir. Onlara karşılık veren Sekbân-ı Cedîd askerleri ile aralarında büyük bir çatışma meydana gelmiş, bu esnada şehirde asayiş bozulmuştur. Halk, evinden güvenli bir şekilde çıkamayacak hale gelmiş, esnaf büyük bir mağduriyet yaşamıştır. İsyân sırasında evler ve dükkânlar yağmalanmış, sokaklar asker ve sivil cesetleri ile adeta dolmuştu. Olaylarda Sekban-ı Cedîd Ocağı Ağası Süleyman Ağa ile altı yüzden fazla sekban askeri ve binlerce yeniçeri askeri hayatını kaybetmiştir. Kaçan yeniçeriler İrgadpazarı'nda yol üzerindeki bazı evlerde saklanınca bu evlerde çatışmalar meydana gelmiştir. Yeniçerileri takip ederek evlere girmeye çalışan sekban askerlerine kadınlar, tüfekte ateş açmış, üzerlerine kaynar yağ dökmüşlerdi. Bu tavır halkın bir bölümünün isyancılara verdiği destek konusunda önemli bir örnek olmakla birlikte, asıl mağduriyeti yine kendileri yaşamıştır. Çatışmaların ortasında kalan çocuklar, yaşlılar ve kadınlar büyük zarar görmüş, kurtulmak isterken damlardan ve pencerelerden atlayarak yaralananlar ve ölenler olmuştur. Cevdet Tarihi'nde bu olay ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır: “Eşkiya ise bir taraftan sekbanlara tüfeng atmakta ve bir taraftan buldukları eşyayı gârât u yağma etmekte oldukları halde içlerinden bazıları gözlerine kestirdikleri kesânı devlet taraftarıdır diye itham ederek hanelerini yağma u hetk etmekte ve yeniçeri zorbaları adet-i dîrîneleri üzere erkân-ı saltanat-ı seniyyenin katl u imhâsı ve Hüdâvendigâr-ı Sabık Sultan Mustafa-yı rabi'in iclâsı gibi mûhîş sözler söylemekte idiler” şeklindeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, isyancılar devlete karşı düşmanca bir tutum içine girmişlerdi. Hatta bazıları bu düşmanlığı, Ayasofya Camii'nin minarelerine çıkıp saraya kurşun atacak kadar ileri götürmüşlerdir.⁶³

Yeniçerilerin taşkınlıkları, Ulufe Divânı gecelerinde had safhaya ulaşmaktaydı. Bu gecelerde kışlarında toplanıp, “divâna hazırlanma” adı altında, pervasızca ve mestâne (sarhoş gibi) naralar atarak çevreye dağılmaları ve son on seneden beri divân gecesi câbecâ (yer yer, zaman zaman) tüfek ve tabanca atmaları adet idi. Ancak 27 Şubat 1821 tarihli divân gecesinde, mutad olandan çok daha fazla ve neredeyse her an topluca tüfek ve tabanca atarak İstanbul halkını bizar etmişlerdi.⁶⁴ Osmanlı Devleti'nin birinci askeri olan yeniçerilerin içinde bulunduğu durum oldukça düşündürücüydü. Üstelik devlet, çok büyük bir Rum isyanı ile karşı karşıya ve karışıklık içindeyken yeniçeriler, devleti alabildiğine huzursuz ettikleri gibi halkın güvenliğini de bozmuşlardı.

Yeniçerilerin zorbalıkları ve kamu düzenini bozan davranışları süreklilik arz etmekte ve normal zamanlarda da devam etmekteydi. Bunlar İstanbul'da, rast

⁶³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 9, s. 31-36.

⁶⁴ Mehmed Es'ad Efendi, *Üss-i Zâfer*, 140, 141, Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 11, s. 60, 61.

geldikleri Hıristiyan vatandaşlardan “postal akçası” adı altında haraç almaktaydılar. Bazıları Hıristiyan dükkânlarından, sahibinin rızası olmadan elbise ve eşya alıp “bezirgân helal et, hoşça kal” diyerek esnafı rencide etmekteydiler. Beddua eden veya karşı çıkanları öldürerek, hiçbir şey olmamışçasına, ağır adımlarla ve kendi aralarında şakalaşarak uzaklaşmaktaydılar. “Gavur değil mi, hepsi birdir, taşradakilere gitmezden evvel bunları kırmalıyız” şeklindeki konuşmaları, endişe verici düşüncelere sahip olduklarını göstermektedir. Bu esnada Yeniçeri Ağası, “bunlar yeniçeri değil, hırsız ve hayduttur, haklarında hırsız cezası icra olunmak lazım gelir” demek suretiyle, ocağın itibarını korumak istemişti. Zorbalar, akabinde Zindan Hasekisi ve asesbaşı nezaretinde Bâb-ı Âlî’ye ve oradan da Tersâne’ye gönderilmişlerdi. Böylece, “bu kadarlık bir terbiye ile biraz müddet İstanbul’da asayiş ve emniyet görülmüştür”.⁶⁵ Ancak asayiş istikrarlı bir şekilde devam etmemiş, tedbirlerde veya uygulamalarda gevşeklik görüldüğü zamanlarda benzer suçlar işlenmeye devam etmiş, sert tedbirler ancak geçici süreler için etkili olmuştur.

Yeniçerilerin sahip olduğu güç ve etki bazı şer ve menfaat odakları için fırsata dönüşmüştü. Ocağa kaydolan birkaç hammal, Zindankapısı’nda abacılık yapan Sırp zimmiden zorla aba almak istemiş, direnen abacıyı darp etmişlerdi. O sırada Ağa Çukadarı müdahale edince zorbalar, çukadar ve yanındaki görevlilerden birini bıçakla yaralamışlardı. Nihayet o mıntukada tebdil gezen Yeniçeri Ağası, zorbaların ikisini topuz darbesi ile etkisiz hale getirmiş, geriye kalanları yakalayıp Boğazkesen Kalesi’ne göndermişti. Hemen aynı akşam beş zorba, kalede boğdurulmuş ve cesetleri denize atılmıştır. Böylece Yeniçeri Ocağı’na kaydolan diğer hammalların, ocak kaidelerine uymaları sağlanmıştır.⁶⁶

Ne var ki, yeniçerilerin taşkınlıklarını kontrol etmek mümkün olmamıştır. Halktan haraç alan, meyhanelerden parasını vermeden içki gasp eden yeniçeriler hakkında Üsküdar Ustası Kara Mehmed, çeşitli kereler şikâyetçi olmuş, durum sadrazama bildirilmişti. Nihayet odaları yetkililer tarafından basılarak yıkılmıştır. Yeterli dirayeti gösteremeyen Üsküdar Ustası görevden alınarak yerine, sert tabiatı ve cesareti ile bilinen Nizâm-ı Cedîd Binbaşısı Arnavut Bekir Ağa Üsküdar Ustası olarak atanmıştır. Nitekim Bekir Ağa göreve başladıktan sonra gerek tebdil gezerek, gerek beraberindeki görevlilerle birlikte kola çıkarak teftişlerde bulunmuş ve bazı kişileri cezalandırmıştır. Bu kapsamda bazı askerlerle birlikte, Manav Ömer, Kürt Hüseyin, Tabak, Cilve’nin oğlu Ali ve altı zorbayı daha yakalayarak

⁶⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 11, s. 141, 142.

⁶⁶ Şâni-Zâde Mehmed Atâ’ullah Efendi, *Şâni-Zâde Tarihi*. C. II, s. 1026, Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 11, s. 60.

İstanbul'a gönderdiği gibi serserilerden altı kişiyi de Üsküdar'da Büyük İskele'deki çeşmenin önünde idam ettirmiştir. Uygunsuz davranışları alışkanlık haline getiren, halka zulmederek düzeni bozan askerlerin yanı sıra Beygir Hammalı Semmurkaş ve Kömürcü Hüseyin adındaki zorbaları da idam ettiren Bekir Ağa, bu uygulamaları ile çevreye korku salmış ve geçici de olsa düzeni sağlamayı başarmıştır. Nitekim bundan evvel Üsküdar'da mahalleler arasında her gece ortalama 100-200 adet tüfek ve tabanca atılmakta, meyhanelerden, parası verilmeden zorla içki alınmaktayken, tedbirler ve yapılan uygulamalar ile halk güven içinde yaşamaya başlamıştı. Öyle ki insanlar, evlerinin kapılarını açık bıraksalar bile canlarına ve mallarına zarar gelmeyeceğinden emin olmuşlar, namuslu insanlar herhangi bir endişe duymadan yaşamaya başlamışlardır. Ancak, bu güvenli durum uzun sürmemiş, yeniçerilerin taşkınlıkları huzuru yeniden bozmuştur. Samatya'da iki seferli yeniçeri kıyafetleri içinde bir kişiyi soymaya kalkmış, orada bulunanlar müdahale etmek istemiş, kolluk kuvvetleri gelince yeniçeriler karşı koymuşlar ve çatışmaya başlamışlardı. Bunun sonucunda bazı askerlerin yanı sıra halktan da iki kişi yaralanmıştı. Nihayet yakalanan yeniçeriler idam edilerek cezalandırılmışlardır.⁶⁷

Yeniçeri zorbaları halktan zorla ve değeri altında fiyatla mal almak, meyhanelerde rezillik çıkarmak gibi davranışları sıradan bir hale getirmişlerdi. Nitekim Silivri'de halk dayanamayarak silahlanmış ve zorbalıklarına karşı koymuştur. Çıkan çatışmalarda yirmiden fazla yeniçeri askeri yaralanmış ve birkaçı ölmüştür.⁶⁸ Halkın bu tavrı her ne kadar bir duyarlılık manası taşısa da, devletin içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından dikkate değerdir. İşlenen suçlara yeterince ve zamanında müdahale edilemediği dönemlerde taşkınlıklarda anında bir artış meydana gelmekteydi. Bu da, düzenin sağlanması konusunda istikrar elde edilemediğine işaret etmektedir.

Ancak genel olarak yeniçeri askerleri tarafından işlenen ve yukarıda bazı örneklerine değinilen suçlara, idam dâhil olmak üzere ağır cezalar verildiği bilinmektedir.⁶⁹ Buna rağmen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı ilk zamanlarda bile kanunsuz olaylara sıklıkla rastlanmıştır. Nitekim ocağın kaldırıldığı günlerde açıkta kalan eski askerlerin, çeşitli Anadolu şehirleri ile birlikte⁷⁰ İstanbul'da da sağa sola

⁶⁷ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, C. 1, s. 196, 198, 231, 232, 650.

⁶⁸ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, C. 2, s. 74.

⁶⁹ *BOA. C. ZB. nr. 17/806, 29 ZA 1241/05 Temmuz 1826.* Alemdar Mustafa Paşa Vakası sırasında, İstanbul'un çeşitli yerlerinde taşkınlıkları ile huzursuzluk çıkaran Bostancı, Topçu, Yeniçeri ocaklarına mensup çok sayıda asker idam edilmiştir. Bkz. Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi, *Lütü Efendi Târîhi*, C. 1, s. 107.

⁷⁰ Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'î Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri", *Belgeler Türk Tarih Belgeleri*, Cilt 15, Sayı 19, 1993, s. 170.

dağılarak halkın güvenliğini tehdit ettikleri bilinmektedir.⁷¹ Bunda, bazı memurların görevlerini ihmal etmelerinin de etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim konuyla alakalı bir kayıta, adları yeryüzünden ebediyen kaldırıldığı halde, yeniçeri eşkiyasının suç işlemeye devam ettiği, bunun sebebinin de, bazı yetkililerin görevlerini ihmal etmeleri olduğu belirtilmiştir. Buna göre, belli aralıklarla yoklama yapılarak, kim olduğu belli olmayan kimselerin tespit edilmesi yapılagelen bir uygulama olduğu halde bazı yetkililer, son zamanlarda bunu ihmal etmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak gerek başkentte barınanlar gerekse çiftini-çubuğunu bırakarak gelen kimseler İstanbul'da kamu düzenini bozmuşlardır. Bu sebeple İstanbul'da suç işledikleri kesin olarak tespit edilmemiş olsa bile kefilsiz çalışmakta olan manav, tellak ve saire kimselerin memleketlerine gönderilerek kendi ziraatleriyle meşgul olmalarının temin edilmesi emredilmiştir.⁷² Bu kapsamda idama müstahak olanlar dışında hanlar, bekâr odaları ve iskelelerden toplanıp ellerine mürûr tezkeresi verilen çok sayıda kişi İzmid üzerinden Anadolu'ya, Gelibolu üzerinden de Rumeli'ye gönderilmişlerdir. Böylece 25 gün zarfında 20 binden fazla *mütecaviz* kişi memleketlerine gönderilmiştir.⁷³

Ağustos 1826'da yürürlüğe giren İhtisab Ağalığı Nizamnâmesi birçok yeni düzenleme getirmiştir.⁷⁴ Bu çerçevede Kürt ve Arnavut bekâr uşaklarının her ne iş için olursa olsun İstanbul'a gelmeleri yasaklanmıştır. Mevcut bekâr odalarının

⁷¹ Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılda İstanbul'da Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler: Men-i Mürûr Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler" *Bellelen*, Cilt LXXIII, Sayı 268, Aralık 2009, s. 741, 742, Çadircı, "İç Güvenlik", s. 55.

⁷² *BOA. C. DH. nr.52/2589, 03 M 1242/07* Ağustos 1826. Bu konuda ayrıca bkz. Abdullah Saydam, "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet Usûlü", *Tarih ve Toplum Dergisi*, C. 28, S. 164, Ağustos 1997, s. 6, Çadircı, "İç Güvenlik", s. 54, Çadircı, "Pasaport Nizamnâmeleri", s. 170.

⁷³ Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi*, C. 1, s. 108. Suçluların, incelenen dönemde adeta suç mekânları halinde gelen hanlar ve bekâr odaları ile birlikte iskelelerden toplanması oldukça anlamlıdır. Çünkü iskeleler, geceleri mahalle içlerine kıyasla gözden uzak yerler iken, gündüzleri de şiddet vakalarının çokça yaşandığı mekânlardı. Bkz. Tamdoğan, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti", s. 83. Bunda muhtemelen, deniz yoluyla kaçıp kurtulmanın daha kolay olmasının etkisi vardı.

⁷⁴ Nizamnâmenin asayişle yakından alakalı onuncu maddesi, İstanbul'a başıboş ve serseri yığılmasını engellemek için alınacak tedbirler, İstanbul mahallelerinin sakinlerinin kayıtlarının tutulması konularını düzenlemekteydi. Bunun yanı sıra şehre bir iş için gelenlerle, işe girmek üzere gelmek isteyenlerin sayılarının kontrol altında tutulması, özellikle iskelelerde, hamamlarda ve sanat/meslek sahiplerinin dükkânlarında çalışanların durumu konusunda da bazı hususlar içermekteydi. İstanbul, Galata ve Boğaziçi'nde istihdam edilen hammal, kayıkçı, tellak, hamam hizmetçisi (tellâk ve nâtur) ve esnafın (ashâb-ı hîref) dükkânlarındaki esnaf ve çırak (şakird) sayısının tespiti ile alakalı meselelere de değinmekteydi. Bkz. Nalan Turna, "Osmanlı İstanbulu'nda İç Pasaport: Mürûr Tezkeresi", *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (27-29 Mayıs 2014) Bildirileri Kitabı*, Editör Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Sefa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 393.

ıslahına ve onarımına imkân veren bu düzenleme ile yeni bekâr odası yapımı da yasaklamıştır.⁷⁵ Buna göre, İstanbul'a gelecek olanlar ile mevcut bekârlar, ilk olarak İhtiyab Ağası marifetiyle İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüb'de kendileri için tahsis edilmiş hanlara yerleştirilecek ve hemşehrileri veya uygun birilerinin kefaletine girdikten sonra İhtisab Ağası'nın huzurunda kayıt altına alınacaklardır. Hangi dükkânda, hamamda veya iskelede çalışacaklarsa o yerin defterine ekleneceklerdi. Bunlar, mürûr tezkerelerini İhtisab Ağası'na imzalatacaklar, memleketlerine dönmek istediklerinde defterdeki kayıtları geçersiz sayılacak ve tezkerelerine "kayıt bozulmuştur" ibaresi yazılacaktı. Kaldıkları odalarda silah, fişek veya tüfek bulundurmaları da yasaktı.⁷⁶ Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra fitnenin kaynağı olarak görülen Bektaşilere yönelik bazı uygulamalar yapılmıştır. H 1243/M 1827 tarihinde haklarında hatt-ı hümayûn çıkartılan Bektaşilerin bütün ileri gelenleri tutuklanmıştır.⁷⁷ Böylece devlet içinde, özellikle yeniçeriler üzerinden ciddi bir gücü elinde bulunduran Bektaşiler tasfiye edilerek, yukarıda da ifade edildiği gibi yeniçerilerin adları yeryüzünden tamamen silinmeye çalışılmıştır.

Kamu düzenini sağlamaya yönelik olarak devlet görevlileri ve askerler hakkında Tanzimat Dönemi'nde de önemli düzenlemeler yapılmış olmakla birlikte⁷⁸ kanunsuzluklar devam etmiştir. Fermanın ilanından sonraki senelerde alınan tedbirlere göre, sekban veya diğer asker gruplarına mensup kişilerin, buldukları dairedeki görevleri sona erdiği için veya kendiliklerinden ayrılmak istediklerinde, ayrılma sebebini belirten tezkerelerin ellerine verilmesi mecburiydi. Tezkeresizlerin başkentte bir yerden bir yere gitmelerine, şayet bir yolunu bularak gitmişlerse barınmalarına izin verilmezdi.⁷⁹ Buna rağmen istismaların önüne tam olarak

⁷⁵ Sakaoğlu, "Bekâr Odaları", s. 124. Yeni bekâr odalarının yapımının yasaklanması kararı, tekrarlanan ve benzerlerine sıkça rastlanan bir karardı. Yüzyıllar boyunca benzer yasakların birbirini takip etmesi ve üslubun giderek sertleşmesi, alınan tedbirlerin başarılı olmadığını göstermektedir. Bkz. Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", çev. Ali Berktaş, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanhoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 513, Turna, "Osmanlı İstanbulu'nda İç Pasaport", s. 394.

⁷⁶ Gezer, "Çizginin Dışındakiler", s. 545.

⁷⁷ Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi*, C. 1, s. 125. Bu konuda Cevdet Tarihi'nde de ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 13, s. 180-183.

⁷⁸ Fermanla can, mal ve nâmus emniyeti konularından dolayı küçük ve büyükten en aşağıya kadar bütün zabitan ve sair memurlara, zerre kadar itaatsizlik manasına gelen uygunsuzluklar meydana gelirse, bunların şiddetle cezalandırılacağı bildirilmiştir. "Ancak din u devlet ve mülk u milletin ihyâ ve ma'muriyetine bâ'is u bâdi olacak asâ-yiş-i hâl-i ahâli ve fukarâ maddesinin istihsali zımında lâzım gelen hayırlı ve menfa'atlı usûllere başlanmıştır" denilmektedir. Bkz. Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanhoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 171.

⁷⁹ *BOA. C. DH. nr. 336/16789, 29 Z 1255/04 Mart 1840.*

geçilememiş, eski ve muvazzaf askerler suç işleyerek huzursuzluk yapmaya devam etmişlerdir. Mesela vazifesi bitikten sonra halkı huzursuz edenlerden biri de, kavas olarak çalışmakta iken emekli olan Üsküdar sakinlerinden Kadri'ydi. Adı geçen kişinin, emekli olduğu halde kavas elbisesi giyerek halkın malını gasp ettiği tespit edildiğinden, ömür boyu kürek cezasına çarptırılmıştır.⁸⁰

Suç işleyen gruplarla mücadele kapsamında gerek asker, gerekse sivillerle alakalı olarak yapılan başka bir uygulama da, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de yaşamakta olan bütün nüfusun üç senede bir sayımlarının yapılarak defterlere kaydedilmesi idi.⁸¹ Böylece şehir dışından İstanbul'a gelenler tespit edilerek suç işlemelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra taşrada, kişilerin kendi mahallesinden bile ayrılması mürûr tezkeresi yolu ile izne bağlanmış ve her bir kazaya bir veya iki jurnal memuru atanmıştır.⁸² Hemen bütün Osmanlı tarihi boyunca uygulanan kefâlet usulünde, kefâlet-i müteselsile yöntemi uygulanmıştır. Buna göre mahallelinin birbirine, imamın da mahalleliye kefil olması mecburi hale getirilmiştir. Suçu önleme aracı olan kefil, kefil olduğu kişinin suçundan sorumlu tutulmuştur. Tanzimat döneminde ise mahalleliye muhtarın, muhatara da imamın kefil olması hükme bağlanmış ve kefâletle ilgili bütün işlemler şer'îyye sicillerine titizlikle kaydedilmiştir.⁸³ Buna rağmen taşradan başkente gelişler tam olarak engellenememiştir. Gelenler arasında Osmanlı askeri sınıfı içinde sayılabilecek olan redif askerleri⁸⁴ önemli bir yere sahiptiler. Bunlar, firar ederek İstanbul'a geldikleri gibi burada da bazı uygunsuz işlere bulaşmaktaydılar. Kefilsiz bir şekilde İstanbul'da barınmaları yasak olduğundan bu askerlerin bir kısmı, medrese talebelerinin arasına karışarak izlerini kaybettirmekteydiler. Bunun önüne geçmek

⁸⁰ BOA. İ. DH. nr. 62/3095, 09 CA 1258/19 Haziran 1842. Burada önemli bir konuya temas etmekte fayda olacağı düşünülmektedir: Kürek cezasının sadece Gayri Müslimlere verildiği şeklindeki genel kanaatin aksine, Kadri adını taşımasından da Müslüman olduğu anlaşılan bir kişiye de bu cezanın verilmiş olması, söz konusu kanaatin gözden geçirilmesi hususunda dikkate değer bir konu olarak değerlendirilebilir.

⁸¹ Konuyla alakalı bir arşiv kaydında şu ifadeler yer verilmektedir: "Ma'lum-ı Âlileri buyrulduğu üzere Dersa'adet'de ve Bilâd-ı selâsede sâkin ve mütavattın İslam ve re'aya-yı bi'l-cümle nüfusun beher üç senede bir kere yoklanılab mevcûdiyetin bilinmesi nizâm-ı kadimi iktizâsından ise de...". BOA. C. DH. nr. 306/15290, 12 M 1260, 02 Şubat 1844. Bu konuda ayrıca bkz. Betül Başaran, "III. Selim ve İstanbul Şehir Siyaseti, 1789-1792", *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyen Neomi Levy, Alexandre Toumakine, Tarih Vakfı Yurt yayımları, İstanbul, Tarih yok, s. 119.

⁸² Kırılı, "Kahvehaneler ve Hafiyeler", s. 620, 621.

⁸³ Saydam, "Kefâlet Usûlü", s. 5, 9.

⁸⁴ 1834-1836 yılları arasında kurulmuş bulunan Redif teşkilatı sonrasında, iç güvenliğin sağlanması bu teşkilata bırakılarak, kapı halkı uygulamasına son verilmiştir. Bkz. Çadircı, "Pasaport Nizamnameleri", s. 170. Kurulmasının üzerinden henüz 10-12 sene geçmiş olan Redif teşkilatına mensup bazı askerlerin, İstanbul'da düzeni bozan gruplar arasında yer almaları, bu teşkilatın disiplini konusunda bir fikir vermektedir.

için memurlar tayin edilmiş ve medreselerde kendilerini gizlemelerine kesinlikle müsaade edilmemiş, bu durumdakilerin yakalanarak memleketlerine geri gönderilmelerinin sağlanması emredilmiştir. Bunu için ise yüz kadar sayım memuru görevlendirilmişti.⁸⁵ Sayımlara rağmen bazı redif askerlerinin suç işlemeye devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bu askerlerden Tahir, kahveci Hüseyin'in odasından ve berber Hacı Halil'in dükkânından paralarını ve eşyalarını çalarken yakalanmış ve dört ay süreyle prangabendlik cezasına çarptırılmıştı.⁸⁶

Tanzimat'ın ilanını takiben 3 Mayıs 1840 tarihinde yürürlüğe giren kanunla, seyahat işlemleri Mürûr Nizâm-nâmesi ile yeniden ele alınmıştır.⁸⁷ Yine sadece şehir dışından İstanbul'a gelenler değil, İstanbul'dan dışarıya gidecekler hakkında da bazı düzenlemeler yapılmıştır. 10 Şubat 1841'de çıkarılan ve 27 Şubat 1841'de Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe giren nizâm-nâme ile İstanbul'dan şehir dışına gidecek olanlar öncelikle ikâmet ettikleri mahallenin imam ve muhtarından, kütük kaydının silindiğini gösteren mühürlü bir tezkere alacak, gerekli işlemler için bu tezkere önce Bâb-ı Seraskeri'deki Mahallat Kâtibi Odası'na, daha sonra ise İstanbul Mahkemesi'ne götürülecekti. Mahkemenin vereceği mürûr tezkeresi, İhtisâb Nezâreti tarafından mühürlenecekti. 1844 tarihinde yapılan düzenlemeye ilave olarak⁸⁸ güvenliğin daha iyi şartlarda yerine getirilebilmesi için 1846'da da başka düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. Çıkarılan kanunla, Zaptiye Müşiriyeti kurulmuş ve buna bağlı olarak Zaptiye Askerine Dair Nizâmât adıyla bir nizâm-nâme çıkarılmıştır.⁸⁹ Böylece geçit ve yolların korunması görevini de üstlenen zaptiye askerleri sayesinde, İstanbul'a taşradan gelişlerin kontrol edilmesi umulmuştur.

⁸⁵ BOA. C. DH. nr. 306/15290.

⁸⁶ BOA. A. MKT. MVL. nr. 31/19, 29 L 1266/07 Ağustos 1850. Mahkûmun ayağına zincir vurmak veya zincirli halka takmak şeklinde uygulanan pranga cezası, daha önceki yüzyıllarda da uygulanmış olmakla birlikte ilk defa 1841 tarihli Ceza Kanunu'nun zeylinde yer almaktadır. Bu ceza, daha sonraki ceza kanunlarında tekrarlanmıştır. Bkz. Yasemin Saner, "Osmanlı'nın Yüzlerce Yıl Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi: Prangaya Vurma", *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyen Neomi Levy, Alexandre Toumakine, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, Tarih yok. s. 173.

⁸⁷ Ali Sönmez, "Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 25, S. 39, 2006, s. 201, 202, 205.

⁸⁸ 1844'te yapılan düzenleme ile Osmanlı topraklarından başka ülkelere gitmek veya dışarıdan Osmanlı ülkesine gelmek isteyen kişilerin pasaport bulundurması mecburiyetinde oldukları hükmü bağlanmıştı. Nizâm-nâmenin dokuzuncu maddesi, mürûr tezkereleriyle alakalı düzenlemeler getirmişti. Buna göre, süresi bir sene olacak tezkerede kişinin ismi, şöhreti, yaşı, sanatı, milleti, vatani, eşkâli gibi özelliklerine yer verilecekti. Ayrıca herkesin ayrı ayrı tezkere bulundurması mecburiyeti de nizâm-nâmede yer almıştır. Turna, "Osmanlı İstanbulu'nda İç Pasaport", s. 397, 398.

⁸⁹ Sönmez, "Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi", s. 201, 202, 205.

Yüzyıllarca asayiş uygulaması farklı usûllerle yürütülen İstanbul, yukarıda sözü edilen nizâmnamenin kapsamı dışında bırakılmıştır. Zaptiye Meclisi tarafından 20 Aralık 1846'da hazırlanan mazbatada; İstanbul'da güvenlik işlerinin öteden beri Nizamiye Askerleri ve kavaslar tarafından yürütüldüğü, ancak özellikle kavasların bu işte yetersiz kaldıkları belirtilmiştir. Bunun üzerine kabul edilen kararlar İstanbul'da, zaptiye alaylarının kurulmasına ilişkin çalışmalara süratle başlanmıştır. Buna göre Zaptiye Müşiriyeti'ne bağlı olmak üzere dördü Dersaadet'te, üçü Üsküdar, Beşiktaş ve Bâb-ı Zaptiye'de olmak üzere yedi birlik oluşturulmuştur.⁹⁰ Ancak bütün çabalara ve tedbirlere rağmen bazı devlet memurlarının ve görevlilerin ihmalinden dolayı istenilen ve beklenen sonuçları almak zorlaşmakta ve devlet serserilerle mücadelede daha fazla gayret göstermek zorunda kalmaktaydı. Özellikle sayım memurlarının, sayım işini aksattıkları, zamanında yapmadıkları ve mürûr tezkeresi uygulamasına yeterince dikkat etmedikleri için taşradan başiboş kimseler İstanbul'a gelerek kendilerine çeşitli barınma yerleri ayarlamakta ve düzenin bozulmasına etki etmekteydiler.

b. Sivil Olanlarla Mücadele

Benimsediği hayat tazıyla toplumu huzursuz eden insanların bir kısmı her ne kadar İstanbul'da yaşamakta olanlar ise de, başkentte sosyal hayatı zorlaştıran ve kamu düzenini bozanlar asıl olarak şehir dışından gelenlerdi. Bunların çoğu aslında çalışmaya muktedir olduğu halde iş bulamadığından veya kolay kazanç elde etmeyi düşündüğünden, başiboş gezmekte ve başkasının sırtından geçinmekteydi. Böylesine daha önce olduğu gibi, XIX yüzyılda da serseri ismi verildiği bilinmektedir.⁹¹ Kalabalık nüfusu ile herkesi saklayabilme potansiyeli olan başkent İstanbul'a taşradan gelmeyi tercih edenlerin bir kısmı, eshab-ı cürm olarak telakki edilebilecek suçlulardı. Bu tür kişiler taşradaki yetkililerin ihmalinden dolayı İstanbul'a gelmeyi başardıklarında, şehirde çeşitli suçlara bulaşarak düzeni bozmaktaydılar. Çarşı pazarda haraç alarak esnafa eziyet veren bu kişiler⁹² için

⁹⁰ Sönmez, "Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi", s. 201, 202, 205.

⁹¹ Bkz. *BOA. A. DVN. nr. 835*, 23 CA 1207/6 Ocak 1793, *BOA. HAT-14435*, *BOA. A. DVN. nr. 852*, *BOA. A. MKT UM. nr. 1/16*, 02 M 1266/18 Kasım 1849, *BOA. A. MKT UM. nr. 383/75*, Server Tanilli, "Geçen Yüzyılda İstanbul'da Kabadaylar ve Külhanbeyleri", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak, İstanbul'da Yaşamak*, Ed. François Geogon, Paul Dumont, Çev. Maide Selen İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 138.

⁹² Demirtaş, "Men-i Mürûr Uygulaması", s. 741. XIX. yüzyıla girilirken yukarıda sayılan zümrelerin kayıtlı olduğu defterde, İstanbul'un sadece Kadıköy, Üsküdar, Dolmabahçe ve Boğaziçi semtlerindeki hanlarda, bekâr odalarında ve benzeri yerlerde barınan 10 binden fazla serseri zümresine dâhil edilebilecek kişinin kaydına yer verilmiştir. Bkz. *BOA. A. DVN (Divân Beylikçi Kalemi)*. nr. 899, 19 M 1207-07 R 1207/06 Eylül 1792-22 Kasım 1792. Bu durum İstanbul'da toplum hayatını tehdit etme potansiyeli bulunan kitenin kesreti bakımından büyük bir önemi hâizdir.

sarhoşluk, yankesicilik ve ahlak dışı diğer davranışlar sıradan işlerdi.⁹³ Suç işleme potansiyeli olan bu kesim, yetkilileri oldukça tedirgin etmekteydi. Bunların çoğu genellikle Tavukpazarı, Irgatpazarı, Hazinedar (Haznedar), Saraçhane ve Mahmutpaşa'daki hanlarda, bekâr odalarında ve dükkânlarda barınmakta iken⁹⁴, çok az bir kısmı ya kendilerine ait evlerde veya sabahçı kahvehanelerinde kalmaktaydı.⁹⁵

Herhangi bir işi olmayan ve kefil bulunmayanların İstanbul'dan çıkarılmaları, gelmek zorunda olanların, buldukları yerin mahkemesinden ilâm almaları ve işleri bittikten sonra yeniden memleketlerine geri dönmelerinin sağlanması, mürûr tezkeresi bulunmayanlara seyahat izni verilmemesi yapılan uygulamalardı.⁹⁶ Oldukça önemsenen kefalet meselesi, en çok istismar edilen konuların başında gelmekteydi. Usûlsüz bir şekilde İstanbul'a gelen ve kefil olmayanların han, bekâr odası gibi yerlerde barınması aslında kanunen mümkün değildi. Ne var ki, han veya bekâr odalarının sahipleri bu kişilere kanunsuz bir şekilde ve rüşvet karşılığı kefil olmaktaydılar. Ya da bu kişiler birbirine kefil olarak kanuni vecibelerini şeklen yerine getirmiş olmaktaydılar.⁹⁷ Bunun yanında İstanbul'da kaçak yollarla barınan ve herhangi bir kaydı olmayanlar, öncelikle yoklama memurları tarafından belirlenerek defterlere kaydedilmekteydiler. Akabinde geldikleri yerlere geri gönderilmeleri için çalışma yapılmaktaydı. Ancak devletin mücadelesini zaafa uğratan bazı kesimlerin varlığı, işleri oldukça zorlaştırmış ve yetkilileri, serseri zümresinin yanında söz konusu bu kişilerle de mücadele etmek zorunda bırakmıştır.

İşleyiş, genel itibariyle kefilsiz ve işi gücü olmayıp başıboş gezenlerin, yakalandıkları vakit görevli memurlar vasıtasıyla gümrüğe teslim edilmeleri ve memleketlerine gönderilmeleri şeklindeydi. Böyle zamanlarda gerek görevli memurlara

⁹³ Mehmed Es'ad Efendi, *Üss-i Zâfer*, s. 141, Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, 2. Baskı, Haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 42, 43.

⁹⁴ Bu kişilerin kayıtlarının tutulduğu bir defterde, şu bilgilere yer verilmiştir: "Hududu-ı Cebehâne-i Âmirede vaki' han ve dekâkin ve bekâr odaları ve sâir mahallerde sâkin kimesnelerin başıboş ve serseri ve geşt u güzâr iden mechulü'l-ahvâl olanların tard u bâ'idleri mübaşirden bu defa sâdir olan fermân-ı âfileri mucebince bu çakerleri ve Cebehâne Baş Ağa kulları ma'rifetiyle kemâl-ı müteharri ve tahsis olunarak başıboş ve serseri olanların defteridir". Bkz. *BOA. A. DVN*. nr. 835.

⁹⁵ Uğur Gökteş, "Külhanbeyleri" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul s. 165, Ali Rıza Bey, *İstanbul Hayatı*, s. 44.

⁹⁶ *BOA. C. DH*. nr. 5/4709, 05 M 1242/09 Ağustos 1826. Zaman zaman evlerde, dükkânlarda ve bekâr odalarında yapılan teftişlerde ihtiyaç fazlası oldukları tespit edilen hammal, kaykçı ve dükkân şakirleri, kefilleri olsa bile iübar edilmeyerek memleketlerine gönderilirlerdi. Hatta altı ayda bir İstanbul'un teftiş edilmesi de nizamla eklenmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 5, s. 260.

⁹⁷ Saydam, "Kefalet Usûlü", s. 8, Mehmet Demirtaş, "Üsküdar'da Düzeni Tehdit Eden Olaylara Dair", s. 518.

gerekse sıklıkla kullanılan gemilerin kaptanlarına önemli görevler düşmekteydi. Ancak bazı memurlar, bu kişileri gümrüğe teslim etme konusunda ihmalkârlık gösterdikleri gibi gemi kaptanlarının bazıları da taşıdıkları serserileri şehirden biraz uzaklaştırdıktan sonra salıverdikleri için bunlar kısa bir süre sonra tekrar geri gelerek faaliyetlerine kaldıkları yerden devam etmekteydiler. Konuyla alakalı bir kayıta, bu durumdaki kaptanların asla hoş görülmeyecekleri belirtildikten sonra, serserilerin şehirden uzaklaştırılmamasından veya geri gelmelerinden, gemi reislerinin de mesul tutulmasına karar verilmişti.⁹⁸ Bu karardan hemen sonra İstanbul'da, kefilsiz ve serseri bir şekilde ortalıkta dolaşıp halkı huzursuz eden kırk iki kişilik bir grup yakalanarak Gümrük Emini'ne teslim edilmiş ve İzmid'e gönderilmişlerdir.⁹⁹ Bu kapsamda söz konusu kişilerin yolculukları için gerekli olan mürûr tezkeresi düzenlendiği gibi yol boyunca ekmek ihtiyaçları da karşılanmıştır.¹⁰⁰

İstanbul'a taşradan gelen ve serserilik yapanların seyrek olarak kullandıkları yerlerden biri medreselerdi. Talebelerin arasına karışarak izlerini kaybettiren bu kişiler hakkında, müderrislerden yardım talep edilmekteydi. Ayrıca İstanbul, Üsküdar, Eyüp, Galata ve havalisinde faaliyet gösteren kayıkçı, manav ve sair esnafın barındığı odalar ile medreselerde belli aralıklarla yoklamalar yapılır ve buradaki kişiler kaydedilirdi. Böyle bir çalışma esnasında medreselerde serserilerden barınanlar olduğu tespit edilmiş ve kefil olmayanlar memleketlerine gönderilmişlerdir.¹⁰¹ Medreselere dışarıdan sığınmış olanların yanında talebeler arasında da bazen serseri bir hayat yaşayıp kamu düzenini bozanlara rastlanmaktaydı. Bunlardan biri olan ve Daltaban yakınındaki Katib Sinan Medresesi'nden ihraç edilen Yusuf, yakalanarak Bozcaada'ya sürülmüştür.¹⁰²

Memleketlerine geri gönderilmeleri henüz gerçekleşmeyenlerin denetim altında tutulabilmeleri de oldukça önemliydi. Bunun için memurlar görevlendirilmişti. Buna göre Rumeli taraflarından gelenlerin tezkerelerine bakmak üzere Bostancıbaşı Köprüsü'nde birkaç görevli ile birlikte İhtisab Ağası'nın ehil adamları bekleyip, gelenlerin tezkerelerini kontrol ettikten sonra üzerine, "ihtisaba" şeklinde bir kayıt düşecek, ayrıca Tavukçu yolundan gelip giden ve kim oldukları bilinmeyen bazı kimseleri kontrol etmek için ise İhtisab Ağası'nın bir adamı da

⁹⁸ BOA. C. ZB. nr. 14/682, 22 C 1217/20 Ekim 1802.

⁹⁹ Konu ile alakalı olarak hazırlanan bir cetvelde, bu kişilerin çeşitli mesleklere mensup oldukları anlaşılmaktadır. Cetvelde, kişilerin isimlerinin yanı sıra mesleklerine de yer verilmiştir: Ekmekçi, francalacı, çörekçi, aşçı, bıçakçı vb. BOA. C. BLD(Belediye)-18/872, 15 B 1217/11 Kasım 1802.

¹⁰⁰ BOA. HAT. nr. 291/17402, 23 R 1242/04 Kasım 1826.

¹⁰¹ BOA. HAT. nr. 121/4904, 29 Z 1220/20 Mart 1806.

¹⁰² BOA. C. ZB. nr. 30/1499, 07 C 1230/17 Mayıs 1815.

Yarımburgaz'daki derbentçilerin yanında bulunacaktı. Kontrolden geçip şehre girenler, doğruca Çardak'ta bulunan İhtisab Ağası'nın konağına geçerek, ellerindeki tezkereyi gösterecek, tezkereler deftere kaydedildikten sonra giriş kapılarındaki görevlilerin, haftada bir kez gönderdikleri defterlerle karşılaştırılacak, böylece şehre gizlice girilmesinin önüne geçilmiş olacaktı.¹⁰³ Benzer bir uygulamanın yabancı devlet vatandaşları için de yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre yabancıların, İstanbul'a geldiklerinde ellerindeki pasaportları, İhtisab Nezareti'nde imzalatmaları mecburiydi. Bu kişiler deniz yoluyla gelmişlerse Haliç'te gemide bekleyip, gelecek olan görevli memura pasaportlarını imzalatmalıydılar. Pasaportu imzalı olmayan biri yakalandığında, dost bir devletin vatandaşıysa kaçılarıyası tarafından İhtisab Nezareti'ne gönderilmeliydi. Tezkerede, seyahat edecek şahsın kim olduğu, nereye gideceği, yaşı, boyu, sakalı, bıyığı, göz rengi gibi fiziki özelliklerinin belirtilmesi de şarttı.¹⁰⁴

Serserilerle mücadele kapsamında yapılan uygulamalardan biri de, onların belli bir merkezde toplatıldıktan sonra ayarlanan gemilerle memleketlerine gönderilmeleri şeklindeydi. Konu ile alakalı bir vesikada, İstanbul'da sayım yapıldığından, işlemler sonuçlanıncaya kadar tezkeresiz, kefilsiz ve serseri bir surette ortalıkta dolaşanların tamamının toplanarak, Heybeliada'da bir kışlada tutulmaları ve bu süre zarfında kendilerine günlük üç yüzer dirhem nan-ı aziz, kırkar para kanun-baha verilmesi kararlaştırılmıştı. Sayım işlemleri bittikten sonra bu kişilerin, Rumeli Ordusu için Selanik'e gönderilmelerine, bunun için gerekli gemilerin tahsis edilerek, kendilerine refakat etmek üzere birer zabıta ve birer bölük asker görevlendirilmesine karar verilmişti.¹⁰⁵ Böylece İstanbul, şehir hayatını tehdit eden serserilerin bir kısmından da olsa kurtulduğu gibi, ordunun asker ihtiyacının giderilmesine de küçük bir katkı yapılmıştır.

Yapılan ciddi mücadelelere rağmen beklenen sonuçların alındığını söylemek mümkün değildir. Çünkü benzer işlemlerin sıklıkla tekrar ettiği görülmektedir. Nitekim XIX. yüzyılın ortalarına doğru taşradan İstanbul'a gelen ve düzeni bozan kişilerden kaynaklanan sorunlar artarak devam etmekteydi. Bunun önüne geçmek için yerel yöneticilere, kısa aralıklarla çeşitli emirler gönderilmişti.

¹⁰³ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 70. Çadırcı, "İç Güvenlik", s. 55, Turna, "Osmanlı İstanbulu'nda İç Pasaport", s. 394.

¹⁰⁴ Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18, 19. Yüzyıl)", *Anakara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 21, S. 33, Ankara 2003, s. 114.

¹⁰⁵ *BOA. C. DH.* nr. 306/15292, 03 S 1260/23 Şubat 1844.

Bu emirler incelendiğinde içeriklerinin neredeyse aynı, alınması istenen tedbirlerin de benzer olduğu görülmektedir. Diyarbakır'a gönderilen bir emirde, başkent İstanbul'a Anadolu ve Rumeli taraflarından gelen 'alil (hasta, illetli) ve sâil (dilenci, fakir vb.) kimselerin sayısında artış meydana geldiği belirtilerek, "sahîhan işleri olmadıkça öyle 'alil ve mariz ve serseri eşhasın Dersa'adete 'azimetlerinin men'" edilmesinin padişahın iradesinin bir gereği olduğu hatırlatılarak, Diyarbakır ve bağlı yerlerden İstanbul'a gelişlerin engellenmesi, kesin ifadelerle istenmişti.¹⁰⁶ Diyarbakır'dan merkeze cevaben gönderilen tahriratta ise, İstanbul'a hasta, serseri, dilenci gibi zümrelerin gelmemesi için emirnâmenin gereğinin ve çalışmaların yapıldığı vurgulanmıştı.¹⁰⁷ Alaiye Meclisi'ne gönderilen benzer bir emirde de, taşradan İstanbul'a hane naklinin yasak olduğu hatırlatılarak, söz konusu bölgeden ayrıca 'alil ve mariz ve serseri saliverilememesi kesin ifadelerle tembih edilmişti.¹⁰⁸

Ülkenin birçok yerine gönderilen benzer içerikteki emirnâmelerden, yukarıda vasıfları sayılan kişilere karşı topyekûn bir mücadele verildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu emirnâmelerden biri de Biga Mutasarrıfı Hasan Hüsnü'ye iletilerek, gerçekten işleri olmayan serserilerin İstanbul'a gelmelerinin engellenmesi emredilmişti.¹⁰⁹ Sinop Kaymakamı Ömer'e benzer bir emir gönderilmiş, kaymakam emrin gereğinin yerine getirildiğini cevaben başkente yazmıştı.¹¹⁰ Harput Valisi İzzet Yusuf Paşa'ya gönderilen emirnâmede de 'alil, sâil, mariz, serseri vb. grupların İstanbul'a *zinhar* saliverilmemesi emredilmiş, İzzet Yusuf Paşa da, emrin gereğini yerine getirerek, bütün liva ve kazalara gerekli talimatı iletmış ve başkente, sakinçali kişilerin gönderilmeyeceği teminatını vermişti.¹¹¹ Sayda Valisi'ne aynı maksatla gönderilen emirnâmede de kullanılan ifadeler benzerdi.¹¹² Kastamonu Valiliği'ne gönderilen emirde de, hasta ve dilenci kılıklı kimselerin başkente gönderilmemesi istenerek, bu kesimlere karşı devletin genel yaklaşımı ortaya konmuştur.¹¹³

¹⁰⁶ *BOA. A. MKT.* nr. 191/38, 23 CA 1265/07 Nisan 1849.

¹⁰⁷ *BOA. A. MKT.* nr. 191/38.

¹⁰⁸ *BOA. A. MKT.* nr. 190/27, 20 CA 1265/14 Nisan 1849.

¹⁰⁹ "...alil ve sâil ve mariz ve serseri eşhasın sahîhan işleri olmadıkça Dersa'adete salivirilmemesi..." *BOA. A. MKT.* nr. 233/74, 21 Z 1262/08 Kasım 1849. Bu konuda ayrıca bkz. A. MKT. UM, nr. 4/19, 8 S 1266/24 Aralık 1849.

¹¹⁰ *BOA. A. MKT.* nr. 233/77, 21 Z 1262/08 Kasım 1849.

¹¹¹ *BOA. A. MKT.* nr. 234/42, 25 Z 1265/12 Kasım 1849.

¹¹² "...sahîhan işleri olduğu tahkik itmeyen 'alil ve mariz ve serseri eşhasın Dersa'adete salivirilmemesi..." *BOA. A. MKT.* nr. 234/86, 27 Z 1265/14 Kasım 1849.

¹¹³ "Taşralardan sahîhan maslahatı olduğu tebeyyün itmedikçe 'alil ve sâil makulelerinin Ders'adete azimetlerine me'murin taraflarından ruhsat virlmemesi..." *BOA. A. MKT. UM.* nr. 4/19, 08 S 1266/24 Aralık 1849.

Başkent İstanbul'da kamu düzenini bozan sivillerin başında, Osmanlı vatan-dışı hırsızlar gelmekteydi. İncelenen dönem boyunca en yaygın suçlardan birinin hırsızlık olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede İstanbul Bahçekapısı'nda Mehmed adını taşıyan iki kişi ile Limnili Ali, diğer Ali, Yusuf, Hacı Ali isimli kişiler eskiden beri hırsızlığı meslek edindikleri için Baba Cafer Zindanı'nda hapsedilmişlerdi. Ancak bu altı hırsızın, cezalarının bitiminde İstanbul'a gelmeleri halinde uygunsuz davranışlarına devam edecekleri var sayılıp, Girit Adası'nda ikâmete tabi tutulmalarına karar verilmiş¹¹⁴, böylece eski alışkanlıklarına devam etmek yoluyla toplum hayatını olumsuz etkilemelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Hırsızlık olaylarında yakalanan failer, cezalarını çektikten sonra şehirden uzaklaştırılmaktaydılar. Şileli Çolak Osman, İstanbul'da hırsızlık suçundan çeşitli kereler yakalanarak cezalandırılmış olduğu halde ıslah olmayıp fiillerine devam etmişti. Bu son cezasından sonra yeniden benzer suçları işleyebileceği düşünülerek İstanbul'da kalmasına izin verilmemiş, Gemlik'te bulunan ailesinin yanına gitmek istemiş, ancak sicili bozuk olduğundan, izin verilmeyerek Rodos'a sürgün edilmiştir.¹¹⁵ Yine İstanbul'da saatçi dükkânını soyduktan sonra Bolu'da yakalanan Niğdeli Vasil ve Anastas isimli kişilerin, başkalarına ibret olması için bundan böyle İstanbul'a ayak basmamaları, şayet gelirlerse yakalanıp iade olunmaları şartı ile memleketleri olan Niğde Kasabası'na sürgün edilmeleri konusunda emr-i şerif verilmesi, Rum patriği tarafından talep edilmiş, bunun üzerine gerekli emir sâdir olmuştur.¹¹⁶ Bu uygulamanın daha sonra da benzer şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. İstanbul'da düzeni bozdukları için cezalandırılanların, infazdan sonra başkentte barındırılmaları ancak kefil göstermeleri şartına bağlıydı. Aksi takdirde zaptiye marifetiyle limana götürülerek gemi reisine teslim edilir, gidecekleri yerlere kadar zaptiye neferi kendilerine refakat ederdi. Gönderildikleri yere ulaştıklarında, bilgileri mahkeme sicillerine ve meclis defterlerine kaydedilir, böylece İstanbul'a bir daha gelmemeleri sağlanmaya çalışılırdı.¹¹⁷

¹¹⁴ BOA. C. ZB. nr. 40/1961, 29 B 1233/04 Haziran 1818.

¹¹⁵ BOA. A. MKT. MVL. nr. 2/68, 24 Ş 1262/18 Ağustos 1846.

¹¹⁶ BOA. A. DVN. nr. 26/37, 11 C 1263/26 Mayıs 1847. Dükkân sahibinin şikâyetinde dile getirdiğine göre hırsızlar, dükkândan on iki bin kuruş para, tamir edilmek veya satılmak üzere dükkânda bulunan yirmi beş bin kuruş değerinde mal çalmıştı. Bunun üzerine dükkân sahibi evine bir lokma ekmeğe götürmeyecek derecede mağdur duruma düşmüştü. Ticaret Mahkemesi yetkililerinin vereceği kararla, sürünmekten kurtulmayı ümit ettiğini dile getiren dükkân sahibi, bu kararı verenlerin 'iyal u evladlarının hayır dualarını kazanacaklarını ilave etmişti. BOA. A. DVN. nr. 16/92, 11 C 1263/26 Mayıs 1847.

¹¹⁷ "Bâb-ı zabtiye ve mahal-i sâirede vaz'-ı paranka olunarak hitam-ı müdetlerinde sebilleri tahliye kılınan eşhasdan erae-i kefil idemeyen veyahud mahallerine def'leri lâzım gelen serseri ve mazanne-i su' ve taşralı olarak tutulub kezalik mahallerine def'leri iktiza iden eşhas bundan böyle limana reis ma'rifetiyle sefâin rüesasına teslimen iskelelerde bulunan zabtiye me'muru tarafına gönderilerek oradan dâhi yanlarına

İstanbul'da, dönem dönem büyük çaplı hırsızlık olayları meydana gelmekteydi. Bunlardan biri Topkapı civarındaki Taşmektep Mahallesi sakinlerinden Eşref'in başını çektiği ekibin yaptığı hırsızlıktı. Eşref, Harbiye Mektebi'nden atılmış biri olarak hırsızlık yapmaya ve yanına aldığı adamlarla şehirde düzeni bozmaya başlamıştı. Yakalanan Eşref'in itiraf ettiği üzere, farklı yerlerden çok çeşitli eşya çaldığı anlaşılmış ve bir sene müddetle prangabendlik cezasına çarptırılmıştı.¹¹⁸ Başka bir hırsızlık şebekesi de İstanbul Kandilli'de ortaya çıkartılmıştı. Kandilli sakinlerinden bazılarının evine girip eşyalarını çalan bu şebeke, etrafa korku salmıştı. Bu kişilerin yakalanması için yetkililere gerekli emirler verilmişti.¹¹⁹ Bireysel hırsızlıklar da incelenen dönem boyunca görülmüştür. Serserilerden İbrahim'in, ketebeden Şükrü Efendi'nin evine girerek ibrik, tencere ve bir çift ayakkabı çalması bu türden suçlara örnektir. Yakalanan İbrahim'den, çaldığı eşyalar geri alınarak Şükrü Efendi'ye teslim edildiği gibi İbrahim hakkında da gerekli cezai işlemin yapılması için Zaptiye Meclisi'nden mazbata yazılmıştı.¹²⁰

Hırsızlık olaylarında dikkati çeken hususlardan biri, devlet memuru durumdaki kişilerin yakınlarının da, seyrek olmakla birlikte bu suçu işlemliydi. Bu konuya dair bir örnek, Asakir-i Nizâmiye-i Şahane kolağalarından Mehmed Ağa'nın kardeşi Bayram'ın durumu ile alakalı olanıdır. Bayram, etrafına topladığı adamlarla hırsızlık yapmış ve yakalanarak bir sene müddetle prangabendliğe mahkûm edilmiş, tahliye olduktan sonra memleketine gönderilmesine karar verilmişti. Alınan kararda, benzer durumlarda şahit olunun usûlün uygulandığı ve söz konusu kişinin İstanbul'a bir daha ayak basmamak üzere gönderildiği kaydı

---

zaptiye neferi bi't-terfik kaza be kaza mahaline kadar teşyariyla yedlerinde bulunan mürür tezkerelerinde meşrûh keyfiyeti mahalleri mehâkimi sicilatıyla meclis defterlerine kayd olunarak bir daha Dersa'adete gelmemesi ve tezkeri me'murları tarafından daima takyid ve i'tina olunması..." BOA. A. MKT. nr. 88/38, 21 B 1263/05 Temmuz 1847.

¹¹⁸ Yapılan tahkikat sonucunda Eşref, Berber Ali, kendilerine yardım eden Mehmed Ali ve Simkeş Kadri ile birlikte çalıntı mal olduğunu bildiği halde bu malları hırsızlardan satın alan Sarı Mehmed isimli kişilerle bir ekip oluşturarak, çeşitli yerlerden çok sayıda eşya çalmışlardı. Tophane civarındaki büyük kahvehaneyi, bunun yakınındaki başka bir kahvehaneyi, bu civarlardaki bir handa bulunan bir askerin odasını, Yusuf Paşa Çeşmesi civarında Ermeni milletinden bir kişinin kahvehanesini soyan hırsızlar, buralardan toplam dokuz adet çubuk takımını almakla yetinmemiş, Karagümrük semtindeki arabacılarından bir çift tabanca, bu civarlardaki kahvehanelerden toplam yedi adet çubuk takımını da çalmışlardı. Kapan-ı Dakik civarındaki bir mektepten, Mushaf-ı Şerif ve çeşitli eşyayı çalan hırsızların bazıları yakalanmışken, Berber Ali, Anadolu taraflarına kaçmayı başarmıştı. Bu kişinin hırsızlık olaylarındaki etkisi ve rolünün tam olarak anlaşılabilmesi için süratle yakalanması makadıyla gerekli emirler verilmiş, çalışmalar başlatıldığı gibi, ele geçirilen çalıntı malların, sahipleri tespit edildikçe kendilerine teslim edilmesine karar verilmişti. BOA. A. MKT. MVL. nr. 8/21, 17 R 1264/23 Mart 1848.

¹¹⁹ BOA. A. MKT. nr. 137/6, 28 B 1264/01 Temmuz 1848.

¹²⁰ BOA. A. MKT. nr. 166/79, 05 S 1265/01 Ocak 1849.

düşülmüştü.¹²¹ Başkent İstanbul'da hırsızlar adeta buldukları her şeyi çalmaktaydılar. İlgi çekici hırsızlık olaylarından biri, İstanbul Kalpakçılarbaşı'nda gerçekleşmişti. Kahveci Zaharya, Hamamcı Parsam ve Demirci Nukor isimli şahıslar, münhedim (harap, yıkılmış) handan on iki adet demir kapı çalmışlardı. Hanın, uzun süreden beri boş ve harap durumda olması, adı geçen hırsızların daha önceden sabıkalarının bulunmaması hafifletici sebepler olarak değerlendirilmiş ve buna göre bir muameleye tabi tutulmaları emredilmişti.¹²²

Hırsızlar sadece çalmakla yetinmeyip aynı zamanda gasp ve edebe aykırı davranışlar da sergileyerek halka zarar vermekteydiler. Cami avlularını dahi mesken tutan bu kişiler camaati tedirgin eden fiillere bulaşmakta ve halkın şikâyetlerine sebep olmaktaydılar. Bu konuya dair bir arşiv kaydında, bu serseri takımının barındıkları yerler, davranış biçimleri, hırsızlık yöntemleri hakkında ayrıntılı ve ilgi çekici bilgilere yer verilmektedir. Buna göre söz konusu zümre, İstanbul'un çeşitli yerlerinde bulunan han, kahvehâne ve zeytinci dükkânlarının üzerinde yer alan odalardaki bekârların arasına karışıp, zamanla gayri meşru yollara baş vurmaktaydılar. Bunlar, elbiselerinin üzerine temiz giysiler giyip, kalabalık bazı mahallelere ve konaklara giderek, bir şeyler sormak bahanesiyle gizlice tabak takımı, sim tarak ve sair kıymetli eşyaları çalmışlardı. Kaldıkları hanlarda, birbirlerinin dâhi eşyalarını çalan bu hırsızlar, çarşıda ve pazarda zorla gasp ettikleri eşyaları başka yerlere götürüp, ucuz bir fiyatla başkasına satmaktaydılar. Bu arada gittikleri çarşı pazarlarda, halkın yoğun olarak buldukları kalabalık yerlerde, insanların kollarından saatlerini, para keselerini çalarak sıvışan bu hırsızlar, yakalanma tehlikesi karşısında aldıkları eşyayı yere atmak veya arkadaşlarına vermek suretiyle çalıntı eşyalarla yakalanmaktan kurtulmaktaydılar. Böylece üzerlerinde herhangi bir suç unsuru bulunmadığından ceza almaktan kurtulmaktaydılar. Hırsızların kullandıkları yöntemlerden biri de, derviş giysileri ile ortalıkta dolaşarak fırsatını bulduklarında çalmak şeklindeydi. Geceleri Ayasofya Camii'nin avlusunda yatıp kalkan ve sarhoş bir vaziyette edepsizce davranışlar sergileyen hırsızların, bu esnada birbirlerinin paralarını çaldıkları, cami kayyumbaşısı tarafından çeşitli kereler rapor edilmişti. Yakalanıp birkaç gün hapsedilen bu kişiler, serbest kaldıklarında eskiden olduğu gibi, hırsızlık, gasp ve diğer gayri ahlakî hareketlerine devam etmekteydiler. Bu sebeple bu durumdaki kişilerin derhal memleketlerine gönderilmesine karar verilmişti.¹²³

¹²¹ BOA. A. MKT. MVL. nr. 19/50, 04 ZA 1265/22 Eylül 1849.

¹²² BOA. A. MKT. nr. 231/54, 01 Z 1265/19 Ekim 1849.

¹²³ "Dersa'adette kain han ve kahvehâne ve zeytunci dükkânları üzerinde bulunan odalarda bekâr

Hırsızlık, gasp ve benzeri gayri meşru yolları kendilerine meslek edinen bazı şahısların davranışları, bu işte ne denli mâhir olduklarını göstermektedir. Devletin bunlara karşı verdiği mücadelenin zaafa uğramasında, bu kişilerin geliştirdikleri yöntemlerin de etkisi vardı. Arapgirli Süleyman'ın davranışı, hırsızlıkta geldiği son noktaydı. Süleyman, Hocapaşa sakinlerinden Latif'in cebinden iki yüz kuruşluk parasını aldıktan sonra kırk kuruşunu geri vermiş, diğerini harcamış ve yakalanaarak hapse atılmıştı. Adı geçen bu kişi, hapiste kaldığı esnada hapishane memurunun dâhi para kesesinden doksan kuruşluk bir altınını çalmış, ancak bu altın kendisinden geri alınmıştı. Suçlarına karşılık cezasının bitiminden sonra ayrıca dört ay süreyle prangabendlik cezasına çarptırılmıştı. Yine İstanbullu Hamid adındaki bir şahıs, Tophane-i Amire'den Mustafa adındaki birinin bazı eşyalarını çaldığını ikrar etmiş olduğundan, Mehmed adındaki bir şahıs da Şeyh Mehmed Efendi'nin çekmecesinden eşyasını çaldığından, altışar ay süreyle prangabendlik cezasına çarptırılmışlardı.¹²⁴

İstanbul'un sabıkalı hırsızlarından biri olan Ayasofyalı Simitçi Salih, özellikle kahvehanelerden çubuk takımı çalmakla nam salmıştı. Son hırsızlığında yakalanan Salih, her ne kadar suçunu inkâr etmişse de yapılan tahkikat neticesinde hırsızlığı ispatlanmıştı. Buna göre otuz çubuk takımı çalan Salih, kahvecileri mağdur ettiği gibi suçuna başkalarını da bulaştırmıştı. Çaldığı eşyaları, Çatladıkapı İskelesi Hamallar Kethüdası Süleyman'a, yüz kuruş karşılığında emanet bırakan Salih,

taifesi iskân itmekte ve içlerinde kapusuz ve tezkeresiz mechulü'l-ahval kesân bulunmakta olduklarından bir ve birkaç sene handa iskân itmekte olan bu kapusuz teb'adan kimesneler temizce elbise eksa iderek ba'zı konaklarda ve büyük mahallere gidüp kapulanmak ve ba'zı şey sual itmek hufyeten dabak takımı ve sim tarak ve sair kıymetlü eşya sirket iderek savuşmakda ve handa odalarında birbirlerinin kılnc ve sair misillü eşyalarını çalmakda ve ba'zen çarşı ve dükkânlardan galcebe baha ile eşya dolandırup der-'akab ahar mahallere dumr-baha ile furuht itmekte ve esvak ve bazar ve musirgâh ve sair kalabalık yerlerde bir takım kesânın kolundan saat ve akçe kiselerini kapmakda ve tutulduğu vakit yedinde olan eşyayı sokağa atıp veyahut refikine virerek savuşdurmakda olduklarından yedlerinde eşya bulunmamak hasebiyle kendilerine bir şey tertib itmek için ve daima 'ibadullahi mütazarırn ve düşar-ı hasar itmekte bulunduklarından ve ba'zıları dahi dervişân güruhundanım diyerek sekr haliyle orada burada geşt u güzar ve bir takım uygunsuz harekât-ı nâ-becâyâ ictisar ve sirket hususlarında bulunarak ümmet-i Muhammedi ızrar itmekte ve gecelerde sarhoş oldukları halde Ayasofya-yı Kebir Cami-i şerif havlusunda yatıp birbirlerinin dahi koynundan akçe çalmak misillü şeyler vuku' bulmakda olduğu Cami-i Şerif-i mezkure kayyumbaşısı tarafından hîn-i def'a haber virilmiş olduğundan bunlar Karavul ve Tevasan kulları tarafından sarhoş ve sair ... eyledikleri ahz u girift birle bab-ı asakir-i muntazime-i şahaneye gönderülüp birkaç gün mahbusen tevkif kılınarak sebillerde tahzin olundukda yine kar u mekr uygunsuzlukdan fariğ olmadıklarından bu misillü kapusuz ve bilâ tezkere ve tarikat-ı aliyyeyi kendüsüne isnad iderek daima sarhoş ve edesizliği meşhur olan kesân derdest olundukda vilayetlerde kangı mahaller bulunur ise canib-i nezaret-i ihtisaba gönderülüp bunlar bir dahi Dersa'adete gelmemek hususunda vilayetler tarafına def'i muvafik irade-i seniyyeler buyurulur ise ol vecihle icra-yı iktizasına bakılmak üzere keyfiyetin bir kıt'a jurnali takdim-i hakipa-yı seniyyeleri kılınmış olduğü...'' BOA. A. MKT. nr. 235/69, 29 Z. 1265/16 Kasım 1849.

¹²⁴ BOA. A. MKT. MVL. nr. 31/19, 29 L. 1266/07 Ağustos 1850.

daha sonra Koltukçu Hasan'la birlikte giderek aldığı parayı Süleyman'a iade etmiş ve eşyalarını geri almıştı. Anlaşılmayan bir sebeple Kethüda Süleyman tarafından ihbar edilince, bir daha İstanbul'a gelmemek üzere memleketine gönderilmesine karar verilmişti.¹²⁵

İstanbul halkının güvenliğini bozan zümre içinde hammal esnafının mensupları önemli bir yer işgal etmekteydiler. Bunlar çeşitli taşkınlıklar yapar, yükü fazla paraya taşır, hırsızlık yapar, uluorta ve kaldıkları odalarda ahlaksızca davranışlarda bulunurlardı. Böylece diğer esnafi ve halkı mağdur ederlerdi. Hammalların odalarının bulunduğu yerlerden, kadınların rahatlıkla geçip gitmeleri mümkün değildi. Kadınlara laf atarak taciz eden bu kişiler, oturdukları odaların kiralarını ödemez, esnaftan haraç alırlardı. Hammalların, toplumun düzenini bozan davranışlarına engel olmak ve kamu düzenini sağlamak için idam dâhil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırıldıkları halde, edepsizlikleri ve taşkınlıkları devam etmiştir.¹²⁶ Balkapanı hammallarının davranışlarından rahatsız olan halkın şikâyetleri üzerine hatt-ı hümayûn çıkmıştı. Bu kapsamda kaldıkları odalar basılmış, bazıları ele geçirilerek hapse atılmıştı. Bunların birkaçı kethüdalarıyla beraber hapiste idam edilmişlerdi. Basılan odalarda ayrıca kırktan fazla fahişe yakalanmış olması¹²⁷, bu kişilerin toplumun genel ahlak anlayışının tersine bir hayat yaşadıkları konusunda önemli bir işaretler.

Hammalların taşkınlıkları, bazen ne denli kontrolden çıktıklarını ortaya koymaktadır. Balkapanı ve Gümrük hammalları ile küfeciler bir gece İstanbul'un birkaç mahallesini ateşe verip yağmalayacak kadar ileri gitmişlerdi. Üsküdar'da midillici¹²⁸ Ömer ve Receb Bayrakdar adındaki hammallar ise beraberindekilerle, Çiniili Hamam isimli yerde, Büyük Hamamcı Şeytan Hafız'ın önüne geçip zorla parasını almaya yeltenmişler, Üsküdar Ustası ve halk müdahale ederek bazılarını yaralamış, birini öldürmüştü. Bazıları kaçmış olmakla birlikte bir süreliğine de olsa sükûnet sağlanmıştı.¹²⁹

Balıkpazarı'nda birkaç hammal, namuslu bir kadını zorla alkoymak istemişler, çevredeki halk müdahale etmiş ancak başarılı olamamışlardı. Semt esnafi onlara kar-

¹²⁵ BOA. A. MKT. MVL. nr. 25/1, 22 R 1266/07 Mart 1850.

¹²⁶ Mehmed Es'ad Efendi, *Üss-i Zâfer*, s. 139, 140, Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, C. 2, s. 749, 750. Hammallar, işledikleri suçun çeşidine ve ağırlığına göre para, hapis, kalebendlik, prangabendlik, kürek, sürgün, cezalarına da çarptırılmaktaydılar. Bkz. Nejdî Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 144, 145.

¹²⁷ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, C. 1, s. 231, 232.

¹²⁸ Midillici: İstanbul'da kullanılan değirmenlerin taşlarını, küçük atları ile döndüren seyslere verilen isimdir. Bkz. Sakaoğlu, "Bekâr Odaları", s. 124.

¹²⁹ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, C. 1, s. 628, 630, 631.

şı ayaklanmıştı. Esnaf, bu türden edepsizlik ve rezilliklerin yanı sıra hammalların fahiş fiyata yük taşıyıp haksız kazanç elde ederek halkı mağdur etmelerine de karşı çıkmışlardır. Müslüman ve gayrimüslim halkın canından, malından ve ırzından emin olmadığı düşünün esnaf, namuslu kadınların zorla hanlara ve odalara götürülmeleri karşısında kontrolden çıkmış ve silahlanarak düzeni korumaya çalışmışlardır. Olayların bu hale gelmesinde ihmali görülen Sekbanbaşı Ömer Ağa azledilerek, yerine Hacı Mehmed Ağa getirilmiştir. Eşkıyanın cezalandırılması ve kamu düzeninin sağlanması amacıyla çıkarılan ferma-ı âli gereğince, söz konusu zorbalardan bir kısmı yakalanarak idam edilmiş, bir bölümü memleketine kaçmış, bazıları da saklanarak izini kaybettirmiştir. Olayların önü alınmamış, ertesi gün Üsküdar'da Büyük Hamam'ın kiracısı Hafız'dan haraç almaya gelen dört eşkıyayı halk balta, kazma ve sopalarla kovalayıp ikisini öldürmüş, diğer ikisinin kaçmasına engel olamamışlardı. Peşlerini bırakmayan halk, birini daha yakalayıp öldürmüş, birini de devlete teslim etmiştir. Öldürülen zorbalardan ayağına halat bağlayarak, halkın arasında teşhir etmiş, İskele Meydanı'na kadar getirmişlerdi. Devlete teslim edilen kişi de bir süre sonra idam edilmiştir.¹³⁰ Halkın silahlanarak zorbalara karşı koyması, devletin olaylara zamanında müdahale etmede yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Bu durum aynı zamanda İstanbul halkının duyarlılığına dair önemli bir işaret olarak da kabul edilebilir.

Cevdet Tarihi'nde, suç işleyen zorba hammalların yakalanamadığı yönünde değerlendirmeler yapılarak, devlete yönelik bir sitem yapılmıştır. Buna göre, Balıkpazarı İskelesi'ndeki bostancılardan biri, fahişe kadının yüzünden bir hammal katletmiş, kayığa binerek Boğaziçi'ne doğru kaçmıştı. Öldürülen hammalın çok sayıda hammal ve cemmal (deveci) arkadaşı, devletin müdahalesini beklemek yerine silahlanarak toplanmış, bostancıları ve kayıkçıları öldürmek ve intikam almak istemişlerdi. Ancak bostancı ve kayıkçılar denize açılmış oldukları için hammallar onları yakalayamamış ancak bazı dükkânlardan eşya alarak kısmen yağmalamış ve esnafa zarar vermişlerdi. Katilin bulunması ise mümkün olmamıştı. Ahmed Cevdet Paşa olayı değerlendirirken, “katil bulunamadı, maktulün diyeti ne olacak, arayan soran yok” demek suretiyle yetkililerin, görevlerini ihmal ettiği manasına gelen eleştiriler yapmaktadır.¹³¹

Hammal ve cemmal taifesinin zorbalıkları yerli halkın yanı sıra zaman zaman yabancı devlet vatandaşlarına da yönelmekteydi. Bu zorbalar Galata, Unkaparı ve Beyoğlu'nda Avrupalı tüccarlar ve yabancı devlet sefaret mensuplarına da

¹³⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 9, s. 175, 176. Sene 1225, Hammalların gayri ahlaki davranışları hakkında ayrıca bkz. Ertuğ, *İstanbul Hammalları*, s. 271, 272.

¹³¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 11, s. 25, 26.

musallat olmuş, bazılarını yaralamış, kimini öldürmüş, hatta Fransa Baş Tercümanı ve İngiliz Sır Kâtibi'ni darp ederek eşyalarını gasp etmişler,¹³² İngiltere Elçisi Lord İstirangof'un eşini döverek yaralamışlardı.¹³³ Bunun üzerine elçi, Osmanlı Devleti ile olan ticareti kesmek istemiş, kendi tüccarlarının birkaç güne kadar dükkânlarını kapatarak İstanbul'u terk etmeleri talimatını vermişti. Devletlerle Osmanlı Devleti'nin ilişkilerine zarar veren bu kişilerin faaliyetleri aynı zamanda İstanbul'a zahire ve malzeme gelmesine engel olduğu gibi şehirde mal darlığına da yol açabilecek olumsuzluklardı. Bunun üzerine gereğinin yapılması için hazırlanan tezkerede, halkın güvenliğine hanel getirildiği, cana ve mala suikast yapıldığı, her gün çeşitli ezalara sebep olunduğu, silahlı adamların sokaklarda gezerek elçinin bazı yakınlarına zarar verdikleri, canına, mallarına taarruz edildiği ve durumun ticarete hanel getirdiği ifade edilmiştir. Nihayet bu kişiler Tersâne'de küreğe konularak asayiş sağlanmıştır.¹³⁴ Yukarıda söz konusu edilen örnek olaylarda görüldüğü üzere kanunsuz davranışlarından ve işledikleri suçlardan dolayı hammallar, toplum nezdinde olduğu gibi devletin nazarında da oldukça olumsuz bir imaja sahip olmuşlardır. Öyle ki, resmi belgelerde kendilerinden söz edilirken, "hammallar değişken mizaçlı, dengesiz ve insafsız insanlardır, istedikleri fiyat verilmeyince kanuna uymazlar ve işlerini yapmazlar" şeklinde ifadelere yer verilmiştir. Hatta II. Mahmud'un, onları devlet düşmanı ve düzen için tehdit olarak gördüğüne dair kayıtlar mevcuttur.¹³⁵

İstanbul'da toplumun hayatını tehdit eden başıboş şehir sakinleri de mevcuttu. Bu kişiler çeşitli kereler darp, adam yaralama ve adam öldürme olaylarına karışmışlardır. Adam yaralama ve darp olaylarının faillerinden biri olan Musa, Bahçekapısı'nda iki kişiyi yaralamak suretiyle darp etmiş ve güvenlik güçleri tarafından yakalanarak Baba Cafer zindanına atılmıştı. Ancak bu kişinin, cezasından sonra İstanbul'a gelmesi ihtimali düşünülerek, Girit Adası'na gönderilmesi emredilmişti.¹³⁶ Böylece cezasını çekmiş olsa bile suç işleme potansiyeli olan kişilerin İstanbul'dan uzak tutulmasına çalışıldığı ve bu yolla kamu düzeninin temin edildiği görülmektedir. Başka bir olay da, elebaşları Dimitri adındaki zimmi olan bir guruba karşı, adam yaralama ve öldürme dâhil yaptıkları kanunsuz işlerden dolayı devletin verdiği mücadele idi. Dimitri ve çetesi, kanunsuzluklarını gizlemek

¹³² Şâni-Zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi, *Şâni-Zâde Tarihi*. C. 2, s. 1108, 1109, 1110, Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 11, s. 141, 142.

¹³³ Goodwin, *Yeniçeriler*, s. 229.

¹³⁴ Şâni-Zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi, *Şâni-Zâde Tarihi*. C. 2, s. 1108, 1109, 1110, Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 11, s. 141, 142.

¹³⁵ Ertuğ, *İstanbul Hammalları*, s. 264.

¹³⁶ BOA. C. ZB. nr. 40/1961.

için İstanbul'da Rami Çiftliği'ne sığınmış ve çiftlik çalışanlarının arasında bir süre izlerini kaybetirmişlerdi. Ancak güvenlik güçleri bu kişileri takip ederek beşini ele geçirmiş, yapılan sorgulamanın ve muhakemenin ardından idam edilmişlerdi. Geriye kalan eşkiyanın yakalanması için Kır Bölükbaşı Halil'in maiyetindeki bölükbaşılardan yanı sıra, destek için gelen piyade ve süvari askerleri tarafından başlatılan operasyonda, on dört haydudun on üçü öldürülmüş, biri ise yakalanarak hapse atılmıştı. Bu kişilerin kullandıkları çok sayıda silah da ele geçirilmişti.¹³⁷ Böylece İstanbul'da kamu düzeni için büyük bir tehlike arz eden eşkiya gurubu etkisiz hale getirilmişti.

İstanbul'da Bağdad Caddesi'ndeki fesat ehli grupların, adam yaralamak yoluyla çevreye saldıkları korku ve halka zarar veren davranışlarının önüne geçmek üzere başlatılan çalışmadan sonuç alınmış ve bir süreliğine de olsa sükûnet sağlanmıştı.¹³⁸ Adam yaralama olaylarına verilebilecek örneklerden biri de Rençber Ömer ve İsmail adındaki iki kişinin eylemleriydi. Bunların, Bağcı Lütfullah'ın parmağını, arkadaşı Hüseyin'in de kafasını kırarak yaraladıkları anlaşıldığından, kendilerinden altı yüz kuruş cerrahiye masrafı ve üç yüzer kuruş nafaka alındığı gibi hapsedildikleri tarihten itibaren aynı zamanda dörder ay süreyle prangabendlik cezasına çarptırılmışlardı.¹³⁹

Başkent İstanbul'da incelenen dönem itibariyle toplumun hayatını tehdit eden kesimlerden biri de dilencilerdi. İstanbul'a dışarıdan gelen ve herhangi bir işte çalışmayanların bir bölümü zamanla dilenmeyi tercih etmekteydiler.¹⁴⁰ Taşradan gelenlerin sayılarında, özellikle Ramazan aylarında ciddi bir artış meydana gelmekteydi. Devletin, dilenmelerine izin verdiği ve kendileri için dilenme tezkeresi anlamına gelen *Cerr Kâğıdı* düzenlediği dilenciler dışında, özellikle Ramazan ayları başta olmak üzere dilenciler, halkı rencide edecek derecede bazı usûller takip ederek dilenmekteydiler. Bu dilencilerin çoğu geceleri camilerin avlularında yattıkları için yatsı ve sabah namazı vakitlerinde cemaat için bir korku ve tehdit unsuru olmaktaydılar.¹⁴¹

Daha önceki asırlarda olduğu gibi devlet, XIX yüzyılın başından itibaren dilencilerden kaynaklanan sıkıntıları ortadan kaldırmak için yoğun bir çaba sarf

¹³⁷ BOA. HAT. nr. 703/33797, 16 ZA 1242/11 Haziran 1827.

¹³⁸ BOA. HAT. nr. 693/33455B, 15 S 1251/08 Haziran 1835.

¹³⁹ BOA. A. MKT. MVL. nr. 31/19.

¹⁴⁰ BOA. HAT. nr. 14435, Demirtaş, "Men-i Mürûr Uygulaması", s. 741.

¹⁴¹ Mehmet Demirtaş, "Osmanlı Başkentinde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri", OTAM, Sayı 20, Güz 2006, s. 95.

etmişti. Dilencilerle mücadelede bazı istismarlar da söz konusuydu. Özellikle kefâlet uygulamasını zaafa uğratan kişilerin mevcudiyeti oldukça önemliydi. Normal şartlarda İstanbul'da başıboş gezmek yasak olup, şehirde ancak kefil gösterilerek barınmak mümkündü. Ancak diğer gruplarda olduğu gibi dilencilerde de bu mesele kolaylıkla çözülmekteydi. Bu durumdaki kişiler, kendilerine hiç zorlanmadan kefil bulabildiklerinden, tehdit olmaya devam etmiş ve şehirdeki dilenci sayısında artış olmuştur.¹⁴² Kefalet konusunda görülen aksamanın, dilenci tezkeresi düzenlenmesinde de yaşandığı görülmektedir. Görevini sürdürmekte olan bazı devlet memurlarının yanı sıra, eski görevlilerin bir kısmı da, usûlsüz bir şekilde dilenci tezkeresi düzenlemekteydiler. Bu sebeple sürgün dâhil çeşitli cezalara çarptırılan görevliler olmuştur.¹⁴³ Eski Dilenciler Kethüdası Yusuf, istismarları yüzünden görevden alınarak Bursa'ya sürgün edilmiş, ancak eşinin müracaatı ve ricası üzerine cezası kaldırılmıştır.¹⁴⁴ Fakat Yusuf huyundan vaz geçmeyip, yanına aldığı âma Fevzi, Kürt Ali ve Hafız Halil adındaki dilencilerle halkı rahatsız etmeye devam etmiştir. Bunun üzerine adı geçen kişilere sürgün cezası verilerek, Bursa'ya gönderilmişlerdi.¹⁴⁵ Yıllar sonra bu kişiler hala devlet için tehdit olmaya devam etmekteydiler. Nitekim 1827 tarihli başka bir kayıta, aynı kişilerin Bursa'da mecburi ikamete tabi tutuldukları görülmektedir.¹⁴⁶

Taşra yöneticilerinin de, başkente dilenci ve serseri göndermeme konusunda verdikleri sözleri tutmamaları başka bir sorundu. Nitekim konuyla alakalı bir vesikada, "...alîl ve sâil ve serseri mikdari adamların Desaadete azimetlerinin men'î mübaderet olunmuş..." ise de amaca ulaşamadığı vurgulanmaktadır.¹⁴⁷ Vesikalarda, kendilerinden *ashab-ı cürm* olarak bahsedilen kişilerin başkente

¹⁴² Bu konuyla alakalı bir kayıta, İstanbul'a dışarıdan gelen başıboş serserilerin ekseriyetinin çalışabilecek kudrete sahip oldukları halde çalışmayıp dilindikleri, dolayısıyla çarşıda-pazarda seceden geçilmediği, bunların başıboş dolaşarak çevreye zarar verdikleri ve çoğunun kefilinin olmadığı, kefil olanlara ise rast gele kişilerin kefil olduğunun aşikâr olduğu ve söz konusu kişilerin memleketlerine geri gönderilmeleri için sayımlarının yapılarak tespit edildikleri, bu durumdaki kişilerin başkente gelmemeleri için gereken tedbirlerin alınması ilgililere sıkı bir şekilde tembih edilmişti. Vesikada, söz konusu kişilerin bahsedilen istismarları ise şu ifadelerle dile getirilmişti. "Başıboş serseri gezenlerin tahrir ve taharri ile defleri için aralık aralık memurlar tayin olunmakta olup zira o makule serseriler hîn-i tahrirde ekseri birer bahâne ve kefil bularak kalup sonra kefilleriyle mesuliyet dahi tertip itmemek cihetiyle rast geldiğine kefâlet itmek halka tabiat olmuş olduğu..." *BOA. HAT. nr. 14435*, "...bekâr ve serseri kimesnelerin tahrir ve tespit olunup kefilleri olmayanların memleketlerine gönderilmek için..." *BOA. A. DVN. nr. 852*, S 1220/Mayıs 1805.

¹⁴³ Demirtaş, "Osmanlı Başkentinde Dilenciler", s. 96, 97.

¹⁴⁴ *BOA. C. BLD. nr. 5086*. 19 B 1234/15 Mayıs 1819.

¹⁴⁵ *BOA. C. BLD. nr. 102/5086*, 29 B 1234/24 Mayıs 1819.

¹⁴⁶ *BOA. C. BLD. nr. 38/1881*, 15 RA 1243/06 Ekim 1827.

¹⁴⁷ *BOA. A. MKT. UM. nr. 1/16*, 2 M 1266/18 Kasım 1849.

gelmelerine engel olamayan taşra yöneticilerinin bu ihmalleri yetkilileri, başkentin huzuru konusunda endişelendirmekteydi. Nitekim bu görevlilerin ihmalleri sonucu İstanbul'a çok sayıda kim oldukları belli olmayan kişiler gelmekte, bunlar bir süre sonra esnaftan haraç almak, yankesicilik yapmak ve gayri ahlaki davranışlar sergilemek gibi çeşitli suçlara bulaşarak düzeni bozmaktaydılar.¹⁴⁸ Bu durumdaki kişilere verilen cezalarda mükerrerlik konusu gözetilmiştir. Aynı suçu tekrar işlemedikçe kişiye nispeten hafif cezalar verilirdi. Bunun yanı sıra cezanın affi yoluna gidilmesi de sıklıkla görülen bir durumdu. Yukarıdaki örnek olayda adı geçen âma Fevzi'nin eşinin, yetkililerden kocasını af etmelerini talep ettiği ve mübarek Receb ayının hürmetine af edildiği görülmektedir.¹⁴⁹

Alınan tedbirlere rağmen dilenciler İstanbul'da kamu düzeni için tehdit olma-ya devam etmişlerdi. Nitekim XIX. yüzyılın ortalarına doğru başkentteki dilenci sayısında büyük artış meydana gelmiş ve devlet, Eski Çavuşlar Emini Süleyman Ağa'nın ve bazı güvenlik görevlilerinin dilenci meselesini halletmek üzere görevlendirilmelerini, güvenlik görevlilerine *mahiyye* (aylık) tahsis edilmesini ve Fukara Müdürü olarak tayin edilen Süleyman Ağa'ya bin beş yüz kuruş aylık bağlanmasını kararlaştırmıştı.¹⁵⁰ XIX. yüzyılın ilk yarısı itibariyle dilencilik konusu devlet ve İstanbul halkı için ciddi bir sıkıntı haline geldiğinden, özellikle dilencilik meselesiyle ilgilenmek üzere bir müdürlük ihdas edilmesi ihtiyacı hâsıl olmuştur.¹⁵¹ Bu durum sorunun ciddiyetini ortaya koyduğu gibi, devletin halkın huzurunu temin eme konusundaki duyarlılığına da işaret etmektedir.

¹⁴⁸ Demirtaş, "Men-i Mürür Uygulaması", s. 741.

¹⁴⁹ Kocasının af edilmesi için arzuhal yazan Rabia Hatun, bu arzuhalinde, sâil ve âma kocasının bundan evvel Bursa'ya nefyolunduğunu, kendisinin üç nefer evladiyla *bikes* ve *nâ-çar* kaldığını, kuldan hata, efendisinden af lazım geldiğini dile getirerek, bu münasebetle kocasının af edilmesini rica etmişti. *BOA. C. BLD.* nr. 102/5086, Affedilmesi uygun görülmeyip cezasını tamamlamasına karar verilenler de vardı. Bunlardan, Pabuççu Kostantin'in durumu bu konuya örnektir. Adı geçen şahıs İstanbul'da hırsızlık suçundan küreğe mahkûm olmuşken, Rum Patriği, affedilmesi için müracaatta bulunmuş, verilen cevapta, bu kişinin affının mümkün olmadığı, cezasını tamamlamadan salıverilmeyeceği ifade edilmişti. Bkz. *BOA. C. ADL* (Adliye). nr. 106/6369, 25 M 1260/15 Şubat 1844.

¹⁵⁰ *BOA. C. BLD.* nr. 44/2161, 29 RA 1250/05 Ağustos 1834. Süleyman Ağa'nın maaşının, emtia gümrüğünden karşılanmasına karar verilmişti. Bkz. *BOA. C. BLD.* nr. 79/3916, 26 S 1251/23 Haziran 1835. Bu göreve, gerekli görülmesi durumunda hayat boyu şartıyla müdür ataması yapıldığı da olmuştur. Fukara müdürlerinden Ahmed Hamdi Bey, *kayd-ı hayat* şartıyla ve 1500 kuruş maaşla atanmış ancak kısa bir süre sonra azledilmişti. Bkz. *BOA. BOA. İ. DH.* nr. 1695, 10 C 1250/14 Ekim 1834.

¹⁵¹ Müdürlüğün ihdasından önce de, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren *Dilenci Kethüdası* ibaresine, vesikalarda rastlanmaktadır. Bkz. *BOA. C. DH.* nr. 5086, 19 B 1234/15 Mayıs 1819, *BOA. C. BLD.* nr. 44/2162.

Sonuç

Başkent İstanbul Osmanlı Devleti'nin kontrolüne geçtikten sonra hızla büyümeye ve kalabalık bir şehir haline gelmeye başlamıştır. Fethi takip eden ilk yıllarda şehrin nüfusunu arttırmaya yönelik çeşitli tedbirler alındığı bilinmektedir. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren durum tersine dönmüş ve kalabalık nüfus asayiş, beslenme, sağlık, imar gibi konularda devlet ve halk için tehdit olmaya başlamıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında başta memleket dâhilinden olmak üzere haricinden de insanlar şehre gelmeye devam etmiştir. Bu durum, kalabalık nüfusu güvenli bir şekilde barındırma ve sağlıklı bir şekilde besleme konusunda büyük sıkıntılara yol açtığı gibi, İstanbul sakinlerinin huzurunu da tehdit etmiştir. Gerek dışarıdan gelenler gerekse şehirde barınmakta olanlar arasında işsiz, güçsüz, başkasının sırtından geçinmeye çalışan serseriler dönem dönem ciddi bir sayıya ulaşmışlardır. Bunların bir kısmı yabancı devlet vatandaşlarıydılar. Osmanlı ordusunun çeşitli birimlerinde görev yapan mevcut askerler ile eski askerler İstanbul için ciddi bir tehdit oluşturmuşlardır. Özellikle savaş, ayaklanma gibi olağanüstü zamanlarda ve devletin otoritesinin herhangi bir sebeple zayıfladığı dönemlerde etkileri artan bu gruplara, bazı sivil Osmanlı vatandaşlarını da ilave etmek mümkündür. Bunlar toplumun genel ahlak kaidelerine, kanun ve nizâma aykırı faaliyetleri ile yetkilileri oldukça uğraştırmışlardır. Kanun dışı grupların, adam öldürme ve yaralama, hırsızlık, soygun, gasp, haraç alma, gayri ahlaki davranışları İstanbul halkını ve kamu düzenini tehdit eden başlıca kanunsuzluklar olarak öne çıkmaktadır.

Kanun dışı grupların şehre gelmeleri çeşitli düzenlemeler ve fiili tedbirlerle engellenmeye çalışılmış olmakla birlikte, bir yolunu bularak geleneler olmuştur. Yabancı devlet vatandaşlarının, kendi devletlerinin resmi görevlileri ve yerli halktan bazıları, Osmanlı vatandaşlarının da bazı devlet memurları ve yetkililer tarafından korunmaları, devletin mücadelesini zorlaştırmıştır. Buna rağmen çeşitli tedbirler alınarak uygulanmıştır. Bu çerçevede; yol tezkeresi bulunmayanların şehre sokulmaması, kefil olmayanların barındırılmaması ve kanunsuz yollarla barınanların belli aralıklarla yazımlarının yapılarak kayıt altına alınmaları ve memleketlerine gönderilmeleri, dilenciler için Cerr Kâğıdı bulundurma mecburiyeti en yaygın tedbirlerdendi. Kaynaklarda ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan vesikalarda genellikle serseri olarak adlandırılan bu kesimlerin kaldıkları han, bekâr odası gibi yerlerin, ihtiyaç duyulması halinde yıkılması, yenilerinin yapılmasına izin verilmemesi, daha ileri derecede tedbirlerdendi. Nihayet idam dâhil olmak üzere kendilerine çeşitli cezalar verilmesi, kamu düzenini sağlamaya

yönelik olarak yapılan uygulamalar olmuştur. İncelenen dönemde serseri, kanun dışı gruplardan kaynaklanan asayiş sorunlarını ortadan kaldırmak için alınan tedbirlerin, sorunu tamamıyla ortadan kaldırmaya yetmediği, gerek suçların gerekse uygulanan yaptırımların tekrarından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Ne var ki devletin, incelenen dönem boyunca İstanbul'da kamu düzenini temin etmek için ciddi çalışmalar yapmaya devam ettiği ve bundan, olabildiği kadarıyla başarılı sonuçlar elde ettiği söylenebilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Vesikaları

BOA. A. DVN. nr. 16/92.

BOA. A. DVN. nr. 26/37.

BOA. A. DVN. nr. 835.

BOA. A. DVN. nr. 852.

BOA. A. DVN. nr. 899.

BOA. A. MKT. MVL. nr. 2/68.

BOA. A. MKT. MVL. nr. 8/21.

BOA. A. MKT. MVL. nr. 13/62.

BOA. A. MKT. MVL. nr. 13/66.

BOA. A. MKT. MVL. nr. 19/50.

BOA. A. MKT. MVL. nr. 25/1.

BOA. A. MKT. MVL. nr. 31/19.

BOA. A. MKT. nr. 88/38.

BOA. A. MKT. nr. 115/38.

BOA. A. MKT. nr. 137/6.

BOA. A. MKT. nr. 155/94.

BOA. A. MKT. nr. 166/79.

BOA. A. MKT. nr. 190/27.

BOA. A. MKT. nr. 191/38.

BOA. A. MKT. nr. 231/54.

BOA. A. MKT. nr. 233/74.

BOA. A. MKT. nr. 233/77.

BOA. A. MKT. nr. 234-42.

BOA. A. MKT. nr. 234/86.

BOA. A. MKT. nr. 235/69.

BOA. A. MKT. UM. nr. 1/16.

BOA. A. MKT. UM. nr. 4/19.

BOA. A. MKT. UM. nr. 383/75.

BOA. A. MKT. UM. nr. 388/82.

BOA. A. MKT. UM. nr. 400/73.

BOA. A. MKT. nr. 186/61.

BOA. C. ADL. nr. 106/6369.

BOA. C. BLD. nr. 102/5086.

BOA. C. BLD. nr. 18/872.

BOA. C. BLD. nr. 38/1881.

BOA. C. BLD. nr. 44/2162.

BOA. C. BLD. nr. 5086.

BOA. C. BLD. nr. 79/3916.

BOA. C. DH. nr. 7/333.

BOA. C. DH. nr. 52/2589.

BOA. C. DH. nr. 95/4709.

BOA. C. DH. nr. 306/15290.

BOA. C. DH. nr. 306/15292.

- BOA. C. DH. nr. 336/16789.
 BOA. C. DH. nr. 5086.
 BOA. C. MLY. nr. 632/25968.
 BOA. C. ZB. nr. 14/682.
 BOA. C. ZB. nr. 17/806.
 BOA. C. ZB. nr. 30/1499.
 BOA. C. ZB. nr. 38/1866.
 BOA. C. ZB. nr. 40/1961.
 BOA. C. ZB. nr. 79/3929.
 BOA. HAT. nr. 11/431.
 BOA. HAT. nr. 19/861.
 BOA. HAT. nr. 21/1013.
 BOA. HAT. nr. 121/4904.
 BOA. HAT. nr. 209/11222.
 BOA. HAT. nr. 243/13658.
 BOA. HAT. nr. 254/14435.
 BOA. HAT. nr. 272/15968.
 BOA. HAT. nr. 291/17402.
 BOA. HAT. nr. 341/19466.
 BOA. HAT. nr. 654/31991.
 BOA. HAT. nr. 693/33455B.
 BOA. HAT. nr. 703/33797.
 BOA. HAT. nr. 1084/44138.
 BOA. HAT. nr. 1270/49211.
 BOA. HAT. nr. 1314/51219.
 BOA. HAT. nr. 1316/51330.
 BOA. HAT. nr. 1329/51859D.
 BOA. İ. DH. nr. 1695.
 BOA. İ. DH. nr. 62/3095.
 BOA. MVL. nr. 196/42.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 5, Matba'a-ı Osmaniye, Dersaadet 1309.
 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, 2. Baskı, Haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.
 Başaran, Betül, "III. Selim ve İstanbul Şehir Siyaseti, 1789-1792", *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyen NeomiLevy, AlexandreToumakine, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, Tarih yok, s. 116-134.
 Bayram, Ümmü Gülsüm Filiz, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı İyınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
 Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târîhi (Târîhi-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlîl ve Tenkidli Metin*, Cilt 1, Hazırlayan: Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
 Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, Çelikkilt Matbaası, İstanbul 1965.
 Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'î Mürûr ve Pasaport Nizamnâmeleri", *Belgeler Türk Tarih Belgeleri*, Cilt 15, Sayı 19, 1993, s. 169-181.

- , “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik”, *Anakara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13, Sayı 24, Ankara 1980, s. 45-58.
- , *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Demirtaş, Mehmet, “Osmanlı Başkentinde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri”, *OTAM*, Sayı 20, Güz 2006, s. 81-104.
- , “Üsküdar’da Düzeni Tehdit Eden Olaylara Dair Bazı Misaller Alınan Tedbirler ve Karşılaşılan Güçlükler (XVIII, XIX. Yüzyıllar)”, *VI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (06-09 Kasım 2008 İstanbul) Bildiri Kitabı*, Cilt II, Editör Coşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 499-523.
- , “XIX. Yüzyılda İstanbul’da Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler: Men-i Mürûr Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler” *Belleten*, Cilt LXXIII, Sayı 268, Aralık 2009, s. 739-754.
- Devlilioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 11. Baskı, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneşçâl, Aydın Kitabevi, Ankara 1993.
- Ertuğ, Nejdî, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- Gezer, Onur, “Çizginin Dışındakiler: Osmanlı İstanbulu’nun Aykırı Bekârları ve Bekâr Girer “Melek Girmez” Odaları”, *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (27-29 Mayıs 2014) Bildirileri Kitabı*, Editör Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Sefa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 532-552.
- Goodwin, Godfrey, *Yeniçeriler*, 2. Baskı, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2004.
- Göktaş, Uğur, “Külhanbeyleri” Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları Ortak Yayımları, İstanbul.
- İnalçık, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 169-195.
- Karal, Enver Ziya, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedid-* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Kırlı, Cengiz, “Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 601-624.
- Mehmed Es’ad Efendi, *Üss-i Zafer*, Matba’a-ı Süleyman Efendi, İstanbul 1293.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 473.

- Sakaoğlu, Necdet, “Bekâr Odaları”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. II, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 123-124
- Saner, Yasemin, “Osmanlı'nın Yüzlerce Yıl Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi: Prangaya Vurma”, *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyen Neomi Levy, Alexandre Toumakine, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, Tarih yok, s. 163-189.
- Saydam, Abdullah, “Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet Usûlü”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, C. 28, S. 164, Ağustos 1997, s. 4-12.
- Sezer, Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18, 19. Yüzyıl)”, *Anakara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 21, Sayı 33, Ankara 2003, s. 105-124.
- Sönmez, Ali, ”Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 25 Sayı: 39, 2006, s. 199-219.
- Şânî-Zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi, *Şânî-Zâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1223-1237/1808-1821)*, Cilt II, Hazırlayan: Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Tamdoğan, Işık, “Atı Alan Üsküdar'ı Geçti Ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi”, *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyen: Neomi Levy, Alexandre Toumakine, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, Tarih yok, s. 80-95
- Tanilli, Server, “Geçen Yüzyılda İstanbul'da Kabadayılar ve Külhanbeyleri”, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak, İstanbul'da Yaşamak*, Ed. François Georgeon, Paul Dumont, Çev. Maide Selen İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 138.
- Turna, Nalan, “Osmanlı İstanbulu'nda İç Pasaport: Mürûr Tezkeresi”, *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (27-29 Mayıs 2014) Bildirileri Kitabı*, Editör Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Sefa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 389-403.
- Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. 1, 6, Hazırlayan: Ahmet Hezarfen, Tarih Vakfı ve Yapı Kredi Ortak Yayını, İstanbul 1999.
- Yaşar, Ahmet, *İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı, I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (29 Mayıs-1 Haziran 2013) Bildirileri Kitabı*, Editör Feridun M. Emecen, Emrah Sefa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 511-524.
- Yerasimos, Stefan, “Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine”, çev. Ali Berktaş, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 505-524.

“BULGARIAN HORRORS” REVISITED: THE MANY-LAYERED
MANIFESTATIONS OF THE ORIENTALIST DISCOURSE IN
VICTORIAN POLITICAL CONSTRUCTION OF THE EXTERNAL,
INTIMATE AND INTERNAL OTHER*

NAZAN ÇİÇEK**

This study largely drawing upon the established conceptual framework of Orientalism shall analyse the British perceptions and representations of the Bulgarian Crisis of 1876, a salient feature of the Eastern Question, as they appeared in British parliamentary debates. It will also make occasional yet instructive references to the coverage of the Crisis as well as the image of the Ottoman Empire and the Balkans which were organic parts of the Crisis, in some influential periodicals of the era such as the *Times*¹ and the *Contemporary Review*² in order to better

* This research has been prepared within the scope of the project which was supported by Turkish Historical Society under the name of “Balkanlar Coğrafyasında Osmanlı Sonrası Ulus ve Ulus-Devlet İnşası Süreçlerinde İzlenen Strateji ve Pratiklerde Müslüman-Türk Nüfus Unsurunun Araçsallaştırma Biçimleri: ‘93 Harbi’nden II. Dünya Savaşı’na Balkan Devletleri’nde Müslüman-Türk Nüfusa İlişkin Bir İnceleme ve Analiz Denemesi”

** Assoc. Prof., Ankara University, Faculty of Political Sciences, Ankara/TURKEY
ciceknazan@yahoo.co.uk

¹ *The Times* was established in 1785 as the *Daily Universal Register*. As Andrew Hobbs asserts, “it was unparalleled at its peak in the second quarter of the nineteenth century – in its management, its technology, its editorial content, volume of advertising, political influence, sales, readership and national distribution. These enabled it to dominate the market and to challenge the power of governments.” The reason why this article chooses to refer to the *Times* instead of numerous other periodicals that the Victorians read is because the *Times* usually published more foreign news than other newspapers and was widely read by powerful politicians and influential groups in Parliamentary politics. It is indisputable that the *Times*, despite its fame and prestige, cannot be treated as the sole authority that represents the historical events and trends in Victorian era. Nevertheless, “it is an obvious and superb source for many topics such as Westminster politics, particularly for studies of parties, politicians and diplomats who were close to the *Times*. It spoke for some sections of society, as ‘an organ of the common, satisfied, well-to-do Englishman’, in Matthew Arnold’s words.” See Andrew Hobbs, “The Deleterious Dominance of The Times in Nineteenth-Century Scholarship”, *Journal of Victorian Culture*, 18/4 (2013), pp. 474, 489, 490, 492, 493.

² *The Contemporary Review* founded in 1866 was among the very influential publications of the Victorian era. It was intended to operate as the more religiously conscious counterpart of the openly Liberal and secular *the Fortnightly Review*. *The Contemporary Review* acquired a Liberal outlook

contextualize the debates in the parliament. The main point this article shall make is that the Bulgarian Crisis worked as a catalyst in reinforcing the hegemony of the Orientalist discourse in the political construction of the Ottoman Empire as an absolute external Other in Britain at the time. It shall also delve into the construction of the Balkans as an “intimate other” whose Oriental and European features were alternately accentuated during the Crisis with a view to enlist the British public in either supporting or denouncing the Bulgarian uprising. All in all, it will suggest that the Orientalist rhetoric was embedded at the very core of the Victorian British elites’ cognitive map, and was also unsparingly employed in negating the domestic political opponents swamping them with negative Orientalist stereotypes. Following after Michal Buchowski, this study stretches the use of Orientalism and employs the term as a medium that reveals the hierarchical structures of the Victorian British society that had been forged around dichotomies and oppositions like “*urban vs rural, educated vs uneducated, and winners vs losers of transition*”.³ This approach, needless to say, runs the risk of causing the term Orientalism to partly lose its analytical strength by blurring the etymological boundaries that worked as a linchpin for the construction of Saidian concept of Orientalism in the first place. Nevertheless, I find it instructive to stretch the use of the term temporarily overlooking its geographical connotations and apply it to my discussion over the politico-rhetorical clashes between British Conservatives and Liberals during the Bulgarian Crisis.

Because the newly emerging Balkan nation states’ idea of nation as well as of state machinery were to some extent inspired and influenced by Western Great Powers and their Orientalist mindset, the perceptions of the region and its inhabitants by the West at the turn of the century had a direct bearing on the future of the Muslim and Turkish populations that would later become the members of minority populations in the Balkans.⁴ Therefore by revisiting the Bulgarian Crisis

---

without any formal affiliations with the Liberal Party. Because the Bulgarian Crisis enormously revitalized and strengthened the Radical Liberal politics in Britain, the analysis of the opinion forming *Contemporary Review* with its Liberal leaning offers invaluable insights into the political atmosphere that surrounded the debate over the Bulgarian Crisis.

³ Michal Buchowski, “The Spectre of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother”, *Anthropological Quarterly*, 79/3 (2006), pp. 463-482.

⁴ I do not intend to engage in the well-known debate with respect to Balkanism in which the parties either advocate or oppose to the notion that there was a temporal divide between Balkans and Europe, that Balkan national movements were complete “exports” from the Western world and that the Balkans lacked the prerequisite “organic roots” for ideals like nationalism. For such discussion See Maria Todorova, “The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality and the Study of Eastern European Nationalism”, *Slavic Review*, 64/1 (2005), pp. 140-164. I merely point out without further

this study will also attempt to enhance our understanding of the way in which the Muslim/Turkish minorities have been "imagined" and treated by several Balkan nation-states during the late nineteenth and twentieth century.

Introduction

Eastern Question as a product of alteritist discourse that established the East as antithetical to the West was a politically constructed phenomenon which increasingly determined the Ottoman Empire's position *vis-à-vis* the European Powers in the nineteenth and early twentieth centuries. It also worked as a site of discursive struggle that produced a Eurocentric hegemonic rhetoric which was dichotomist, reductionist, imperialistically driven and by and large Orientalist in Saidian terms.⁵

Orientalist discourse⁶ that mainly fashioned the Western powers' dealings with the Ottoman Empire throughout the nineteenth century took many forms. It profusely pervaded diplomatic documents, political accounts, public debates, travel writing and newspaper columns produced by Western actors.

When a Christian uprising broke out in Bulgaria in 1876 the Ottoman government, already fully occupied with quelling another revolt in Bosnia-Herzegovina, countered the insurgency by sending paramilitary groups known as *Baybozüks* to the region. Bloody clashes ensued between Muslim paramilitary groups and the Christian inhabitants of Bulgaria rapidly turning into a civil war that wreaked havoc on the Balkans and irrevocably changed the Ottoman Empire's relation-

---

implications as to the authenticity and so called inherent ability or disability of the Balkan nationalism and nation-states that ideas of nationalism and nation-state epitomized by the Great Powers of the time were a source of inspiration for and had an impact on the newly emerging nationalist movements in the other geographies of the world.

⁵ Edward W. Said, *Orientalism*, Vintage, New York 1978.

⁶ Orientalism in Saidian terms is an extensively researched and broadly discussed topic which I by no means intend to replicate in this study. I simply limit myself to point out that Orientalism is a discursive construction that operates on the assumption of an ontological and impassable distinction between the East and the West, and that establishes a set of binary oppositions, in which the plenitude of the West is contrasted with the lack of the Orient. Orient is imagined, in the form of mostly negative stereotypical images which portray the Oriental world as irrational, inherently stagnant, despotic, violent, morally corrupt and in need for guidance. Through Orientalist discourse the Eastern world is defined, calculated and regulated by the gaze and imperialistically driven aspirations of the Western world. For further reading on Orientalism see Fred Halliday, "'Orientalism' and Its Critics", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20/2 (1993), pp. 145-163; Bill Ashcroft and Pal Ahluwalia, *Edward Said*, Routledge, London, 2001; Rana Kabbani, *Imperial Fictions: Europe's Myths of Orient*, Pandora Press, London 1994; Gyan Prakash, "Orientalism Now", *History and Theory*, 34/3 (1995), pp. 199-212; Daniel Martin Varisco, *Reading Orientalism: Said and the Unsaid*, University of Washington Press, Seattle 2007.

ships with the region. Bulgarian Crisis or the Bulgarian Atrocities as it was named in European historiography caused an unprecedented sensation in Western world. Especially in Great Britain so-called traditional Palmerstonian policy⁷ that had been dominating the Anglo-Ottoman relations since the early nineteenth century and currently carried out by the Conservative government of Benjamin Disraeli (later First Earl of Beaconsfield) (1804-1881) came under severe attack. The story of Bulgarian Crisis of 1876-1878 which has been already aptly told by many scholars from different perspectives throughout the years will not be replicated here. What this text shall mainly focus on is how Orientalist discourse as well as Balkanism which operates on the same cognitive construction and rhetoric with Orientalism, although as Maria Todorova rightly asserts cannot be reduced to a “*subspecies of Orientalism*”⁸, percolated through and fashioned the perception of the Crisis. In so doing it will examine the image of Turks/Ottomans/Muslims that was filtered through the manifestations of the Bulgarian Agitation in the Parliamentary debates and in some news items as a case study. It shall conclude that the political debate in Europe triggered by the Atrocities Agitation had profound repercussions for the future rights and conditions of Muslim/Turkish populations inhabiting the Balkan region who later became citizens of Christian Balkan nation-states. Those nation-states readily inherited the legacy of Orientalist construction of the image of the “Terrible Turk” as a “race” alien to everything European, and the destiny of Muslim and Turkish minorities in the newly founded Balkan nation-states was decidedly sealed by that assumed “alien” status.

⁷ Palmerstonian policy, named after the British Foreign Secretary (later British Premier) Lord Palmerston (Henry John Temple, 3rd Viscount Palmerston) (1784-1865) aimed to bolster the Ottoman Empire as a buffer zone against the aggrandizements of Russia. The essential motivation of Britain in devising the Palmerstonian policy was to maintain the political independence and the territorial integrity of the Ottoman Empire in order to promote and reinforce the British interests in the Eastern Mediterranean, protect the power of balance in Europe and thwart a possible Russian march towards the Indian colonies. Until it was modified in the last quarter of the nineteenth century and completely abandoned on the eve of the First World War, Palmerstonian policy was employed by a series of Tory and Whig governments and took many forms ranging from militarily supporting the Ottoman State in the Crimean War to constantly interfering in the Ottoman modernization project and acting as protectorate of the non-Muslim subjects of the Sultan. For a detailed analysis on Palmerstonism, see Nazan Çiçek, *The Young Ottomans, Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*, I.B.Tauris, London and New York 2010. Also See M. S. Anderson, *The Great Powers and the Near East 1772-1923*, Arnold, London 1966; Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Oxford University Press, London 1942; Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1963; Inari Rautsi, *The Eastern Question Revisited: Case Studies in Ottoman Balance of Power*, Helsinki Printing House, Helsinki 1993; Frederick Stanley Rodkey, “Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41; Part II, 1839-41”, *Journal of Modern History*, 2/2 (1930), pp. 193-225.

⁸ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York 1997, p. 8.

Bulgarian Crisis of 1876-1878 as a Laboratory for the Construction of Otherness

When the Ottoman government countered the Bulgarian revolt by arming and employing irregular forces large numbers of Muslim and Christian civilians were caught up in the ensuing clashes. In the first week of May, 1876 Christian Bulgarian casualties reached thousands earning the incident the name of Bulgarian massacres. On June 23, 1876, leading Liberal British newspaper, the *Daily News*, published an article on the issue by its correspondent Edwin Pears entitled "*Moslem Atrocities in Bulgaria*". As Elizabeth W. Shelton correctly points out, "*Pears' article acknowledged that there had been an insurrection against the Turks, which he described as fully justified, but he never described what cruelties the Bulgarian insurgents inflicted upon the Turks, their villages, and police*". Pears merely focused on unfortunate Bulgarians "*whose only fault was being Christians and who were being indiscriminately slaughtered by the Turks*"⁹. Edwin Pears (later Sir Edwin) was a close friend of two pioneer American missionaries at Robert College in Istanbul, namely Dr. George Washburn and Dr. Albert Long who had been known by their anti-Turkish and pro-Bulgarian proclivities. The "information" Pears used in his *Daily News* article had come from Washburn and Long, the president and vice president of the Robert College respectively, the missionary school the majority of students and boarders of which at the time of the Bulgarian Crisis were Bulgarian.¹⁰ Pears' article estimated the number of Bulgarian massacres around 18.000 to 30.000.

Washburn was a missionary who believed that "*the Turks remained unchanged; continued to be as ignorant and uncivilized as when they came from Central Asia in the thirteenth century*."¹¹ He also believed that "*Christianity is essentially progressive while Mohammedanism is unprogressive and stationary, and if progress is to continue to be the watchword of civilization, the faith which is to dominate this civilization must also be progressive*"¹². He was unofficial adviser to the American as well as British diplomatic legations in Istanbul and his views on the region were highly esteemed by Washington and London. Through Pears, Washburn and Long were able to prompt very influential British politicians such as Duke of Argyll and Mr. E. Forster, again well-known

⁹ Elizabeth W. Shelton, *Faith, Freedom, and Flag: The Influence of American Missionaries on Foreign Affairs, 1830-1880*, Unpublished DLS Thesis, Georgetown University, Washington DC 2011, p. 313.

¹⁰ Shelton, *ibid*, pp. 300, 312, 313.

¹¹ George Washburn, *Fifty Years in Constantinople*, Boston, Houghton Mifflin Co, 1909, p. xvi, quoted in Shelton, *ibid*, p. 228.

¹² George Washburn, "Contemporary Review for November", *Public Opinion*, 7 December 1893, Amherst Archives and Special Collections, George Washburn file, quoted in Shelton, *ibid*, p. 232.

anti-Turkish/anti-Palmerstonian policy figures, to take up the Bulgarian cause and question the Disraeli government in Parliament only four days after the appearance of Pears' article. Disraeli and his Foreign Minister Lord Derby responded to these questions rather dismissively calling the news nothing more than “*coffee house bable*”.¹³ Before long, the government's indifferent attitude provoked a flurry of angry reactions from the Liberal and Radical public.¹⁴ The tone of the news articles in the press regarding the Bulgarian affair completely changed; insurgents became Christians, Turks began to be referred to as Muslim infidels, Parliament demanded more debate and eventually a change in the Palmerstonian policy. The alleged plight of Bulgarian Christians gained an unprecedented grassroots support mostly crossing party lines. Many Conservative MPs joined hands with the Liberals in protesting the “barbarous” Turks although they mostly refrained from condemning the Government's preceding alliance with the Ottoman Empire on account of the British imperial interests.¹⁵

“In late July, the *League in Aid of Christians of Turkey* along with other leading activists initiated a pressure campaign on Parliament that blossomed by the fall into a full-scale public opinion upheaval. On July 27, the League helped organize a meeting in London. 48 MPs and 12 other leading political figures sent out invitations to the event. Lord Shaftesbury oversaw the meeting. E. A. Freeman served as the keynote speaker. By September 6, all cities in the North and half of the major cities and towns across England held large protest meetings against support for Turkey.”¹⁶

¹³ Benjamin Disraeli, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225 and c. 203.

¹⁴ Throughout the Crisis *The Times* published many letters to the Editor which either summarized a meeting held for protesting the Bulgarian Atrocities in a particular town or constituency or expressed indignation at the British government's amicable relations with Turkey. There were also many news items informing the readers about protest meetings across the country. See “Letters to the Editor”, *The Times*, 22 August 1876, p. 8, issue 28714, col. C; “Letters to the Editor”, *The Times*, 4 September 1876, p. 10, issue 28725, col. C; “Letters to the Editor”, *The Times*, 6 September 1876, p. 8, issue 28727, col. D; “The Turkish Atrocities”, *The Times*, 13 September 1876, p. 8, issue 28733, col. A; “The Atrocities in Bulgaria”, *The Times*, 15 September 1876, p. 8, issue 28735, col. D; “The Atrocities in Bulgaria”, *The Times*, 19 September 1876, p. 8, issue 28738, col. A; “The Atrocities in Bulgaria”, *The Times*, 20 September 1876, p. 7, issue 28739, col. A; “The Eastern Question”, *The Times*, 28 September 1876, p. 5, issue 28746, col. A.

¹⁵ David Harris, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, University of Chicago Press, Chicago 1939, pp. 224-225; Walter G. Withwein, *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, AMS Press, New York, 1966, p. 90.

¹⁶ Charles William Walldorf, Jr, *Democratic Abandonment: Liberalism and Commitment Termination in the United States and British Foreign Policy*, Unpublished PhD Dissertation, University of Virginia 2002, pp. 105-106.

Apart from the Liberal Party and its mouthpieces in the press, especially the *Daily News*, several other activist movements, including the Oxford Group spearheaded by Freeman, Farley and Cannon Liddon, and Non-Conformists, mobilized the public in order to pressure the Disraeli Cabinet into withdrawing from traditional Palmerstonian policy commitments.

British Parliament was indeed quite familiar with the manifestations of anti-Turkish rhetoric that demanded the removal of Turkish rule from predominantly Christian lands beginning with the Greek War of Independence and continuing through the Lebanon (1860), Serbian (1862) and Cretan (1866) affairs. As Charles William Waldorff Jr points out during the Greek War, condemnation of the Porte was rampant in British Parliament. "In July 1822, Parliament held an extensive debate on the war. [...] Various speakers talked of the "barbarious ferocity" of the Turks, "Turkish inhumanity" as well as the "tyranny", "wasteful and disgusting empire of the Turks"¹⁷. In other words expelling the Turks, "a nation of barbarians, the ancient and inveterate enemies of Christianity and freedom in Asia"¹⁸ from the Balkans had been loudly demanded by some MPs decades before the Bulgarian agitation. In its coverage of the Bulgarian Crisis, the *Times* revoked the memory of the Greek War of Independence and concluded that both the Muslims and the Ottoman conduct in the Balkans remained unchanged if not deteriorated. "If the popular memory of historical facts were better informed", as the *Times* saw it, "the indignation at the infamous conduct of the Turks in Bulgaria would have been less mingled with surprise".¹⁹ What was different this time was the enormous public support, activist protest and media sensation that joined the members of Parliament composing a very eclectic yet harmonious chorus that cried out to putting an end to the Turkish domination over Christians.

Todd E. Larson suggests that the Agitation camp, starting with Gladstone, largely drew on British travel writers' accounts in creating their Orientalist anti-Turkish arsenal. "It did not take much to influence British opinion against the Turks who had been steadily demonized by some British travel writers since the 18th century."²⁰ One of the travel writers whose extremely venomous book the *Christians in Turkey* found its way into almost every speech made by the Liberal MPs and every newspaper article on the subject of the Bulgarian atrocities was Reverend William Denton. In his book

¹⁷ Waldorff, Jr, *ibid*, p. 78.

¹⁸ Waldorff, Jr, *ibid*, p. 78.

¹⁹ "Editorial", *The Times*, 14 August 1876, p. 9, issue 28707, col. B.

²⁰ Todd E. Larson, *Discovering the Balkans: British Travellers in Southeastern Europe, 1861-1911*, Unpublished Phd Thesis, University of Illinois at Urbana-Champaign 2004, p. 110.

Denton portrayed the Turk as an animal like creature whose favourite pastime activity was to violate Christian girls and women.²¹ Denton's thesis which was repeatedly quoted throughout the Bulgarian Crisis was that "*moral corruption the most horrible, and sensuality the most loathsome, has become universal amongst the Turkish people [...]*".²² The "Atrocitians" were quick in grafting Denton's, as well as other travellers' equally Orientalist views into their agenda of evicting the "horrible" Muslims/Turks from Christian Europe where, it was believed, they had long over stayed their welcome.

Use of negative Oriental stereotypes towards the Ottoman Empire and the Turks was in fact well-established before the Bulgarian Agitation. As Leslie Rogne Schumacher accurately suggests "*the almost universal description of the Ottoman Empire in the [British] press as a place of Muslim fanaticism, misrule and barbaric, uncivilized or stranger races*" had a long history. "*Although in reality most of the Balkans 'were less known than Timbuctu' to Britain as S.G.B. St Clair and Charles Brophy*²³ had observed several years earlier, *the idea that oppressed Eastern Christians were rising up against a tyrannical and fanatical Muslim ruling authority was a legible idea.*"²⁴ With the Bulgarian Atrocities campaign largely nurtured by Gladstone's inflammatory best-selling pamphlet *Bulgarian Horrors and the Question of the East* that called the Turk as the "*one great anti-human specimen of humanity*", employment of the Orientalist discourse in Great Britain towards the Ottoman Empire reached its apogee. Both pro-Agitation and anti-Agitation camps equally exploited the Orientalist rhetoric to the full extent while they attacked the Turks, the Balkan people as well as each other.

As V. G. Kiernan remarks "*the English gentleman's attitudes to his own 'lower orders' was identical with that of Europe to the 'lesser breeds'. Discontented native in the colonies, labour agitator in the mills, were the same serpent in alternate disguises. Much of the talk about the barbarism or darkness of the outer world, which it was Europe's mission to rout, was transmuted fear of the masses at home*".²⁵ The analogy drawn between the "Oriental other" and the "other at home" was rather commonplace in nineteenth century British travel

²¹ Rev. W. E. Denton, *The Christians in Turkey*, Bell & Daldy, London, 1863, p. 60, cited in Larson, *ibid*, p. 110.

²² Rev. W. E. Denton, *The Christians in Turkey*, Bell & Daldy, London, 1863, p. 60, cited in Larson, *ibid*, p. 26.

²³ S.G.B.St.Clair and Charles Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question in Bulgaria: Being a Revised Edition of "A Residence in Bulgaria"*, Chapman and Hall, London 1877, p. v.

²⁴ Leslie Rogne Schumacher, *A "Lasting Solution": The Eastern Question and British Imperialism, 1875-1878*, Unpublished PhD Dissertation, University of Minnesota, Minnesota 2012, p. 64.

²⁵ Victor Gordon Kiernan, *The Lords of Human Kind: European Attitudes to the Outside World in the Imperial Age* Weidenfeld & Nicolson, London 1969, p. 316.

writing which was epitomized in Arthur John Evans' 1877 book of *Through Bosnia and Herzegovina on Foot During the Insurrection*. “If anyone wishes to find examples of the deepest human degradation”, Evans wrote, “he must search not among the mountain homes of the oppressed rayahs of Bosnia, but rather in the alleys of one of our great cities”.²⁶

In other words, Orientalism was never only about the Orient. It was a particular construction of self that instrumentalised different Others in building, consolidating and legitimising the power and always perpetrating domination and subordination. “Predominantly, what was at stake was not just Europeans' cognitive control of the Orient or the colonial world generally but rather European elite males' cognitive control of all their Others, domestic and foreign, as defined by gender, class, religion, ethnicity, or any combination of traits”.²⁷ Bulgarian Agitation served as a litmus test illustrating that Orientalist perceptions were deep-seated in Victorian British elite males' cognitive map, be they Liberal or Conservative. It also showed that, in power politics, the designation and status of the Oriental were rather fluid. It could easily be extended to the domestic agents or less obvious Others such as the Balkan peoples, hence warranting their lower rank as unenlightened, irrational beings ruled by their uncontrolled primitive emotions.

In this sense, Balkanic people too, as members of a “potentially superior civilization”, had their share of Orientalist stereotyping during the Bulgarian Agitation. As many scholars convincingly argued construction of the Balkans or the Eastern Europe by the Western world appeared “as a paradox of simultaneous inclusion and exclusion, Europe but not Europe”.²⁸ Although the Western world's approach to the Balkans in the nineteenth century operated within the established framework of Orientalism, the status of the Christian Balkans nevertheless differed from that of the absolute external other, namely the Muslim Ottoman Empire. In Vesna Goldsworthy's words, “instead of descriptions of ‘exotic’ Other, we encounter perceptions of Balkan identity in an ambivalent oscillation between ‘Europeanness’ and ‘Oriental difference’”.²⁹ Aptly put by Ana Savic, “the Balkan other is represented as ‘an intimate other’, the other within,

²⁶ Arthur John Evans, *Through Bosnia and Herzegovina on Foot During the Insurrection*, Longmans, Greens & Co, London, 1877, p. 296, quoted in Larson, *ibid*, pp. 284-285.

²⁷ Carter Vaughn Findley, “An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar”, *The American Historical Review*, 103/ 1 (1998), p. 15.

²⁸ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe, The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, California, 1994, p. 7.

²⁹ Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania, The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven and London 1998, p. 2.

*an intrinsic though dark aspect of the self.*³⁰ Through their geographical location and Christian creed the Balkans were thought to have been linked to Europe, but their economic and social “backwardness”, cultural “primitiveness” and criss-crossed relationships with the Islamic world assigned them to an Oriental position. “*The idea of Eastern Europe never attained the definitive otherness of the Orient, but its parts were made to cohere within a system of related characteristics, imitating the principles of the taxonomic tables of Linnaeus.*”³¹ Bulgarian Crisis accentuated the ambivalent and constantly shifting position of the Balkans on the cultural map of Europe largely depending on Western approach towards the absolute, Middle Eastern, external Other and also exposing the constructedness of the concept of Europe.³² “*The Balkan Other’s moment of inclusion in Europe is always marked with a possibility of his/her slippage into otherness, which by extension, brings into question the stability of European identity.*”³³

Although pro-Agitation campaigners found it more serviceable to underscore the Europeaness of Bulgarians, had there been no Bulgarian Crisis that worked as a catalyst in dividing the British political realm into two camps as “humanitarian” versus “imperial”, there seems to be no reason to doubt that all British politicians would have agreed on the “inferiority” and rather Oriental property of the Balkan people as a whole. Vesna Goldsworthy drawing on her work on late Victorian and Edwardian British literature detects in fact a larger pattern that works towards otherization of all Europe vis-a-vis Britain. She points out to a “*particularly British orientalisng rhetoric*” that “*identifies all lands across the English Channel as a corrupt and undisciplined Other*” which “*threatens to swallow the values of Britishness*”. Balkan peninsula in this sense represents “*merely the most exotic yet paradoxically typical instance*” of Europe as an orientalised space.³⁴ Todd E. Larson reminds us that from the vantage point of British travellers whose accounts largely informed the Bulgarian Atrocities rhetoric there was no difference between the Ottoman Turks and the Balkan nationals in terms of being inferior to the British. “*Without doubt, almost every British traveller to the region carried a strong sense of moral superiority, both over the slowly receding Ottoman Turks*

³⁰ Ana Savic, *Intimate Antagonists, British Image of the Balkans, 1853-1914*, Unpublished PhD Dissertation, University of California, Riverside 2008, p. 162.

³¹ Wolff, *ibid*, p. 358.

³² An article in the *Fortnightly Review* in 1930 described Turkey under the Westernizing policy of Mustafa Kemal as “Balkan rather than Oriental” which provided a very telling example of the meaning as well as the status of the Balkans from the vantage point of Europe as a politico-social topography caught between the West and the Orient. See Owen Tweedy, “Turkey in Modern Dress”, *Fortnightly Review*, June 1930, no: 127, p. 813.

³³ Savic, *ibid*, p. 154.

³⁴ Goldsworthy, *ibid*, p. 9.

and the Balkan nationals many of them sought to support. [...] What most writers did not dispute, regardless of political leaning, was the second-class nature of the Balkan peoples"³⁵ Reflecting the primary logic of Saidian Orientalist criticism that the Orient, for the Western world, represented not only geographical but also temporal Other, marking the Orient as Europe's past, famous scholar and travel writer Arthur John Evans claimed in 1878 that entering the Balkans was akin to using a time machine: "To pass indeed, into those almost unknown Illyrian wilds is to find oneself in a younger world."³⁶ Similarly, in a parliamentary debate with respect to the atrocities Conservative MP Hanbury pronounced that there was not much difference among Eastern people in terms of lagging behind the West. He claimed that "the East was not like the West, and that there were other countries in the East of Europe besides Turkey in which the Governments and the people were at least 300 years behind the people of the West".³⁷ This was a part of what Roger A. Pauly called the "imperial consciousness of Britain" which found its expression in a crystallized form in Victorian evolutionary anthropology. "Evolutionary Anthropology [...] created a schema of civilization which placed major cultures of the world on different evolutionary stations, or stages, of development."³⁸ This system perfectly fit existing Victorian notions of civilization, superiority, class, race and gender and legitimated the British imperial/colonial as well as "humanitarian" activities in world politics.

Yet owing to their so-called "racial" affiliations with Europe, namely whiteness as well as their Christian religion, Balkan people were preferable over the "brown" and Muslim people. Arthur J. Evans remarked in 1878 that "blood is thicker than water, and even at the present moment it may be well to remember that, though the Slavs are not so near of kin to us as Germans or the Norsemen, they are yet our cousins. The Turks, on the other hand, are not related to our Aryan family at all."³⁹

Thus, during the Bulgarian Affair, the champions of Agitation focused on the European aspects of the Balkans that largely derived from Christianity. Balkan people in the words of Edward A. Freeman, the celebrated Liberal and anti-Turk historian who played a significant part in the Bulgarian Agitation, were "sharers in the blood, the speech, the historic memories, the common civilization of Europe trodden down by

³⁵ Larson, *ibid*, pp. 272, 379.

³⁶ Arthur J. Evans, *The Slavs of European Civilization: A Lecture Delivered at Sion College*, 23 February 1878, Longmans, Green & Co, London, 1878, p. 28, quoted in Larson, *ibid*, p. 274.

³⁷ Mr. Hanbury, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876 vol 231 cc126-225, c. 140.

³⁸ Roger A. Pauly, *Unnatural Selections: British Evolutionary Anthropology and the Civilizing Mission*, Unpublished PhD Dissertation, University of Delaware 2000, p. 28.

³⁹ Arthur J. Evans, *The Slavs of European Civilization...*, pp. 5-6, quoted in Larson, *ibid*, p. 344.

barbarian invaders” and “the lands to be set free” were “old historic seats of Greek intellect and Roman rule”.⁴⁰ Even the *Times* which had been vacillating between the two camps claimed that “the Bulgarian Christians were ‘naturally’ improving while the Turks, hindered by the fatalism of their race, were decaying”:

“The Bulgarians are perhaps the most promising nationality in Turkey. [...] It says much for their powers of steady work and for their capacity in business that they have made themselves the chief agricultural and commercial part of the community in spite of rapacious Pashas, venal Mussulman Courts, exclusion from all high public offices, and the general disdain of the ruling caste. The Mussulmans themselves, on the other hand, are a decaying race, as they are in most other parts of the Empire. Their disdain for the pettier details of trade prevents them from rivalling the less scrupulous Christians. They are also too indolent as well as too dignified to till their ground. Nor are they disposed to profit by the civilizing agencies of Christian Europe. The fatalism of their race also tends to paralyze their energies now that they are fighting against the stream. Thus the Turkish rule is slowly but steadily melting away. Land is passing from Mussulman to Christian hands in spite of the laws, Mussulman villages are becoming Christian [...]. Hence, no doubt, the terrible fury with which they have attacked the Christians. The massacres were the attempt of a dominant race to regain its vanishing influence as well as an outburst of hate.”⁴¹

There was no denying that the Balkans were backward, but as fellow believers they were hailed as progressive and promising in comparison with the “hopeless” “incurable” Turks. The *Contemporary Review* commented that “under the pressure of this alien tyranny [i.e., the Ottoman Empire], which, while defied all reforms, was growing weaker every day, lay young communities belonging by religion and character to a higher civilization”.⁴² As Liberal MP Lord Edmond Fitzmaurice confessed in the House of Commons, “nobody pretended that these insurgent Provinces were prosperous or very civilized communities”, but once free from the Ottoman rule and endowed with the free institutions, they would march fast on the path of civilization.⁴³ It was in fact an oft-repeated argument throughout the Agitation days that once relieved from the Turkish “yoke”,

⁴⁰ Edward A. Freeman, “The English People in Relation to the Eastern Question”, *The Contemporary Review*, February 1877, no: 29, p. 506.

⁴¹ “Editorial”, *The Times*, 26 August 1876, p. 7, issue 28718, col. B.

⁴² Goldwin Smith, “England’s Abandonment of the Protectorate of Turkey”, *The Contemporary Review*, no: 31 February 1878, p. 610.

⁴³ Lord Edmond Fitzmaurice, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225, c. 165, 166.

the Balkan people shed their degeneracy and displayed rapid progress. *The Times* definitely believed it to be the case:

“What is also remarkable is that at every stage of this prolonged contest it has appeared doubtful to many careful observers whether the Moslem or the degenerate Christian under him better deserved our moral sympathy. The latter was always mendacious, licentious in his profligacy, treacherous in his cruelty, yet it has come to pass that when a Province has been separated from the Ottoman Empire and allowed forty or fifty years of development, it has advanced in a way affording the most striking contrast to the Provinces retained by the Sultan. Everything that is bad may be said with much truth of the Trans-Balkan Provinces, just as everything that is bad might have been said not long since of Roumania, and much that is bad might have been said of Southern Hungary but if we are watching a great evolution, which will end—perhaps not now, but twenty years hence—in the liberation of the Trans-Balkan Provinces, and their gradual elevation to the rank other Provinces have attained, it becomes a question whether we should not make it a principle of action to try to make their inhabitants friendly to us, and to assist them in standing on their feet, instead of throwing them into the arms of others.”⁴⁴

Gladstone himself repeatedly argued that the Turks and the Slavs were two irreconcilably different races in a hierarchical position, and resorted to an analogy between slavery and the state of the Slavs under the Ottoman reign. “*It is worse in this respect, that in the case of negro slavery, at any rate, it was a race of higher capacities ruling over a race of lower capacities*”; he ventured, “*but in the case of this system [that prevails in Turkey], it is unfortunately a race of lower capacities which rules over a race of higher capacities.*”⁴⁵ Throughout the campaign it was an ordinary practice for numerous writers to call for the eviction of the Turks from European lands on grounds of their racial inferiority. “*An example of how extreme some of these writings were was A Regular Little Turk, or Mrs. Christian’s Troublesome Brat, a vitriolic essay complete with racist illustrations which asked ‘How had that brown-skinned, black-eyed, bandy-legged brat got into Mrs. Christian’s nursery? The nursery though not quite perfect, was on the whole a respectably*

⁴⁴ “Editorial”, *The Times*, 31 July 1876, p. 9, issue 28695, col. A. Also See “Editorial”, *The Times*, 25 August 1876, p. 7, issue 28717, col A where it reads: “*There is abundant evidence that if we could secure the conditions of peace and justice in any part of the Turkish Empire in Europe, the Eastern Question would rapidly tend to settle itself. The Turk is dying out and wherever the Slav or the Bulgarian gets free play he multiplies and his wealth increases. It is not unreasonable to look forward to the natural extinction of the Turk, [...]*”.

⁴⁵ William Gladstone, *The Slavonic Provinces of the Ottoman Empire*, The Eastern Question Association Series, no: 5, Cassell, Peter & Galpin, London 1877, p. 11, quoted in Savic, *ibid*, p. 57

conducted establishment, and not intended for the entertainment of boys resembling young Ali'."⁴⁶

While the Ottoman Empire was depicted as a "brown-skinned brat", an intruder in a respectful nursery, it was also rather common to portray the Balkan nations as children lacking any agency and power which indicates that negative Orientalist stereotypes were amply exploited by both pro- and anti-agitation camps. Through the lenses of Victorian evolutionary anthropology, "*non-Europeans were viewed as the intellectual and social equivalent of the smallest, most powerless, and least intellectually developed members of British society*"⁴⁷, namely children. "*Just as Europe had a childhood from which it evolved, more primitive parts of the world were still wallowing in their infancy. This child-savage comparison clearly offered a convenient and fitting justification for the civilizing mission.*"⁴⁸ Kathryn Rose Bruton, in her analysis of the British satirical journal the *Punch* during the Near East crisis of 1875-1878, concludes that in many illustrations the Great Powers were depicted as "*parents supposedly acting in their best interests of the Balkan Christians as their children*"⁴⁹. In a particular illustration captioned "*Dame Europa's Christmas Pudding*", Great Powers' representatives were pictured standing around a pot of pudding while "*the Balkan Christians appeared as a child who could not cook properly or take care of themselves and whose future needed to be decided by adults, reflecting the Great Powers*"⁵⁰.

As the Liberals, Radicals, Nonconformists, some members of the High Church and Anglo-Catholic parties were marking the Muslim Ottoman Turks as the "absolute other" portraying them as "bloodthirsty tyrants" acting on their "barbaric" instincts and religious "fanaticism", they were also pointing out that the Balkan people, as a child-like population in need of help and guidance, were on a lower civilizational scale than Europe. Negative Orientalist stereotyping, in other words, was at play both for the Ottomans and for the Balkan peoples, yet it did not merely stop there. The Conservative government's implicit approval of the Porte's conduct prompted the pro-Agitation camp to include the British allies of the "cut throat" Turk into the league of Oriental "savages" albeit in the Western attire. According to Edward A. Freeman, Disraeli (Lord Beaconsfield, the Prime Minister) and Derby (the Foreign Secretary) were even worse than the Orientals:

⁴⁶ Anonymous, *A Regular Little Turk, or Mrs. Christian's Troublesome Brat*, Gaubard & Son, London, [No dates], p. 4, quoted in Larson, *ibid*, p. 237.

⁴⁷ Pauly, *ibid*, p. 63.

⁴⁸ Pauly, *ibid*, p. 72.

⁴⁹ Kathryn Rose Bruton, *The British and German Presses in the Age of Empire: 1876-1906*, Unpublished PhD Dissertation, Mississippi State University, Mississippi 2013, p. 120.

⁵⁰ Bruton, *ibid*, p. 121.

“*The Turk I can understand*”, Freeman opined, “*he is simply a bad man, but these wretches are pure fiends*”.⁵¹ He even went so far as to suggest that in the current state of things “*the word Tory came to mean Turk*”.⁵²

On account of his “*attitude of sceptical apathy*”⁵³ during the Bulgarian Crisis and the following months that led to the Congress of Berlin, Disraeli was labelled as “Turkish or more Turkish than the Turks”, “Oriental” and “foreign”. His Jewish origin and “disputable” conversion to Protestantism came to be seen as the reason behind his pro-Ottoman foreign policy that was interpreted as un-patriotic and anti-Christian. Freeman believed that Disraeli was the active friend of the Turk, because he himself being a Jew was an Oriental. “*Throughout the East, the Turk and the Jew are leagued against the Christian. [...] The Jew is the tool of the Turk, and more hated than the Turk. [...] Throughout Europe, the most fiercely Turkish part of the press is in Jewish hands.*”⁵⁴ Freely employing the phrases such as “Tory-Mahometan mind”, or “Hebrew yoke” throughout his criticism of Disraeli’s foreign policy Freeman boldly asserted that “*Lord Beaconsfield has never become an Englishman, he has never become a European, he remains the man of Asian mysteries, with feelings and policy distinctly Asiatic*”.⁵⁵ As Joshua Ness remarks, “*Disraeli’s political efforts for the Ottoman Empire, along with Anglo-Jewish community support, contributed to the outbreak of anti-Semitism that followed.*”⁵⁶ Freeman was convinced that this “*Semitic instinct [was] of itself quite enough to account for the policy of a Cabinet led by Lord Beaconsfield*”.⁵⁷ *Fun Magazine* went even so far as to ridicule Disraeli by naming him as “Bendizzi Pasha”, a despot who sacrificed the interests of Christian masses in both Bulgaria and England.⁵⁸ During and after the Bulgarian agitation “*the medieval conspiracy between Jew and Muslim against Christianity resurfaced. It first was against Islam, but quickly shifted to Anglo-Jewry, because of*

⁵¹ Richard Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Archon, Hamden 1975, p. 82.

⁵² Freeman, “The English People in Relation to...”, p. 500.

⁵³ Evelyn Ashley, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147, c. 1079.

⁵⁴ Edward A. Freeman, *The Ottoman Power in Europe, Its Nature, Its Growth, and Its Decline*, MacMillan and Co, London 1877, pp. xix-xx, quoted in Joshua Ness, *Disraeli and Orientalism: Identity of Culture, Race, and Religion Through His Romanticism of a “Jewish Race”*, Unpublished MA Thesis, The Graduate School of the College of Charleston the Citadel 2010, p. 135.

⁵⁵ Edward A. Freeman, “The Relation of the English People to the War”, *The Contemporary Review*, no: 30, August 1877, p. 494.

⁵⁶ Ness, *ibid*, pp. 120-123.

⁵⁷ Freeman, “The Relation of the English People...”, p. 495.

⁵⁸ Ness, *ibid*, p. 127.

a common conception of Jews as Oriental'.⁵⁹ Goldwin Smith writing in the *Contemporary Review* in 1878 even suggested that "had England been drawn into this conflict [Russo-Ottoman War of 1878] it would have been in some measure a Jewish war, a war waged with British blood to uphold the objects of British sympathy, or to avenge Jewish wrongs".⁶⁰

T.P.O'Connor's biography of Disraeli written in 1905 indicated how deep-seated the Orientalist stereotyping in British public mind had become at the time of the Bulgarian Crisis. Political opponents of the Prime Minister of the country felt at liberty to insult him by employing the term Oriental which had then become to define everything that was against the Britishness and by extension Western civilization and humanity. "The somewhat commonplace Englishman", wrote O'Connor, "with notions of duty to his country, a horror of bloodshed, the fears of avenging conscience, had no chance in time of perilous and fateful resolves against the brilliant, callous, self-adoring Oriental".⁶¹ Gladstone too came to believe at some point that Disraeli was working for the Jewish cause, and supporting the Ottoman Empire not because he was fond of the Turks but because he simply hated Christians. Bulgarian Crisis, in other words, "touched deep nerves in the Victorian psyche"⁶² and increased the visibility of anti-semitic tendencies in British public opinion.

In fact, throughout the Bulgarian Crisis Disraeli and his cabinet did not exhibit any particular fondness for Muslims or Turks. Neither did they attempt to whitewash the massacres. What they did was simply to cling to the traditional Palmerstonian Near East policy which saw the Ottoman Empire as a buffer zone against the Russian encroachments. It was true that Disraeli preferred the Ottoman rule over Russian one, because the latter with a history of anti-Jewish riots and pogroms looked much less civilized and enlightened than the former. Yet this did not turn Lord Beaconsfield into an anti-Christian and pro-Muslim, it simply turned him into an anti-Russian. As Ana Savic opines,

"Disraeli's glorification of the cultural and ethnic diversity of the Ottoman Empire did not remove hierarchial divisions between Britain and the Ottoman Empire. [...] Disraeli's admiration for the Ottoman civilization

⁵⁹ Anthony S. Wohl, " 'Ben Juju': Representations of Disraeli's Jewishness in the Victorian Political Cartoon", in Todd M. Edelman and Tony Kushner (eds), *Disraeli's Jewishness*, Valentine Mitchell, Portland, 2002, pp. 108-114.

⁶⁰ Smith, *ibid.*, p. 617.

⁶¹ T. P. O'Connor, *Lord Beaconsfield, A Biography*, T. Fisher Unwin, London, 1905, p. xviii, quoted in Ness, *ibid.*, p. 130.

⁶² Muriel E. Chamberlain, *Pax Britannica? British Foreign Policy 1789-1914*, Longman, London 1988, p. 139.

ennobled and justified British political relations with the Ottoman Empire that were viewed by some as a betrayal of British liberal traditions. Disraeli's emphasis on the ideas of cultural diversity and racial inclusion helped to promote British imperialist interests."⁶³

In other words, Conservative support for the Porte did not necessarily mean that anti-Agitation camp exempted the Turks from Orientalist stereotyping. In fact, the Liberals and the Conservatives alike concurred in the common notion that the Ottoman Empire, as the absolute external Other, represented the epitome of all Oriental vices. What they disagreed was what was best for the colonial interests of the British Empire. Conservatives abstained from aiding the uprisings in the Balkans in general and the Bulgarian one in particular not because they thought that the Turks were "civilized" enough to rule over a Christian people but because the maintenance of the territorial integrity of the Ottoman Empire was imperative for the balance of power in Europe which was also intricately connected to the British imperial interests in the Eastern Mediterranean. The Turcophile British Ambassador Elliot's words summarized the Conservative stand: "*We have been upholding what we know to be a semi civilized nation, liable under certain circumstances to be carried into fearful excesses; but the fact of this having just now been strikingly brought home to us all cannot be a sufficient reason for abandoning a policy which is the only one that can be followed without due regard to our own interests.*"⁶⁴ Disraeli echoed his ambassador in the Commons during a debate on August 11, 1876 when he remarked that they were not backing Turkey from "*blind superstition and a want of sympathy with the highest aspirations of humanity, but their duty was to Empire*"⁶⁵.

While Gladstone and the public gathered behind him tended to perceive the Christian insurrections in the Sultan's dominions, including the Bulgarian one, as the harbinger of a progressive revolutionary movement for the liberation from Muslim domination, Disraeli saw them as a proof that the Balkan region, and by implication the Eastern world, was inherently violent and chaotic, hence on a lower civilizational level than the Western world. "*Disraeli in fact was suggesting that the recent events are nothing unusual for that part of the world and he merely sneers at the 'vague philanthropy' and 'wild sentimentalism' of his opponents.*"⁶⁶

⁶³ Savic, *ibid*, p. 51.

⁶⁴ Cited in R.W.Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Norton, New York 1972, p. 63.

⁶⁵ Benjamin Disraeli, *Hansard's Parliamentary Debates*, 11 August 1876, col. 1146.

⁶⁶ Benjamin Disraeli, "Speech on Calling Out Reserve Forces", 8 April 1878, from *Selected Speeches of the Late Right Honourable the Earl Beaconsfield*, ed. T. E. Kebell, Longmans, London, 1882, p. 214, quoted in Savic, *ibid*, p. 34.

During the Agitation days Disraeli left no room for doubt that he had no particular sympathy for either Turks or Bulgarians and saw both of them as inherently barbarous and equally Oriental in their conduct. He believed that “*atrocities [were] inevitable in certain countries and between certain races*” and that although the Turks committed massacres, the Bulgarians were not completely innocent.⁶⁷ In a parliamentary speech that aimed to discredit the sensational reports and the press coverage of the massacres crammed with the stories of extreme torture allegedly carried out by Turks, Disraeli declared that the news could not be accurate. “*I doubt that torture has been practised on a great scale among Oriental people, who seldom, I believe resort to torture*”, he remarked, “*but generally terminate their connection with culprits in a more expeditious manner*”.⁶⁸ In a later sitting Disraeli corrected Sir William Horcourt, the Liberal MP who in attacking the government’s apathy misquoted Disraeli’s sarcastic words as “*among historic people*”. Disraeli repeated that “*he had said Oriental people not historic one*”.⁶⁹ Ostensibly emphasizing the dubious and possibly factitious nature of the reports regarding the atrocities, Disraeli’s several speeches made seemingly in favour of the Ottoman government during the Agitation in fact reveal his ossified Orientalist stance towards the Ottoman people including the Balkanic ones whose similarities, in his eyes, surpassed their differences. On July 31, 1876, for example, during a debate in the Commons, after countering the atrocities reports with the story of the murder of five Turkish travellers, Disraeli remarked that “*this only shows that in those countries there are views and feelings of humanity altogether different from our own, and that on both sides these horrible scenes are occurring*”. The backbone of the Saidian Orientalist criticism that Orientalist paradigm saw the Eastern world comprising both Turks and Balkan people as essentially different and inferior than the Western world is in display par excellence.⁷⁰ “*Embracing racial difference in a grand vision of British supremacy Disraeli, nevertheless, essentializes difference, suggesting that certain races are inherently barbarous and therefore, in need of guidance. Benevolent acknowledgement of racial difference serves in Disraeli’s political program as a justification for colonial domination.*”⁷¹

⁶⁷ Benjamin Disraeli, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 10 July 1876, vol. 230, cc. 1180-1186, c. 1186; also see Benjamin Disraeli, *Selected Speeches of the Late Right Honourable the Earl Beaconsfield*, ed. T. E. Kebell, Longmans, London 1882, p. 155.

⁶⁸ Benjamin Disraeli, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 10 July 1876, vol. 230, cc. 1180-1186, c. 1182.

⁶⁹ Benjamin Disraeli, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147, c. 1129.

⁷⁰ Benjamin Disraeli, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, cc. 126-225, c.204.

⁷¹ Savic, *ibid*, p. 53.

The Liberals on the contrary argued that sacrificing the obligations of morality, humanity and Christianity by letting the Turks "suppress" the Balkan Christians would not benefit the Empire in the long run. Liberals indeed instrumentalized the Bulgarian Crisis as they fought their way into discrediting and dismantling the traditional Palmerstonian policy towards the Near East. Liberal MP W. E. Forster, in the debate of 11 August 1876 in the House of Commons regarding the massacres openly confronted the essential presupposition of the existing policy that "*everything supported by Russia was opposed to the interests of England*". "*He very much doubted whether there was any ground for all this jealousy of Russia*".⁷² In Robert Lowe's, a firebrand Liberal agitator, words, the balance of power theory was a "*narrow and foolish policy*" and "*a wicked dream*", because the Ottoman Empire was useless as a military buffer against Russia and the British money spent on upholding her was "*as gone as if it was at the bottom of the sea*"⁷³. Likewise John Bright at a meeting sponsored by the Local Liberal Association in Birmingham on 5 December 1876 protested that the government was sacrificing not only the Christian populations of the Provinces but also "*the fair fame and the honour of this country in binding us in perpetual partnership with the worst and foulest Government known upon earth*"⁷⁴, namely the Ottoman Empire. As the pro-Agitation newspaper the *Spectator* saw it, this "Mohammedan" tyranny could not be tolerated because "*it was the tyranny of men of an inferior civilization over a potentially superior one*". Cooperating with the Turks was as if Britain assisted "*the blacks of the South to enslave the white men*".⁷⁵ As Liddon, one of the man of the cloth spokesmen of the Agitation suggested, they "*could not afford to be dragged as accomplices into the worst barbarism of the past, only to serve some obtuse political theory about the balance of power in the Eastern Mediterranean*".⁷⁶ All in all, the Liberal view concluded that Britain "*could no longer stand sponsor of a Mahomedan government which had ceased to deserve the respect of civilized nations, and which had done all it could do to call down upon itself the just indignation of humanity and of Heaven*".⁷⁷ The *Times* too drew a very grim picture of the Ottoman rule in the Balkans and remarked that the hopes invested on Turks at the time of the Crimean War "*read like a satire*".⁷⁸

⁷² W.E. Forster, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147 and c. 110.

⁷³ "Robert Lowe's Speech at Croydon", *The Times*, 14 September 1876, p. 10.

⁷⁴ Kaylene Ann Gebert Long, *A Rhetorical Analysis of the 1876 Bulgarian Atrocities Agitation in England: A Study of Victorian Argument*, Unpublished PhD Dissertation, Indiana University, Indiana 1980, p. 128.

⁷⁵ *The Spectator*, July 1, 1876, p. 820, cited in Long, *ibid*, pp. 70-71.

⁷⁶ H. P. Liddon, *Forty Sermons on Various Subjects*, Charles Higham, London, 1886, pp. 353-360.

⁷⁷ E. Jenkins, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147, c.1123.

⁷⁸ "Editorial", *The Times*, 2 August 1876, p. 9, issue 28697, col. B.

“[...] I defy any intelligent man who has ever lived in a Turkish Province to deny that the general rule was that the condition of the rayah population was, to say the least, as bad as the negro slavery which existed in America; that law had practically no real existence for the Christian; that he was at all times liable to cruel maltreatment, even when unoffending, that, if offending or accused of offending against the person or privilege of the superior classes, he was liable to be treated in the most barbarous way—imprisoned in prisons where existence was torture, often put to actual torture; that his wife and daughters were always the subject of their masters’ lusts, and that if the Bey at any time, carried away by his anger, should kill the rayah, there was never justice against him or security for the relative who dared demand it; and that if, in time of complete peace, a Circassian or other barbarous band passed through a quiet Christian village, there was always a possibility and dread on the part of the villagers that what is now happening in gross would happen in greater or less degree. [...] These people live, and have for hundreds of years lived, in torture.”⁷⁹

Yet both parties acted on the tacit agreement that the Ottoman Empire was the seat of Oriental evil that should be chastised, imposed upon and controlled for the general well-being of “civilized” world and people. “*European civilization was sure in the end to throw off the incubus of intrusive Orientalism*” (namely the deeds of Orientals), “*with its fatalism, its cruelty, its filthiness, its polygamy, its impalements, its slavishness, its tyrant anarchy of satraps under the guise of despotism*”.⁸⁰ The conflict was engendered by the disagreement over the methods to be employed to that end. As Robert Bourke, Under Secretary for Foreign Affairs suggested in the House of Commons, “*all classes of community, without distinction of class or Party felt exactly the same sentiments of horror*” over the Ottoman deeds as to Bulgarians but “*they must recollect that although they might have feelings of horror in reference to these outrages and unprecedented acts of barbarity, the interests of our country ought to be the first in the minds of Her Majesty’s Government*”.⁸¹ Thus neither of them actually questioned whether Britain had the right to meddle with a matter that theoretically resided within the realm of Ottoman Empire’s domestic issues and sovereignty. They only disagreed on the amount and kind of interference to be carried out.

Accordingly the Balkans appeared “civilized”, European or at least “promising to become fully European” and hence deserving Western world’s protec-

⁷⁹ “Atrocities in Bulgaria”, *The Times*, 4 August 1876, p. 5, issue 28699, col. C.

⁸⁰ Smith, *ibid*, p. 609.

⁸¹ Robert Bourke, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147, c. 1108.

tion and help only if their champions regarded Russia as part of the European civilization as well as of the Western humanitarian cosmos. The perception of the Balkans by the Liberals and pro-Agitation groups in other words cannot be divorced from the way in which Russia, Anglo-Russian relationships as well as the British imperial interests in general were comprehended. Therefore the image of the Balkans as either civilized or savage and Oriental was evidently conditionally dependent on each party's prospective imperial vision. “*Alternate inclusions and exclusions of the Balkans from the idea of Europe were constantly refracted and mediated through the political attitudes to Russia and to the Ottoman Empire.*”⁸² Many Liberal exponents of the Agitation openly lauded Russia as “*the refuge of the afflicted, the protector of the unprotected, and the father of the fatherless*”⁸³. As O'Connor, the notorious nemesis of the Ottoman Empire and Disraeli and fervent spokesman of the Agitation, remarked in 1905 with respect to the Congress of Berlin, Liberals believed that “*under the spell of an Oriental dictator*” [Disraeli], Britain had ceded the rights of Balkan Christians along with libertarian values by bolstering the Ottoman Empire one more time: “*The result of the Berlin Congress is known. The whole aim of our representatives there was to restore to the ruthless grasp of Turkey as many as possible to the unfortunate subjects whom Russia, after tremendous sacrifices of blood and money, had rescued; and everybody knows that, to the everlasting shame of our country, those efforts to a considerable extent, prevailed.*”⁸⁴

While casting Russia as “the protector of fatherless miserable Balkan Christians” in their Agitation meetings, newspaper columns and pamphlets, the Liberals, of course, were mostly opting to ignore how Russia, not long ago, had crushed Polish and Hungarian liberties.

In line with the Conservatives' antagonistic perception of Russia, Anti-Agitation camp tended to distance the Balkans from European/Christian civilization. They either highlighted the Balkanic peoples' so-called Oriental traits and characters and emphasized their kinship with the Ottomans despite their Christianity or alternately associated them with Russians due to their Slavic commonality. The *Pall Mall Gazette* and the *Daily Telegraph*, both supporting the government's stand in the Agitation, for example, systematically disparaged the Eastern brand of Christianity. The Montenegrins “*who collected dried heads and noses with pride*” were

⁸² Savic, *ibid*, p.8.

⁸³ “Robert Lowe's Speech at Croydon”, *The Times*, 14 September 1876, p. 10, issue 28734, col. F.

⁸⁴ T. P. O'Connor, *Lord Beaconsfield, A Biography*, T. Fisher Unwin, London 1905, pp. 662-666, quoted in Ness, *ibid*, p. 145.

described by the *Daily Telegraph* as “*Bashi-Bazouks with a thin lacquer of Christianity over their brigand nature*”.⁸⁵ Besides, as the *Pall Mall Gazette* saw it, there was not much difference between Turks and Russians in terms of cruelty or inhumane, uncivilized characteristics; both had been “*reclaimed quite recently from utter barbarism*”, and the British imperial interests required to prefer the Turkish “barbarian” over the Russian one. Accordingly, Balkan people bolstered up by barbaric Russians could not be aided by civilized Britain. Russia looked more civilized and humanized than Turkey only because of “*the influence of Western European opinion*”. To allow the Russians to rule and control the Ottoman Empire “*would be a blow not only to the British power but to the hopes of civilization*”⁸⁶. All in all, “*positive and and negative attitudes towards the Balkans were informed by domestic debates about the nature of the British Empire, Britain’s relations to its colonies, and Britain’s role in the global order*”.⁸⁷

What is more, just as the pro-Agitation circles readily stigmatized Disraeli and his followers as Oriental, Conservatives too attacked the Liberals by charging them with unmistakable Oriental qualities in Saidian terms. They in this sense were also tapping into the very same Orientalist narrative as they depicted the pro-Agitation British masses as weak-willed, sentimentalist, naive, childish and “hot-headed”⁸⁸ crowds whose lack of refined thinking caused them to misinterpret the “truth”. According to the pro-government and anti-Agitation newspaper the *Pall Mall Gazette*, the Agitation was “*sentimentalism in the stage of acute mania appealing to the popular passions, understandable but illogical*”.⁸⁹ The scathing criticism that Gladstone and his proponents received from the Conservatives during the Agitation days therefore embodies many fine examples of the process of Orientalising the “internal” other to whom negative Orientalist stereotypes were liberally attributed. Gladstone’s indisputable power in moving the largely “un-educated, simple and ignorant” working class British people for the Bulgarian cause mainly addressing their religiously coloured consciousness and emotions enabled Disraeli and his followers to Orientalise the pro-Agitation campaigners. Disraeli and *Pall Mall Gazette* both harshly condemned the Liberal Party’s use of public agitation to inhibit British foreign policy. In particular, they criticized the willingness of these political figures to use “emotional responses” to undermine “rational” political

⁸⁵ *The Daily Telegraph*, 28 July 1876, p.4 and 31 August 1876, p. 4, both cited in Long, *ibid*, pp. 69 and 77 respectively.

⁸⁶ *The Pall Mall Gazette*, 23 September 1876, p. 2.

⁸⁷ Savic, *ibid*, pp.8-9.

⁸⁸ *The Pall Mall Gazette*, 14 September 1876, pp. 1-2.

⁸⁹ Long, *ibid*, pp. 66- 67.

interests in the Near East.⁹⁰ The *Pall Mall Gazette* contended that “*the incidents of the rebellion in Bulgaria have unfortunately afforded the incendiaries of the press and of parliament too many opportunities of stirring up an irregular and passionate movement of the public emotions and the dangerous forces of this moral upheaval have been directed with mischievous skill against the national policy of England.*”⁹¹ Likewise Disraeli himself declared that although the masses’ enthusiasm as to the agitation was very noble and a sign of national vitality, he nevertheless saw the potential danger lurking in the campaign that a demagogue could “*take advantage of such sublime sentiments for sinister ends*”. “*Such person*”, Disraeli continued, undoubtedly alluding to Gladstone, was “*worse than any of those Bulgarian atrocities [...] one whose conduct no language can too strongly condemn.*”⁹²

As might be expected, amidst this systematic yet spontaneous Orientalist stereotyping that was *omni present* in British political realm during the Agitation period and its aftermath, it was the Muslims, Turks or Ottomans who got the lion’s share.

The Image of Muslims and Turks as Appeared in Parliamentary Debates During the Bulgarian Atrocities Agitation

When the Agitation reached its zenith, Foreign Secretary Lord Derby informed Sir Henry Elliot, British Ambassador in Istanbul, that

“any sympathy which was previously felt here towards Turkey has been completely destroyed by the recent lamentable occurrences in Bulgaria. The accounts of outrages and excesses committed by the Turkish troops upon an unhappy and, for the most part unresisting population, has roused an universal feeling of indignation in all classes of English society, and to such a pitch has this risen that in the extreme case of Russia declaring war against Turkey Her Majesty’s Government would find it practically impossible to interfere in defence of the Ottoman Empire.”⁹³

This indicated the unmistakable commitment abandonment by Great Britain towards the Ottoman Empire. “*De-commitment came when illiberal behaviour by commitment partners and interest group pressure converged to lead the British Parliament to directly force the executive to alter policy.*”⁹⁴ As Lord Derby confessed, the Turks became too

⁹⁰ *The Pall Mall Gazette*, 24 June 1876, p. 2 and 12 August 1876, pp. 1-2, cited in Bruton, *ibid*, p. 92.

⁹¹ *The Pall Mall Gazette*, 10 August 1876, pp. 1-2, cited in Bruton, *ibid*, p. 92.

⁹² *The Pall Mall Gazette*, 21 September 1876, p. 2.

⁹³ Lord Derby, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 16 February 1877, vol. 232, cc. 450-572, c. 472.

⁹⁴ Walldorf, Jr, *ibid*, p. 15.

unpopular in Britain for the government to retain the commitments of Palmerstonian and Crimean War policy. British attitude that manifested itself in the non-support of Ottoman hegemony in the Balkans with the Constantinople Conference and neutrality in the Russo-Turkish War of 1877-1878 epitomized the policy abandonment under liberal and/or humanitarian interest group activity and public clamour. How undefensible the Turks had become in the public eye due to the Agitation campaign reflected itself in the unreserved invective directed at Turks/Muslims or the Ottoman Empire during the parliamentary debates over the Bulgarian atrocities. The most manifest examples of negative Orientalist stereotyping were provided by the Liberal and to a lesser extent Conservative MPs as they severely censured the Ottoman Empire's handling of the Bulgarian Crisis.

By making ample use of travel writing accounts and invariably referring to the newspaper correspondents who claimed to be first-hand witnesses to the plight of the Slavic Christians under the "Ottoman yoke", Liberal MPs launched a full-fledged attack on Turks and Muslims. Mobilizing every Orientalist stereotyping at hand they concluded by demanding a policy change on the British government's part, and by calling out the civilized world to expel the Muslims from the Eastern Europe. Stories of alleged Turkish cruelty only fit for beasts abounded. Even the moderate *Times* published many items replicating horrendous narratives of the alleged Turkish cruelties.

"[...] The Circassians and Bashi-Bazouks have carried on a system of massacre, arson, and plunder, such as has seldom been known in our time, even in the limits of the Turkish Empire. The most atrocious part of the business is that these savages, being once set loose, did not confine themselves to attacks on the places against which a pretence of insurrection might be made, but carried on indiscriminate attacks against every village of the district which invited their cupidity. Places were attacked which had no Insurgents and to which no Insurgents had come; the men were shot or knocked on the head, and the girls and children carried off."⁹⁵

Victorian British public's appetite for scandalous, sensational violence which conspicuously exhibited by the British print media during the Agitation, also pervaded the parliamentary debates. As Roger A. Pauly suggests "*narrations of barbarity helped the morally straight-jacketed Victorians psychologically escape from polite society. [...] Readers could enjoy vicarious participation in such bloodletting and at the same*

⁹⁵ "Editorial", *The Times*, 2 August 1876, p. 9, issue 28697, col B.

time use this material as evidence to define themselves as civilized’.⁹⁶ The demonization of the Turks by the Liberal MPs reached such a degree during the debates that, as Gathorne Hardy in answering Gladstone’s accusations protested, it looked like “*the crime of Turkey extends even to her origin—that she is so anti-human in herself, that she has never been able to be human on any occasion.*”⁹⁷

In their speeches MPs repeatedly used the words Turks, Mussulmans (Muslims) and Ottomans interchangeably. Their censure was outright although the credibility of their references was frequently disputable. Liberal MP Anderson relying on the extracts from some unnamed “Constantinople newspapers” announced that “*Bulgarians were surrounded by Mussulmans, their houses were set on fire, they suffered atrocious torture; they were put fire in their hair, red-irons were thrust into their tongues, some of them were made dance barefooted on a heap of thorns*”. He continued by reading extracts from the *Daily News* that “*at Pavics twelve women were cut to pieces and thrown to the dogs. At Ratklovo sixty children were stoned by the Turks, at Sokelovo a hundred and eighty young girls taken from the neighbouring villages were penned in a field, and after the prettiest had been picked out for the harems of Fechim and Stocsvic, the others were abandoned to the soldiery, and violated and murdered.*” He rejected the allegations that Bulgarians too committed atrocities. There was no proof that innocent Turkish civilians were killed or violated while “*no crime invented by Turkish ferocity was left uncommitted*”.⁹⁸

Mr. P. A Taylor opined that the atrocities Bulgarians had to suffer at the hands of Turks “*were never surpassed either in modern or ancient times*”. Turks were even worse than the savage native Americans. “*Red Indians in the American wilds scalped their victims, but never did what these fiends in Eastern Europe were doing*”⁹⁹ Mr. Evelyn Ashley regretted that they were left in the dark as “*murders, mutilations, rapes, and devastations, which the much-abused Huns and Vandals might have envied for their completeness*” occurred in a district “*not three days’ journey from the place where [they] were sitting*”. He admitted that the British also had had atrocities, “*but these were confined to summary executions and wholesale destruction*”; but such as those of the Bulgarians suffered “*never had been carried on by any civilized nation, and never should be*”. He believed that Turkish Government was acting in order to “*exterminate a peaceful and unarmed yet intelligent and educated people for the purpose*

⁹⁶ Pauly, *ibid*, p.52.

⁹⁷ Gathorne Hardy, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 16 February 1877, vol. 232, cc. 470-572, c.488.

⁹⁸ Mr. Anderson, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746, c. 723, 726, 727.

⁹⁹ Mr. P. A. Taylor, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746, c. 732, 733.

of re-adjusting the balance between Christians and Mahomedans” which was not justifiable in any circumstances.¹⁰⁰ Likewise, Sir William Harcourt, emphasizing the “Europeanness” of the Balkans declared that the story of the massacres in Bulgaria would always “remain a dark blot in the history of Europe”. Reiterating the proverbial litany of anti-Turkish/anti-Muslim rhetoric that had been flooding the Liberal print media and mainstream Orientalist travel writing for decades Harcourt ventured that “the Government of Turkey was a Government tempered by assassination and maintained by massacre.” “What a spectacle did these Sultans offer to the world—a dynasty of worn-out and impotent debauchees”, he asked, “who let loose on mankind a horde of uncontrollable wild beasts.” His invective which had a representative quality in that it could actually be extended to the whole Agitation movement, reached its apogee when Harcourt stated that “for four centuries the Turks had been the curse of Europe, Africa, and Asia. They had occupied the fairest portions of the globe, the famous cities of the East—the cradles of genius and of art; but where their hoofs had trodden the grass had never grown. Those famous spots, dear to the memories of mankind, were now the haunts of wild beasts, of which the worst were those who bore a human form.”¹⁰¹

While the Turks remained the same primitive people clinging to their renowned “barbarism” Balkanic people were showing all the signs of a potential to step up the ladders of civilization and become properly European. As Evelyn Ashley cried out in the House of Commons “the ruling Turk had not, in fact, changed since the time when the streets of Alexandria were strewn with the books of the Alexandria library, and when the Caliph Omar exclaimed—“If these books are in favour of the Koran they are unnecessary, and if they are contrary to the Koran they are mischievous, and so burn them all.” “The ordinary Turk”, on the other hand, “was a grave, honest man, but he was as benighted as ever he was.” As a proof of their potentially superior culture as opposed to the Turks’ inherently inferior and un-European one, “the Bulgarian population had during the last 20 years made enormous strides. Schools had been established in almost every village, and it was the jealousy of this on the part of the Turk which had been the cause of half the atrocities that had been committed, and which had been directed principally against the priests and schoolmasters.”¹⁰²

¹⁰⁰ Mr. Evelyn Ashley, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147, c. 1079, 1080, 1084.

¹⁰¹ Sir William Harcourt, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, c. 1078-1147 and c. 1135 and c. 1136. Commenting on Harcourt’s speech the Times noted that “Sir William Harcourt spoke with too much rhetorical emphasis, perhaps, but still with a perfect appreciation of the popular feeling, when he said on Friday that ‘he hoped to God that we had at last done with the Turks’”. See “Editorial”, *The Times*, 14 August 1876, p. 9, issue 28707, col B.

¹⁰² Mr. Evelyn Ashley, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147 and c. 1089 and c. 1090.

Ironically enough, Ashley did not find it contradictory to suggest that Bulgarians succeeded to get closer to the European civilization while living under the rule of the greatest enemies of that very civilization.

Thereafter followed the inevitable question of what to do with the Turks. Liberal MPs agreed that the British government should at once stop propping up the Ottoman Empire and withdraw all previous alliance commitments to her. It was clear that the Liberals saw the Ottoman rule in Europe as an anomaly. By implication Balkan people were regarded as part of Europe albeit with reservations. This "*vile nation of Turkey*"¹⁰³ was carrying out "*terrible calamities and cruelties*"¹⁰⁴ and it was "*a scandal to Europe that such atrocities should take place within her borders*"¹⁰⁵. As Mr. Mundella crudely expressed "*they could not maintain these monsters any longer in Europe*". He invited England to remember "*her sense of responsibility as a great Christian Power, and in the name of humanity*" and tell the Ottoman Empire that you either "*bring these things to an end, or we will point our guns at your palaces.*"¹⁰⁶ Mr. Forsyth asserted that Turks cannot be excused on grounds that they were repressing a revolt and that Bulgarians were also guilty of many outrages on Muslims. He admitted that there were atrocities on both sides but believed that "*the outrages of the Turks outweighed those of the Christians a hundred-fold*". What is more, "*it was different with the insurgents, who had been downtrodden for centuries, and had perhaps become brutalized by oppression, so that they so far forgot themselves as in some instances to give way to feelings of revenge*". The Turkish government on the other hand was a government in friendly alliance with England and could not be compared with the insurgents. If the Porte failed to justify its treatment of Christian subjects which it did in the Bulgarian atrocities case then it did not deserve the moral support of England. The best thing that could happen for Turkey would be that "*her Christian provinces, which under the present system formed a gangrened limb, should be entirely separated from her and formed into free and independent States, which would act as a barrier between herself and the rest of Europe*".¹⁰⁷ Sir H. Drummond Wolff, the Conservative MP for Christchurch concurred with

¹⁰³ Mr. Anderson, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746 and c. 728.

¹⁰⁴ Mr. Whitwell, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746 and c. 734.

¹⁰⁵ Mr. Jacob Bright, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746 and c. 734.

¹⁰⁶ Mr. Mundella, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746 and c. 729, c. 730.

¹⁰⁷ Mr. Forsyth, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147 and c. 1094, c. 1095, c. 1097.

the Liberal MPs that “*Turkey’s Christian Provinces would never be peaceful or contented as long as their Government was of so abnormal a character*”.¹⁰⁸ Throughout the debates all Liberals pressurized the Disraeli government to inform Turkey that they “*could no longer stand sponsor of a Mahomedan Government which had ceased to deserve the respect of civilized Nations, and which had done all it could to call down upon itself the just indignation of humanity and of Heaven*”.¹⁰⁹ As William Harcourt put it England “*could no longer accept complicity with a detested and detestable Government and an abominable and abominated race*” unless she wished to appear as “*abettors of these murderous barbarians*”.¹¹⁰

The clamour of the Liberal benches in the House of Commons as well as the public they represented was evident: Turks/Muslims/Ottomans (all were hailed as the same) had to go returning the Balkans to their “real owners”. These people should become “*so far free that the Porte could not any longer oppress them*”, insurgent provinces should be “*placed in the same position as Servia and Roumania*”.¹¹¹ After all, “*the Turks had played their game in such a manner that they had their day, and that day was gone*”.¹¹² By bolstering up Turkey, England was only “*making for herself enemies of races which would soon become in Eastern countries dominant races*”.¹¹³ The Liberal MP J. Holms even went so far as to suggest that Turkey which had been nothing but a dead body among the nations of Europe should cease to be a Muslim State. “*This country*”, he exhorted, “*should declare clearly and distinctly that it would prefer to see some other Government than a Mahomedan Government ruling in Turkey; and that not in relation to Christians alone, but to the poorer classes of Turks as well*”.¹¹⁴ In that, he echoed Lord Shaftesbury, who addressing a London meeting had asserted that “*the Turks have proved themselves to be wholly unfit to have any authority over any portion of the human race*”.¹¹⁵ These anti-Turkish,

¹⁰⁸ Sir H. Drummond Wolff, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147 and c. 1124.

¹⁰⁹ Mr. E. Jenkins, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147 and c. 1122, c.1123.

¹¹⁰ Sir William Harcourt, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147 and c. 1135, c.1136, c.1137.

¹¹¹ Mr. Forsyth, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225 and c. 150.

¹¹² Mr. J. Holms, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225 and c.169.

¹¹³ Lord Edmond Fitzmaurice, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225 and c. 165.

¹¹⁴ Mr. J. Holms, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225 and c.169.

¹¹⁵ “The Turkish Question”, *New York Observer* 54, no: 33, 17 August 1876, p. 262, cited in Justin McCarthy, *The Turk in America, The Creation of an Enduring Prejudice*, The University of Utah Press,

anti-Muslim remarks were indisputably Orientalism *par excellence* in Saidian terms and put into use to re-design the fate of the Ottoman Empire, the prospective Balkan nation-states and the Muslims and Turks for generations to come.

But where would the Turks go? Disraeli seemed to have some inkling as to where the Liberals aspired to send the Turks when he explained one more time and in much exasperation that British imperial interests needed the Turkish rule in the Balkans against Russia. In his response to the appeals for the abandonment of the Ottoman Empire and the expulsion of Turks from Europe Disraeli complained that the government were being treated “*as if they were the Turkish government’s peculiar friends, and even as if they were expected to uphold them in any enormity they might commit*”. He reminded the House that England was merely in alliance with Turkey and the government were only complying with the previous commitments and fulfilling the engagements some of which were renovated and repeated only four years ago meaning the Black Sea Conference of 1871. “*And if we are to be told that our political duty is by force to expel the Turks to the other side of the Bosphorus*”, Disraeli continued, “*then politics cease to be an art, statesmanship becomes a mere mockery, and, instead of being a House of Commons faithful to its traditions, we had better at once resolve ourselves into one of those revolutionary clubs [...]*”¹¹⁶ The other side of the Bosphorus, though clear enough a direction, would not be found satisfactory as an address of residence by Gladstone, who in less than a month after the debate in Parliament would publish his notorious pamphlet *Bulgarian Horrors and the Question of the East* in which he suggested to send the Turks “*bag and baggage to where they came from*”, namely Asia, and perhaps even Central Asia.

On 31 July 1876 during the debate in House of Commons regarding the Bulgarian Crisis Gladstone had hinted that Muslims’ future in the Balkans was not looking promising.

“Unfortunately the statistics for the Turkish Empire are very imperfect but I apprehend there is not the smallest doubt that the Mahomedans of these Provinces are a dwindling race and likewise a backward race; that there is no element of progress among them; that industry among them is low; that the old traditions of force and ruling by force tends to depress peaceful pursuits; that arts do not flourish among them; that skilled labour exists to no extent among them; that the difference in these respects is easily traceable

---

Salt Lake City, 2010, p. 340.

¹¹⁶ Benjamin Disraeli, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147 and c. 1145, c.1146.

between a Christian district and a Mahomedan one; and that the advance, such as it is, is a Christian, and not a Mahomedan advance.”¹¹⁷

In the same speech Gladstone also argued that “*the monster structure of the Turkish Empire is dotted all over with instances in which the central Power has been totally unable to discharge the first duties of Government*” and urged for “*a solution which, above all, may afford to a population that has suffered long and suffered much a hope of gaining at length the benefits of rational government and civilized life*”.¹¹⁸

In his pamphlet which was published on 6 September 1876 and sold hundreds of thousands of copies in weeks Gladstone gave full vent to his Turcophobia. Before long the pamphlet became the symbol of Agitation movement. It encapsulated all aspects of Liberal and Radical arguments that severely criticized the traditional Palmerstonian foreign policy and defiantly demanded the expulsion of Turks or Muslims from Europe.¹¹⁹

Although the *Times* agreed with Gladstone that “*Turks were devoid of intelligence, their only refinement was cruelty, they were unwilling and incapable of self-government*” it nevertheless refrained from readily suggesting that Turks should be kicked out of Europe. As the *Times* saw it there was always a possibility that the end of Turkish rule in the Balkans might culminate in absolute anarchy and worse horrors than the Bulgarian one.¹²⁰ The *Pall Mall Gazette* was also concerned about who would govern once the Turks left because anarchy could usher in more unmanageable problems than Turkish misconduct.¹²¹

As a grand rhetoric and commonplace trope in Liberal populist political discourse “sending the Turks to where they came from” looked good on paper yet it posed many challenges in actual political realm. It was again the Conservatives who pointed out the difficulties that might possibly arise if the Balkan provinces were given autonomy or became independent. Conservative MP Bruce was among those who reminded that “*the races were so inextricably mixed up in the disaffected provinces and that in many of them Turkish race had been merged in the Christian population*”.

¹¹⁷ Mr. Gladstone, Hansard’s Parliamentary Debates, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225 and c. 181.

¹¹⁸ Mr. Gladstone, Hansard’s Parliamentary Debates, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225 and c.199,c. 201.

¹¹⁹ William E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, John Murray, London 1876, p. 31.

¹²⁰ “Editorial”, *The Times*, 8 September 1876, p. 7, issue 28729, col. A.

¹²¹ *The Pall Mall Gazette*, 7 September 1876, p. 1.

He admitted that the Mussulmans were “*an anachronism in Europe*”, and that the solution of turning them out of Europe altogether was simple and complete in its operation yet he believed that such policy could not be acted upon “*except at the cost of an immense amount of bloodshed*”. Not only in the Balkans would blood spill but also in Asia would occur a civil war. In a way of retaliation Muslims expelled from Balkans would take revenge on Christians in Asian dominions of the Sultan. “*Granted there are large Mussulman populations in Europe there are equally large Christian communities in Asia, and if the Mussulmans were driven out of Europe, their fanaticism would rise to such a height that reprisals would be adopted against the Christians in Asia, compared with which the recent atrocities in Bulgaria would be mere trifles.*”¹²²

Likewise, Hanbury, another Conservative MP, questioned the justice of the proposal of expelling the Turk out of Europe and of raising the cry of “Asia for the Turks”. He remarked that “*the people of those provinces, Christian and Mahomedan alike, were all of the same Slavonic race and speaking the same language*”. Expelling the Muslims from Balkans would be unfair because notwithstanding their Islamic creed, they too were Slavs who were entitled to the Balkan territory as much as their Christian fellow countrymen. The dictates of realpolitik was also a grave concern because Turkey was ruling over twenty different nationalities and if she disappeared and those nationalities formed distinct nation-states then Russia would not waste any time to turn them into satellites in order to further her aspirations in the Eastern Mediterranean.¹²³

Gladstone, however, opted to promote the self-determination rights of the Balkan people. As he saw it, the provinces belonged to their inhabitants who were not “savages”, but a “well-conducted and industrious people”. And there was no room for doubt as to whom he referred to as “savages”. Leaving aside the so-called British imperial interests that were largely conditioned by the fear of Russian aspirations, Gladstone advocated the Balkan populations’ right to govern themselves. “*I hold that those Provinces of the Turkish Empire, which have been so cruelly and unjustly ruled, ought to be regarded as existing*”, he said, “*not for the sake of any other Power whatever, but for the sake of populations by whom they are inhabited.*” “*The object of our desire*”, he continued, “*ought to be the development of those populations on their own soil, as its proper masters, and as the persons with a view to whose welfare its destination ought to be determined.*”¹²⁴

¹²² Mr. Bruce, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225 and c. 131, c.132.

¹²³ Mr. Hanbury, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225 and c.139, c.140, c.144.

¹²⁴ William Gladstone, *The Eastern Question, Gladstone's Speeches*, ed. Arthur Tilney Bassett, Methuen & Co, London, 1916, p. 512, quoted in Savic, *ibid*, p. 55.

The question of importance for this study is that whether or not the “proper masters” of the Balkan geography included Turks and/or Muslims for Gladstone and the Liberal Radical circles in Europe whose Orientalist ideas would come to dominate the debates over the formation of Balkanic nation-states at the turn of the century. The answer does not seem in the affirmative because Gladstone reiteratedly stated that the Turks and the Slavs were irreconcilably different and that the essential difference between the two races was proven by the fact that they had never mixed. “*There has been no settling down, no amalgamation*”, Gladstone asserted. “*It is with Turkey, not a case of milk put into tea, which amalgamates with the tea; it is the case of oil put into water, which will not mix.*”¹²⁵ What Gladstone and his exponents wanted the European or Western public to believe was that the Muslim or Turkish presence in the Balkans was equal to a small group of people consisting only Ottoman ruling elites. The impression created by the Agitation camp was that Turks did not actually live in Bulgaria. As Justin McCarthy, examining the American newspapers that largely relied on and replicated the British press during the Bulgarian crisis showed newspapers told their readers that “*in Bulgaria, Turkish occupation is simply that of garrison. The Turks are not the people. They have, as a rule, no homes there. They are the rulers, and they have ruled with a fierceness and cruelty unparalleled in national records.*”¹²⁶ This, of course, was a fine example of perception management carried out by the Liberal circles which completely ignored that the Turks of Bulgaria were more than one-third of the population before the Russo-Ottoman War of 1877-1878, and that they did have homes where they pursued rather modest lives not much different from that of their Christian Bulgarian countrymen.

Ramifications of the Orientalist Stereotyping on the Destiny of the Muslim/Turkish Minority in the Balkans

By the mid-nineteenth century the idea that Muslims did not belong to the nascent Balkan nation-states became ossified, which in turn prompted and justified a stream of forced migration of Muslims from Greece, Bulgaria, Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina and Crete. “*These expulsions were legitimized by European politicians and scholars who re-called the old anti-Turkish obsession in their scornful censure of brutal Asiatic Turkish rule over the Balkans.*”¹²⁷ Bulgarian Atrocities Agitation of 1876 fraught with almost all manifestations of Orientalist paradigm was a watershed in

¹²⁵ Gladstone, *The Eastern Question...*, pp. 5-6, quoted in Savic, *ibid*, p. 57.

¹²⁶ “No Title”, *Chicago Tribune*, 7 August 1877, p. 4, cited in McCarthy, *ibid*, p. 95.

¹²⁷ Slobadan Drakulic, “Anti-Turkish Obsession and the Exodus of Balkan Muslims”, *Patterns of Prejudice*, 43/3-4 (2009), p. 243.

the perception of the Ottoman Empire and the Balkans along with Muslims, Turks and Balkanic people by the Western world. Its repercussions were widely felt when the Ottoman Empire dissolved and its former subjects gradually became the citizens of several nation-states both in Anatolia and in the Balkans. “*The assertion of self-determination rights was the principal motivating force at the end of World War I and resulted in the recreation of the Balkans based on the Western understanding of Balkan history, politics, and culture. Much of the information the Great Powers utilized when recreating the region came from Western travel literature*”¹²⁸, which atrocities campaigners had already begun to exploit from the mid-1870s onwards. An in-depth analysis of the British Orientalist mentality that manifested itself in the Bulgarian Agitation campaign provides valuable insights into the ways in which the nation-state inheritors of the Ottoman Empire were perceived and treated by the Western world in general and by Britain in particular in later occasions whereby they played an important role in recreating the Balkan map at the peace conferences after the World War I as well as in the formation of a nation state in Anatolia. In the following decades while the Turkish Republic desperately fought its way into refuting the negative Orientalist stereotypes about the Turks and Muslims, the Balkan nation-states exploited the same stereotypes to the full extent in their nation and nation-state building processes. The history textbooks of each nation state in the Balkans and of Turkey who gained its independence circa the collapse of the Ottoman Empire attest to this phenomenon. Essentialist vilification and negative Orientalist stereotyping on the part of the Western world with respect to the Balkans too proved extremely durable. During the dissolution of the Yugoslav State in the late 1980s “*blatantly racist, ahistorical and anachronistic deployment of an ‘orientalist’ logic and discourse on the Balkans by outside observers*”¹²⁹ reappeared on the stage. Echoing many Conservative and some Liberal Victorian politicians during the Bulgarian Agitation days, “*Balkan people were constructed by Western politicians as violent by nature [...]*”¹³⁰

During the Agitation days British policy makers, opinion leaders and the public that they mobilized regardless of the party affiliations assuredly disclosed their conviction that Turks and/or Muslism were an “anachronism” and “alien race” in Europe. As Ana Savic suggests

¹²⁸ Larson, *ibid*, p. 74.

¹²⁹ Thanasis D. Sfikas, “National Movements and Nation Building in the Balkans, 1804-1922, Historic Origins, Contemporary Misunderstandings” in Thanasis D. Sfikas and Christopher Williams (eds), *Ethnicity and Nationalism in East Central Europe and the Balkans*, Ashgate, Aldershot 1999, p. 14 quoted in Cathie Carmichael, *Ethnic Cleansing in the Balkans, Nationalism and the Destruction of Tradition*, Routledge, London and New York 2003, p. 103.

¹³⁰ Carmichael, *ibid*, p. 103.

“the perception of Turkish rule in the Balkans as an intrusion into European territory is encapsulated in the name Turkey-in-Europe by which this region was most commonly referred to in British political debates and in the larger cultural discourse. The appellation Turkey-in-Europe embodies the ambiguities that pervade the British representations of the Balkans; while through the qualification ‘in Europe’, this designation hints at the perceived illegitimacy of the Turkish claims on the Balkans, it also shows that the emerging Christian states in this region are imagined as European.”¹³¹

Once the Ottoman claims to the region was assumed “illegitimate” and the Turkish and Muslim communities were regarded as either “alien” or “ethnically Slavic” people who had forgotten their true European and Christian self it was not difficult to imagine what the newly founded Balkanic nation state would have in store for their Muslim Turkish minorities. “*Every emerging Christian state in the Balkans eventually coerced at least part of their Muslim populations to flee the country.*”¹³² The remaining population faced many-layered discriminatory actions. Frederick Anscombe aptly reminds us in his latest work that “*every country of the Balkans was created by the greatest powers of Europe*”¹³³ and that “*it is the political choices made in the early post-Ottoman period by newly independent regimes that still influence contemporary politics and problems*”¹³⁴ in the region. “*Every state had two immediate goals: to become strong enough to compel the obedience of the population, and to transform that population into a nation to legitimate the existence of the country and the state*”.¹³⁵ In their nation- and nation-state-building efforts Balkan nationalist founding elites emulated the Western model and made ample use of the anti-Turkish/anti-Ottoman Orientalist discursive arsenal that had been assembled and utilized by the Western politicians, travel writers, journalists and “scientists” throughout the nineteenth century. The result was many national historiographies manufactured by Balkan states which in İsa Blumi’s words, highlighted that “*the quintessential antimodern evil, the Ottoman (Oriental) Empire, had to collapse for each of “our” [Balkan] peoples to enter into the modern world*”, and that *living under the Ottoman Empire was a tragic story of Oriental ‘enslavement’ of essentially ‘white’ European Christians whose*

¹³¹ Savic, *ibid*, p.1.

¹³² Kerem Öktem, “Between Emigration, de-Islamization and the Nation-State: Muslim Communities in the Balkans Today”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 11/2 (2011), p. 157.

¹³³ Frederick F. Anscombe, *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, Cambridge University Press, New York 2014, p. 6.

¹³⁴ Anscombe, *ibid*, p. 12.

¹³⁵ Anscombe, *ibid*, p. 12.

national ambitions could only be served when they lived in distinctive enclaves from 'others' not of their denomination."¹³⁶.

Conclusion

As Gergana Georgieva suggests in her analysis on the Bulgarian historiography during communist era, "*the manipulation of the historical narrative is clearly evident and strong*" in Bulgarian history textbooks' treatment of the Ottoman rule. She points out that "*the inhabitants are diminished to the Bulgarian ethnic group*". "*The terms 'raya' and 'local population' used in the texts are definitely used as synonyms for Bulgarians. The Turkish population in the towns and villages is referred to only rarely.*"¹³⁷ In other words, according to the texts in question, "*the Ottomans were the leaders and were connected with a certain stratum—the governing class. Very rarely they are viewed as part of a common people. The texts do not emphasize such an entity because the main aim is to further develop the 'Bulgarians-Turks' dichotomy.*"¹³⁸

Echoing Gladstone's reasoning for and justification of evicting the Turks from Balkans, namely the assertion that Turks/Muslims did not form an integral part of the native population in Bulgaria (and in the Balkans in general) and only belonged to the class of oppressors/rulers, communist era history textbooks of Bulgarian nation state readily replicates and exploits the contentions of the Bulgarian Agitation campaign. Bulgarian historians also emphasize the notion that Bulgarian society existed with its own autonomous specifics which were shaped by European ideas and life style rather than the interactions with the Ottoman social and political structure.¹³⁹ By doing so, they in fact not only reproduce the Orientalist arguments employed by the pro-Agitation Victorian British politicians but also vindicate the repressive political measures of the Communist regime towards the Muslim and Turkish minorities in Bulgaria during the so-called Revival Process in the 1980s. As it was stated at the eventful days of forced name-changing campaign in "*Sofia News, Muslim Bulgarians were the descendants of Bulgarians who had been forced to convert to Islam during the Ottoman period and forgot their original identity over time*".¹⁴⁰ Ali Eminov reminds

¹³⁶ İsa Blumi, *Ottoman Refugees, 1878-1939, Migration in a Post-Imperial World*, Bloomsbury, London and New York 2013, p. 12.

¹³⁷ Gergana Georgieva, "The Kircali Time as Metonymy: History as Emotion", in Eyal Ginio and Karl Kaser (eds), *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean, the Balkans and the Middle East Compared*, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 2013, p. 323.

¹³⁸ Georgieva, *ibid*, p. 324.

¹³⁹ Georgieva, *ibid*, p.325.

¹⁴⁰ Ali Eminov, "Are Turkish-Speakers in Bulgaria of Ethnic Bulgarian Origin?", *Institute of Muslim Minority Affairs Journal*, 7:2, 1986, p. 504. For the so-called revival/rebirth process of the Zhivkov regime between 1984-1989 also See Rossen Vasilev, "Bulgaria's Ethnic Problems", *East Eu-*

us that “*Sopov, Chief of the Balkan Department of the Ministry of Foreign Affairs, during a press conference for foreign journalists in late April 1985 went even further and suggested that there is no connection between Turkey and Bulgarian Muslims, that 'Turkey has no historical rights and no other grounds whatsoever to claim some Turkish national minority' or 'compatriots' in Bulgaria.*”¹⁴¹

As can be inferred from this rhetoric, in their effort of achieving ethnic homogeneity in their nation-state consolidation process Bulgarian officials were exploiting the very same Orientalist stereotypical image of the Ottomans as a class of Eastern/Muslim oppressors whose existence in the Balkans did not go beyond ruling, and that the people who professed Islam were in fact ethnic Bulgarians that should return to their true religion. At the turn of the century if any distinction between the Muslim ruling class and the Muslim Turkish peasant was ever made, and the existence of the latter was ever acknowledged in the vast literature on the issue, the hope of the Victorian British Liberal politicians was that “*once the Balkans were delivered from the Ottomans, it was not unlikely that in course of time the Turkish peasant would pass, or return, from Islam to Christianity*”.¹⁴² The fact that post-1989 Bulgarian history textbooks extensively refer to foreign (European) Christian sources and the “testimony” of European observers of the time in counting the Bulgarian virtues as opposed to Turkish vices and in narrating the atrocities done by the Ottoman army speaks volumes as to the long-lasting and multi-dimensional effects of the negative stereotyping carried out in Europe in the nineteenth century.¹⁴³ Nadege Ragaru points out how deep-seated Orientalist perceptions still occludes the possibility of complete harmony between Muslims and Christians in Bulgaria in the twenty-first century when she opines that “*As long as anti-Turkish and anti-Muslim stereotypes persist in Bulgarian society, the issue of ethnic tensions cannot be dismissed. As long as people are brought up in the memory of the 'Turkish yoke' and told about the 'barbarous' Turks who savagely raped and killed their ancestors, they will react emotionally when it comes to discussing minority rights.*”¹⁴⁴

---

ropean Quarterly, 36/1 (2002), pp. 103-125. For an analysis of the persistence of ethnic tensions in Bulgaria which became discernible with the rise of ATAKA, “the self-awoved, ultra-nationalist organization” that employs offensive language towards Turks to public prominence in 2005, See Emilian Kavalski, “Do Not Play With Fire’: The End of the Bulgarian Ethnic Model or the Persistence of Inter-Ethnic Tension in Bulgaria?”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 27/1 (2007), pp. 25-36.

¹⁴¹ Eminov, *ibid*, pp. 507-508.

¹⁴² Smith, *ibid*, p. 611.

¹⁴³ Evguenia Davidova, “Re-Packaging Identities: History Textbooks, European Travel and the Untarnished Bulgarian ‘Europeanness’”, *East European Quarterly*, 40/4 (2006), pp. 429-441.

¹⁴⁴ Nadege Ragaru, “Islam in Post-Communist Bulgaria: An Aborted ‘Clash of Civilizations?’”, Nationalities Papers, *The Journal of Nationalities and Ethnicity*, 29/2 (2001), p. 319.

Many cases of discrimination and persecution directed at the Muslims and observed across the Balkans¹⁴⁵ throughout the twentieth century attest to the fact that Orientalist constructions of Victorian British politics were also at play in Balkan nation-states' dealings with their Muslim minorities. This, of course, does not necessarily mean that the founders and decision-makers of the Balkan nation-states learnt and transferred their anti-Turkish/anti-Muslim stance from the British Liberals and Orientalists. Yet it is clear that the process of "*imaginative and textual colonisation of the Balkans*"¹⁴⁶ by Britain in the nineteenth century produced a vast stockpile of imagery and stereotypes that would later become available to the nation-makers across the region. When they put their anti-Turkish/anti-Muslim policies into operation they comfortably leaned on a ready-made discursive repertoire that accommodates and even legitimizes their actions.¹⁴⁷

¹⁴⁵ For the perception of the Muslim/Turkish minority in Western Thrace as well as the discriminatory treatment they suffered since the foundation of the Greek nation-state See Christina Borou, "The Muslim Minority of Western Thrace in Greece: An Internal Positive or An Internal Negative "Other"?", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29/1 (2009), pp. 5-26 where she states that "in the case of Muslim minority, historically stereotypical negative representations of the Ottoman domination and subsequently the Islamism as a possible national threat have remained alive both in reality and in popular imagination and state ideology until the present day". Also See Tozun Bahçeli, "The Muslim-Turkish Community in Greece: Problems and Prospects", *Institute of Muslim Minority Affairs Journal*, 8/1 (1987), pp. 109-120 where he lists the complaints of Thracian Muslims from Greek authorities ranging from reduction in their land holdings, difficulties in obtaining licence to operate motor vehicles or permission to repair mosques to several obstacles in educational and employment practices. For the devastating effects of the Bosnian War of 1992-1995 on Muslim community See Aydın Babuna, "National Identity, Islam and Politics in Post-Communist Bosnia-Herzegovina", *East European Quarterly*, 39/4 (2005), pp. 405-447. For the case of Torbeshes (Macedonian Muslims) who were exposed to the "forcible assimilation" during the Balkan War and after the Second World War see Ali Dikici, "The Torbeshes of Macedonia: Religion and National Identity Questions of Macedonian-Speaking Muslims", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 28/1 (2008), pp. 27-43.

¹⁴⁶ Vesna Goldsworthy, *ibid*, p. 211.

¹⁴⁷ Needless to say, in this study I by no means imply that the Turkish nation-state, which was founded on the discursively much-rejected heritage of the Ottoman Empire was completely free from discriminatory policies towards its non-Muslim minorities. Delving into the persecutions, expulsions and discriminations the Muslim minorities faced in the Balkan nation-states in the nineteenth and twentieth centuries does not turn this study into a material of antagonism whereby the image of Turkish Republic appears whitewashed as opposed to the tarnished Balkan nation-states.

BIBLIOGRAPHY

PRIMARY SOURCES

The Times

- “Editorial”, *The Times*, 31 July 1876, p. 9, issue 28695, col. A.
- “Editorial”, *The Times*, 2 August 1876, p. 9, issue 28697, col. B.
- “Editorial”, *The Times*, 14 August 1876, p. 9, issue 28707, col. B.
- “Editorial”, *The Times*, 25 August 1876, p. 7, issue 28717, col. A.
- “Editorial”, *The Times*, 26 August 1876, p. 7, issue 28718, col. B.
- “Editorial”, *The Times*, 8 September 1876, p. 7, issue 28729, col. A.
- “Letters to the Editor”, *The Times*, 22 August 1876, p. 8, issue 28714, col. C.
- “Letters to the Editor”, *The Times*, 4 September 1876, p. 10, issue 28725, col. C.
- “Letters to the Editor”, *The Times*, 6 September 1876, p. 8, issue 28727, col. D.
- “No Title”, *Chicago Tribune*, 7 August 1877, p. 4.
- “Robert Lowe’s Speech at Croydon”, *The Times*, 14 September 1876, p. 10, issue 28734, col. F.
- “The Atrocities in Bulgaria”, *The Times*, 4 August 1876, p. 5, issue 28699, col. C.
- “The Atrocities in Bulgaria”, *The Times*, 15 September 1876, p. 8, issue 28735, col. D.
- “The Atrocities in Bulgaria”, *The Times*, 19 September 1876, p. 8, issue 28738, col. A.
- “The Atrocities in Bulgaria”, *The Times*, 20 September 1876, p. 7, issue 28739, col. A.
- “The Eastern Question”, *The Times*, 28 September 1876, p. 5, issue 28746, col. A.
- “The Turkish Atrocities”, *The Times*, 13 September 1876, p. 8, issue 28733, col. A.

Parliamentary Debates

- Anderson Mr, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746. Bourke Robert, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147.
- Bright Mr. Jacob, *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746. Bruce Mr., *Hansard’s Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225.

- Disraeli, Benjamin, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 10 July 1876, vol. 230, cc. 1180-1186.
- , *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225. Disraeli Benjamin, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147.
- Evelyn, Ashley Mr., *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147.
- Fitzmaurice, Lord Edmond, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225.
- Forsyth, Mr., *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225. Forsyth Mr., *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147. Hanbury Mr., *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225. Harcourt Sir William, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147.
- Hardy, Gathorne, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 16 February 1877, vol. 232, cc. 470-572.
- Holms, Mr. J., *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225. Jenkins E., *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147. Lord Derby, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 16 February 1877, vol. 232, cc. 450-572. Mundella Mr., *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746.
- Taylor, Mr. P. A., *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746. Whitwell Mr., *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 7 August 1876, vol. 231, cc. 721-746. Wolff Sir H. Drummond, *Hansard's Parliamentary Debates*, House of Commons, 11 August 1876, vol. 231, cc. 1078-1147.

The Other Primary Sources

- Anonymous, *A Regular Little Turk, or Mrs. Christian's Troublesome Brat*, Gaubard & Son, London, [No Dates]. Freeman Edward A., “The English People in Relation to the Eastern Question”, *The Contemporary Review*, February 1877, no: 29, pp. 489-515.
- Freeman, Edward A., “The Relation of the English People to the War”, *The Contemporary Review*, No: 30, August 1877, pp. 481-510.
- Smith, Goldwin, “England's Abandonment of the Protectorate of Turkey”, *The Contemporary Review*, no: 31 February 1878, pp. 603-619.

“The Turkish Question”, *New York Observer*, no: 33, 17 August 1876, p. 262.

Tweedy, Owen, “Turkey in Modern Dress”, *Forthnightly Review*, no: 127, June 1930, pp. 811-821. ,

The Daily Telegraph, 28 July 1876, p.4.

The Daily Telegraph, 31 August 1876, p. 4.

The Pall Mall Gazette, 24 June 1876, p. 2.

The Pall Mall Gazette, 12 August 1876, pp. 1-2.

The Pall Mall Gazette, 7 September 1876, p. 1.

The Pall Mall Gazette, 14 September 1876, pp. 1-2.

The Pall Mall Gazette, 21 September 1876, p. 2

The Pall Mall Gazette, 23 September 1876, p. 2.

The Spectator, 1 July 1876, p. 820.

SECONDARY SOURCES

Anderson, M. S., *The Great Powers and the Near East 1772-1923*, Arnold, London 1966.

Ansombe, Frederick F., *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, Cambridge University Press, New York 2014.

Ashcroft, Bill - Ahluwalia Paul, *Edward Said*, Routledge, London 2001.

Babuna, Aydın, “National Identity, Islam and Politics in Post-Communist Bosnia-Herzegovina”, *East European Quarterly*, 39/4 (2005), pp. 405-447.

Bahcheli, Tozun, “The Muslim-Turkish Community in Greece: Problems and Prospects”, *Institute of Muslim Minority Affairs Journal*, 8/1 (1987), pp. 109-120.

Bailey, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Oxford University Press, London 1942. Blumi İsa, *Ottoman Refugees, 1878-1939, Migration in a Post-Imperial World*, Bloomsbury, London and New York 2013.

Borou, Christina, “The Muslim Minority of Western Thrace in Greece: An Internal Positive or An Internal Negative “Other”?”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29/1 (2009), pp. 5-26.

Bruton, Kathryn Rose, *The British and German Presses in the Age of Empire: 1876-1906*, Unpublished PhD Dissertation, Mississippi State University, Mississippi 2013.

Buchowski, Michal, “The Spectre of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother”, *Anthropological Quarterly*, 79/3 (2006), pp. 463-482.

- Carmichael, Cathie, *Ethnic Cleansing in the Balkans, Nationalism and the Destruction of Tradition*, Routledge, London and New York 2003.
- Clair, S.G.B. St. - Brophy Charles, *Twelve Years' Study of the Eastern Question in Bulgaria: Being a Revised Edition of "A Residence in Bulgaria"*, Chapman and Hall, London 1877.
- Çiçek, Nazan, *The Young Ottomans, Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*, I.B.Tauris, London and New York 2010.
- Davidova, Evguenia, “Re-Packaging Identities: History Textbooks, European Travel and the Untarnished Bulgarian ‘Europeanness’”, *East European Quarterly*, 40/4 (2006), pp. 429-441.
- Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1963. Denton W. E., *The Christians in Turkey*, Bell & Daldy, London 1863.
- Dikici, Ali, “The Torbeshes of Macedonia: Religion and National Identity Questions of Macedonian-Speaking Muslims”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 28/1 (2008), pp. 27-43.
- Disraeli, Benjamin, *Selected Speeches of the Late Right Honourable the Earl Beaconsfield*, ed. T. E. Kebell, Longmans, London 1882.
- , “Speech on Calling Out Reserve Forces”, 8 April 1878, from *Selected Speeches of the Late Right Honourable the Earl Beaconsfield*, ed. T. E. Kebell, Longmans, London 1882.
- Drakulic, Slobadan “Anti-Turkish Obsession and the Exodus of Balkan Muslims”, *Patterns of Prejudice*, 43/3-4 (2009), pp. 233-249.
- Edelman, Todd M. and Tony Kushner (eds), *Disraeli's Jewishness*, Valentine Mitchell, Portland 2002.
- Eminov, Ali, “Are Turkish-Speakers in Bulgaria of Ethnic Bulgarian Origin?”, *Institute of Muslim Minority Affairs Journal*, 7/2 (1986), pp. 503-518.
- Evans, Arthur John, *Through Bosnia and Herzegovina on Foot During the Insurrection*, Longmans, Greens & Co, London 1877.
- , *The Slavs of European Civilization: A Lecture Delivered at Sion College, 23 February 1878*, Longmans, Green & Co, London 1878.
- Freeman, Edward A., *The Ottoman Power in Europe, Its Nature, Its Growth, and Its Decline*, MacMillan and Co, London 1877.

- Georgieva, Gergana, "The Kircali Time as Metonymy: History as Emotion", in Eyal Ginio and Karl Kaser (eds), *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean, the Balkans and the Middle East Compared*, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 2013, pp. 311-334.
- Gladstone, William E., *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, John Murray, London 1876.
- , *The Slavonic Provinces of the Ottoman Empire*, The Eastern Question Association Series, no: 5, Cassell, Peter & Galpin, London 1877.
- , *The Eastern Question, Gladstone's Speeches*, ed. Arthur Tilney Bassett, Methuen & Co, London 1916.
- Goldsworthy, Vesna, *Inventing Ruritania, The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven and London 1998.
- Halliday, Fred, "'Orientalism' and Its Critics", *British Journal of Middle Eastern Studies*, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20/2 (1993), pp. 145-163.
- Harris, David, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, University of Chicago Press, Chicago, 1939.
- Hobbs, Andrew, "The Deleterious Dominance of The Times in Nineteenth-Century Scholarship", *Journal of Victorian Culture*, 18/4 (2013), pp. 472-497.
- Kabbani, Rana, *Imperial Fictions: Europe's Myths of Orient*, Pandora Press, London 1994.
- Kavalski, Emilian, "'Do Not Play With Fire': The End of the Bulgarian Ethnic Model or the Persistence of Inter-Ethnic Tensions in Bulgaria?", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 27/1 (2007), pp. 25-36.
- Kiernan, Victor Gordon, *The Lords of Human Kind: European Attitudes to the Outside World in the Imperial Age*, Weidenfeld & Nicolson, London 1969.
- Larson, Todd E., *Discovering the Balkans: British Travellers in Southeastern Europe, 1861-1911*, Unpublished Phd Thesis, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2004.
- Liddon, H. P., *Forty Sermons on Various Subjects*, Charles Higham, London 1886.
- McCarthy, Justin, *The Turk in America, The Creation of an Enduring Prejudice*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2010.
- Long, Kaylene Ann Gebert, *A Rhetorical Analysis of the 1876 Bulgarian Atrocities Agitation in England: A Study of Victorian Argument*, Unpublished PhD Dissertation, Indiana University, Indiana 1980.
- Ness, Joshua, *Disraeli and Orientalism: Identity of Culture, Race, and Religion Through His Romanticism of a "Jewish Race"*, Unpublished MA Thesis, The Graduate School of

the College of Charleston the Citadel 2010.

O'Connor, T. P., *Lord Beaconsfield, A Biography*, T. Fisher Unwin, London 1905.

Öktem, Kerem, “Between Emigration, de-Islamization and the Nation-State: Muslim Communities in the Balkans Today”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 11/2 (2011), 155-171.

Pauly, Roger A., *Unnatural Selections: British Evolutionary Anthropology and the Civilizing Mission*, Unpublished PhD Dissertation, University of Delaware 2000.

Prakash, Gyan, “Orientalism Now”, *History and Theory*, 34/3 (1995), pp. 199-212.

Ragaru, Nadege, “Islam in Post-Communist Bulgaria: An Aborted ‘Clash of Civilizations?’”, Nationalities Papers, *The Journal of Nationalities and Ethnicity*, 29/2 (2001), pp. 293-324.

Rautsi, Inari, *The Eastern Question Revisited: Case Studies in Ottoman Balance of Power*, Helsinki Printing House, Helsinki 1993.

Rodkey, Frederick Stanley, “Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41; Part II, 1839-41”, *Journal of Modern History*, 2/2 (1930), pp. 193-225.

Said, Edward W., *Orientalism*, Vintage, New York 1978.

Savic, Ana, *Intimate Antagonists, British Image of the Balkans, 1853-1914*, Unpublished PhD Dissertation, University of California, Riverside 2008.

Seton-Watson, R.W., *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Norton, New York 1972.

Sfikas, Thanasis D., “Natal Movements and Nation Building in the Balkans, 1804-1922, Historic Origins, Contemporary Misunderstandings” in Thanasis D. Sfikas and Christopher Williams (eds), *Ethnicity and Nationalism in East Central Europe and the Balkans*, Ashgate, Aldershot 1999.

Shannon, Richard, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Archon, Hamden 1975.

Shelton, Elizabeth W., *Faith, Freedom, and Flag: The Influence of American Missionaries on Foreign Affairs, 1830-1880*, Unpublished DLS Thesis, Georgetown University, Washington DC 2011.

Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York 1997.

———, “The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality and the Study of Eastern European Nationalism”, *Slavic Review*, 64/1 (2005), pp. 140-164.

Varisco, Daniel Martin, *Reading Orientalism: Said and the Unsaid*, University of Washington Press Seattle 2007.

Vasilev, Rossen, "Bulgaria's Ethnic Problems", *East European Quarterly*, 36/1 (2002), pp. 103-125.

Walldorf, Charles William Jr, *Democratic Abandonment: Liberalism and Commitment Termination in the United States and British Foreign Policy*, Unpublished PhD Diss, University of Virginia 2002.

Washburn, George, *Fifty Years in Constantinople*, Houghton Mifflin Co, Boston 1909.

Withwein, Walter G., *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, AMS Press, New York 1966.

Wohl, Anthony S., "'Ben Jiju': Representations of Disraeli's Jewishness in the Victorian Political Cartoon", in Wolff Larry, *Inventing Eastern Europe, The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, California 1994.

MAKEDONYA'DA ÇETELERİN MEŞRUTİYET KULÜPLERİNE DÖNÜŞMESİ

ZAFER KOYLU*

Giriş

XIX. yy. Makedonya'sı Sırp, Bulgar, Yunan, Ulah gibi farklı unsurların birbirleriyle ve hep birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı girişilen bir mücadele alanıdır. Bölgenin egemen gücü Osmanlı Devleti ise, emperyalist devletlerin çıkarları doğrultusunda ıslahatlar yaparak olayları yatıştırma politikası izlemektedir. Bölge üzerindeki bu çok yönlü istek ve beklentiler Makedonya'yı âdeta patlamaya hazır bir bomba hâline getirecektir¹.

XX. yüzyıla gelindiğinde ise, gerek Avrupa devletlerinin birbirleriyle olan anlaşmaları, gerekse Makedonya'daki çete faaliyetlerinin giderek tırmanması ile 1901 yılı patlama öncesi sessizlik içinde geçmiştir. 1902 yılında ise, Bulgar Hükümeti'nin bölgedeki kaotik yapıyı destekleme politikaları² ve Makedonya Komitesi'nin faaliyetleriyle Makedonya'da durum gerginleşmiştir. O sırada Rusya, Uzak Doğu (Japonya) ile uğraştığından, Balkanlar'da var olan durum dışında bir hareket istememektedir. Almanya ve Avusturya ise Rusya'nın bu uğraşısından memnun olduklarından, onun ilgisini Balkanlar'a yöneltecek bir harekete sıcak bakmamışlardır³.

Balkanlar ve Avrupa'daki siyasî havayı sürekli göz önünde bulunduran Osmanlı Devleti'nin, Makedonya'daki sorunları sert önlemlerle çözmeye yönelmesi,

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, zkoylu@ogu.edu.tr

¹ Zafer Koylu; "XX. Yüzyılda Balkanlar'da Osmanlı Reform Planları ve Avrupa Müdahalesi: Makedonya Örneği", Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri, c. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s. 29.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, Dosya Numarası (Dn.) 86-32, Gömlek Numarası (Gn.)3136. (Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntılar ve Makedonya meselesi hakkında Kâmil Paşa'nın kaleme almış olduğu mahremâne mütâlaa.) Belge ve transkripsiyonu için bakınız ekler.

³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara, 1983, c. I/I, s. 167.

durumun daha da kötüleşmesine⁴ ve bölgede ayaklanmaların çıkmasına neden oldu⁵. Fakat bu kalkışmalar kısa sürede Osmanlı Devleti tarafından bastırıldı. Osmanlı yönetimi, bölgeye olası yabancı müdahalesini engellemek amacıyla oldukça radikal bir ıslahat programını uygulamaya koydu⁶. Bu program doğrultusunda Hüseyin Hilmi Paşa “Genel Vali” olarak tayin edildi ve Paşa 8 Aralık 1902’de Selanik’e gelerek görevine başladı⁷. Hüseyin Hilmi Paşa ve onun denetimindeki ıslahat komisyonu büyük enerji sarf ederek çalıştı. Yüzlerce suçlu tutuklandı ve özel bir mahkeme oluşturularak bu kişiler yargılandı. Yapılan tüm girişimlerin Hüseyin Hilmi Paşa’nın kontrolünde olması için günlük çalışmalar doğrudan kendisine rapor edildi. Hüseyin Hilmi Paşa, Babıâli’yi de haberdar ettiği⁸ bu uygulamalardaki başarısıyla somut gelişmeler sağladı⁹. Ancak Paşanın kişisel çabaları II. Abdülhamit ve hükümetçe desteklenmediğinden büyük devletlere yine müdahale fırsatı yarattı. Çünkü Makedonya’da Osmanlı Devleti’nin egemenliği istenmemekteydi. Özellikle Müslüman bir valinin atanması Bulgarları ve İngilizleri memnun etmedi. Bölgedeki Bulgar Komiteleri de reformların Osmanlı Devleti eliyle değil, Avrupa Devletleri aracılığıyla yapılmasını istediklerinden reform programını reddettiler¹⁰. Bunun üzerine Aralık 1902’de Rusya Dışişleri Bakanı Graf Lamsdorf ile Avusturya Dışişleri Bakanı Goluchowski’nin Makedonya için bir ıslahat programı yapmak üzere ortaya çıkmaları, bölgede reform şansını arttırdı. Bu iki ülke temsilcisinin çalışmaları sonucunda 21 Şubat 1903’te “Viyana Tasarısı” ortaya çıktı¹¹. Bu tasarı, daha sonra Berlin Antlaşması’nı imzalayan diğer devletlerin parlamentolarına sunularak, onaylarının alınması sağlandı¹². Bu tasarı genel anlamda yedi başlıktan

⁴ Said Paşa’nın Hatıratı, c. I-III. Dersaadet: Sabah Matbaası 1328(1912). s. 171.

⁵ İlk büyük ayaklanma Eylül 1902’de Zelesnica’nın Kaza-ı Cuma-i Bala köyünde başladı. Bkz. Şemsettin, *Makedonya: Tarihçe-i Devr-i İnkılâp*, Dersaadet, 1324, s. 28-29; Fikret Adanır; *Die Makedonische Frage (Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908)*, Historische Abhandlungen, Band 20, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH 1979, s. 134–159; Bayur, *Türk İnkılabı...*, s. 167.

⁶ Bayur; *Türk İnkılabı...*, s. 167.

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Ankara, 1977, s. 142. Şemsettin, *Makedonya Tarihçe-i Devr-i...*, s. 31; Adanır; *Die Macadonische...*, s. 156.

⁸ BOA., Yıldız Tasnifi, Saderet Hususi Maruzat Evrakı(Y.A.HUS.), 463/25.

⁹ Gül Tokay, *Makedonya Sorunu- Jön Türk İhtilâli’nin Kökenleri (1903–1908)*, İstanbul, 1996, s. 43.

¹⁰ Tokay, *Makedonya Sorunu...*, s. 43-44.

¹¹ BOA., Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek(YEE), Dn. 86-32, Gn. 3136 (bkz. Ekler); Tokay, *Makedonya Sorunu...*, s. 43-44.

¹² Koylu, “XX. Yüzyılda Balkanlar’da ...”, s. 532. Tasarının İngiltere Parlamentosu’na

oluşmaktaydı; birinci kısım tasarının gerekçesini, ikinci kısım, devletlerin bölgede Osmanlı Devleti'nin egemenliğinin devamında hemfikir olmalarını; üçüncü kısım, Osmanlı yönetimince üç yıllığına genel müfettişin görev ve yetkilerini; dördüncü kısım, jandarma, polis ve korucuların yeniden düzenlenmesini; beşinci kısım, Arnavut kıtalarının önlenmesi isteğini; altıncı kısım, bölgede düzenin sağlanabilmesi "Genel Af" ilan edilmesini; yedinci kısım da, yerel idarelerin mali sorunlarının aşılmasında alınacak tedbirleri içermekteydi¹³.

Osmanlı Devleti, egemenlik haklarına müdahalede bulunacak bir tasarı beklerken, bölgede Osmanlı egemenliğini tanıyan ve tüm yetkiyi müfettişe bırakan, Viyana Tasarısı'nı 23 Şubat 1903'te koşulsuz kabul ve ilan etti¹⁴. Programda Avrupa'nın kontrolü çok azdı¹⁵. Fakat Osmanlı Devleti tedbiri yine elden bırakmamakta ve tasarını bir Avusturya-Rusya ortak projesi olarak değil, Rusya'nın uzun vadeli emperyalist amaçlarının bir parçası olarak değerlendirmekteydi. Nitekim Rusya, büyük devletler nezdinde girişimlerde bulunarak bölgedeki huzursuzluğu gidermeye çalıştığı izlenimi verirken, diğer yandan Makedonya komitelerinin faaliyetlerini arttırmaları doğrultusunda Bulgaristan'ı teşvik ve tazyik etmekteydi¹⁶. Bu da bölgedeki çeteleri yüreklendirip daha geniş çaplı ayaklanmalara sürükledi. Gözü bölge üzerinde olan büyük devletler ise daha geniş çaplı reform önerileri üzerinde düşünmeye başladı.

Tasarıya ilk tepki Bulgarlardan geldi¹⁷. Bölgeye idarî özerklik verilmesini isteyen Bulgarlar, bu konuda hazırladıkları muhtırayı, büyük devletlerin elçiliklerine ve hariciye nazırlıklarına gönderdi¹⁸. Makedonya'da en çok sözü geçen Bulgar örgütü olan Eksarhane¹⁹, reformların göz boyayıcı olduğunu öne sürdü ve Osmanlı

sunulan şekli için bkz. BOA., Y.A.HUS., 444/105, (Belge İngilizce ve Almancadır); BOA. YEE Kamil Paşa, 86-32/3136.

¹³ Zafer Koylu, *Makedonya Sorunu 1878-1913*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1997, s. 66.

¹⁴ Adanır, "Die Makadonische Frage...", s. 159.

¹⁵ Avrupa kontrolü polis ve jandarma güçlerinin yeniden düzenlenmesi konusunda yardımcı olmakla sınırlıydı.

¹⁶ BOA., Y. A. HUS., 426/14; BOA., YEE, Kamil Paşa Evrakına Ek, Dn. 86-28, Gn. 3136.

¹⁷ Koylu, "XX. Yüzyılda Balkanlar'da...", s. 533.

¹⁸ BOA., Y.A.HUS. , 433/51.

¹⁹ Sultan Abdülaziz'in 8 Zi'l-hicce 1286(11 Mart 1870) tarihli fermanyla Bulgar Kilisesinin bağımsızlığı tanındı ve Eksarhlık kurulmuş oldu. Böylece Fener Rum Patrikanesi'nin baskı ve nüfuzundan kurtulan Bulgarlar'ın istek ve hedefleri bununla da sınırlı kalmadı; Osmanlı yönetiminden ayrılmak ve bağımsız veya muhtar bir devlet kurmak için faaliyete başladı. Eksarhane'nin en önemli etkisi Bulgarlarla meskun en ücra köşelere kadar giderek Bulgar milliyetçiliğinin yayılıp genişlemesine çalışmasıydı. Bu

tebaasından Hristiyan bir vali atanmasını, valilerin padişahın bağımsız yetkilerle donatılmasını istedi²⁰.

Viyana Tasarısı, tasarımın gerçek sahipleri olan Avusturya ve Rusya'yı da tatmin etmemişti. Zira bunlar polis ve jandarma gücünün, bölgenin nüfus ve dini kimlikleri ile orantılı olmasını istiyorlardı. Bu gerçekleştirilemediği gibi, gayrimüslimlerin çete faaliyetlerini sürdürmeleri, Avrupalı devletlerin bölgedeki denetim gücünün istenilen düzeye çıkarılmasını engelledi.

Osmanlı Devleti, başlangıçta bu tasarımı koşulsuz kabul etmesine rağmen, tasarıyla yerel idareler, gelir-gider bütçeleri, vergi toplama gibi sosyal ve ekonomik konularda; Arnavutlara yönelik suçlamalar, genel af ilanı, kamu huzur-sükunu ve Rusya'nın emperyalist amaçları gibi siyasal konularda egemenlik haklarına doğrudan müdahaleyi fark etti. Osmanlı Devleti, bu durumdan duymuş olduğu memnuniyetsizliğini, uygulamayı yavaşlatarak gösterdi. İşte bu iki tarafın memnuniyetsizliğine bölge halkının da huzursuzluğu eklenince Makedonya gelecekteki patlamaların ilk işaretlerini vermeye başladı²¹.

1903 yazında Sırp ve Bulgar komitacıların öncülüğünde Makedonya Hristiyanları, İinden'de bir ayaklanma başlattı²². Bu genel kalkışma kısa sürede 10.000 km²'lik bir alana yayıldı. Köyler yakıldı, tarlalar, harmanlar ateşe verildi. Karakollar, istasyonlar basıldı. Hatta toptan öldürmeler oldu, kan su gibi aktı. Ayaklanmaya 30.000 kadar silâhlı komiteci ve köylü katıldı²³. Ölü sayısı 2.000'e ulaşırken,

---

noktada aynı amaca hizmet eden silahlı örgütlere her türlü yardımı da sürdürdü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara; Türk Tarih Kurumu 1982, s. 215-222; Gülnihal Bozkurt, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Kilise ve Okul Sorunları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 4, Ocak 1993, s. 99-119; Ahmet Refik Altınay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fener Patrikanesi ve Bulgar Kilisesi", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, sene: XV, sayı: 8 (85), İstanbul 1 Mart 1341, s. 73 ; İlknur Polat, "Bulgar Eksarhlığının Kurulması ve Osmanlı Toprakları Üzerindeki Bulgar Okullarının Durumu", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 106/308, Mart 1987, s. 135-144.

²⁰ Tokay, *Makedonya Sorunu...*, s. 45.

²¹ H.N. Brailsford, *Macedonia (Its Races and Their Future)*, London, Methuen &CO, 1906, s. 304. (Yazara göre Hilmi Paşa'nın yaptıkları reformdan ziyade istibdada benziyormuş.). Ayrıca başka bir tek yanlı yaklaşım için bakınız: Michael Schwartz, *Etnische "Säuberungen" in der Moderne*, - Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert, Oldenbourg Verlag München 2013, s. 289 vd.

²² Karal, *Osmanlı...*, s. 158-159.

²³ Karal, *Osmanlı...*, s. 181.

16.000²⁴ kişi de evsiz kaldı²⁵. Osmanlı Devleti isyana aynı sertlikte karşılık verdi²⁶. Bu da Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmekte gecikmedi. Osmanlı yöneticileri üç aylık bir uğraşından sonra isyanı bastırabildi²⁷.

Ayaklanma bastırıldıktan sonra Avusturya ve Rusya “Viyanası”nı Osmanlı Devleti’nin yetkilerini kısıtlayacak ve bölge üzerinde kendi kontrollerini artıracak şekilde yeniden düzenlendiler. “Mürzsteg Tasarısı” diye anılan yeni reform paketi 2 Ekim 1903’te tamamlandı. Altı ay gecikmeyle 1904 Nisanında uygulamaya konuldu²⁸. Ancak Osmanlı Devleti’nin yanında, tasarımı getiren Avusturya ve Rusya Devletleri de Mürzsteg Tasarısı ile umduklarını bulamadı. Çünkü ekonomik, mali ve askeri önlemler içeren bu tasarı Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasındaki çeşitli anlaşmazlıklar ve Hüseyin Hilmi Paşa’nın yayınladığı genelgelerle uygulamayı önlemeye çalışması, tasarıdan beklenen sonucun elde edilmesini engelledi.

Tüm bu müdahalelere rağmen Makedonya’da sorunlar çözümlenemedi. Din ve ırk farklılıkları bölge halkları arasında var olan ayrılıkları giderek artırdı. Malî kontrol yüzünden de büyük devletler arasındaki anlaşmazlığın had safhaya ulaşması²⁹ Makedonya’daki durumu içinden çıkılmaz hâle getirdi. Bu durum bölgede mücadele yürüttüklerini zanneden örgütleri ön plana çıkardı³⁰.

ÇETELERİN MEŞRUTİYET KULÜPLERİNE DÖNÜŞMESİ

Komite, Çete Kavramı ve Özellikleri

Balkan türü ihtilâlciliğin daha doğrusu Balkanlaşmanın simgesi komiteler ve çetelerdi. Özellikle Makedonyalılar ve Bulgarlar bu tür savaşılarda uzmanlık kazanmışlar, aynı zamanda komite ve çeteleri normal siyasal hayatın yapısal unsurları durumuna getirmişlerdi. Siyasal-yasal kurumları (dernekler, partiler gibi),

²⁴ Ali Naci Karacan yıllar sonra aynı konuda bir araştırma yaparken Makedonya Komite Teşkilatının kendisine verdiği bilgiye göre “Üç ayda hükümetle çeteler arasında 240 çatışma yapıldı. İsyani yöneten komitecilerden 4694 kişi mahvoldu. 5122 kadının ırzına geçildi. 70.385 kişi evsiz barksız, yersiz yurtsuz kaldı.” A. Karacan, *Ya Hürriyet Ya Ölüm*’den aktaran Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*, c.I, İstanbul, 1971, s. 440.

²⁵ Tokay, *Makedonya Sorunu...*, s. 47. Bu ayaklanma sonunda yakınlarını, evlerini, hayvanlarını vs. kaybedenlerin ayrıntılı listesi için bkz. BOA., Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı (TFR 1. UM.), 5/466.

²⁶ Şemseddin, *Makedonya: Tarihçe-i Devr-i...*, s. 44-45.

²⁷ Aydemir, *Makedonya’dan Orta Asya’ya...*, s. 439.

²⁸ Brailsford, *Macedonia (Its Races end...*, s. 305.

²⁹ Karal, *Osmanlı...*, Ankara, 1977, s. 161.

³⁰ Koylu, “XX. Yüzyılda Balkanlarda...”, s. 540.

kanun dışı komiteleri ve çeteleri demokratik bir çoğulculuk içinde “müesseseleştirmişlerdi”³¹.

Komite ve çete sözcükleri genellikle eş anlamlı kullanılmasına karşın, tarihsel gelişme içinde aralarında fark vardır. İkisi de eylemci olmakla birlikte komite (komita); plânlayıcı beyin görevine sahip yüksek düzeyde kurmay ve karar organıdır. Çeteye gelince; uygulayıcı niteliği ağır basar. Her an harekete hazır terörcü, militan, vurucu bir kuvvettir. Genel olarak 10-15 kişiyi geçmeyen kadrosuyla ayrı ayrı ve sınırlı hareketler (suikast, bombalama, sabotaj, adam kaçırma) yapmakla görevlidir. En önemli özellikleri ise ülkenin en uzak yalnız köşelerine kadar uzandıkları ve halkla temas kurdukları için “ihtilâl eğiticisi” olmalarıydı. Halkı isyana hazırlayan aktif güçler bunlardı³².

Balkan ulusçuluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki egemenliğinin daha ilk zamanlarında “etnik” direnişle Babıâli'nin gündemine girdi. Bu direniş ulusçuluk demekten çok “Patriyatizm³³” demek daha doğru olur. Sorun, Balkan uluslarının bağımsız devlet ve hatta bağımsız kilise ve dile sahip olma isteklerinden kaynaklanmaktaydı³⁴. Yani, Rumeli'nin bu toprakları üzerindeki beklentiler çok yönlüydü³⁵. Devreden çıktıkları sanılan Yunanlar, Sırp ve Rumenlerin bölge üzerindeki istekleri devam etmekteydi³⁶. Bu karmaşık duruma Makedonya üzerinde ihtirasları, siyasî çıkarları olan büyük devletlerin emperyalist emelleri de ekleneince ortaya kanlı ve karanlık bir tablo çıkmaktaydı³⁷.

Makedonya'daki karışıklıklar bölgede yapılmaya çalışılan reformlar süresince iyice arttı. 1908 yılında 1080 kişi ayaklanma sırasında yaşamını yitirdi. Sadece Manastır vilâyetinde eylem yapan 39 çete bulunmaktaydı. Bunların 23'ü Bulgar, 10'u Yunan, 6'sı Sırp çetesi idi. Bu sayıya Ulah, Türk-Arnavut ve düzensiz çeteler dâhil değildi³⁸.

³¹ Koylu, “XX. Yüzyılda Balkanlarda...”, s. 540.

³² Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki)*, c. II, Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1989, s. 509.

³³ Patriyatizm; yurtseverlik, vatanperverlik.

³⁴ İlber Ortaylı, “Balkanlar'da Milliyetçilik”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1026.

³⁵ İsmail Hami; “Makedonya Meselesi” *İctihad*, s. 67, 23 Mayıs 1329, s. 1467.

³⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal...*, s. 510.

³⁷ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya...*, s. 417.

³⁸ Bunların 649'u Bulgar, 185'i Yunan, 39'u Sırp, 36'sı Ulah, 130'u Müslüman, 40'i da jandarma ve askerdi. Bkz. Tokay, *Makedonya Sorunu...*, s. 72.

Bu çok yönlü ve çok amaçlı çete faaliyetlerinde Osmanlı devleti çetelerin ya da devletlerin birbirleriyle olan mücadelelerinden yararlanarak dengeyi korumayı düşündü³⁹. Amacını gerçekleştirebilmek için de azınlıklar hakkında bilgi toplamak ve aralarındaki anlaşmazlıkları körüklemek için provokatörler kullandı, büyük paralar harcadı⁴⁰.

Olayların giderek farklı boyutlara gelmesi üzerine sorun Meclis-i Mebusan'da tartışıldı. Verilen bir soru önergesi⁴¹ üzerine Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, “*bölgedeki sorunun burada bulunan Rum, Bulgar, Sırp, Ulah unsurların kilise anlaşmazlığından kaynaklandığını, bu dört unsuru memnun edecek bir çözüm üretilmezse, her türlü iyileştirmeye rağmen buradaki kargaşanın bitirilemeyeceğini..*” belirtti⁴². Siroz Mebusu Hristo Dalçef Efendi ise “...*Bölgedeki Osmanlı unsurları arasındaki karşılıklı nefretin sebebini istibdat rejimi..*” olduğunu söyledi. Tartışmalarda “Makedonya” adının kullanılmaması gerektiği, bunların “Vilayet-i Selase” ile düzeltilmesi gerektiği de vurgulandı⁴³. Talat Paşa da izlenen yanlış politikalar hakkında şunları söylemekteydi⁴⁴: “*Komitelere karşı daima en büyük hoşgörüğü gösterdim ve onların gerçek amaçlarını bilmiyormuş gibi davrandım. Fakat hükümetin yanlış tavırları komitelerin ihtiraslarını hafifletmek şöyle dursun tersine artırdı.*”

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında bölge ile ilgili tartışmalar devam ederken, çetelerin güç ve hedefleri de geçiş döneminin ılımlı yaklaşımları nedeniyle artarak genişledi. Böylece çeteler meşrutiyetin getirdiği özgürlükçü ortam içerisinde daha meşru zeminlerde faaliyetlerini sürdürdüler⁴⁵.

Makedonya'daki çetelerle birlikte, bölgede gözü olan devletlerin, burayı ele geçirme mücadelesi II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam etti. Bunlar 1908 Meşrutiyetinin ilk iki yılında amaçlarını eğitim, kültür, ekonomik ve siyasal faaliyetlerle gerçekleştirmek istediler. İddia ettiklerine göre; II. Meşrutiyet'in ilanından

³⁹ Tahsin Paşa; *Sultan Abdülhamit, Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları*, İstanbul, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1990, s. 85.

⁴⁰ BOA., Rumeli Müfettişliği, Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı(TFR.1.AS), 34.3340.3.8.

⁴¹ “... Makedonya'da Rum, Bulgar ve Ulah komitelerinin kemali faaliyetle istihzaratta bulduklarından bahisle, bu bapta Dâhiliye Nezaretî'nin derece-i malumatı ve ittihaz ettiği tedabirin neden ibaret olduğunun istizahına...” MMZC., c.1, d. 1, İ. 19, s. 357, 369-370.

⁴² MMZC., aynı cilt, s. 370.

⁴³ MMZC., aynı cilt, s. 374-375.

⁴⁴ *Talat Paşa'nın Anıları*, (Hazırlayan(Haz.): Alpay Kabacalı), İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 25.

⁴⁵ Koşlu, “*XX. Yüzyılda Balkanlarda...*”, s. 112.

sonra “yeniden doğan” Osmanlı İmparatorluğu hem kendileri için, hem de onların Makedonya’da, Doğu Trakya’da vb. yerlerde çıkarları ve istilacı emelleri için “büyük tehlike” olmuştur. Bu tehlike Balkan uluslarını birbirine yaklaştırdı. 1909 yılına kadar gösterdikleri siyasal etkinliklerini, 1910’dan sonra Osmanlı Devleti’ne ve Türk milletine karşı yaptıkları türlü terör eylemleriyle, kıyımlarla ve soykırımlarla değiştirdiler⁴⁶. Eylemlerini daha önceleri illegal olarak komitelerde gerçekleştiren bu gruplar, meşrutiyetin ilanından sonra Kanun-ı Esasi’nin getirdiği hak ve özgürlüklerden yararlanarak kendilerine Meşrutiyet Kulüpleri adını vererek legalleştiler⁴⁷.

Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri (B.M.K.)

Meşrutiyet’in ikinci kez ilanından sonra Bulgar Komitacıları Makedonya’da serbest olarak çalışmaya başladı. Daha Meşrutiyet’in ilk günlerinde Bulgar Prensi Ferdinand, kendi adamlarından Binbaşı Sarafov’u resmi görevli olarak Selanik’e gönderdi. Binbaşı Sarafov, kendi akrabalarından Petkovicov ile birlikte Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri’ni kurdu⁴⁸. Ayrıca bu örgütlerin, tedhişçi örgütlerin yerini aldığı da ilan edildi. Bölgedeki durumu iyi bilen Müfettiş Hilmi Paşa Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği yazıda, “...Meşrutiyetin ilanı üzerine Bulgar çeteleri faaliyetlerini durdurmuşlarsa da, çete teşkilatlarını asla ilga etmedikleri, silahlarını muhafaza ettiklerini ve Osmanlıların Bulgarlarla herhangi bir savaşı halinde hemen ayaklanarak Osmanlıya karşı savaşacaklarını...”⁴⁹ bildirmekteydi. Osmanlı basını ise bu örgütü kamuoyuna “Kanun-ı Esasi Kulüpleri” olarak tanıttı. Bulgarların bu faaliyetlerini Rumların, Ermenilerin, Sırpın kurduğu aynı adı taşıyan kulüpler izledi.

B.M.K.’nin amacı; Makedonya’da Bulgar propagandası yapmak, Makedonya’nın Slav ve Slav olmayan halkının burjuvazisini, aydınlarını, din adamlarını, zanaatçıları, hatta köylülerini bile kendine bağlamaktır. Bu amaçla Bulgar hükümeti Makedonya’ya 1908’in Ekim ayına kadar çok sayıda propagandacı gönderdi. Bulgar Kapı kethüdalığı da Bulgaristan’daki huzur ve sükûn ve devlete bağlılığın devamı ve Makedonya’dan gelebilecek komitecilere katılımı engelleyebilmek için ahalinin bazı ılımlı isteklerinin karşılanması gerektiğine dair görüş bildirdi⁵⁰.

⁴⁶ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler...*, c. I, s. 518.

⁴⁷ Koylu, “XX. Yüzyılda Balkanlarda...”, s. 113.

⁴⁸ Yusuf Hamzaoğlu, “1908-1912 Yılları arasında Makedonya’da Kurulan Ayrılmış Örgütler ve Osmanlı, Balkan ve Doğu Federasyonu- Konfederasyonu”, *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 5-9 Eylül 1990, c.V, Ankara: TTK, 1994, s. 2081.

⁴⁹ BOA., Dahiliye, Mektubi Kalemi (DH. MKT), Dn. 2636, Vn. 65. (Belge ve transkripsiyonu için bkz. Ekler)

⁵⁰ BOA., Yıldız Perakende Evrakı, Hariciye Nezareti Maruzatı(Y. PRK. HR.), Dn. 36, Gn. 44.

Onlara sayısız imtiyaz tanıdı. Makedonya Hristiyanlarını kendine bağlamak için 240.000 Altın Levha rüşvet dağıttı. Hatta kendi adamlarını kilise, Belediye Okulları denilen kurumlarda öğretmenlik, danışmanlık ve denetmenlik görevine atadı. Bu hükümet temsilcileri kendi görevini yapar gibi görünüyorsa da; aslında yaptıkları gerçek iş, Bulgar propagandasını yaymak ve gizli servise bilgi vermektir⁵¹.

1908 yılı içerisinde Makedonya'nın çeşitli bölgelerinde kurulmuş kulüpler Selanik'te toplanmış ve kendilerini federatif bir yapı içerisinde düzenlemişlerdi. Bu düzenleme ile kulüpler bir merkez bürosuna bağlandı. Hatta bu federatif yapı burada "La Patrie" diye de bir gazete çıkarmaktaydı⁵². Bunların yaptıkları kongreye Osmanlı Parlamentosu'nun Bulgar asıllı iki üyesi Pavlof (Üsküp) ve Pançe Doref (Manastır) Efendiler de katıldı⁵³.

Oluşturulan kulüpler daha önceki İMRO'nun izlerini taşımaktaydı. Bu kulüplerden bir kısmı Makedonya'nın doğrudan Bulgaristan'a ilhaki için çalışırken, bir kısmı daha ılımlı ve barışçı bir politika izleyerek, Balkan Federasyonu ya da daha geniş olarak Doğu Konfederasyonu'nu kurarak Makedonya'nın özerkliğini istemekteydi. Hatta bu konu Sofya da Bulgar Dâhili Komitesi Reisi başkanlığında Şubat 1909'da toplanan kongrede de tartışıldı⁵⁴.

Fakat tümünün nihai amacı: Bulgaristan'ın Makedonya'daki çıkarlarını korumak, istilacı emellerin gerçekleşmesi için zemin hazırlamaktı. Asıl niyeti, Makedonya'da Türklerle Hristiyanlar arasında kin, nefret, düşmanlık duygularını artırmak, anlaşmazlıklar çıkarmak, çeşitli olaylar tezgâhlamak ve silahlı eylem yapmaktı. Makedonya ve Doğu Trakya'da terör eylemleriyle kriz ortamı oluşturarak, Bulgaristan'a müdahale ortamı yaratmaktı. Bu amaç doğrultusunda Bulgaristan'da ve Makedonya'da karışıklık çıkarılacağı⁵⁵ ve buranın istila yoluyla Bulgaristan'a ilhak edileceği⁵⁶ yönündeki duyurular hem Makedonya'ya, hem de Osmanlı Devleti'ne kadar gelmekteydi. Bu açıdan bakıldığında oluşan kulüplerin ayrılıkçı nitelikler taşıdıkları açıktı. Cemiyetler Kanunu bu tür kulüpleri yasaklayınca İttihat ve Terakki ile uzlaşmacı tutumları birden bire sona erdi ve kanunu protestoya

⁵¹ Hamzaoğlu, "1908-1912 Yılları arasında...", s. 2081.

⁵² BOA., Rumeli Müfettişliği, Müteferrik Evrak(TFR 1. M.), Dn. 24, Gn. 2379.

⁵³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal...*, c. I, s. 518.

⁵⁴ BOA., Sadaret, Bulgaristan(A. MTZ. 04), Dn. 173, Gn. 96; BOA., DH. MKT, Dn. 2740, Gn. 92; BOA., TFR 1. M., Dn. 34, Gn. 3312.

⁵⁵ BOA., Rumeli Müfettişliği Makamat Evrakı(TFR 1. MKM), Dn. 33, Gn. 3269.

⁵⁶ BOA., A. MTZ. 04, Dn. 173, Gn. 88.

başladılar. Olayların gelişim süreci içerisinde bu cemiyetlerde kendilerini Balkan Savaşı ortamında bulacaklardı⁵⁷.

Sırp Demokratik Birliği (S.D.B.)

Diğer tüm ayrılıkçı örgütler gibi Sırp Hükümeti'nin de Makedonya'da takip ettiği propaganda üç aşamadan oluşmaktaydı. 1878-1904 yılları arasında birinci aşamada bu propaganda din, eğitim, dayanışma ve ekonomik kuruluşlar aracılığıyla yürütüldü. 1904-1908 (II. Meşrutiyet'in ilanına kadar) arası süren ikinci aşamaya, adı geçen kuruluşlara silahlı eylem, terör, kıyımlar, Sırphlaştırma⁵⁸, yakıp yıkmalar, zulüm ve tecavüzlerde⁵⁹ ilave edildi. Bu aşamada Bulgar çetelerine karşı koyabilmek adına da örgütlülükleri artırıldı⁶⁰. Hatta Makedonya genelinde açtıkları kahvehane, lokanta benzeri yerler örgütlenme ve silah deposu olarak kullanıldı⁶¹. Birçok yörede Bulgar çetelerine karşı üstünlük sağlandı ve Bulgar çete ve köylerine karşı insafsızca saldırılar yapıldı⁶². Ortaya çıkan durum birçok kanaldan Osmanlı Devleti'ne şikâyete neden oldu⁶³. Üçüncü aşama da Meşrutiyet'in ilanından, Balkan Savaşı'nın başlamasına kadar sürdü⁶⁴. Bu da başlangıçta ılımlı ve İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler kurarak, kendi milletleri için ayrıcalıklar koparmaya yönelik olup, daha sonra Çeteler Kanunu'nun ilanı ile illegal yönlere sapmayla devam etti⁶⁵.

Osmanlı Sırları 10-13 Ağustos 1908'de yaptıkları kuruluş toplantısında "Sırp Demokratik Birliği (SDB)"ni kurdular.

SDB'nin siyasal amacı: "Makedonya'da yaşayan bütün Sırları birleştirmek ve güçlü bir Sırp birliği ve bütünlüğü yaratmaktı⁶⁶." Örgütün, ekonomik, siyasal,

⁵⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal...*, c. I, s. 519.

⁵⁸ BOA., Rumeli Müfettişliği, Kosova Evrakı(TFR. 1. KV), Dn. 142, Gn. 14148; BOA., Rumeli Müfettişliği Konsolosluk Evrakı(TFR. 1.KNS.), Dn. 9, Gn. 856.

⁵⁹ BOA., Rumeli Müfettişliği Arzuhalleri(TFR. 1. ŞKT), Dn. 101, Gn. 10088; BOA., TFR. 1. ŞKT., Dn. 103, Gn. 10263.

⁶⁰ BOA., TFR. 1. KV, Dn. 120, Gn. 11912.

⁶¹ BOA., TFR. 1. UM., Dn. 12, Gn. 1120.

⁶² BOA., A. MTZ. 04., Dn. 156, Gn. 81; BOA., A. MTZ. 04., Dn. 173, Gn. 96; BOA., A. MTZ. 04., Dn. 155, Gn. 66.

⁶³ BOA., Y. A. HUS., Dn. 511, Gn. 13; BOA., Yıldız, Mütenevvi Maruzat Evrakı(Y. MTV), Dn. 297, Gn. 51; BOA., A. MTZ. 04., Dn. 155, Gn. 91; BOA., Yıldız, Müfettişlikler ve Komiserlikler Evrakı(Y. PRK. MK.), Dn. 22, Gn. 97.

⁶⁴ Hamzaoğlu, "1908-1912 Yılları arasında.", s. 2084-2085.

⁶⁵ Kuruluş Nizamnamesi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal...*, c. I, s. 459, Belge 4.

⁶⁶ Manol Pandevski, *Politiçkite partii i organizatsii vo Makedoniya (1908-1912)*, Skopye, Kultura

sosyal ihtiyaçlarını kapsayan düzgün bir programı yoktu. Sırp Hükümeti'nden aldığı emre göre, onun en önemli işi 1908 seçimlerine katılmak ve parlamento milletvekili seçmekti. Bu emri icra etmek için SDB'nin mensupları müthiş bir seçim kampanyası başlattılar⁶⁷. İttihat ve Terakki ile anlaşarak seçimlerde parlamentoya üç⁶⁸ milletvekili seçtiler. Birlik, 1908'den sonraki ilk yıllarda izledikleri program gereği sessiz kalmışsa da, daha sonra tedhiş eylemlerine büyük bir hız vererek Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarının Sırp Hükümeti'nce istilası için zemin hazırlamaya çalışmıştır.

Rum Meşrutiyet Kulüpleri (R.M.K.)

Yunanistan bağımsızlığını elde ettikten sonra yayılma politikası izledi. Genellikle uyguladığı stratejiyle büyük devletlerin devamlı desteğini sağlayan Yunanistan, yapmış olduğu savaşlarda yenilmiş olmasına rağmen⁶⁹, yine onların Osmanlı Devleti'ne yaptıkları baskılar sonucu bu savaşlardan zararsız çıkmayı başardı⁷⁰.

Bu niteliğinden dolayı da Makedonya'da faaliyet gösteren propagandalardan eski Rumların gerçekleştirdikleriydi. Bölgede II. Meşrutiyet'in ilanına kadar çok sayıda Rum okulu, kilisesi, çetesi, dayanışma ve ekonomik kurumları vardı. Çete liderlerinin pek çoğu da Yunan ordusunun subaylarıydı⁷¹. Bu çeteler, bölge üzerinde kendi egemenliklerini sarsabilecek her türlü etnik ya da dinsel yapıya şiddetle karşı çıkmaktaydı. Rumlar bu hedef doğrultusunda, bölgede Bulgarlar başta olmak üzere, Sırlar, Ulahlar⁷² vs. tüm milletlere ekonomik⁷³, siyasi baskı ve şiddet uygulamaya başladı.

1965, s. 254-255'den aktaran Yusuf Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 1, Ankara 2000, s. 198.

⁶⁷ Pandeovski, *Političkite parti...*, s. 410, dipnot 493'den aktaran Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü*, s. 198.

⁶⁸ Manastır'da Dr. Yanaki Dimitreviç, Kalkandelen'de Aleksander Parliç ve Priştine'de Savo Stoyanoviç milletvekili seçildi. Dimitor Vlahof, Memoari, Skopje NİP "Nova Makedoniya" 1970, s. 93'den aktaran Hamzaoğlu, "1908-1912 Yılları arasında...", s. 2086.

⁶⁹ Bayram Kodaman, *1897 Türk-Yunan Savaşı: Teselya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu (TTK) Ankara, 1993; Mehmet Uğur Ekinci, *The Origins Of The 1897 Ottoman-Greek War: A Diplomatic History*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2006.

⁷⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Takip Ettiği Siyaset (1885-1918)" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Y. 1, c. I, S. 6, Haziran 1980, s. 14.

⁷¹ BOA., İrade-i Hususiye(İH), Genel 586/ Hususi 29; BOA., Bab-ı Ali Evrak Odası(BEO), Dn. 2457, Gn. 184272.

⁷² BOA., BEO., Dn. 2917, Gn. 218737; BOA., BEO., Dn. 2533, Gn. 189916; BOA., BEO., Dn. 2336, Gn. 175167.

⁷³ Örneğin Rumların Ulahlarla alış-veriş yapmamasını teşvik eden metropolitlere ve bu tür davranışa giren diğer esnafa karşı devletin aldığı tedbirler için bkz. BOA., BEO., Dn. 3079, Gn. 230914.

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, İstanbul'da kurulan Rum Meşrutiyet Kulüpleri Örgütü, giderek Selanik, Serez, Menlik, Demirhisar, Ustrumca, Manastır, Filorina, Kavala, Kostur, Voden vb. yerlerde şubeler açtı⁷⁴.

Megali İdea doğrultusunda Yunanların yaşamış oldukları iddia edilen toprakları, büyük başşehir Konstantinopolis (İstanbul) başta olmak üzere ele geçirip, Bizans'ı diriltmek ve iki kıtalı (Yunanistan ve Anadolu), beş denizli (Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz ve İyon Denizi) devleti kurmayı planlamışlardı⁷⁵. Bu amaca ulaşmak ve yeni imtiyazlar⁷⁶ sağlamak için II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde İttihatçıların Makedonya politikasını desteklediler⁷⁷. Yunanistan'ın daha doğrusu RMK'lerin İttihatçılarla ve Türklele çatışmaları 1908 seçimleri sırasında ve 1909'dan sonra hız kazandı⁷⁸. Bu tarihten sonra Rumlar, çete faaliyetleri ile bölgedeki unsurlar üzerindeki baskı ve yıldırımı artırdı⁷⁹.

Rumlar (ve Yunanlılar) Osmanlı Devleti ile içte ve dışta sonu gelmez mücadelelerini sürdürdü. Ancak, İttihat ve Terakki'nin 1913'te iktidarı doğrudan ele almasından sonra parlamentoda gayrimüslim unsurların rahat tavrı azaldı. Bu nokta da, 1918 yılına değin Rum Mebusları bile Mecliste fazla konuşmamışlardı. Çok ağır eleştirilerini 1918 karar yılına kadar saklayacaklardı⁸⁰.

⁷⁴ G. Bajdarof, *L'Question Macedonienne dans le passe et le presny*, Sofia: 1926, s. 24'den aktaran Hamzaoğlu, "1908-1912 Yılları arasında ...", s. 2088.

⁷⁵ M. Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101. Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, A. Ü. Basımevi, Ankara, 1988, s. 29; Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938*, c. I, TTK, Ankara, 1975, s. XXIX; Süleyman Kocabaş, *Tarihte ve Günümüzde Türk-Yunan Mücadelesi*, İstanbul: 1984, s. 101-104. Ayrıca bkz. *Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea*, Türkiye Cumhuriyeti (T.C.) Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı, Ankara, 1985.

⁷⁶ Douglas Dakin, 1897-1913 yılları arasındaki Yunanistan'ın Makedonya'daki genişleme mücadelesini ele aldığı kitabında, "... Makedonya'nın (Selanik, Manastır ve Üsküp-Kosova) Yunanistan için bir akciğer değerinde olduğu Makedonya'sız Yunanistan'ın yaşayamayacağını ileri sürmekte ve Yunanlıların Girit için olduğu gibi Makedonya uğrunda da bir "ikinci bağımsızlık savaşı" verdiklerini söylemektedir. Bkz. Douglas Dakin, *The Grek Struggle in Macedonia 1897-1913*, (Makedonya'da Yunan Mücadelesi 1897-1913), Institute For Balkan Studies, Thessaloniki (Selanik), 1966. Eserin tanıtımı için bkz. Bilal N. Şimşir, "Makedonya'da Yunan Mücadelesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 43, Nisan 1971, s. 50-52.

⁷⁷ Pandevski, *Politickite parti...*, s. 271'den aktaran, Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü*, s. 201.

⁷⁸ Hamzaoğlu, "1908-1912 Yılları arasında...", s. 2089.

⁷⁹ BOA., DH. MKT., Dn. 2675, Gn. 26; BOA., DH. MKT., Dn. 2705, Gn. 95.

⁸⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal...*, c. I, s. 506.

Arnavut Meşrutiyet Kulüpleri (A.M.K.)

Berlin Kongresi kararları arasında bulunan Arnavutluk'un bazı bölgelerinin (Ülgün) Karadağ'a verilmesi maddesine karşı çıkan Arnavutlar⁸¹, Babıâli'nin desteği ile Prizren'de "Arnavut Milletinin Haklarını Müdafaa Cemiyeti"ni kurmuşlardı (13 Haziran 1878). Avrupalılarca yeni çizilen hat, Arnavutlarca kabul edilmeyince, bunun sağlanması için farklı çareler ve zorlama yöntemlere başvuruldu⁸². Bu arada Avrupa Devletleri de yeni hattın kabulü için Osmanlı Devleti'ne baskıyı artırdı. Karadağ'a bırakılmasına karar verilen Ülgün Limanı'na da donanma göndererek Arnavutları da tehdit etti⁸³. Hatta 1879'da Prizren'de toplanan "Arnavut Heyet-i İttihadiyesi", daha çok Arnavut nüfusun yaşadığı Manastır, İşkodra, Yanya ve Kosova vilayetlerinin tek bir valilik etrafında birleştirilmesi isteğinde bulundu⁸⁴. Daha sonra ortaya çıkan otonom bir Arnavutluk fikrinin Osmanlı Devleti tarafından sindirilmesi üzerine Paris'te ve diğer Avrupa kentlerindeki Jön Türklerle temasa geçen Arnavutlar, sürekli olarak otonom bir Arnavutluk özlemini dile getirdi⁸⁵.

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanında Arnavutların hayli etkisi oldu. Bilhassa Avrupa devletlerinin Makedonya idaresine müdahalesini arttırma emellerini protesto etmeleri, Kuzey Arnavutları'nın Firzovik'te yaptıkları toplantı sonunda Abdülhamit'e 1876 Kanun-ı Esasi'nin hemen uygulamaya konması için telgraf çekmeleri, Genç Türk İhtilali'nin başarıya ulaşmasında etkili oldu.

Meşrutiyet'in ilanı takip eden ilk aylarda ihtilalin heyecanı ile Makedonya'da geçici olarak unutulmuş siyasi ayrılık emelleri, zaman ilerledikçe kültürel bir maske altında kurulan milli kulüpler de kendini göstermeye (örneğin İstanbul'da "Başkim Kulübü") başladı. İstanbul'da⁸⁶, Manastır'da⁸⁷ ve Görice'de Arnavutça gazeteler çıkarıldı⁸⁸.

⁸¹ BOA., YEE., Dn. 101, Gn. 15. ; BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller(Y. PRK. AZJ). Dn. 3, Gn. 74. ; BOA.,Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı(Y.A. Res), Dn. 6, Gn. 13.

⁸² BOA., YEE., Sadrazam Kamil Paşa, Dn. 101, Gn. 14; BOA., YEE., Sadrazam Kamil Paşa, Dn. 101, Gn. 17.

⁸³ BOA., Yıldız Perakende Evrakı, Askeri Maruzat(Y. PRK. ASK), Dn.4, Gn. 36.

⁸⁴ BOA., Y. PRK. ASK., Dn. 3, Gn. 7.

⁸⁵ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul 1991, s. 590.

⁸⁶ Başkim yani İttihad ismiyle şimdilik haftada iki defa neşredilmek üzere Arnavudca bir gazete neşrine ruhsat verilmesi Yenikapı'da Sahilboyu Ortasokak da sakin teba-i Devlet-i Aliyye'den Mihalşan tarafından talep edildiği. Bkz. BOA., Dahiliye Mektubi Kalemi, Dn.1283, Gn. 47.

⁸⁷ Mekteb-i Hukuk mezunlarından Ferid Bey'in Manastır'da Arnavutça çıkardığı "Başkim" adlı gazete. Bkz. BOA., Dahiliye Mektubi Kalemi, Dn. 2637, Gn.91, 26 Ramazan 1326.

⁸⁸ K. Süsseim, "Arnavutluk", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. I, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), İstanbul 1983, s. 590.

Sözü edilen dönemde Üsküp, Manastır, Selanik ve Debre'de Arnavut Meşrutiyet Kulüpleri kuruldu. Bu kulüpler 14-24 Kasım 1908'de Manastır'da kuruluş kongresi'ni gerçekleştirdiler. 2-8 Eylül 1909'da Elbasan'da bir kongre topladılar ve siyasal isteklerini Osmanlı Hükümeti'ne sundular. Bu istekler şu noktalarda toplandı: Arnavutların milli varlıklarının tanınması, Arnavut okullarının açılması, İmparatorluğun adem-i merkezîyet esasına göre yönetilmesi, Arnavutluk'un bölgesel özerkliğinin sağlanması, her Arnavut'un askerliğini bulunduğu bölgede yapması, yabancı etkilerin ve propagandaların durdurulması⁸⁹. Özellikle bu tarihe gelinceye kadar bölge üzerinde belli istek ve beklentileri olan Avrupalı devletler Arnavutluk'taki gelişmelere kayıtsız kalmadı. İtalya⁹⁰, Avusturya⁹¹ ve hatta Almanya⁹² yöre halkını ve çetelerini farklı şekillerde kışkırtarak, Arnavutluk üzerindeki etkinliğini artırmaya çalıştı.

İ.T.C.'nin herkese eşit muamele programı doğrultusunda izlediği politika gereğince Arnavutların o zamana kadar muaf oldukları vergilerin konulması, memnuniyetsizliği iyice artırdı. Nihayet İstanbul "Başkim Kulübü" Kuzey ve Güney Arnavutluk'a ilişkin bir beyanname yayınlayıp, adeta Arnavutluk için muhtariyet talep etti. Osmanlı Hükümeti ise 1909'da Cavid Paşa'yı Arnavutların bir kale halinde olan ve "Kule" denilen evlerini yıkmaya, 1910'da Şevket Turgut Paşa'yı da Arnavutlardan silah toplamaya memur etti. Fakat silahlarını teslim etmek istemeyen Arnavutlar, Karadağ'a firar ve iltica ettiler. Burada, bilhassa İtalya tarafından "teslih" edilen Arnavut isyancıları tekrar hududu geçerek isyancı güçlere katıldı⁹³.

İşte Arnavutlar bu tarihten itibaren Balkan Savaşları'na kadar sürekli isyan içerisinde oldular.

Ulah Meşrutiyet Kulüpleri (U.M.K.)

Makedonya'da Rumların, Bulgarların ve Sırpaların Ulahlar'a yaptıkları baskılar sonucu, Ulahlar da kendi dillerinde ibadet, eğitim, kitap basılması ve mahalli

⁸⁹ Hamzaoglu, "1908-1912 Yılları arasında...", s. 2090. Arnavutların istekleri için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal...*, c. I, s. 548. (Belge 3)

⁹⁰ BOA., Y. A. HUS., Dn. 502, Gn. 56.

⁹¹ BOA., Dahiliye Mektubi Kalemi, Dn.2687, Gn. 47; BOA., Yıldız Perakende Evrakı, Zaptiye Nezareti Maruzatı Analitik Envanteri(Y.PRK.ZB.), Dn. 36, Gn. 42; BOA., Yıldız PRK. ŞKT., Dn. 51, Gn. 74; BOA., Y. A. HUS., Dn. 486, Gn. 148.

⁹² Almanya İmparatoru'nun Arnavutluk sahillerine bir seyahat yapacağına dair gazete haberleri ve bunun tezkibi için bkz. BOA., Y. A. HUS., Dn. 518, Gn. 11; BOA., Y. A. HUS., Dn. 513, Gn. 78; Almanyalı Alenter Cedavur'un Arnavutluk dahilinde incelemeleri vs. için bkz. BOA., İ. HR., Dn. 412, Gn. 1326/ Ra-12.

⁹³ Süsheim, "Arnavutluk", s. 593.

yönetimde muhtar ve azalarının kendilerinden olması, devlet memuriyetleri ile bazı okullara Ulah milletinden de çocukların alınması için yoğun bir mücadeleye girişti. Özellikle kendi dillerinde ibadet ve kendi kiliselerinin kurulması konusunda Patrikhane ve yöneticilerinin büyük engelleri ile karşılaştılar⁹⁴. Rum Patrikhanesi ilk önce Osmanlı Devleti aracılığıyla bu duruma fırsat vermek istemedi. Ancak Babâlî'nin bu konuda oldukça esnek davranması üzerine⁹⁵ illegal yöntemlerle, bu Ulah ibadethanelerine, okullarına ve buralarda görevli din adamı ve öğretmenlerine baskıya başladı⁹⁶. Bu noktada sadece Patrikhane değil, Yunan çeteleri de Ulahlar üzerinde baskı ve yıldırma eylemlerini arttırdı⁹⁷. Osmanlı yönetimi her ne kadar bu baskılara engel olmaya çalışsa da yeterli olmadı⁹⁸. Bunun üzerine Babiali, Rumeli Müfettişliği'nin de aracılığıyla, Rumeli Vilayeti'nde bazı memurluklara Mekteb-i Şahane'den mezun liyakatli Ulahları atadı⁹⁹. Ulahlara kendi din adamlarıyla kendi dillerinde ibadet serbestisi verdi¹⁰⁰. Kendi dillerinde alfabelerinin basılıp kullanılmasına, mahalli idarelerde Muhtar ve aza seçimine¹⁰¹, Mekteb-i Sultani gibi bazı okullara Ulah öğrencilerin alınmasına¹⁰², nüfus sayımında sayım komisyonuna, nüfusları oranında üye vermelerine¹⁰³, kısacası diğer dinsel guruplar gibi Ulahların da müstakil bir cemaat olarak tanınmasına¹⁰⁴ kadar varan önemli haklar verdi. Elde edilen bu önemli haklar ile iyice örgütlenen Ulahlar, Meşrutiyet Kulüpleri'ni ancak 1909'da kurulabildi. Bu süreçte özellikle Romanya Hükümeti'nin bölgedeki Ulahları Rumlardan ayırarak ayrı bir millet şeklinde ortaya çıkması için kendi dillerinde okul, ibadet vs. konularında yoğun çabaları da yadsınmayacak düzeye ulaştı¹⁰⁵. İngiltere Maslahatgüzarlığı da Romanya Hükümeti gibi, benzer

⁹⁴ BOA., TFR. 1. A., Dn. 33, Gn. 3207.

⁹⁵ BOA., BEO., Dn. 2481, Gn. 186036; BOA., BEO., Dn. 2479, Gn. 185914; BOA., BEO., Dn. 2478, Gn. 185842; BOA., BEO., Dn. 2341, Gn. 1.

⁹⁶ BOA., BEO., Dn. 232, Gn. 45.

⁹⁷ BOA., BEO., Dn. 2533, Gn. 189916.

⁹⁸ BOA., BEO., Dn. 2681, Gn. 201045; BOA., BEO., Dn. 2533, Gn. 201048; BOA., BEO., Dn. 2989, Gn. 224158.

⁹⁹ BOA., DH. MKT., Dn. 670, Gn. 56.

¹⁰⁰ BOA., BEO., Dn. 2519, Gn. 188871.

¹⁰¹ BOA., TFR. 1. A., Dn. 24, Gn. 2380.

¹⁰² BOA., BEO., Dn. 2533, Gn. 189916.

¹⁰³ BOA., BEO., Dn. 2652, Gn. 198894.

¹⁰⁴ BOA., BEO., Dn. 2024, Gn. 151774.

¹⁰⁵ BOA., Y. PRK. UM., Dn. 76, Gn. 1; Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, Dn. 484, Gn. 126; BOA., A. MKT.MHM., Dn. 732, Gn. 35; BOA., Y. PRK. HR., Dn. 33, Gn. 40.

düşünceleri açıklamada sakınca görmemekteydi¹⁰⁶. Yıllarca diğer unsurların dini, ekonomik ve sosyal baskısı altında bulunan Ulahlar, II. Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra Kruşova (Kruçevo), Grevene, Selanik, Melsen, Üsküp vb. yerlerde kurulan Ulah Meşrutiyet Kulüpleri din ve eğitim alanında İ.T.C'den yardım istediler. Böylece onlar da diğer uluslar gibi din ve eğitim yoluyla Makedonya'da etkinlik kurmaya yönelmeyi planladılar.

Sonuç

Makedonya toprakları 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, bir yandan Balkan devletleri, diğer yandan Rusya ve Avrupalı emperyalist devletlerin mücadele alanı oldu. Bu kadar müdahil arasında Osmanlı Devleti, yapılan baskılar sonucunda bir yandan bu devletlerin isteklerini yerine getirmeye çalışırken, diğer yandan kendisinin de içerisinde olduğu bölgedeki nüfuz mücadelesinin önüne geçmeye çabalamaktaydı. Bu mücadelenin görünen yüzü çetelerdi. Bölgeye komşu Balkan devletleri, Makedonya'da etkinliğini artırmak için burada kurulan ya da kendileri tarafından kurdurulan çeteleri ekonomik, askeri ve siyasi yönden desteklemekteydi. Hatta İngiltere ve Rusya da çeteler ve onların faaliyetleriyle yakından ilgilenmekteydi.

Meşrutiyetin yeniden ilanının yarattığı özgürlük ortamı içerisinde çeteler silahlarını bıraktı. Makedonya'da taraflar arasında kısa süreli bir barış havası esmeye başladı. O döneme kadar var olan kaotik yapı geçici olarak askıya alındı. Bu süreç içerisinde yasadışı faaliyet gösteren çeteler, meşrutiyetin getirdiği kanunlaşma hareketleri doğrultusunda Meşrutiyet Kulüpleri adını aldı. Her bir meşrutiyet kulübü, kendi düşüncelerini yaymak ve bu doğrultuda kamuoyu oluşturmak için gazeteler çıkardı. Böylece daha önceki silahlı mücadele belli bir süreliğine siyasi mücadeleye dönüştü.

Aslında bu yeni yapılanma illegal çetelerin legal hale gelmesinden öte bir şey değildi. Çünkü meşrutiyet öncesinde silahlı birer çete olan bu organize gruplar, Meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte silahlarını devlete değil, kendi örgütlerine teslim (?) etmişlerdi. Yani bekledikleri zaman geldiğinde yine aynı tarzdaki eylemlerini bu sefer daha güçlü bir şekilde gerçekleştireceklerdi. Bu durumun farkına varan Osmanlı yönetimi "Cemiyetler Kanunu" ile Meşrutiyet Kulüpleri'ni disiplin altına almak istedi. Ancak devletin bu yaklaşımı, serbestliğe alışmış kulüplerle Osmanlı yönetimi arasındaki barış havasının sonunu getirdi ve Makedonya sorunu ivme kazandı.

¹⁰⁶ BOA., Y. A. HUS., Dn. 4, Gn. 99.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları**

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, Dosya Numarası (Dn.). 88-32, Gömlek Numarası (Gn.). 3136.
- BOA.; Yıldız Tasnifi Kamil Paşa Evrakı, 86-32/3136.
- B.O.A., Yıldız Tasnifi, Kısım No:23, Evrak No:1802, Zarf No:11 Karton No:71.
- BOA., Bab-ı Ali Evrak Odası, Dn. 2336, Gn. 175167 / Dn. 2533, Gn. 189916 / Dn. 2917, Gn. 218737 / Dn. 2024, Gn. 151774 / Dn. 232, Gn. 45 / Dn. 2341, Gn. 1 / Dn. 2457, Gn. 184272 / Dn. 2478, Gn. 185842 / Dn. 2479, Gn. 185914 / Dn. 2481, Gn. 186036/ Dn. 2519, Gn. 188871/ Dn. 2533, Gn. 189916/ Dn. 2533, Gn. 189916/ Dn. 2533, Gn. 201048/ Dn. 2652, Gn. 198894/ Dn. 2681, Gn. 201045/ Dn. 2989, Gn. 224158/ Dn. 3079, Gn. 230914.
- BOA., Dahiliye Mektubi Kalemî, Dn. 2637, Gn.91/ Dn. 2675, Gn. 26/ Dn. 2705, Gn. 95/ Dn. 670, Gn. 56/ Dn.1283, Gn. 47/ Dn.2687, Gn. 47/ Dn. 2636, Vn.65/ Dn. 2740, Gn. 92
- BOA., İrade-i Hususiye, Genel 586/ Hususi 29.
- BOA., İradeler Hariciye, Dn. 412, Gn. 1326/ Ra-12.
- BOA., Rumeli Müfettişliği Arzuhalleri, Dn. 101, Gn. 10088/ Dn. 103, Gn. 10263.
- BOA., Rumeli Müfettişliği Konsolosluk Evrakı, Dn. 9, Gn. 856.
- BOA., Rumeli Müfettişliği Makamat Evrakı, Dn. 33, Gn. 3269.
- BOA., Rumeli Müfettişliği, Umum Evrakı, Dn. 12, Gn. 1120.
- BOA., Rumeli Müfettişliği Sadaret ve Başkitabet Evrakı, Dn. 24, Gn. 2380/ Dn. 33, Gn. 3207/ Dn. 6, Gn. 813
- BOA., Rumeli Müfettişliği, Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı, Dn. 52, Gn. 5106/ Dn. 34, Gn. 3340
- BOA., Rumeli Müfettişliği, Kosova Evrakı, Dn. 120, Gn. 11912/ Dn. 142, Gn. 14148/ Dn. 24, Gn. 2379/ Dn. 34, Gn. 3312.
- BOA., Sadaret Mühimme Kalemî Dn. 732, Gn. 35.
- BOA., Sadaret, Bulgaristan , Dn. 156, Gn. 81/ Dn. 155, Gn. 66/ Dn. 155, Gn. 91/ Dn. 173, Gn. 88/ Dn. 173, Gn. 96.
- BOA., Yıldız Esas Evrakı, Dn. 101, Gn. 15.
- BOA., Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam Kamil Paşa, Dn. 101, Gn. 14/ Dn. 101, Gn. 17.
- BOA., Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Evrakı, Dn. 22, Gn. 97.
- BOA., Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, Dn. 297, Gn. 51.
- BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller. Dn. 3, Gn. 74/ Dn. 51, Gn. 74

- BOA., Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı, Dn. 76, Gn. 1.
- BOA., Yıldız Perakende Evrakı, Askeri Maruzat, Dn.3, Gn. 7/ Dn.4, Gn. 36.
- BOA., Yıldız Perakende Evrakı, Hariciye Nezareti Evrakı, Dn. 33, Gn. 40.
- BOA., Yıldız Perakende Evrakı, Hariciye Nezareti Maruzatı, Dn. 36, Gn. 44.
- BOA., Yıldız Perakende Evrakı, Zaptiye Nezareti Maruzatı Analitik Envanteri, Dn. 36, Gn. 42.
- B.O.A., Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, Dn. 414, Gn. 71 / Dn. 4, Gn. 99/ Dn. 484, Gn. 126 / Dn. 486, Gn. 148 / Dn. 502, Gn. 56 / Dn. 511, Gn. 13 / Dn. 513, Gn. 78 / Dn. 518, Gn. 11 / Dn. 463. Gn. 25 /
- BOA., Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, Dn. 6, Gn. 13/ Dn. 444, Gn. 51 / Dn. 433, Gn. 51.
- B.O.A., Yıldız Tasnifi, Kısım no.23, Evrak no.1792, Zarf no.12, Karton no.71
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1324, 1325, 1326.
- Meclis-i Mebusan, Levayih ve Tekalif-i Kanuniye ve Encümen Mazbataları, Sene 1325-1326

Anılar ve Araştırmalar

- Adanır, Fikret, “Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi; Makedonya Örneği” *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, (Derleyen: Mete Tunçay, Erick Jan Zürcher) İstanbul 1995.
- , *Die Makedonische Frage (Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908)*, Historische Abhandlungen, Band 20, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH 1979.
- Aydemir, Ş. Süreyya, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, c. I, Remzi Kitapevi, İstanbul 1971.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. I, TTK, Ankara 1983.
- Bilge, Mustafa L., “Arnavutluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul 1991.
- Brailsford, H. N., *Macedonia (Its Races and Their Future)*. London: Methuen & CO. 1906.
- Dakin, Douglas, *Makedonya: Balkanların Barut Fıçısı, 20.yüzyıl Ansiklopedisi*, Arkin Kitabevi, İstanbul 1970.
- Ekinçi, Mehmet Uğur, *The Origins of the 1897 Ottoman-Greek War: A Diplomatic History*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006.
- Esadlı, Mustafa Ragıp, *İttihad ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, İstanbul 1975.
- Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

- Hamza, Yusuf, “1908-1912 Yılları arasında Makedonya’da Kurulan Ayrılkçı Örgütler ve Osmanlı, Balkan ve Doğu Federasyonu- Konfederasyonu”, *IV Türk Tarih Kongresi*, Ankara 5-9 Eylül 1990, c.V, TTK Yayınları, Ankara 1994.
- Hamzaoğlu, Yusuf, *Balkan Türklüğü*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 1, Ankara 2000.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK Yayınları, Ankara 1977.
- Koylu, Zafer, *Makedonya Sorunu 1878-1913*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1997.
- , “XX. Yüzyılda Balkanlar’da Osmanlı Reform Planları ve Avrupa Müdahalesi: Makedonya Örneği”, *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, c.II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.
- Ortaylı, İlber, “Balkanlar’da Milliyetçilik”, *Tazminat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Said Paşa’nın Hatıratı*, c. I-III. Dersaadet: Sabah Matbaası 1328(1912).
- Schwartz, Michael, *Etnische “Säuberungen” in der Moderne*, - Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert-, Oldenbourg Verlag München 2013.
- Süssheim, K., “Arnavutluk”, *İslam Ansiklopedisi*, c. I, MEB., İstanbul 1983.
- Şemseddin, *Makedonya Tarihçe-i Devr-i İnkılab*, Dersaadet 1324.
- Şimşir, Bilal N, “Makedonya’da Yunan Mücadelesi” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.43, Nisan 1971.
- , *İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938*, c. I, TTK, Ankara 1975.
- Talat Paşa’nın Anıları*, (Hazırlayan: Alpay Kabacalı), İletişim Yayınları, İstanbul 1990.
- Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, AFA Yayınları, İstanbul 1996.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki)*, c.I-III, Hürriyet Vakfı, İstanbul 1989.
- Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea*, TC. ATASE Başkanlığı, Ankara 1985.

۵

ذات القعدة
مکتوبی
عدد

روم این ولایتی مقتضایه ان له شیخه و مؤلفه

۱۴ | سره اولیٰ مترجمت احادیث اوردی بجا. اشقیاس رحمان و تقویٰ فعلیه اجتهاد
ایرره چنه تشبیهاتی اصلاحا و نقدیه انجیریه هر دو لواحقان قریب بر لری نی بید
می فقه ایله خاری کی بیدرت موجود و اوتوره بر بجه نقدیه لری نه اسکولیه دفعه نسیم ایتمه کلامه
ایوم کلامه نقدیه اسکولیه سواد انقضیه بی ساندلر ولایت نقدیه مکفاته نه ستره لری
بیه یی النفقه اولود معلومه نظر ایلیغا. قوبه لری چنه لریک احوال و حیات سی صوره لری
لری بیه نه شریایه صحتی مؤید و ملقا. سانه ایله بر حسب وقوع چنه لری سواد شفا و نه
صایدیه ایضا اقتضایه ایله عقده کی اتنا هده اوبه بر حسب واغتیاست
ظهور ولایت نقدیه چنه ایضا ذی لایزیم کلامه چنه نه ایله مقلوبه مدققان ها جزی
۸ | سیه تا بقیه تحریران جوابیه ایله سیه ادرهم یا ش حدیثیه تفصیلاً انشاء نمیه ایله
معه لم یولعه اذره جوابیه ایله کورن صورتی یوسنه بر درسته نودبعده اوباس

مکتوبه
حلی

(سره اولیٰ)
۸ دورود

EK-1: BOA., Dahiliye, Mektubi Kalemi, Dn. 2636, Vn.65.

Bulgar çetelerinin meşrutiyyetin ilanı üzerine faaliyetlerini durdurmuş olmalarına rağmen silahlarını teslim etmedikleri ve Bulgaristan ile bir harp çıkması halinde silahlı ayaklanmaya kalkışacaklarına dair Müfettiş Hilmi Paşa'nın Babıali'ye şifre telgrafi

Rumeli Vilayeti Müfettişliğinden Alınan Şifre Telgrafname

C / 7 Teşrinievvel 324 Meşrutiyetin ilanı üzerine Bulgar eşkiyası dehalet ve tatil-i faaliyet etmişler ise de çete teşkilatını asla ilga ve tadil etmeyüb her türlü ihtimale karşı yerlerini tamamıyla muhafaza eyledikleri gibi yedlerinde mevcut ve ötede beride mahfi bulunan eslihayı dahi teslim etmediklerinden elyevm külli miktarda esliha ve mevâddı infilakiyeye malikdirler. Vilayâtı selase mülhakatından şu sıralarda peyder pey alınmakta olan malumata nazaran Bulgar Komiteleriyle çetelerinin ahval ve hareketi hazıraları gazetelerde görülen neşriyatın sıhhatini müeyyed ve Bulgaristan ile bir harb vukuunda çetelerin silah-ı şekavete sarılarak ıka-ı igtışaş idecekleri biiştibahdır. Öyle bir harp ve igtışaşın zuhurunda vilayâtı selase cihetinde ittihazı lazım gelecek tedabire müteallık mülahazâtı acizaneyi 8 Nisan 323 tarihli tahrirat-ı cevabiye Müşir Edhem Paşa Hazretlerine tafsilen işar kılınmış idi. Mütalaa buyrulmak üzere cevabname-i mezkurun sureti postaya derdest-i tevdî dir. Ol babda

7 Teşrinievvel 324

Müfettiş

8 virudu

Hilmi

Mütâlaayı Mahremâne

Bir müddetten beri Devlet-i Aliyyeyi işgal eden iki madde ki, biri müzayakayı maliye ve diğeri Makedonya meselesidir. Bu iki madde Őu esnada tehdid-âmiz bir dereceye gelip ba husus Makedonya Meselesi'nin muharebeyi müntic olmasından hazer olunur. Bu mesele adi bir Őekavet maddesinden olmayıp, bundan takriben kırk sene evvel Rusyaca kurulmuş olan bir planın tetimmeyi teferruatıdır.

İslav kavminden olan Sırp ve Bulgaristan Kralıkları'nın yeniden ihdas ve tesisiyle Karadağ Prenslğine de istiklalîyet ittasını musavver olan iş bu plan mucibince evvela Bulgarlar Rum Kilisesi'nden ayrılıp Bulgar Eksarhlğı ihdas olunmuş ve ona göre Bulgar Kiliseleri ve mektepleri dahi tefrik ve başkaca tesis edilmişti. Eksarhlğın talimatı tahtında hareket eden Bulgarlar rüesayı ruhanîyesi ile mektep muallimlerinin marîfet ve telkinatı ile ezhanı tesmim olunan Bulgar ahali bir arzuyu millîye ittibaen komitalar teşkili ile taraf taraf icrayı Şekavete ve ehli İslam aleyhinde tecavüzatı gaddaraneye kıyam eylemeleri ile darp ve tenkillerine tayin ve sevk olunan asakiri Şahane Bulgarlarla uğraşmakta iken, diğeri taraftan Sırlar dahi isyan eylemeleri üzerine Orduyu Hümayun sevk ile Sırlar mağleben tahtı itaata alınmışlar ise de Bulgarlar Şekavete devam ederek, takriben iki sene devam eden bu hal ile Devleti Aliye eyice yorulduktan sonra Rusya Devleti, çünki kendisi için vakti merhunu gelmiş ve zaten Almanya ve Avusturya Devletleriyle bilittifak muharebeye hazırlanmış olduğundan Bulgarları Őehabetle Bulgaristan hakkında nakabili kabul ağır bir teşkilat teklifinde bulunup bulunup bunun reddi muharebeyi müeddi olacağını idrak eden diğeri Düveli Muazzama tarafından telifi zatilbeyn için tayin kılınan murahhasların Dersaadet'te içtima ile akd olunan konferansda Makedonya dahil olmak üzere Şarki ve Garbi ünvanıyla Bulgaristan iki eyalete bittaksim teşkilat ve sureti idaresine dair tanzim olunan Nizamname kabulü nâ kâbil idarei muhtâre Şeklinde olmasıyla bunun reddi üzerine Sırp ile Karadağ ve Romanya'nın iştirakiyle vukua gelen Rusya muharebesi neticesinde hududı vâsiayı muayyenesiyle Bulgaristanı Kebir Emareti cümleyi Őeraiti sulhiyeden olarak Ayastefanos Muahedesi ile kabul olunmuş ve bervechi muharrer Devleti Matbuaları aleyhinde muharebeye iştirak eden Sırp ile Karadağ ve Romanya kesbi istiklalîyet etmişti.

Mezkur Muahede ile Avrupayı Osmanîye tayin olunan Şekli cedidi tedkik ve tasdik için Berlin'de Düveli Muazzama murahhaslarından mürekkep akd olunan kongrede Bulgaristanı Kebir teşkili aleyhinde İngiltere murahhasının vaki olan itiraz ve ısrarı üzerine cereyan eden mübahese neticesinde Rumeli-i Şarki Eyaleti Bulgaristana bittefrik ayrıca bier eyaleti mümtaze Şeklinde Devleti Âliyye ye tabi olması ve Makedonya ise kemâfissâbık idarei ...

- 2 -

OSMANLI ARŞİVİ

دولت عیالده قائلیم. یا کدر جودند سائر روم این ولایات شاهان سنک حصد اواج اولر برهمنده نام
یا پارس آرا کر اولورده ببقا - مکنوی بیسته حیرت قراره ایچوره حیرت - وقیر طاعه بر حاتم مماله والاخی
تقدیر و اعطای اولدیلم مملکت مؤخر اولان سنک روم تساه قطنوسا و برلسه و دیسنا و یوسیتیلد مولکی یازان
کهرسول سچاخی او سز یانیر اسغال و اولان یی تخمه بکنمده ایبا مستغافوس معاصره کی بودجه نقدله اولغامنه
طولای روسه بل بقا سز سز کهرسول مقصود نقیر ایتمدی اهرامی نقرطانی روسه سز آخی نقصد اولور اعلت
اولر بقنته - اولر بول روم این شرق ایاشدن بقا سز سز - امارته الحاق ابره نیت اولورده آسار سز ابره
اولیه سز سز اولورده - امارته یون - برش الک سز روسه بل اهره امارته علی قنوسا اولر سز سز سز اولورده
ایرکنده احوال تحمیل اولورده قورنکس ایچوره سز سز برش الک سز سز سز سز سز سز سز سز سز سز سز سز
سز سز سز امارته با قنوسا احوال و قنوسا سز سز و دیسنا اولورده سز سز سز سز سز سز سز سز سز سز
سز
ایچوره و دیسنا سز
ایب بقا سز
ار روسه سز
ایچوره و اقلید عیون یون روسه و اقلید معصنه صلیبن خصوصه سز سز سز سز سز سز سز سز
سز
سز
ارنا - قونقاسه صیالک استا قنوسا سز سز سز سز سز سز سز سز سز سز سز سز سز سز
قنوسا سز
بقا سز
یون سز
اهالیس اقلید سز
مکتبه سز
روحه سز
سز
اربا سز

EK-3: BOA., Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, Dn. 86-32, Gn.3136, s. 2

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntılar ve "Makedonya Meselesi" hakkında Kâmil Paşa'nın kaleme almış olduğu mahremâne mütâlaa.

Devlet-i Aliyye'de kalıp yalnız bununla sair Rumeli Vilayati Şahanesinin hüsni idaresine dair bir nizamname yapılması karargir olarak Balkan Hükümetleri beyninde husuli tevazün için Sırp ve Karadağ'a bir takım memalik ve arazi tefrik ve i'ta olunduğu misillü muahharan Yunanistan'a dahi Teselya Kitası verilmiş ve Bosna Vilayeti ile Yeni Pazar ile Hersek Sancağı Avusturya'nın işgal ve idaresi altına geçmiştir.

Ayastefanos Muahhede'sinin bu vechile tadile uğramasından dolayı Rusya'nın Bulgaristan-ı Kebir hakkındaki tasavvuru tagayyür etmeyip icrayı teferruatı Rusya'ca atıye talik olunmuş demek olduğundan evvel be evvel Rumeli-i Şarki Eyaletinin Bulgaristan Emaretine ilhaki emrine teşebbüs olunarak esbabı tehiye edilmiştir. Şu kadar ki o zaman emarete bulunan Prens Aleksandr, Rusya'nın umuru emaretine takatfersa olan müdahelâtından usanmış olduğundan o tahammül-güdaz halden kurtulmak için 1301(1885) senesinde Prens İngiltere seyahatından avdeti esnasında Rusya'dan habersizce Emaretle Eyaletin ittihadı vukua getirilmiş ve bu ise nevama İngiltere'nin terveci ile husulpezir olmuş olmasıyla bu keyfiyetten pürateş ve gazap olan Rusya Devleti icraatı vakıanın aleyhinde bulunarak Prens Aleksandr'ın sükutunu tasmin eylemiş ve diğer taraftan vakayı ittihattan dolayı muvazeneleri haleldar olan Sırp ile Yunanistan silaha sarılmalarıyla Sırp ile Bulgaristan beyninde vukubulan muharebede Sırphılar mağluben reddedilip Yunanlılar dahi Hududu Hakani de bulunan Orduyu Hümayun üzerine ateşe başlar başlamaz Asakiri Şahane tarafından bilmukabele tenkil ve teskin edilmişti. Sureta ittihadı vakiin aleyhinde bulunan Rusya Devleti mamafih maksadı aslinin husulünden memnun olarak eskisi gibi Bulgarları kendi nüfuzu tahtına almaya çalışmakla beraber meseleye bir karar vermek için Düveli Muazzama Süferası'nın içtımâ ile Tophane'de akdolunan Konferansda sanki istatüko muhafaza edilmiş olmak için Şarki Rumeli Valiliği'nin Prens Aleksandr namına tevcihi tensip olunmuş olduğu halde Rusya Sefiri bu surete ademi muvafakatle nihayetülemir isim zikr olunmaksızın Bulgaristan Prensine ihalesi sureti karargir olmuş ve bu vechile Rusya'ca maksadı asli olan ittihad tasdik olunmuştur.

Bundan sonra nöbet Makedonya'ya gelmiş olduğundan Rusya planının icraatına memuru müstakil olan Bulgar Ekzarhı Makedonya'da ahali ekseriyetle Bulgar olan kazalara berevatı âliye istihali ile kendi tarafından piskoposlar tayin ederek zaten Bulgar iken Rum mekteplerinde terbiye olup Rum Kilisasına tabi bulunan Bulgarları Bulgar rüesayı ruhaniyesi vasıtası ile ayartıp kendi dairei ruhaniyesine alarak arzuyu milliyi zihinlerine ilka etmeğin, bu suretle Makedonya Bulgarları dahi çeteler teşkil ederek semt semt icrayı şekavete ve taarruzata başlamışlardır. Bulgaristan'da sakin Makedonyalıların arzuyu milliyeye hadim gayret erbabından Sofya'da tertip olunan komite Bulgaristanca ikdar olunarak Bulgar çetelerini idare ve tahrik ve Arnavut erbabı ...

ihtilalini dahi teşvik ile Makedonya ile Arnavutlukda iki vilayeti mümtaze teşkiline dair 12 maddeyi havi tanzim eyledikleri program 1318(1902) senesi Mayıs ayında Atabe-yi Seniyyeye takdim olunduğu gibi Sofya'da Makedonya Kongresi ünvanıyla hareket eden komite tarafından lüzumu ıslahattan bahs ile tanzim olunup merkezi Selanik şehri olmak üzere kablel muharebe Dersaadette içtima eden konferansda tayin kılınan hududu vasta ile mahdut olmak ve bir Bulgar vali riyaseti tahtında teşkil olunacak Meclis-i Umumi'nin rey-i ile idare olunmak ve temini asayiş için candarmadan başka bir de milis askeri teşkil kılınmak üzere tasvir olunan ve ekser maddeleri marrüzzikr konferansın vaktiyle tanzim eylemiş olduğu Nizamnamenin maddelerine ve diğer maddeleri Berlin Muahdesiyle muharebeden sonra Rumeli Vilayati Şahanesi'nin sureti idaresine dair Avrupa Komisyonu'nun kaleme aldığı Nizamnamenin mevaddına muvafık olan keza 12 maddeyi havi program dahi mezkûr sene temmuzunda süddei seniye-i şahane-yi takdim kılınmış ve iş bu programlar Avrupa Gazeteleri ile ilan olunmuştur.

Bir taraftan Bulgar çeteleri harekât ve taaruzatı gaddaranelerinde berdevam olmakla Rusya Sefiri kendi vukufu tamamı tahtında cari olan bu ahval esnasında Makedonya'da ahaliyi teskin medar olacak ıslahat icrası lüzumunu Babıali'ye ihtardan hali kalmadığına göre Hükümeti Seniyyece iktizayı hal o merkezde görülmesine mebni bir taraftan külliyyetli asker sevkiyle Bulgarların men'i kıyam ve şekavetlerine ihtimam olunmakla beraber Vilayati Selasede umurü mülkiyye ve adliyye ve inzibatîyenin temini hüsnî idaresi zımında tanzim olunan 18 maddeyi havi nizamname bairade-i seniyye mevkii icraya konmuş ve icraatı ıslahîyyeyi temin maksadiyle Vilayati mezkûreye bir Müfettiş-i Umûmî tayin buyrulduğu gibi bunun muhtacı istizan olan muhaberati cevaplarını tesri için Babıali'de bir de komisyonu mahsus teşkil kılınmıştır.

Bunun üzerine Rusya Devleti Avusturya ile bilittifak Babıali'nin bu baktaki teşebbüsünü Makedonya'da ıslahat icrası lüzumu Devlet-i Aliyye'ce tasdik olunmuştur hükmünde senet ittihaz edip ancak iş bu nizamname asayiş ve inzibatı temine kafi olmadığından bahisle bunun ikmalî için şu ahkâmın dahi dercini tavsiye eylemişlerdir. Şöyleki: "Müfettiş-i Umumi evvelce kararlaştırılacağı veçhile birkaç sene müddetle tayin kılınıp devletlerle bilmüzakere karar verilmedikçe azlolunmayacaktır. Valiler onun talimatına tevfiği hareket edeceklerdir. Polis ve Candarma teşkilatı için ecnebi mütehasıslar istihdam olunacaktır. Candarma her yerin nüfusuna nisbetle İslam ve hıristiyandan olup; kır bekçileri, ahali ekseriyetle hıristiyan olan yerde hıristiyan olacaktır. Vilayati Selasede politika mütehimleri ile mahkûmlarına ve muhacirlerine affı umumi ihlan buyrulacaktır. Her vilayet kendi bütçesini tanzim edip Bankı Osmani'nin kontrolü altında vuku'bulacak tahsilat evvel emirde idare-i mahalliyenin ihtiyacatına tahsis edilecektir. Hidematı mülkiyye ve askeriyye tediyatı ve aşar usulü tadil kılınacak ve iltizam adeti lağvolunacaktır." İş bu kuyudu şamil olan muhtıra 1318(1902) Şubatı'nda Viyana ve Petersburg'da ilan olunup bunda Rusya'nın müteakiben kendi süferasına icra ...

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KUDÜS VE MEDİNE'DE İKİ EĞİTİM KURUMU: MEDRESE-İ KÜLLİYE VE SELAHADDİN EYYUBÎ KÜLLİYE-İ İSLAMİYESİ

ZEKİ SALİH ZENGİN*

Giriş

II. Meşrutiyet, Osmanlı siyasî ve askerî tarihi açısından olduğu gibi eğitim tarihi açısından da önemli bir dönemdir. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile neticelenen siyasî değişimi ardı kesilmeyen savaşlar izlemiş, bunların en önemlisi ve yıkıcı tesirleri olan ilk dünya harbinin sonu, aynı zamanda Devletin de sonu olmuştur. Oldukça kısa olmasına rağmen özellikle askerî ve siyasî açılardan son derece çalkantılı olan bu dönem, düşünce ve eğitim alanlarında da nitelikli ve iz bırakan akım ve şahsiyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle eğitim alanında ana mekteplerinin açılması, Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı (Geçici İlköğretim Kanunu)'nın hazırlanması gibi yeni eğitim kurumları ile olduğu kadar, geleneksel eğitim kurumları olan medreselerin islahı konusunda da ciddi çalışmalar yapılmıştır¹.

II. Meşrutiyet, siyasî ve askerî açılardan da oldukça hareketli bir dönemdir. 1912 yılında patlayan Balkan Harbi sonunda bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti sona ermiş, böylece XIX. asrın başlarından itibaren Balkanlardaki gayrimüslim azınlıkların ayrılık hareketleri nihaî sonucunu söz konusu arazinin tamamen kaybedilmesi ile oldukça dramatik biçimde vermiştir. Balkan coğrafyasında yaşayan Arnavutların ayrılık hareketine kapılmaları aynı sonucun diğer bazı müslüman tebaa üzerinde de görülebileceği konusunda idarecilerin dikkatini çekmiş ve politikalarını tekrar gözden geçirmeleri gerektiğini hatırlatmış olmalıdır.

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, zekisalih55@gmail.com

¹ Bu konuda geniş bilgi için, bk. Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

Balkanlarda olduğu gibi Ortadoğu ve Arabistan coğrafyasında da XIX. asrın başlarından itibaren siyasî ve askerî hareketlenmelerin olduğu bilinmektedir. İlerleyen zaman içerisinde Batı ile temasın da tesiriyle Arap coğrafyasının siyasî geleceğinin nasıl şekillenmesi gerektiği konusunda fikirler ileri sürülmüştür. Bu hususta I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllara kadarki beklenti, İslam birliği içerisinde kalmak ve Osmanlı Devleti'ne siyasi açıdan bağlılığın korunması esas olmak üzere kültürel bazı hakların tanınması ve birtakım idarî düzenlemelerin yapılması ile sınırlıdır. Ancak bu tarihten sonra hedef tamamen farklı bir mecra-ya girerek siyasî bağımsızlık olarak belirlenmiştir². Her iki politikanın gelişiminde de din unsurunun belirleyici olduğunu hatırlatmak isteriz.

İster Balkanlar ister Ortadoğu ve Arabistan olsun bütün bu bölgelerde ortaya çıkan siyasî ve askerî hareketlerin *din* ve özellikle *eğitim* ile ilişkili olduğu görülmektedir. İslam kimliği taşıyan Osmanlı Devleti içerisindeki gayrimüslim tebaayı hedef alan ayrılıkçı siyasî hareketlerin, özellikle Hıristiyan misyonerliği ve başta okullar olmak üzere hastane ve yetimhane gibi bu hareketin gerçekleştirildiği kurumlardaki faaliyetlerle paralel gittiği, araç olarak kullanıldığı bilinmektedir³. Ancak aynı din unsurunun, bu defa da *İslam*'ın, Osmanlı müslüman tebaası için hem *ayrılık* hem de *birliğin devamı* konusunda farklı biçimlerde ele alınarak bir siyaset aracı olarak kullanıldığı da gözden kaçmamaktadır. Söz konusu bu duruma tarihi süreçte benzer başka örneklerin verilebileceğini biliyoruz. Burada bu hususa temas etmekteki amacımız sadece, dinin eğitimle birlikte son dönem Osmanlı tarihi konusundaki belirleyici unsurlarından birisi olduğuna dikkat çekmekten ibarettir.

Batılıların Balkanlardaki ayrılık hareketleri ile birlikte eş zamanlı olarak özellikle Suriye ve Lübnan merkezli olmak üzere Ortadoğu bölgesindeki siyasî hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla din ve eğitim alanlarına yatırım yaptıkları görülmektedir. Bu bölgede misyonerlik amacıyla açılan okulların ve diğer kurumların sayısı Tanzimat yıllarından itibaren giderek artmış⁴, II. Abdülhamit

² Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998; Abigail Jacobson, "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem During World War I Through The Eyes of a Local Muslim", *International Journal of Middle East Studies*, 40(2008), s. 70.

³ William I. Shorrock, "The Origin of The French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914", *International Journal of Middle East Studies*, I/2, (1970), s. 133-153; John P. Spagnolo, "The Definition of a Style of Imperialism: The Internal Politics of the French Educational Investment in Ottoman Beirut", *French Historical Studies*, VIII/4, (1974), s. 563-584.

⁴ Osmanlı Devleti içerisindeki misyonerlik faaliyetleri ile ilgili olarak, bk., Hans-Lukas Kie-

döneminde ise devlet eliyle resmî ya da müslüman girişimcilerin çabalarıyla, özel eğitim kurumlarının sayısında belirgin bir artış sağlanmıştır. Buradaki temel amaç, müslüman tebaanın hem eğitim imkânlarına kavuşmasının sağlanması hem de yabancı ve azınlık mekteplerine gitmek zorunda kalmalarının önlenmesi olmuştur. Osmanlı tebaasının bu bölgelerde açılan yabancı ve azınlık mekteplerine yönelmesinin önüne geçilmesi hususunda çabaların olduğu, mekteplerin faaliyetlerinin izlendiği ve kontrol altına alınmaya çalışıldığı bilinmektedir. Ancak böyle bir yaklaşımla köklü bir neticenin alınamayacağı anlaşıldığından çözüm, resmî ve özel eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması ve eğitim kalitesinin artırılmasının yanı sıra bu bölgede yaygın olarak kullanılan Arap dili ile eğitim veren kurumların açılmasında görülmüştür. Bu amaçla özellikle II. Abdülhamit döneminde hızlanan eğitim kurumlarının sayısı ve eğitim kalitesinin artırılması çalışmaları II. Meşrutiyet yıllarında da devam etmiştir.

Bu makalede ele alınan Medine'de açılması planlanan *Medrese-i Külliye* ile Kudüs'te açılan *Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi*, yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmaların devamı ve parçası niteliğinde iki kurumdur. Ne var ki her iki kurum da uzun ömürlü olamamış, bu bölgenin Osmanlı hâkimiyetinden çıkması ile ortadan kalkmışlardır.

Çalışmada çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında her iki kurumun faaliyetlerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Ancak bu konuya geçmeden evvel Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Suriye ve Filistin bölgesinde açılan mektepler hakkında genel bilginin verilmesi, asıl konumuz olan *Medrese-i Külliye* ve *Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslâmiyesi*'nin planlanma ve kuruluş amaçlarının anlaşılabilmesi açısından yararlı olacaktır. Zira bu kurumların açılması ile genel olarak tanıtacağımız diğer kurumlar arasında amaç birliği bulunmaktadır. Dolayısıyla Medine ve Kudüs'te açılan bu kurumlar, daha önce açılanların bir devamı olarak, Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki genel eğitim politikasının parçalarıdır. Parçaların bütünden ayrı ele alınması sadece eksikliği değil, aynı zamanda yanlışlığı da beraberinde getirecektir. Bunun da ötesinde, makalede ele alınan ilki Medine diğeri ise Kudüs'te açılan iki kurumun açıldıkları yerler ve za-

---

ser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1991; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005; Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, New York 1910; Zeki Salih Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", *Bellekten*, LXXI/261 (2007), s. 613-652

man itibarıyla stratejik önemi haiz oldukları açıkça görülmektedir. Bu kurumlar sadece eğitim kurumları değil siyasî ve dinî mesajlar da içeren, stratejik hedefler taşıyan iki müessesedir. Konuyu asıl önemli hale getiren husus da burasıdır. İleride açıklamaya çalışılacağı üzere söz konusu bu iki kurum II. Abdülhamit döneminde izlenen İslamcı politikanın İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidara geldiği II. Meşrutiyet döneminin 1913 yılı sonrasında hız kazanan Arapçılık akımının, bölünmeyle sonuçlanabilecek bir yola girmesine karşı bir önlem ya da onu kontrol altında tutmanın bir yolu yahut bu yolda olanların birtakım beklentilerine de cevap verilerek, Arap tebaanın yaşadığı arazinin elde tutulmasının bir çaresi olarak tekrar izlenmeye başladığının birer örneği olarak görünmektedir.

Çalışmalar esnasında Kudüs'te kurulan Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi hakkında çok az sayıda çalışmanın yapıldığı, en kapsamlı olanının da 1991 yılında Martin Strohmeier tarafından Almanca olarak hazırlandığı tespit edilmiştir⁵. Konunun yerli araştırmacıların pek ilgisini çekmediği, son yıllara kadar müstakil olarak ele alınmamasından anlaşılmaktadır. Tespitlerimize göre konuyla ilgili ilk müstakil yerli çalışma XVI. Türk Tarih Kongresinde Kenan Ziya Taş tarafından sunulan tebliğdir⁶. Medine'de açılan Külliye-i İslamiye hakkında yapılmış müstakil bir çalışmaya ise rastlanmamıştır⁷.

Söz konusu kurumların tanıtımına geçmeden evvel XIX. asırda bu bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti, Batılıların bu bölge ile ilgili projeleri kapsamında misyonerlik faaliyetleri ve eğitim yatırımları, siyasî gelişmeler ve nihayet Osmanlı Devleti'nin bu girişimler karşısındaki tepkisi hakkında genel bilgiler verilecektir.

Çalışmada tasvirî/betimsel yöntem izlenmiştir. Bununla birlikte sadece kurum ve olayların tanıtılması ile yetinilmemiş, sebep-sonuç ilişkisi kapsamında

⁵ Martin Strohmeier, *Al-Kulliyat As-Salahiya In Jerusalem Arabismus, Osmanismus und Panislamismus im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart 1991.

⁶ Kenan Ziya Taş, "Kudüs'te Bir Osmanlı Okulu, Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi", *XVI. Türk Tarih Kongresi: 20-24 Eylül 2010 Kongreye Sunulan Bildiriler*, III (2015), s. 117-132. Taş'ın aynı konuyla ilgili diğer çalışmaları için, bk. "Ortadoğu'da Bir Osmanlı Projesi: Kudüs Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi", *Tedikata*, 41, (2012), s. 23-29; *Osmanlı'nın Son Cihan Projesi Kudüs Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi*, Post Yayınları, İstanbul 2016.

⁷ 1993 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığımız "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslah Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)" adlı Yüksek Lisans tezinin içerisinde Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi ile birlikte Medrese-i Külliye için, o dönemde ulaşılabildiğimiz bilgilerle sınırlı olarak, yer ayırmış idik. Sınırlı da olsa Medrese-i Külliye hakkında bilgi için, bkz. Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXX/1-2 (1982), s. 88; Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 349.

birbirleriyle bağlantılı olarak değerlendirilerek birtakım sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda özellikle ilk el kaynaklara ulaşmayı amaçlayan arşiv ve literatür taraması yapılmıştır. Osmanlı arşivinden elde edilen belgelerin yanında salname ve nizamnameler başvurulan temel bilgi kaynakları olmuştur. Bunların yanında dönemin eğitim anlayış ve uygulamalarını konu alan dîni, sosyal ve siyasî olayların açıklanmasına katkı sağlayan yerli ve yabancı birçok kaynaktan da yararlanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Ortadoğu'da Siyaset, Din ve Eğitim

Osmanlı Devleti idaresindeki Ortadoğu ve Arap nüfusun yoğun olduğu yerlerde özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan olayları, bu üç kavramı aynı anda göz önüne almadan açıklamak mümkün değildir. Bu bölgede siyaseti belirleyen başlıca unsurlar arasında dinin olması yeni değildir. Asrın başlarında Arabistan'da Necid bölgesinde ortaya çıkan Vehhabî hareketi dîni-siyasî bir hareket, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ise sadece siyasî amaçları olan bir kalkışmadır. Siyasetin din ve eğitimle iç içe geçerek şekillenmesi, Kırım Harbi öncesinde *kutsal yerler* konusunda Batılı devletler ve Rusya arasındaki rekabetin, uluslararası probleme dönüşerek Osmanlı Devleti üzerinde baskı unsuru olarak kullanılmasından itibaren yeniden hızlanmıştır⁸. Osmanlı'nın karşısındaki devletler, belirledikleri siyasî ve ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek için dîni gerekçeleri bahane ederek bölgede nüfuz sağlama gayreti içine girmişler, hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla, kısa ve uzun vadede altyapı ve tesir sahası oluşturması için de misyonerler aracılığı ile eğitim ve hayır kurumlarının açılmasını desteklemişlerdir.

Eğitim imkânlarının taşrada hızla yayıldığı II. Abdülhamit yıllarında yabancı ve azınlıklara ait mektep ve diğer kurumların misyonerlik faaliyetlerinde bulunmaları nedeniyle denetim altına alınmaya çalışıldığı bilinmektedir⁹. Bu kapsamda Arap tebaanın yoğun olarak yaşadığı Suriye ve Filistin bölgelerinde hem halka eğitim imkânlarının taşınması hem de yabancı ve azınlık mekteplerine alternatif olması amacıyla birçok yeni mektep açılmıştır¹⁰. Nitekim Beyrut'ta

⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 222-227.

⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 36-37, 63; Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", s. 628

¹⁰ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde eğitimin taşrada yaygınlaşması hususunda bilgi için, bk. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul

1883 yılında Medrese-i Sultaniye¹¹ ya da Medrese-i Osmaniye adı ile resmî olarak açılan böyle bir kurumun amacı, “...*etfâl-i tebaa-i şâhâneyi mekâtib-i ecânibe müracaat mecburiyetinden berî edeceği cihetle maddî ve maneî lüzum ve muhsenâtı muhtac-ı bahs ve tafsil olmadığundan...*”¹² bahisle ifade edilmektedir. Beyrut’ta aynı amaçla özel bir mektep de açılmıştır. 1895 yılında Medrese-i Osmanî adıyla ilk ve orta dereceleri kapsayan bir mektep açmak isteyen Abdülkadir ve Ahmet Abbas el-Ezherî Efendiler, bu girişimlerinin gerekçesini şöyle ifade ederler: “*Tevâif-i malûmenin bunca hususî mekteplerine verdikleri ehemmiyet yüzünden ahâli-i Müslime etfâli üzerine icrâ-yı nüfuz ve celb-i reğbâtı vâzuhan görülmekle menâfi-i zâtıyye gözetilmeksizin taraflarımızdan hususî bir mektep tesisine karar verilmiş.....*”¹³. Maarif Vekâleti tarafından desteklenen bu kurum, tahsisatının kesilmesi üzerine 1916 yılında kapanmıştır. 1914 yılında Beyrut Valisi tarafından merkeze iletilen, bu mektebe tahsisat ayrılarak maddî açıdan desteklenmesi talebine olumlu cevabın verilmediği; hatta ciddiye dahi alınmadığı¹⁴, mektebin de bu yüzden kapandığı anlaşılmaktadır¹⁵. Destek verilmemesinin nedeni ise 1916 yılında Dâhiliye Nezaretî’nden 4. Ordu Kumandanlığına gönderilen, söz konusu eğitim kurumunun müdürü Şeyh Ahmet Abbas el-Ezherî’nin “*Araplık cereyanının en şiddetli taraftarlarından...*”¹⁶ olduğu kanaatinin hâsıl olmasıdır. Bu zâtın, yukarıda sözünü ettiğimiz Beyrut’ta açılan Medrese-i Sultani’nin kurucuları arasında yer aldığını hatırlatmalıyız. II. Abdülhamit döneminde Padişah’ın iltifatlarına mazhar olan ve Beyrut’ta kurulan bu medresenin bir süre idareciliğini de yapan Hüseyin el-Cisri ile birlikte çalışan

2010; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, s. 248-249; Işıl Işık Bostancı, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, (doktora tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 76-80. II. Abdülhamid’in Arap politikası hakkında bilgi için, bk. Engin D. Akarlı, “Abdulhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation*, ed. David Kushner, Yad İzhak Ben-Zvi, E.J. Brill, Jarusalem-Leiden 1986, s. 74-89.

¹¹ Osmanlı’da Tanzimat sonrasında açılan yeni eğitim kurumları “mektep” olarak anılmaktadır. Beyrut’ta açılan bu kurum da esas itibarıyla bir mekteptir. Medrese adı ile zikredilmesi ise Arapçadaki karşılığı ya da halkın bu adlı kuruma göstereceği ilgi nedeniyle olabilir.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadâret Resmî Mârûzât (Y.A. RES.), 22/45.

¹³ BOA, Maarif Vekâleti Mektûbî Kalemî (MF. MKT), 301/45. Aynı konu ile ilgili olarak ayrıca, bkz. BOA, MF. MKT., 294/44.

¹⁴ BOA, MF. MKT., 1202/10.

¹⁵ Bu medreseden mezun olan Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa’nın amcazadesi Şerif Şeref Paşa’nın oğlu Ahmet Reşad Adnan’ın, kaybettiği şahadetnamesinin suretini almak üzere 1917 yılında yaptığı müracaata Beyrut Maarif Müdürlüğünden verilen cevapta, medresenin 2-3 seneden beri kapalı olduğu, müdürü Şeyh Ahmet Abbas el-Ezherî’nin de Medresetü’l-İslamiye Müfettişliğine tayin edildiği ve istenilen belgenin verilemeyeceği belirtilmektedir. Bk. BOA, MF. MKT., 1231/57.

¹⁶ BOA. Dâhiliye Vekâleti Şifre Kalemî (DH. ŞFR.), 59/194; DH. ŞFR., 70/23.

Şeyh Ahmet Abbas el-Ezherî'nin böyle bir şüpheye maruz kalmasının nedeninin siyasî görüş farklılığından ibaret olduğu kanaatindeyiz¹⁷.

Yine 1903 yılında Şam'da açılan Tıp Mektebi, modern tıp eğitiminin Arap dili ile yapılmasına imkân sağlamak üzere kurulmuştur¹⁸. II. Abdülhamit döneminin sonlarına doğru Suriye ve Beyrut vilayetleri ile Kudüs Sancağında müslümanlara ait 21 rüştiye ve idadi mektebine karşılık, aynı öğretim seviyesinde 50 azınlık ve yabancı mektebi bulunmaktadır¹⁹. Maarif Salnamelerinden tespitlerimize göre 1904 yılında Beyrut vilayetinde 19 resmî idadi ve rüştiye, 17 medrese, 41 hususi müslüman mektebi yanında 59 gayrimüslim ve 123 yabancı mektebi, Kudüs sancağında ise 29 resmî mektep ve 10 medreseye karşılık 83 gayrimüslim ve 72 yabancı mektebi faaliyet göstermektedir²⁰. Kaynaklardaki bilgiler farklı da olsa yabancı ve gayrimüslim mektep sayılarının daima fazla olduğu gözden kaçmamaktadır. Durum II. Meşrutiyet yıllarında da fazla değişmemiştir²¹.

Bu bölgede eğitim yatırımlarının yapılmasının önemli diğer bir nedeni de söz konusu coğrafyada siyasî amaçlarını gerçekleştirmeye ve nüfuz alanı oluşturmaya çalışan Batılı devletlerin Osmanlı Devleti aleyhine yürüttüğü olumsuz faaliyetlerin önüne geçme, özellikle Mısır'ın işgalinden sonra Araplar arasında gelişen İslamcılık akımını engellemek amacıyla yapılan, *Osmanlı Devleti'nin İslam'a hizmet etmediği* yönündeki propagandayı boşa çıkarma çabasıdır²². Diğer bir ifade ile Batılı devletlerin Ortadoğu'daki siyasî hedeflerine ulaşmak için kullandığı

¹⁷ Batı'nın kalkınmasının nedeninin eğitim olduğu, İslam dünyasındaki ilerlemenin ancak eğitim vastasıyla olabileceği fikrini savunan Hüseyin el-Cisrî, bu düşünceden hareketle 1879'da Trablus'ta el-Medresetü'l-Vataniye'yi açtı. Babası, Osmanlı Devleti'ne isyan eden Mısır Valisi'ne karşı hareket edenler arasındadır. Şeyh Ahmet Abbas el-Ezherî ile Beyrut'taki medresenin müdürlüğü esnasında beraber çalışan Cisrî'nin düşünce dünyasının İslamcılık merkezinde ortak olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İlyas Çelebi, "Hüseyin el-Cisrî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, s. 537-38.

¹⁸ Kurum hakkında geniş bilgi için, bk. İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, s. 27, 30-31.

¹⁹ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılığ* V, haz. Tevfik Güran, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997, s. 108, 109, 135, 136, 139, 140; Ramazan Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerif'te Yapılan İslahat Çalışmaları (1896-1905)", *History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, (2011), s. 49-50. Yabancıların bu bölgedeki eğitim kurumları hakkında geniş bilgi için, bk. Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

²⁰ *Salname-i Maarif-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1321h.*, Asır Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye 1321, s. 416-433, 729-736.

²¹ Bk. Şamil Mutlu, "II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", *TTK Belgeler*, XX-VII/21 (1997), s. 127-227.

²² Eraslan, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği*, s. 248.

din ve eğitim araçları, II. Abdülhamit döneminden itibaren Osmanlı Devleti tarafından, bu defa millî birliğin sürdürülmesi amacıyla bir karşı çıkış ve engelleme ya da aynı yolla karşılık verme yahut hamleyi boşa çıkarma amacıyla kullanılmıştır. Bu durumu haklı, anlaşılabilir, doğal bir tepki olarak görmek mümkündür.

İlk bakışta II. Meşrutiyet döneminin başlarında Arapların yoğun olarak yaşadığı Ortadoğu'da siyasî talepler içeren hareketlenmenin temel nedeninin iktidardaki İttihat ve Terakki'nin Türkçü-milliyetçi politikaları olduğu akla gelmekte ise de döneme bütün olarak bakıldığında tam olarak öyle olmadığı, Arap ülkelerinde beklenen reformların yapılamamasının yanında, bu bölgeye hâkim olmak isteyen Batılıların Arap milliyetçiliği merkezli tahriklerinin başrolü oynadığı görülmektedir. Bu dönemde Araplar arasında gelişen milliyetçilik ile İslamcılık akımlarının birbirlerinden ayrılması gerektiği kanaatindeyiz. Araplar arasında var olan İslamcı anlayış, Batı emperyalizmine karşı gelişen; ancak Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi ayrılığı hedeflemeyen bir hareket iken Arap milliyetçiliği, daha çok misyoner okullarında eğitim görmüş ve Batı yanlısı görüşe sahip olan kimselerin içinde bulunduğu bir hareket niteliğindedir²³. Araplar arasındaki milliyetçilik düşüncesi ve hareketi üzerine çalışmalar yapan Zeine, bir yandan Batılı misyoner okullarının Arap nüfusun yoğun olduğu Ortadoğu'da Türk karşıtlığını teşvik etmediğini belirtirken diğer taraftan gayrimüslim azınlığın Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesini istediğini belirtmektedir²⁴. Misyoner okulları konusunda yapılan diğer çalışmalar, gayrimüslim ailelerin özellikle yabancı ve azınlık okullarını tercih ettiğini ortaya koyduğu gibi siyasi nitelikli faaliyetlerini de ortaya koymaktadır²⁵. Dolayısıyla diğer bölgelerde olduğu gibi Ortadoğu'da da misyoner okulları ile siyasi ayrılık hareketleri arasında bir ilişki olduğu görülmektedir.

Dönemin başlarında Şam, Kudüs ve Medine'de eğitim kurumlarının açılması İttihat ve Terakki'nin, eğitime yapılan yatırımın artmasına paralel olarak ilerlemeye ve beraberliğe olan inancın da artacağına inandığını göstermektedir. Dönemin ilk yıllarında Arapların resmî dil olarak Arapçayı da istemeleri,

²³ Bk. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 1-17; Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 593, 640-643; Akif Kireççi, *Başlangıçından Günümüze Arap Milliyetçiliği*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

²⁴ Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, Caravan Books, New York 1973, s. 39-45.

²⁵ Erdal Açıkseç, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 105; Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK Basımevi, Ankara 2008.

Jön Türk merkezîyetçiliği açısından önemli bir sorun teşkil etti²⁶. Bu yıllarda Arap milliyetçiliği hareketinin belli oranda taraftar bulduğu, Arapçanın basın da dâhil kullanılmasında engel olmamasına rağmen, resmî dil olarak kabulü konusunda spekülasyonların yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1910 yılı başında Suriye Valiliğinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, İstanbul'da Arapça olarak basılan ve Suriye'de dağıtılan bir gazetede Arapçanın da resmî dil olarak kabulüne karar verildiğine dair bir makalenin olduğundan bahisle, doğru olup olmadığı sorusuna verilen cevapta, Anayasa'da belirtildiği üzere²⁷ resmî dilin sadece Türkçe olduğu ifade edilmektedir²⁸.

Ancak merkezdeki birtakım iç siyasî gelişmelerin ardından İttihatçıların 1913 yılında tekrar iktidara gelmesinden sonra Said Halim Paşa'nın sadrazam olmasının ardından değişen politikalarla birlikte söz konusu taleplere daha sıcak bir yaklaşım gösterilmiştir. 1913 yılında Arapça mahkeme ve okullarda resmî olarak kullanılmaya başlanmış, I. Dünya Harbi'nin başladığı yıllarda Osmanlı yönetimi devletin devamının sağlanmasında İslam birliği unsurunu ön plana almıştır²⁹. İttihatçılar ve bu bölgede askerî ve idarî geniş yetkilere sahip olan Cemal Paşa, Osmanlılık fikrinin Arapçılığa karşı olmadığını, Türk ve Arabın birlikte olması gerektiğini, ayrılıkçılığa karşı olduğunu, Şam'da yaptığı

²⁶ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 86, 89.

²⁷ 1876 tarihli Kanun-ı Esasî'nin 18. maddesinde yer alan Devletin resmi dilinin Türkçe olduğu hükmü 1909 sonrasında da yürürlüğünü korumuştur.

²⁸ Suriye Valisi İsmail Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne şifre ile gönderilen 11 Şubat 1325 (24 Şubat 1910) tarihli yazıda şu ifadeler yer almaktadır: “*Dersaadet'te neşrolunan ve bu hafta postasıyla birçok nüshası nâm-ı âcizîye gelen el-Arab Gazetesinde Arapçanın dahi lisan-ı resmî gibi devletçe kabulü mukarrer olduğuna dair bir fıkra gördüm. Buralarda evlad-ı Arabın menâsıb-ı devleti elde edebilmeleri resmîyet-i Kanun-ı Esasî ile müeyyed olan lisan-ı Osmaniye tahsile vâbeste olduğunu bilecek ona göre lisan-ı Osmaniye tahsil etmekte idiler. Eğer devletçe böyle bir karar ittihazı musammem ise bunun ne dereceye kadar musib olduğunu takdir edemem. Şu kadar ki lisan-ı Arabın dahi resmîyeti kabul olunduğu takdirde ba'dema bu havâlide lisan-ı Osmanî ve Osmanlılık fikri büsbütün metruk olacağına şüphe yoktur. Bu mütalaya mebnî mezkûr gazeteler tevzi ettirilmemiştir. Bu rivayet mukarın-i sıhhat değil ise gazeteleri tevzi etmekle beraber diğer taraftan da mündericâtı diğer gazetelerle tekzip ettirmek üzere tahkikatın ve bu babta ittihaz olunacak mesleğin serian emr ve iş'ar buyrulması...*”. Yazıya Dâhiliye Nezareti'nden verilen 17 Şubat 1325 (2 Mart 1910) tarihli cevapta ise şu ifadeler yer verilmektedir: “*Arabî lisan lisan-ı dînî olmasına binaen bilumum ahâlî-i İslam için lüzum-ı tahsili derkâr bulunduğundan mekâtib ve medâris teshil-i talim ve tedrisi için evvelce bazı tasavvurat var ise de lisan-ı mezkûrun lisan-ı resmî ittihazı hakkındaki beyânat katiben asılsız olup Kanun-ı Esasî'de musarrah olduğu üzere devletin lisan-ı resmîsi Türkçeye münhasırdır. Mahut gazetelerin alınmamasına mahal olmadığından tevzî lazım gelir*”. Bk. BOA. Dâhiliye Nezareti Muhâberât-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.), 69-2/1.

²⁹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 385 vd; Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 150-159; M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 66-81.

bir konuşmasında açıkça ifade etmiştir³⁰. Cemal Paşa'nın bölgede görev yaptığı sırada askerî faaliyetleri dışında, Türklerle Arapların birbirleri ile ayrılmaz parçalar olduklarını ifade ederek bölge halkı ile sıcak ilişkiler kurmaya çalışmış, Arap ileri gelenlerine dostluk mesajları göndermiş, bölücü akımların önlenmek için eğitim faaliyetlerine önem vermiş, Halide Edib Hanım'ı bu konuda çalışmak üzere davet etmiştir³¹. Ayrıca bu bölgedeki eski eserlerle ilgili bir çalışma da yaptırmıştır³².

Çalışmada ele alınan iki kurumun açıldığı 1915 ve sonrasında İttihat Terakki politikasına bakıldığında, bu bölge için Türkçü anlayıştan hareket ederek Arap kültürel varlığının yok sayılması ya da inkârı biçiminde bir yaklaşımın söz konusu olmadığı, önemli bir talep olarak öne sürülen Arapçanın okullarda yer alması fikrine olumlu yaklaşımın benimsendiği açık biçimde görülmektedir. Nitekim aşağıda ele alacağımız kurumların yapısı ve işleyiş esasları bu yöndeki bakış açısının somut birer örneği niteliğindedir.

Medine'de Külliye-i İslamiye'nin Kurulması Girişimi

Hicaz bölgesinde yeni eğitim kurumlarının açılması hususunda II. Meşrutiyet dönemi başlarında bir girişim olmuştur. Medine ve Mekke'de "*Ulûm-ı Diniye ve Fünûn-ı Âliye-i Arabiye*" talimi için yüksek dereceli birer medrese, yine Mekke, Taif ve Cidde'de "*ziraat, ticaret, sanayi ve ulûm-ı saire tedris ve talimi*" için mekteplerin kurulması fikri Evkaf Nezareti tarafından Maarife 1910 yılında iletilmiş; ancak bütçedeki yetersizlikler nedeniyle açılması mümkün olmamıştır³³. Ardından tekrar harekete geçen Evkaf Nezareti, Medine'de yüksek dereceyi de içeren bir eğitim kurumunun açılmasına teşebbüs etmiştir. Açılması planlanan Külliye'nin nizamnamesi 17 Nisan 1913 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da, iki gün sonra da Meclis-i Mahsus'ta görüşüldükten sonra, 12 Cemaziyelûla 1331/6 Nisan 1321 (19 Nisan 1913) tarihi ile yayınlanmış, böylece bu bölgede yeni eğitim kurumlarının açılması konusunda somut adım atılmıştır³⁴.

³⁰ Cemal Paşa, *Hatırat*, haz: M. Martı, Arma Yayınları, İstanbul 1996, s. 219-221; Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s. 324-326.

³¹ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa Askerî ve Siyasî Hayatı*, TTK Basımevi, Ankara 2008.

³² *Cemal Paşa'nın önsözü ile basılan bu eser Türkçeye de çevrilmiştir*. Bk. Theodor Wiegand, *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri (Alte Denkmaler Aus Syrien Palastina Und Westarabien)*. Haz. Nevzat Artuç, Am Yayıncılık, Ankara 2012.

³³ BOA. MF. MKT., 1152/12 ve 1156/20.

³⁴ Bu konuda alınan kararı içeren Meclis-i Vükelâ ve Meclis-i Mahsus mazbataları için, Bkz. BOA. Meclis-i Vükelâ (MV), 231/75; İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 164/1331Ca-14. Nizamna-

Kuruluş amacı “*Talebinin hakâyık-ı celile-i İslamiyeyi neşr ve tamime temin-i ehliyeti*” olarak ifade edilen, iptidai (ilk), tâli (orta) ve âli (yüksek) derecelere sahip olan Külliye’de öğretim dili Arapça olacaktır³⁵. Medresenin idaresi, İstanbul ve Medine’deki iki yetkili organ tarafından gerçekleştirilecektir. Buna göre İstanbul’da Evkaf Nâzırı’nın başkanlığında on kişilik bir *Meclis-i İdare-i Merkeziye*, Medine’de ise şehrin mülki ve askerî yetkilileri ile medresenin müdürü ve ileri gelen ulema-dan oluşan *Hey’et-i İdare* oluşturulacaktır. Meclis-i İdare-i Merkeziye’nin görevleri, medresenin dâhilî nizamnamesi ve ders programının düzenlenmesi, mâlî işlerinin tanzim ve kontrolü, medresedeki idareci ve müderrislerin tayinleri ile gerektiğinde azledilebilmeleri gibi hususlarda kararlar almak ve bunu ilgili mercülere bildirmek olarak belirlenmiştir. Hey’et-i İdare’nin görevleri ise Meclis-i İdare-i Merkeziye’nin talimatlarını yerine getirmek, üç ayda bir merkeze rapor göndermek ve kurumun gelişmesi için alınması gerekli tedbirleri merkeze bildirmek olarak belirlenmiştir³⁶.

Nizamnamenin yayınlamasından sonra Külliye’nin müdürlüğüne atanan Abdülaziz Çaviş³⁷, Medine’ye giderek Medine Muhafızı ile birlikte mevcut durum ve daha başka nelerin yapılması gerektiği konusunda bir rapor hazırlamıştır³⁸.

menin metni için, Bk. “Medine’deki Dârü’l-Ulûm Hakkında Nizamname”, *Düstûr* V, İkinci Tertip, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1332, 12 Cemaziyevvel 1331/6 Nisan 1329 (19 Nisan 1913), s. 319-322.

³⁵ “Medine’deki Dârü’l-Ulûm”, *Düstûr* V, s. 319-321, (mad. 2, 3, 13).

³⁶ “Medine’deki Dârü’l-Ulûm”, *Düstûr* V, s. 319-320, (mad. 4-8).

³⁷ 1876 yılında İskenderiye’de doğan Abdülaziz Çaviş, Mısır ve İngiltere’deki tahsilinden sonra Mısır’da Maarif Vekâleti’nde bir süre çalışmıştır. Mısır’da, İngiliz işgaline karşı siyasi mücadeleye girişen Çaviş, kendi ülkesinde ve 1912 yılında geldiği İstanbul’da gazetecilik yapmıştır. I. Dünya Savaşı öncesi ve esnasında Teşkilat-ı Mahsûsa’nın Suriye ve Filistin’de halkı İslam birliği fikri etrafında birleştirerek İngiliz ve Fransızlara karşı harekete geçirme çalışmalarına Arapça beyannameler hazırlayarak katkıda bulunmuştur. Bk. Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, s. 148. I. Dünya Savaşı sonunda siyasi görüşleri nedeniyle İngilizlerin eline düşmekten korktuğu için bir süre İsviçre’ye giden Çaviş, ardından İcra Vekilleri Heyeti’nin 1 Şubat 1339 (1923) tarih ve 2234 sayılı kararı ile Ankara’ya gelerek Şer’iye Vekâleti’ne bağlı Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti Başkanlığı görevinde bulunmuştur. Bk. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları 1920-1928 (30.18.1.1), 6.48.15. Ertesi yıl tekrar ülkesine dönerek, vefat ettiği 1929 yılına kadar Mısır’daki eğitim sisteminin düzenlenmesi çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Eğitim, siyaset ve din konularında eserleri bulunan Abdülaziz Çaviş’in eserlerinin neredeyse tamamı Cumhuriyet öncesi ve sonrasında Türkiye’de yayımlanmıştır. Bunlar arasında en önemlilerinden olan ve Mehmet Akif (Ersoy) tarafından *Anglikan Kâlisinesine Cevap* adıyla tercüme edilen eseri, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından birçok kez basılmıştır. Bk. Muhammed Eroğlu, “Abdülaziz Çaviş”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, s. 187-188. Esrar-ı Kur’an adlı eseri ile çeşitli dini konularda yazdığı makaleler ise Mehmet Akif ve H. Mehmet Şevket tarafından çevrilererek Sebülürreşad’ın çeşitli sayılarında yayımlanmıştır. Tespit ettiğimiz belgeden, Bk. BOA. İrade Dâhiliye (İ.DH.), 190/15, anlaşıldığı üzere Abdülaziz Çaviş, 1913 yılında Medine’de kurulan Medrese-i Külliye’nin müdürlüğü görevine atanmıştır.

³⁸ BOA. İ. DH., 190/15.

Raporda, Medine'deki idadi ve iptidai derecesindeki resmî eğitim kurumlarında toplam 728 talebenin olduğu; ancak ne Medine'de ne de civar şehirlerde yatılı veya gündüzlü yeterli sayıda mektep bulunmaması nedeniyle, hem ileri gelen hem de fakir-fukara çocuklarının eğitim imkânından yeterince yararlanmadığı belirtilmektedir. Bu durum, İslam dünyasının her tarafından hac için gelen insanlar üzerinde iyi tesir bırakmamakta, Osmanlı Devleti'ne olan sevgi ve bağlılıklarını olumsuz yönde etkilemektedir. Raporda, belirtilen olumsuzlukların giderilmesine katkıda bulunmak ve yeni açılan Medrese-i Külliye'ye başlangıç olmak üzere 500 talebenin kaydının yapılarak önümüzdeki yıl iptidai ve idadi kısımlarının faaliyete geçmesinin planlandığı, bunun için de ertesi yılın bütçesinin 10.000 liraya yükseltilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Dâhiliye Nezareti, Maarif Nezareti'ne konuyu iletmış, tespit edilen miktarın ilave edilmesi gerektiği; ancak bütçede bu miktarın bulunmadığını belirtmiştir. Dâhiliye Nezareti, 9 Kânunuevvel 1329 (22 Aralık 1913) tarihinde Medine'ye gönderdiği cevapta ise paranın kaynağı hususunda, kurumun nizamnamesinin 14. Maddesine atıfta bulunarak, söz konusu miktarın Evkaf hazinesinden karşılanması gerektiğini belirtmektedir³⁹.

Belgeden anlaşıldığı üzere Medrese-i Külliye adı ile açılan bu kurumda – nizamnamesinin 3. maddesinde de belirtildiği üzere - ilk, orta ve yüksek dereceleri kapsar nitelikte bir öğretimin yapılmasının planlandığı; ancak yüksek seviyedeki öğretime hemen başlanamayacağı, şimdilik iptidai (ilk) ve idadi (orta) kısımlarının açılmasının öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Nizamnamesinde medresenin amacı, İslam'ın hakikatlerini yayma konusunda yeterliliğe sahip kimseler yetiştirmek olarak belirtilmekle birlikte, yukarıda sözünü ettiğimiz raporda da vurgulandığı üzere, bu amaçla birlikte, bölge halkının eğitim imkânlarından istifadesinin sağlanması yanı sıra, hac amacıyla farklı ülkelerden gelen müslümanlar üzerinde, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi ihmal etmeyerek, imarına çalıştığı fikrinin güçlendirilmesinin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden, kurumun açılmasında, bu bölgelerde, daha sonraki dönemde cereyan eden ve siyasî bölünme ile neticelenen olumsuzlukların engellenmesi amacının da önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır⁴⁰.

³⁹ Nizamnamenin 14. maddesinde, “Medrese-i Külliye'nin vâridatı Evkaf Hazinesinden ve rilecek senevi bir milyon kuruş ile hibe ve vasiyet ve hedâyâ ve teberruattan ibarettir” hükmü bulunmaktadır

⁴⁰ Buna rağmen, yapılanların kimi çevreleri memnun etmediği görülmektedir. El-Lâ Merkeziye adlı Arap bölücü örgütünün kurucusu Abdülğani el-Arîsî, Araplara hitaben kaleme aldığı bir yazısında Medine'deki bu kurumun, Osmanlı'nın yalan vaadlerinden birisi olduğunu iddia etmektedir: “*Medine-i Münevvere'de bir darülfünun kurmuşlar ve orada felsefe ve tabiiyât gibi bütün yüksek bilimleri öğretmek suretiyle el-Cezire'nin aymaz olan Araplarını aldatarak zayıflaştırılmaları konusunda besledikleri maksatları örtüyorlar.*”

Raporun yazılmasından birkaç gün sonra, ertesi yıl faaliyete geçmesi planlanan Külliye-i İslamiye'nin inşaatına başlanmıştır. Medine dışında Bâb-ı Şâmî tarafında, Davut Paşa'nın vakıf bahçesi içerisinde inşasına karar verilen binanın temel atma (vaz'-ı esas) töreni, Padişah'ı temsilen Abdülaziz Çaviş'in de katılımı ile 3 Aralık 1913 tarihinde yapılmıştır⁴¹. Külliye-i İslamiye'nin öğretime başladığına dair açık bir bilgiye ulaşmamız mümkün olamamıştır; ancak ertesi yıl Dâhiliye Nezareti'nden Aydın Vilayetine yazılan yazıda, Saidiye Vapuru ile İzmir'e gelecek Abdülaziz Çaviş ve ailesinin, kendilerini alıp İstanbul'a götürmek üzere gönderilecek bir kişinin gelişine kadar, istirahatlarının temin edilmesi istenmektedir⁴². Abdülaziz Çaviş'in ailesi birlikte İstanbul'a dönmemesinin, başka bir görevlendirmeden mi yoksa kurumun faaliyete geçmesinin mümkün olamamasından mı kaynaklandığı hakkında bilgi elde edemedik; ancak öyle görünüyor ki atılan adımın devamı gelmemiş, akim kalmıştır.

Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi'nin Kurulması

Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi'nin açılışı hakkında bilgi vermeden önce, Külliye'nin faaliyet gösterdiği bina hakkında kısa da olsa bilgi vermek yararlı olacaktır; çünkü binanın, üzerinde durulmaya değer ilgi çekici bir tarihî geçmişi bulunmaktadır⁴³.

Külliyenin kurulduğu, Salahiye Medresesi olarak bilinen bina, bir Bizans bazilikasının yerine Haçlılar tarafından inşa edilen kilisenin, Kudüs'ün 1187 yılında Selahaddin Eyyubi tarafından fethinden sonra cami ve medreseye çevrilen

Ve en namlı münafıklardan Abdülaziz Çaviş, Sekip Arslan ve Abdülkadir Mazelî aracılığı ile kendilerini kutsatıyorlar, Arap büyüklüğü arasında bölünmelerin olmasına yardım [ediyor]ve hilelerini İslam ülkelerinde yayınlayacak öğrenciler yetiştiriyorlar. Ey halis Araplar unutmayınız ki, Arap müslümanlarının Rum, Bulgar ve sair Hristiyanlardan daha çok devlete zararlı olduklarını el-Alemü'l-Mısriyye Gazetesi'nde yazmış olan Çaviş bu darülfünunun başkanıdır. Bu okul, kalırsa, Dıvar Mescidi gibi Arapların din ve tür ilişkilerini [etnik ilişkilerini] bozacaktır. Yeter ki, okulun adı birinci gününden aldatmak amacıyla kurulduğunu gösteriyor. Çünkü darülfünunlar ilköğretim ve orta öğretimin [tahsil-i iptidai ve idadi] gelişmiş bulunduğu kentlerde olur. Bu yüksek bilim ve fenni öğretecek öğretmenler nerede? Çaviş Efendi bu mektebe Dürzî Mir Şekib'den başka kimse bulabildi mi? Arapça kitaplar nerede? Ona yeteneği olanlar neredeler?". Bk. Arap İhtilali ve Şam Mahkemesi, Âliye Savaş Mahkemesi Notları, çev: Cahit Kayra, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 137.

⁴¹ BOA. Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS.), 5/24; "Dârü'l-Fünûn-ı İslamiye", *Sebilürreşad*, s. 247-248.

⁴² BOA. DH. KMS., 28/1.

⁴³ Medrese ve cami hakkında müstakil çalışma yapılabilir. Nitekim Kudüs'te, Osmanlı idaresinden daha önce kurulmuş başka medreseler hakkında çalışma için, bkz. Guy Burak, "Dynasty, Law, and The Imperial Provincial Madrasa: The Case of Al-Madrasa Al-Uthmaniya in Ottoman Jerusalem", *International Journal of Middle East Studies*, 45(2013), s. 111-125.

yapıdır⁴⁴. Hadis âlimi İbnü's-Salâh bu medresede tedris görevinde bulunmuştur⁴⁵. Söz konusu cami ve medresenin Osmanlı döneminde XIX. asrın ortalarına kadar mevcut konumunu muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. 1821 ve 1824 yıllarındaki depremlerde ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1831-1839 yılları arasındaki isyanı sırasında işgal edilen şehirde kışla inşaatı için bazı duvarlarının yıkılması ile hasar gören cami ve medrese, şehrin tekrar geri alınmasından sonra tekrar onarılmıştır⁴⁶. 1856 yılındaki Kırım Harbinden sonra Babıâli'nin Fransızlara Kudüs'te bir kilise inşa etmeleri izni vermesi üzerine Fransızlar, boş bir yer olarak bildirdikleri Selahaddin Camii'nin bulunduğu arsayı talep ettiler. Kudüs Mutasarrıfı Kamil Paşa'nın, üzerinde cami ve medrese olarak kullanılan yapının bulunduğu bu mekânın, eski bir kiliseye ait olduğu bilgisini vermesi üzerine Babıâli tarafından bina Fransızlara devredilmiş⁴⁷, kilise ve müstemilatının tekrar tamir ve inşası için istenen izin verilmiştir. Böylece Selahaddin Eyyubi tarafından camiye çevrilen bina tekrar kiliseye çevrilmiş, medresenin yerine de bir okul açılmıştır⁴⁸. Yapılan uygulamaya itiraz için Kudüs'ün ileri gelenleri tarafından kaleme alınan mektuplarda belirtildiğine göre, cami ve medrese o yıllarda (1857) harap olmakla birlikte ayakta olup, vakfiyesi ve mütevellisi bulunmaktadır. Mektuplarda, caminin daha önce kilise olmasının, böyle bir uygulama

⁴⁴ Karen Armstrong, *Jerusalem One City Three Faiths*, Alfred A. Knopf, New York 1996, s. 286, 296-297; Elinor A. Moore, *The Ancient Churches of Old Jerusalem*, Rue Bliss, Beirut 1961, s. 49; http://en.wikipedia.org/wiki/St_Anne's_Church,_Jerusalem (19 Mayıs 2015'te girildi).

⁴⁵ Mehmet Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh ve Eseri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2007), s. 56.

⁴⁶ Erdem Demirkol, *II. Abdülhamit Döneminde Kudüs'te Kilise İmar ve İnşa Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007), s. 73-74.

⁴⁷ Armstrong, *Jerusalem One City Three Faiths*, s. 356; Moore, *The Ancient Churches of Old Jerusalem*, s. 111. Bir Amerikalı o yıllarda Kudüs'e yaptığı seyahatte bu kiliseden bahsederken; cami ya da başka bir yapı olduğundan söz etmemektedir. Bu bilgi o tarihlerde binanın harap ve kullanılmaz olduğu fikrini güçlendirmektedir. Bk. Jona. M. Wainwright, *The Pathways And Abiding Places of Our Lord*, D. Appleton&Company, New York 1850, s. 131.

⁴⁸ Hz. Meryem'in doğduğu mekân olarak kabul edilen bu yerde Kudüs'ün Selahaddin Eyyubi tarafından fethi sırasında Azize Meryem ya da Saint Anna adı ile bir kilise bulunmaktadır. Fransızların bu mekâna kilise yapılması hususundaki taleplerinin incelenmesi ile ilgili olarak tespit ettiğimiz belgelerde, söz konusu binanın cami olarak değil medrese olarak kullanıldığı, şimdilerde ise medresenin de harap ve kullanılmaz durumda olduğu, bu nedenle talebe olumlu karşılık verilebileceği belirtilmektedir. Bk. BOA. İ. HR., 128-6466; BOA. İ. HR., 332-21368. II. Abdülhamit dönemine ait Maarif Salnamelerinde Kudüs'teki yabancı mektepler arasında Saint Anna adlı bir mektep görülmektedir. İlkokul seviyesinde 115 talebesi olan bu mektebin 1298 (1882-83) yılında kurulduğu ve 1309 (1893-94) yılında da ruhsat aldığı belirtilmektedir. Bk. *Salname-i Maarif-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317h.*, Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye 1317, s. 1479. Aynı bilgi 1319 ve 1321 tarihli salnamelerde de tekrarlanmaktadır.

için gerekçe olamayacağı; zira İstanbul'da da benzer birçok caminin bulunduğu belirtilmektedir⁴⁹. Aradan yaklaşık yarım asırlık bir süre geçtikten sonra I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında Kudüs'te bulunan Cemal Paşa, okul olarak kullanılan kısmı Fransızlardan alarak⁵⁰, Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi'ne dönüştürmüştü; ancak kilise faaliyetini sürdürmüştü⁵¹.

Selahaddin Eyyûbi Külliye-i İslamiyesi, yukarıda bilgi verdiğimiz tarihi binada, Mevlit Kandili olan 28 Ocak 1915 (12 Rebiülevvel 1333) Perşembe günü Kudüs'te törenle açılmıştır⁵². Nitekim Şeyhulislam ve Evkaf Nazırı Efendi'nin 5 Kanunusani 1330 (18 Ocak 1915) tarihli yazısında, daha önce Selahaddin Eyyubi tarafından medrese olarak ittihaz olunan; ancak daha sonra Fransız misyonerlerinin eline geçen bu müessesenin Cemal Paşa'nın isteği ile Medrese-i Külliye-i İslamiye olarak düzenlenmesine karar verildiği ifade edilmektedir⁵³. Açılan kuruma özel bir önem verildiği, devrin ileri gelen simalarından Enver Paşa'nın ve Şehzade Osman Fuad Efendi'nin Kudüs'e geldiklerinde burayı da ziyaret etmelerinden anlaşılmaktadır. Ortadoğu seyahatine çıkan ve 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916) Cumartesi günü Kudüs'e gelen Enver Paşa, Cemal Paşa ile

⁴⁹ Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, haz. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 9-15.

⁵⁰ Kudüs'teki bu tür faaliyetler için izin verilmesinin ya da iptal edilmesinin siyasi mülhazalara bağlı kaldığı görülmektedir. Nitekim 1914 yılında Fransızlara daha önce verilen izin kısmen iptal edilirken, aynı yıl Selahaddin Eyyubi vakfına ait başka bir arsa, Kudüs İncil Cemiyeti adındaki Alman misyoner kurumuna bina yapılmak üzere tahsis edilmiştir. Bk. BOA. MV., 234/141.

⁵¹ Arif Paşa, *Tarihü'l-Kudüs*, Kahire 1994, s. 244. Osmanlı dönemi Kudüs'ündeki Hıristiyan yapıları ile ilgili tespit edebildiğimiz çalışmalarda ne kilise ne de medrese olarak bu yapıdan hiç bahsedilmemesi oldukça ilginçtir. Bk. Oded Peri, "Christianity Under Islam in Jerusalem The Question of The Holy Sites in Early Ottoman Times", *Ottoman Empire and Its Heritage, Politics, Society and Economy*, XXIII, ed.:Suraiya Faroqhi, Halil İnalçık, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001. Mazza, bu konu ayırdığı kitabında ve makalesinde 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra kapitülasyonları ilga ederek okul, hastane ve manastır gibi kurumları müsadere altına aldığından bahsetmekte; ancak bu kuruma temas etmemektedir. Bk. Roberto Mazza, *Jerusalem: From the Ottomans to the British*, London and New York 2009; Roberto Mazza, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle Eastern Studies*, XLV/2 (2009), s. 207-227.

⁵² Strohmeier, *Al-Külliya As-Salahiya In Jerusalem Arabismus*, s. 5-6.

⁵³ BOA. DH. ŞFR., 49/66 ve 49/65. Kerim Balcı tarafından hazırlanan *Fotoğraflarla Osmanlı Döneminde Kudüs*, IRCICA İstanbul 2009 adlı çalışmada, daha önce Selahaddin Eyyubi Medresesi olan ve günümüzde Azize Anne Kilisesi olarak varlığını sürdüren yapının, külliyenin açıldığı yıllara ait eski fotoğrafları (14 ve 85 numaralar) yer almaktadır. Bk. Ek 2 ve 3. Buradaki binanın sağlam ve kullanılır vaziyette olduğu görülmektedir. Yukarıda, Selahaddin Eyyubi cami ve medresesinin 1821 ve 1824 yıllarındaki depremlerle harap olduğu, yerinin Fransızlara verilerek kiliseye döndürülmesine izin verildiğinden söz etmiştik. Bu belge ve fotoğraflar göstermektedir ki Fransızlara verilen yere yapılan bina 1915 yılında tekrar geri alınarak söz konusu müessese açılmıştır.

birlikte Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi'nde kendisi için yapılan törene katılmıştır:

“Külliye'ye vardıklarında onları müdür, hocalar ve talebeler karşıladı. Protokol merasimi başladığında bir öğrenci Kur'an ayetlerinden tilavetle, bir muallim de Arapça bir konuşma yaptı. Bazı öğrenciler de askeri spor gösterileri sergileyip, onlardan birisi Türkçe bir kaside okuyup nutkunu yine fasih bir Türkçe konuşma ile bitirdi”⁵⁴.

Maarif Nezareti'nden 4. Ordu Komutanlığına yazılan 6 Nisan 1915 tarihli yazıda, Beyrut İdadisinde görevli bir muallimin Selahaddin Eyyûbî Külliyesi muallimliğine tayin edildiği bilgisi verilmektedir.⁵⁵ Yine külliye için hazırlanan talimatnamede öğretimin Eylül ayında başlayacağı belirtilmektedir. Her iki bilgiden, 1915 yılı başında açılan Külliye'nin aynı yılın Eylül ayında öğretime başladığı, bu esnada Talimatnamenin hazırlanması yanında öğretim kadrosunun da tamamlandığını ileri sürmek mümkündür. Öğretim kadrosunun daha sonra yapılan atamalarla zenginleştirildiği, üstün gayretleriyle Külliye'nin birçok yabancı mektep arasında seçkin bir yer kazanmasındaki katkılarından dolayı Tarih, İktisat, Tefsir, Hadis, Ulum-ı Riyaziye, İngilizce, Urduca ve Beden Eğitimi muallimlerine nişan verilerek ödüllendirildiği belirtilen 12 Haziran 1917 tarihli belgeden anlaşılmaktadır.⁵⁶

Kurumun idare ve eğitim çalışmalarının düzenlenmesi amacıyla daha sonra bir talimatname hazırlanmıştır.⁵⁷ Talimatnamenin ilk maddesinde, Külliye'nin Selahaddin Eyyûbî tarafından aynı şehirde kurulan eğitim kurumunu ihya etmek üzere, Meşihat ve Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak, İslam dinine ve ilimlerine hizmet edebilecek, insanlara dini öğretebilecek uzmanlar yetiştirmek amacıyla kurulan din, hukuk, fen ilimleri ve çeşitli dillerin öğretimine yer verilen bir kurum olduğu belirtilmektedir.

⁵⁴ Kürt Muhammed Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, çev. Derya Aydın/Ahmet Şenel/Sibel Ilgın, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 173. Ziyaret sırasında çekilen fotoğraf için, bk. Ek 4. Ayrıca Şehzade Osman Fuad Efendi'nin ziyareti sırasındaki fotoğraf için, bk. Ek 5. Batılı bir görevlinin günlüğünde de ziyareten bahsedilir; ancak külliye ziyareti konusu yer almaz. Bk., Conde de Ballobar, *Jerusalem In World War I*, ed. Eduardo M. Moreno/Roberto Mazza, I.B. Tauris, New York 2011.

⁵⁵ BOA. DH. ŞFR., 52/155.

⁵⁶ BOA. DUİT., 61/41. Belgede, nişan verilen Terbiye-i Bedeniye mualliminin Goldschmidt isimli bir Alman olduğu belirtilmektedir.

⁵⁷ *Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi Talimatnamesi*, Fransisken Matbaası, Kudüs 1331r./1333h.) Külliye, Ocak 1915 tarihinde açıldığına göre Talimatname, açılıştan en azından 2 ay sonra hazırlanmış olmalıdır. Hicri ve Rumi olarak verilen basım yılına bakıldığında Talimatnamenin en erken 1915 yılının Mart veya Nisan aylarında basılmış olması gerekir. Zira Talimatnamenin basıldığı 1331 Rumi yılı Mart 1915 tarihinde başlamaktadır.

Talimatnamede belirtilmesi söz konusu olamayacağı üzere, Külliye'nin Arap Osmanlı tebaasının sempatisini kazanmak ve Ezher Medresesinin Arapçılık fikrini destekleyen etkisini engellemek amacı olduğunu ileri sürmek mümkündür⁵⁸. Kurumun açılmasında bu bölgedeki Batılı eğitim kurumlarına devam eden talebelerin, kendi kültürlerinden uzaklaşmaya başladıkları endişesi ile Kudüs'te müslümanlara ait eğitim ve hayır kurumlarının perişan hallerinin giderilmesi konusundaki taleplerinin de katkısı olmalıdır⁵⁹. Külliye'nin kurulmasında talimatnamesinde sözü edilen amaçlarla birlikte, hem Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki konumu ve saygınlığını artıran, hem de Arap tebaanın beklentilerine hitabederek ayrılık fikirlerinin gelişmesinin önlenmesi fikrinin de belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Külliye'de öğretimin Arapça olarak yapılması, devletin resmî dilinin Türkçe olması ile çelişki oluşturmamaktadır. Çünkü Arapça, yukarıdaki belgede de “*Arabî lisanı lisan-ı dînî olmasına binaen bilimum ahâli-i İslam için lüzum-ı tahsili derkâr bulunduğundan mekâtib ve medâriste teshîl-i talim ve tedrisi ...*” sözleri ile açıkça ifade edildiği üzere *din dili*, hatta geleneksel olarak bütün İslam dünyasında ortak *ilim dili* olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla dînî tedrisat yapan medreselerde; hatta bunun da ötesinde dinin çeşitli alanları ile kültüre tesiri kapsamında okullarda/mekteplerde de öğretimine yer verilmektedir.

Külliyenin ilk idarecisi geçici olarak tayin edilen, daha önce bahsi geçen Medine'deki Medrese-i Külliye'nin de müdürlüğünü yapan Şeyh Abdülaziz Çavuştir⁶⁰. Asıl görevlendirme, açılıştan yaklaşık iki ay sonra, Şubat 1915 tarihinde Cemil Bey'in atanması ile yapılmıştır. Şeyhulislam imzasıyla Maarif Nezareti'nden 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen 15 Şubat 1330 (28 Şubat 1915) tarihli yazıda şu ifadeler yer almaktadır:

“Selahaddin Eyyubi Medrese-i Külliyesinin idaresi de uhdesine mevdu' olmak üzere Kudüs Şerif Evkaf Müdüriyeti'ne Suriye Evkaf Müdürü olup Mekteb-i Hukuk'tan mezun bulunan ve umûr-ı talimiyede hizmeti ve mektep idaresinde tecrübesi olan Cemil Bey tayin edilmiş ve serian Kudüs'e azîmeti tebliğ olunmuştur”.

Yazının devamında medresenin programı hakkında gerekli incelemelerin

⁵⁸ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964, s. 80'.

⁵⁹ II. Abdülhamit döneminde 1904 yılında Dâniş Bey'in, 1911 yılında ise Nablus Mutasarrıfı Süleyman Fethi Bey'in rapor ve talepleri için, bk. Balcı, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerif'te Yapılan İslahat Çalışmaları (1896-1905)”, s. 51, 56-58.

⁶⁰ Strohmeier, *Al-Kulliya As-Salahiya In Jerusalem Arabismus*, s. 1, 5-6.

yapıldığı, uygulanması konusunda Müessesât-ı İlmiye Müdürü ve Ders Vekili Muavini Nail Reşit Bey'in de gönderileceği belirtilmektedir⁶¹.

Yapılan tayinden kısa bir süre sonra vazgeçilerek söz konusu göreve, Cemal Paşa'nın şiddetle karşı çıkmasına rağmen, Şeyh Abdülaziz Çaviş tekrar atanmıştır⁶². Cemal Paşa, Dâhiliye Vekili Talat Paşa'ya hitaben gönderdiği telgrafta, bu zatın görev yaptığı kısa süre içerisinde medresenin idaresinde beklenen başarıyı gösteremediğini belirtmektedir⁶³. Cemal Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen atanmanın gerçekleştiği, herhangi bir olumsuzluğa meydan vermemek üzere Şeyhulislam ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi tarafından Cemal Paşa'nın dikkati çekilmiştir⁶⁴.

Bu bilgilerden medresenin Meşihat'a bağlı olarak 1915 yılı Ocak ayı başında açıldığı, idarecilik görevine ilk olarak Abdülaziz Çaviş'in, ardından yaklaşık 1.5 ay sonra 28 Şubat 1915 tarihinde Cemil Bey'in, bundan da yaklaşık 1 ay sonra tekrar Abdülaziz Çaviş'in atandığı anlaşılmaktadır.

1917 yılına ait bir kayıta, Kudüs Evkaf ve Medrese-i Külliye Müdürü Cemil Bey'e 25 Rebiülâhir 1335/5 Şubat 1332 (18 Şubat 1917) tarihinde, 3. rütbeden

⁶¹ BOA. DH. ŞFR., 50/130.

⁶² Cemal Paşa, Abdülaziz Çaviş'in atandığı haberini almasından bir gün önce 26 Mart 1331 (8 Nisan 1915) tarihinde Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta şu ikazı yapmaktadır: “Şeyh Abdülaziz Çaviş'in Kudüs Salahiye Külliyesi Müdüriyetine iadesi keyfiyetinden sarfınazar müşarünileyhin katiyen idare edemeyeceğini benim için bir hayisiet ve şeref meselesi teşkil eder. Kendisinin buraya katiyen gönderilmemesini, müdürü'l-esbakan ibkasına Şeyhulislam Efendi Hazretlerinin iktasını suret-i mahsusa istihdam ederim”. BOA. DH. ŞFR., 467/44.

⁶³ BOA. DH. ŞFR., 467/46. Şifreli olarak çekilen telgrafın tamamına bakıldığında, Cemal Paşa'nın Abdülaziz Çaviş'in atanmasına şiddetle karşı çıktığı, konuyu 4. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazır sıfatıyla görev yaptığı Suriye ve Filistin bölgesindeki itibarının korunması ile ilişkilendirdiği görülmektedir: “Bu sabah kalkar kalkmaz elimе tutuşturulan telgraf kafamı alt-üst etti. Abdülaziz Çaviş işinin böyle müşkil bir şekil alacağını hiç aklama getirmezdim. Emin olunuz ki Talatçıım bu adam Külliye Medresesini katiyen ifâ edemez. Birbuçuk ay içerisinde o güzelim mektebi öyle müzebzip pis bir hale koymuş idi ki hudâ âlim dolaşırken her adımda Abdülaziz Çaviş'e bir sopa atmak arzusunu hissediyordum. Şimdi ayıbından başka İstanbul'a gidergitmez kendisini asaleten bil-istiklal müdür ettireceğine ve ol zaman hiç kimsenin Külliye unsuruna müdahalesine meydan veremeyeceğine dair benim şahsî iman..... ötekine berikine hizmetleri bulunmasın da buna ilave ettirseniz bunun gibi birinin sizin delaletinizle buraya iadesi demek benim hayisiet-i nüfuzumun Abdülaziz Çaviş'e karşı kamilen ihlali demek değildir de nedir? Ben bunun çare-i hallini Abdülaziz Çaviş'e “Cemal Paşa seni istiyor mu? Sen onun arzusu hilafına Külliye'de bazı işler yapmışsın. Tatilini emrettiği halde tatil etmemişsin. Onun için seni tekrar müdüriyetine avdetini katiyen istemiyor. Şimdi biz de işi senin ihtiyarına bırakıyoruz. Cemal Paşa'nın sana bütün güvenmesi hatta bize dahi darlmasını istemez işek resmen istifa edersin” tarzında işin hakikatini söylemekte ve Abdülaziz Çaviş ile benim aramda bir..... koymakta buluyorum.....lakın bu mesele emin olunuz ki tasavvur edebildiğinizden pek çok mühimdir. Siz müşkil mevkesinizi; fakat Abdülaziz Çaviş'e karşı eğer Çaviş avdet ederse ben müşkil mevke kalırım. Suriye, Filistin efkâr-ı umumiyesine karşı bu iki vaziyetin takdîr-i ehemmiyetini size terk eylerim”.

⁶⁴ 7 Mayıs 1331 (20 Mayıs 1915) tarihinde gönderilen yazıda şu ifadelere yer verilmektedir: “Müccerred himemat-ı Celileleriyle vücud bulan külliye hakkındaki mütalâât-ı âsyaneleri esasen müsib olup ancak müdürün iğramı (borç ödetilmesi) minasip değildir. Sebebini bilahare arz ederim ve bu hususta dahi irşâdât-ı fehîmanelerine tevfik hareket eylerim efendim”. BOA. DH. ŞFR., 53/72.

Osmanî nişanı verildiği belirtilmektedir⁶⁵. 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından Dâhiliye Vekâleti'ne yazılan 7 Temmuz 1333 (1917) tarihli yazıda ise Salahiye Külliyesi ve Evkaf Müdürü Cemil Bey'in Kudüs Mutasarrıflığına vekâleti istenmektedir⁶⁶. Yine 12 Haziran 1917 tarihli belgede Külliye'de görevli bazı muallimlere taltif amacıyla nişan verildiği, 25 Ağustos 1333 (1917) tarihli diğer bir belgede ise Medrese-i Külliye talebelerine seyahat varakası verileceği belirtilmektedir⁶⁷. Bütün bu bilgilerden, kurumun idareciliğinden daha sonraki dönemde Abdülaziz Çavuş'un ayrıldığı, medresenin de Kudüs'ün işgal edildiği 9 Aralık 1917 tarihine kadar açık kaldığı ve Cemil Bey tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır. 1917 yılında Kudüs'ün düşmesinden sonra İngilizler binayı tekrar dini nitelikli okul ve müze olarak düzenlemişlerdir⁶⁸.

I. Dünya Harbinde 4. Kolordu Kumandanlığı yanında Lübnan ve Filistin de dâhil Suriye Genel Valisi olan Cemal Paşa, hatıralarında bu kurumdan övgüyle söz eder : “*Bilhassa Kudüs'te pek geniş bir programa göre açılan Selahaddin Eyyûbî Medrese-i Külliyesi İslam âlemi için faydalı semereler verecek ilmî müesseseler meyanında gösterilebilir*”⁶⁹.

Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi'nin Eğitim Faaliyetleri

Külliye'nin kuruluş amaç ve işleyiş esasları ile birlikte uygulanması tasarlanan program, 99 maddelik talimatnamede yer almaktadır⁷⁰. Buna göre Külliye'de Arapça olarak yapılacak öğretim, iptidâî (ilköğretim) üzerine yedi yıllık orta (tâlî) ve 3 yıllık yüksek(âlî) dereceleri içeren toplam 10 yıllık süreyi kapsamaktadır.

Padişah tarafından (bâ-irade-i seniyye) atanacak bir müdür tarafından idare edilecek Külliye'nin merkezde bağlı olduğu makam Evkaf Nezareti ve Meşihat olacaktır. Müdür, Külliye'nin diğer idari görevlileri yanında müderrislerin tayini konusunda olduğu gibi eğitim-öğretimin sağlıklı biçimde devamından öncelikli olarak sorumludur(madde 7).Yatılı olan Külliye'de talebelere ait yatakhane ve yemekhanenin yanı sıra dershaneler ve kütüphane gibi mekânlar bulunmakta,

⁶⁵ Bu hususta Şeyhulislam ve Evkaf Nazırı Vekili Musa Kazım Efendi tarafından Sadaret'e yazılan yazı için, bkz. BOA. Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT), 62/51. Bu taltif Meşihat'ın yayın organı Ceride-i İlmiye'de de yayınlanmıştır. Bk. 3. Sene, Aded: 30, Rebiülâhîr 1335 (Ocak-Şubat 1917), s. 863.

⁶⁶ BOA. DH. ŞFR., 553/63.

⁶⁷ BOA. DUİT, 61/41;BOA. MF. MKT., 1228/95.

⁶⁸ Arif Paşa, *Tarihü'l-Kudüs*, s. 244.

⁶⁹ Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 335.

⁷⁰ Talimatnamenin son tarafındaki program, İlmiye Salnamesinde de bulunmaktadır. Bk. *İlmiye Salnamesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334, s. 669-672. Hazırlanan ders programı için. Bk. Ek 1.

ayrıca bir tabip ve imam da görev yapmaktadır. Talimatnamede, talebenin yemek ve giyimleri için tahsis edilen miktarlar belirlenmiştir(mad. 89-93).

Medreseye her yıl 10'u Kudüs Livasından, 50'si ise diğer vilayetlerden olmak üzere 60'ı Osmanlı tebaasından, kalan 40 talebe de müslümanların yaşadığı diğer bölge ve ülkelerden olmak üzere toplam 100 talebe kabul edilecektir(-mad 2). Talimatnamede, bu ülkeler ve alınacak talebe sayısı da ayrıntılı olarak verilmiştir:

“Aktâr-ı muhtelif-i İslamiyeden müretteb 40 talebenin 4'ü Mısır'dan, 2'si Sudan ve Habeş'ten, 2'si Trablusgarb ve Bingazi'den, birer adedi Tunus, Cezayir, Fas ve Cenûbî Afrika'dan, 3'ü Cava ve Filipinler'den, 3'ü Çin ve Kaşgar'dan, 5'si Hindistan'dan, 2'si Afganistan'dan, 1'i Belûcistan'dan, 2'si İran'dan, 6'sı Türkistan'dan (Buhara, Hîve, Taşkent, Semerkant ve havalisi), 6'sı Kafkasya ve Astrahan ve Kazan ve Kırım ve Polonya'dan alınacaktır”(mad. 35).

İptidaî mezunu olup kabul için başvuran talebelerden, K. Kerim, Malumat-ı Diniye, Arapça Kıraat, Tercüme ve Tekellüm, Hesap, Tarih, Coğrafya, Hüsn-i Hat derslerinden yapılacak sınavda başarılı olanlar kabul edilmektedir. Adayların başarılı kabul edilebilmesi için, söz konusu 7 dersin hiçbirisinden sıfır almamak şartıyla toplam 40 puan almaları, diğerlerinde yeterli başarıyı hâiz olduğu halde Arapça hususunda, dersleri takip için yeterli düzeyde olmaması durumunda ise bir yıl süreli ihtiyat (hazırlık) öğrenimi görmesi gerekmektedir(mad. 39).

Küllîye'ye Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye ve dengi medreseler yanında diğer eğitim kurumlarından gelecek talebeler uygun sınıflara kabul edilebilecektir. Bu kapsamda, idadi ve sultanilerden gelecek talebeler ile bu seviyede hususî eğitim almış olanlar girmek istedikleri sınıfa kadarki derslerden ve Arapçadan başarılı oldukları takdirde sonraki sınıflara devam edebilecektir (mad. 40-41).

Küllîye'nin öğretim programı ve yöntemlerinin geliştirilmesi, ders kitapları ve öğretim araçlarının belirlenmesi konularında gerekli düzenlemeler, müdürün başkanlığında ve görevli müderrislerin katılımı ile oluşan Meclis-i Müderrisîn tarafından yapılacaktır. Meclis, program düzenlenmesi konusunda 2/3, diğer konularda ise çoğunluk esasına göre karar alacaktır(mad. 26). II. Meşrutiyet yıllarında Darülfünûn'da yapılan düzenlemeler içerisinde her bir şube (fakülte) nin eğitim-öğretim faaliyetlerinin düzenlenmesi konusunda yetkili olmak üzere Meclis-i Müderrisîn, Meclis-i Muallimîn ya da Fakülte Meclisi adıyla bir kurul

oluşturulmuştur⁷¹. Aynı amaçla böyle bir kurula Hem Medine'deki Medrese-i Külliye hem de Kudüs'teki Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi içerisinde de yer verilmesi, her iki kurumdan beklenen eğitim seviyesi, kalitesi yanında verilen değeri göstermesi açısından önemlidir. Yine Külliye'nin, tıpkı Darülfünûn'un Maarif Nezareti'ne bağlı olması gibi, Evkaf Nezareti ile Meşihat gibi bugünkü anlamda bakanlık düzeyinde kurumlara bağlı olması yanında, üst yönetici olan müdürünün de padişah tarafından atanması⁷², kuruma verilen değer ve itibarı gösteren diğer hususlardır.

İdare konusunda dikkati çeken husus, II. Meşrutiyet döneminde ıslah edilen ve yeni kurulan birtakım medreselerin idaresinde görülen Evkaf Nezareti-Meşihat ikiliğinin bu kuruma da farklı biçimde yansımış olmasıdır. İstanbul'da kurulan farklı amaçlı medreseler söz konusu iki kurumdan birisine bağlı iken, Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi aynı anda hem Evkaf Nezareti hem de Meşihat'a bağlıdır. Böyle bir idare tarzının verimsizliği görülmüş olmalıdır ki, 1917 yılında bütün medreselerin idaresi Şubat 1917 tarihli kanun ile Meşihat'a bağlanmıştır⁷³. Her ne kadar Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi medrese ismini taşııyorsa da hem program yapısı ve kuruluş amacı hem de bağlı olduğu mercî açısından medrese olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle 1915 yılında hazırlanan talimatnamedeki idarî yapının, söz konusu kanun ile değiştiği ileri sürülebilir.

Külliye'deki eğitim, sadece programda yer alan derslerin tedrisinden ibaret görülmemiş, bunların yanında görevli müderrisler ya da diğer uzman kimselerin çeşitli konularda (ulûm ve funûn-ı şettâda) verecekleri konferansların talebeler tarafından izlenmesi de istenmiştir. Bunun dışında Osmanlı ülkesinde ya da diğer İslam dünyasında yaşayan tanınmış âlimlerin bir ay süreyle Mescid-i Aksâ'da ders vermelerine imkân sağlanacaktır. Yine bu çerçevede tatil zamanlarında öğretim elemanlarının nezaretinde talebelerin ilmî inceleme ve araştırma gezileri yapmaları sağlanacaktır (mad. 24-25). Derslerin teorik öğretimi yanında özellikle Ziraat, Coğrafya, Maâdin (Madenler) ve Tabakât (Jeoloji) gibi derslerde uygulamaya da yer verilecektir (mad. 27).

⁷¹ Ali İhsan Gencer/Ali Arslan, *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zâbitleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 14.

⁷² "Darülfünûn-ı Şahane Nizamnamesi", *Düstûr* VII, Birinci Tertip, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1941, 16 Rebiülahir 1318/30 Temmuz 1316 (12 Ağustos 1900), s. 659-664, mad. 5.

⁷³ Kanun'un ilk maddesinde şu hüküm yer almaktadır: "Memalik-i Osmaniye'de bulunan bilcümle Medâris-i İlmiye Makam-ı Meşihat'a merbuttur" "Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun", *Düstûr* IX, İkinci Tertip, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, 10 Cemaziyelâhir 1335/2 Nisan 1333 (3 Nisan 1917), s. 1325-1330.

Küllîye’de eğitim-öğretim her yıl Eylülün 2. haftasından Mayısın 3. haftasına kadar yaklaşık 8 ay boyunca devam edecektir. Ara tatilinden söz edilmemektedir. Sonraki bir aylık sürede gerçekleştirilen genel imtihan (imtihan-ı umumî) sonundan itibaren tatil başlar. Öğleden önce üç, sonra ise iki saat olmak üzere her gün beş, perşembe günleri ise üç ders yapılacaktır. Perşembe öğleden sonraki zaman ise gezinti ve açık alanda ders yapılarak değerlendirilecektir. Kur’an-ı Kerim ve Beden Eğitimi derslerine ders zamanları dışında yer ayrılmıştır. Kur’an-ı Kerim, sabah ve yatsı namazlarından sonra Küllîye’nin imamı yahut özel bir muallim tarafından talebeye öğretilenektir. Aynı şekilde Beden Eğitimi de sabah ve akşam yarımşar saat olmak üzere günde iki defa yapılacaktır.

İmtihanlar sözlü olarak, Meşihat ve Evkaf Nezareti’nden gelecek heyetle birlikte Küllîye’deki müderrisler veya dışarıdan alanın uzmanı en az iki kişinin katılımı ile oluşturulacak komisyon huzurunda ve dileyenlerin de katılabileceği (alenî) ortamda yapılacaktır. 10’lu değerlendirme sisteminin kullanıldığı imtihanlarda, talebenin yıl içerisinde aldığı notlar da dikkate alınacaktır (mad. 49, 55). Küllîye’nin yüksek kısmından mezun olabilmek için, üç yıllık sürede alınan notların ortalamasının yediden aşağı olmaması gerekmektedir (mad. 57).

Küllîye’de öğretim dili Arapça olmakla beraber Tarih-i Osmanî (Osmanlı Tarihi), Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Hukuk-ı Düvel (Devletler Hukuku) ve Tarih-i Siyasî (Siyasî Tarih) gibi bazı dersler Türk ve ecnebî lisanları ile okutulabilecektir (mad. 28). Orta kısma ait programda ayrıca Türkçe derslerine ayrılan süre ile Arapça derslerine ayrılan sürenin birbirine neredeyse eşit olduğu görülmektedir. Küllîye’deki öğretim dilinin Arapça olmasının nedeninin bir yönüyle bulunduğu mahallin dili olmasından, bununla birlikte Arapçanın bütün müslümanlar için ortak bir iletişim vasıtası olarak görülmesinden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Türkçeye ayrılan yer, bu kurumdan mezun olan talebenin - şayet bilmiyor olarak gelmiş ise de - Türkçeyi öğrenmesine yeterli olabilecek genişliktedir. Bu durum, Osmanlı tebaası talebelerin resmî lisanlarını, diğerlerinin de Türkçeyi öğrenmelerine imkân sunmaktadır.

Medresenin programında Almanca, İngilizce, Fransızca, Rusçadan oluşan Batı dillerinin (elsine-i garbiye) yanı sıra Doğu dillerinden (elsine-i şarkıye) Farsça, Urduca ve Tatarca’ya da yer verilmesi dikkati çekmektedir. Ancak bu derslerin öğrenimi zorunlu olmayıp, talebenin seçimine bırakılmıştır.

Küllîye için hazırlanan programda yer verilen öğretim alanları, gerektiğinde alt alanlara ayrılarak; ancak kendi içerisindeki bütünlük halinde belirlenmiş,

gerektiği hallerde öğretim alanına ayrılan süre değiştirilmemek kaydıyla, alt alanlara ayrılan sürelerin değiştirilmesinde müderrise yetki verilmiştir (mad. 29). Mesela İlm-i Fıkıh ve Usul-i Fıkıh alanı sekiz alt öğretim alanına ya da derse ayrılmış ve hepsi için 40 saatlik bir süre belirlenmiştir. Müderris gerek gördüğü durumda, toplam süreyi değiştirmemek üzere, bu derslere ayrılan süreleri değiştirebilecek, mesela Muamelat dersine ayrılan on saatli süreyi azaltıp, Ukûbât dersine ayrılan süreye ekleyebilecektir. Programın, pedagojik gerekçeye bağlı olarak esnetilebilmesi, müderrise öğretimi planlamada yetki ve dolayısıyla sorumluluk vermesi, dikkat çekici ve yerinde bir uygulama olarak görünmektedir.

Küllîye'de uygulanmak için hazırlanan öğretim programında yer verilen dersler ile bunlara ayrılan süreler, orta ve yüksek dereceler için farklılıklar taşımaktadır. Buna göre orta kısmı oluşturan ilk yedi yıl içerisinde Türkçe, Arapça, Tarih, Coğrafya, Matematik, Fen Bilgisi ve Resim gibi genel kültür derslerine ağırlık verilmele birlikte Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam gibi meslek derslerine de yer verilmiştir. Genel kültür dersleri olarak bahsettiğimiz ilk grup derslere orta kısımda ayrılan toplam süre 119 saat iken, meslek derslerine ayrılan süre sadece 42 saat olarak tespit edilmektedir. Yedi yıllık orta kısım için belirlenen toplam zorunlu⁷⁴ ders süresinin 168 saat olarak belirlendiğine bakıldığında bu sürenin %75'inin genel kültür, %25'inin ise meslek derslerine ayrıldığı görülmektedir. Bu kısımda İlm-i Terbiye (Eğitim), İlm-i İçtima (Sosyoloji) ve İlm-i Ruh (Psikoloji) derslerine yer verilmektedir.

Yüksek kısımda ise program yapısının orta öğretimin aksine önemli ölçüde Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf, Tarih-i Edyân (Dinler Tarihi) gibi mesleki alanla ilgili derslerden oluştuğu (53 saat), bunların dışında kısmen Felsefe (8 saat), önemli sayılabilecek oranda da Hukuk derslerine (22 saat) yer verildiği görülmektedir. Üç yıllık yüksek kısım için belirlenen toplam ders süresinin 83 saat olarak belirlendiği göz önüne alındığında sürenin %64'ünün meslek, %26'sının Hukuk ve % 10'unun Felsefe derslerine ayrıldığı görülmektedir. Yer verilen Hukuk dersleri arasında Mecelle, Ahkâm-ı Evkaf, Sakk-ı Şer'i ve Adli⁷⁵ gibi İslam Hukuku ile yakından ilgili derslerin olduğunu ve Hukuk konusunda bu ağırlığın

⁷⁴ Programda Doğu ve Batı dilleri ile beraber her sınıf için 28 saatlik ders süresi belirlenmiş; ancak dil derslerinin zorunlu olmadığı da belirtilmiştir. Bu nedenle biz derslerin oranını verirken sadece zorunlu derslere ayrılan süreyi esas aldık.

⁷⁵ *Sak*, kadı tarafından tanzim edilen ilam ve hüccetlerin yazılışı hakkında kullanılan bir tabirdir. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 96. Bu ders, günümüzdeki ifadesi ile mahkeme kararlarının hukuki usullere uygun olarak yazılışının öğretiminin amaçlamaktadır.

verilmesinin nedeninin, buradan mezun olanların aynı zamanda şer'î mahkemelerde kadı ve nâib olarak görev yapmalarından kaynaklandığını belirtmeliyiz.

Program yapısının 1914 sonrasında başlatılan medreselerin ıslahı çalışmaları sırasında Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi için hazırlanan programlarla yaklaşık ortak özellikler taşıdığını söylemek mümkündür. Orta kısımda genel kültür, yüksek kısımda alan öğretiminin ağırlık verilmesi, Matematik, Fen, Sosyal alanlarla ilgili yeni derslerin eklenerek yeni mekteplerle paralellik göstermeleri gibi. Bununla birlikte farklı olarak Selahaddin Eyyubî Külliyesi'nde orta kısımda Kur'an-ı Kerim derslerine program haricinde yer verilmesi, yabancı dil derslerinin zorunlu olmaması, yüksek kısım programında Türk ve Arap Edebiyatı derslerine yer verilmemesi gibi uygulamalar da bulunmaktadır⁷⁶. Söz konusu bu farklılıkların normal kabul edilmesi gerekir; zira farklı nedenlere bağlı olarak açıklaması yapılabilir. Ancak programın, talimatnamenin baş tarafında sözü edilen niteliklere ulaşma konusunda yeterli olacağı ileri sürülebilir.

Sonuç

Osmanlı hâkimiyeti altında Arap nüfusun yoğun olarak yaşadığı Ortadoğu arazisi yanında Hicaz bölgesinin eğitim altyapısının geliştirilmesine II. Abdülhamit yıllarından itibaren başlanmış ve daha sonraki dönemde de devam edilmiştir. Bu çalışmalarda, eğitimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasının sağlayacağı genel yararların temin edilmesinin yanında bölgenin öne çıkan etnik ve kültürel hassasiyetlerinin istismar edilmesinin önlenmesi de amaçlanmıştır. Bu nedenle buradaki eğitim faaliyetleri incelenirken bölgenin dini ve etnik yapısı ile siyasi olayların birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bölgede gerçekleştirilen eğitim alanındaki çalışmaların temel amaçları halka eğitim imkânlarının ulaştırılması yanında hem devlete bağlılıklarının teminini hem de Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki itibarlı mevkiinin korunmasına katkıda bulunması olmuştur. Ayrıca, misyonerlik faaliyetleri yanı sıra ayrılıkçı fikirleri besleyen Batılıların açtıkları okulların etkisini bertaraf etme amacı da önemli bir yer tutmuştur.

Bölgedeki eğitim çalışmalarının niteliği ve yeterliliği hakkında değerlendirme yapılırken Devletin mevcut imkânları, şartları ve diğer bölgelerin sahip olduğu eğitim altyapısı göz önünde tutulmalıdır.

Medine'de açılmasına girişilen Medrese-i Külliye projesinin başarısı hakkında açık bir bilgi yok ise de mevcut bilgiler beklenen hedefe ulaşamadığını

⁷⁶ Krş. Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 107-133.

göstermektedir. Kudüs'te daha sonra başlatılan diğer projenin, elde edilen tecrübe sonucunda ilkinden daha kapsamlı ve planlı olduğu görülmektedir.

Selahaddin Eyyubî tarafından yaptırılmış olan medresenin yerine aynı adla tekrar, ama bu defa yeni bir program ve yapı ile kurulan Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi, Külliye'nin işleyiş esaslarının belirlendiği talimatnamesinde de açıkça belirtildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin son döneminde din eğitimcisi yetiştirmek amacıyla açılan bir kurumdur. Bu amaca paralel olarak, bütün İslam âleminin değer verdiği Kudüs gibi bir merkezde, sadece Osmanlı tebaasından değil, müslümanların yaşadığı dünyadaki her bölgeden öğrencilerin kabul edileceği böyle bir Külliye'nin açılmasının, Osmanlı Devleti'ne hem İslam dünyasında hem de diğer uluslararası arenada getireceği saygınlığın da hedeflendiği rahatlıkla ileri sürülebilir. Bunun dışında, dini niteliği ve hedefleri olan, yeni açılan ve model olarak görülen mekteplerin sahip olduğu imkânların sağlandığı, programı eskisinden farklı ve beklentilere uygun bir anlayışla düzenlenen böyle bir kuruma halkın itibar göstererek rağbet edeceği beklentisinin de göz ardı edildiği düşüncesinde değiliz. Nihayet, merkezden uzak bir bölgede böyle bir kurumun açılmasının önemli amaçlarından birisi de Devletin vatandaşına eğitim imkânı sunarak, onun yabancı ve azınlık mekteplerine ilgi ve ihtiyaç duymamasını sağlamak olmuştur.

Bu kurumların gerek açılmasına neden olan gerekçe ve beklentiler gerekse kuruluş ve işleyiş esaslarının kaliteli bir eğitimi öngörmesi ayrıca; hazırlanan program ve öğretim dili olarak Arapça'ya yer verilmiş olması, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı yıllarında bu bölgedeki politikaları hakkında ileri sürülen bazı açıklamaların gerçeği ne kadar yansıttığının ciddi biçimde gözden geçirilmesini gerektirecek öneme sahiptir.

Külliyenin, aynı dönemde İstanbul merkezli olarak başlatılan Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesinin kurulması ile devam eden medrese ıslah çalışmalarının, Arap nüfusun yoğun ve dîni açıdan önemi olan bir merkez olan Kudüs'teki devamı olarak görmek gerekir. Külliye'deki yapı, işleyiş esasları ve programın Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi için hazırlanan modelin söz konusu bölgenin ihtiyaçlarına uyarlanmış edilmiş hali olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Bu çalışmaların diğer bir ayağı da Medine'de yine aynı dönemde kurulan Medrese-i Külliye adlı kurumdur. Bu kurumlar ıslah edilmiş medreseler olarak dini ilimleri içermeleri yanında modern program ve yapıları itibarıyla hem nitelikli din eğitimcisi yetiştirebilme kabiliyeti olan hem de genel eğitim veren kurumlar olarak düzenlenmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde, medreselerin kuruluş ve idaresinden sorumlu Meşihat Makamı ve Evkaf Nezareti'nin din görevlisi yetiştirme amacına yönelik kurumları tesis ederken, ülkenin merkezden uzakta kalan yerlerine eğitim imkânının ulaştırılmasına katkıda bulunmanın yanında, ülke bütünlüğünün korunmasına bu yolla katkıda bulunmayı hedefledikleri görülmektedir. Medine'de açılan Medrese-i Külliye ile Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi bunun örnekleri olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin son birkaç asır boyunca bilim, ekonomi, siyaset ve askerlik alanındaki gelişmelere yeterince ayak uyduramayarak giderek gücünü kaybetmiş olmasının yanında, savaş ortamının getirdiği güçlükler ve devlet adamlarının hatalarının da eklenmesi mevcut sonucu doğurmuştur.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),

Bakanlar Kurulu Kararları 1920-1928 (30.18.1.1), 6.48.15.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS.), 5/24; 28/1.

Dâhiliye Nezareti Muhâberât-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.), 69-2/1.

Dâhiliye Vekâleti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 49/65; 49/66; 50/130; 52/155; 53/72; 59/194; 70/23; 467/44; 467/46; 553/63.

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT), 61/41; 62/51.

İrade Dâhiliye (İ.DH.), 190/15.

İrade Hariciye (İ.HR.), 128/6466; 332/21368.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 164/1331Ca-14.

Maarif Vekâleti Mektûbi Kalemi (MF. MKT.), 294/44; 301/45; 1152/12; 1156/20; 1202/10; 1228/95; 1231/57.

Meclis-i Vükelâ (MV), 231/75; 234/141.

Yıldız Sadâret Resmi Mârûzât (Y.A. RES.), 22/45.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2003.

- Akarlı, Engin D., “Abdulhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation*, ed. David Kushner, Yad İzhak Ben-Zvi, E.J. Brill, Jerusalem-Leiden 1986.
- Akşın, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Alan, Gülbadi, *Amerikan Board’ın Merzifon’daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK Basımevi, Ankara 2008.
- Arap İhtilali ve Şam Mahkemesi, Âliye Savaş Mahkemesi Notları*, çev: Cahit Kayra, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.
- Arif Paşa, *Tarihü'l-Kudüs*, Kahire 1994.
- Armstrong, Karen, *Jerusalem One City Three Faiths*, Alfred A. Knopf, New York 1996.
- Balcı, Kerim, *Fotoğraflarla Osmanlı Döneminde Kudüs*, IRCICA İstanbul 2009.
- Balcı, Ramazan, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerif’te Yapılan İslahat Çalışmaları (1896-1905)”, *History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, (2011), ss. 35-64.
- Balobar, Conde de, *Jerusalem in World War I*, ed. Eduardo M. Moreno/Roberto Mazza, I.B.Tauris, New York 2011.
- Bostancı, Işık, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, (doktora tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).
- Burak, Guy , “Dynasty, Law, and The Imperial Provincial Madrasa: The Case of Al-Madrasa Al-Uthmaniya in Ottoman Jerusalem”, *International Journal of Middle East Studies*, 45(2013), ss. 111–125.
- Cemal Paşa, *Hatrat*, haz: M. Martı, Arma Yayınları, İstanbul 1996.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, haz. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Çelebi, İlyas, “Hüseyin el-Cisr”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, ss. 537-540.
- “Darülfünûn-ı İslamiye”, *Sebülürreşad*, Aded: 276, 26 Muharrem 1332 (25 Aralık 1913), ss. 247-248
- “Darülfünûn-ı Şahane Nizamnamesi”, *Düstûr VII*, Birinci Tertip, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1941), 16 Rebiülahir 1318/30 Temmuz 1316 (12 Ağustos 1900), ss. 659-664.
- Demirkol, Erdem, *II. Abdülhamit Döneminde Kudüs’te KİLİSE İmar ve İnşa Faaliyetleri*, (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007).

- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.
- Ergün, Mustafa, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXX/1-2, (1982), ss. 58-89.
- , *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- Eroğlu, Muhammed, "Abdülaziz Çaviş", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 187-188.
- Gencer, Ali İhsan/Arslan, Ali, *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004.
- http://en.wikipedia.org/wiki/St_Anne's_Church,_Jerusalem (19 Ekim 2015'te girildi).
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- İlmiye Salnamesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.
- Jacobson, Abigail, "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem During World War I Through The Eyes of a Local Muslim", *International Journal of Middle East Studies*,40(2008), ss. 69-88.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi V*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Karpat, Kemal H., *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Kılınçkaya, M. Derviş, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004.
- Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Kireççi, Akif, *Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1991.
- Kürt Muhammed Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, çev. Derya Aydın/Ahmet Şenel/Sibel Ilgın, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007.

- Mazza, Roberto, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle Eastern Studies*, XLV/2 (2009), ss. 207-227.
- , *Jerusalem: From the Ottomans to the British*, I.B.Tauris Publishers, London and New York 2009.
- "Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun", *Düstûr* IX, İkinci Tertip, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, 10 Cemaziyelâhîr 1335/2 Nisan 1333 (3 Nisan 1917), ss. 1325-1330.
- "Medine'deki Dârü'l-Ulûm Hakkında Nizamname", *Düstûr* V, İkinci Tertip, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1332, 12 Cemaziyelevvel 1331/6 Nisan 1329 (19 Nisan 1913), ss. 319-322.
- Moore, Elinor A., *The Ancient Churches of Old Jerusalem*, Rue Bliss, Beirut 1961.
- Mutlu, Şamil, "II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", *TTK Belgeler*, XVII/21, (1997), ss. 127-227.
- , *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005.
- Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı V*, haz. Tevfik Güran, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1997.
- Özşenel, Mehmet, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu's-Salâh ve Eseri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (2007), ss. 55-68.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Peri, Oded, "Christianity Under Islam in Jerusalem The Question of The Holy Sites in Early Ottoman Times", *Ottoman Empire and Its Heritage, Politics, Society and Economy*, XXIII, ed.: Suraiya Faroqhi, Halil İnalcık, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001.
- Richter, Julius, *A History of Protestant Missions in The Near East*, New York 1910.
- Salname-i Maarif-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317h.*, Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye 1317.
- Salname-i Maarif-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1321h.*, Asır Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye 1321.
- Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi Talimatnamesi*, Fransisken Matbaası, Kudüs 1331r./1333h.).
- Shorrock, William I., "The Origin of The French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914", *International Journal of Middle East Studies*, I/2 (1970), ss. 133-153.

- Somel, Selçuk Akşın, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Spagnolo, John P., "The Definition of a Style of Imperialism: The Internal Politics of the French Educational Investment in Ottoman Beirut", *French Historical Studies*, VIII/4 (1974), ss. 563-584.
- Strohmeier, Martin, *Al-Kulliya As-Salahiya In Jerusalem Arabismus, Osmanismus und Panislamismus im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart 1991.
- Şişman, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- Taş, Kenan Ziya, "Kudüs'te Bir Osmanlı Okulu, Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi", *XVI. Türk Tarih Kongresi: 20-24 Eylül 2010 Kongreye Sunulan Bildiriler*, III (2015), ss. 117-132.
- , "Ortadoğu'da Bir Osmanlı Projesi: Kudüs Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi", *Yedikita*, 41, (2012), ss. 23-29.
- , *Osmanlı'nın Son Cihan Projesi Kudüs Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi*, Post Yayınları, İstanbul 2016.
- Umar, Ömer Osman, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964.
- Jona. M. Wainwright, *The Pathways And Abiding Places of Our Lord*, D. Appleton&Company, New York 1850.
- Wiegand, Theodor, *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri (Alte Denkmäler Aus Syrien Palästina Und Westarabien)*. Haz. Nevzat Artuç, Anı Yayıncılık, Ankara 2012.
- Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, Caravan Books, New York 1973.
- Zengin, Zeki Salih, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", *Bellekten*, LXXI/261, (2007), ss. 613-652.
- , *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

Derslerin Haftalık Toplam Süresi	Dersler 1		Sınıflar									
			2	3	4	5	6	7	8	9	10	
4	İlm-i İktisat ve Mâli	İktisat	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
		Maliye	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
27	Lisan-ı Arabî	Sarf ve Nahiv-Lügat ve Kıraat	4	4	-	-	-	-	-	-	-	-
		Sarf ve Nahiv-Kıraat ve İnşad	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
		Sarf ve Nahiv	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
		Belagat ve İnşad	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-
		Belagat	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
		Edebiyat	-	-	-	-	-	2	3	-	-	-
		Mantuk	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
17	Lisan-ı Türkî	Sarf-Nahiv ve Kıraat	4	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Sarf-Nahiv-Kıraat ve İnşad	-	4	-	-	-	-	-	-	-	
		Kıraat-İnşad ve Kitabet	-	-	3	-	-	-	-	-	-	
		Kitabet	-	-	-	2	-	-	-	-	-	
		Edebiyat	-	-	-	-	2	2	-	-	-	
21	Tarih	Siyer-i Nebi	2	2	-	-	-	-	-	-	-	
		Umumi	2	2	2	-	-	-	-	-	-	
		İslam ve Arap Tarihi	-	-	-	2	1	-	-	-	-	
		Türk ve Osmanlı Tarihi	-	-	-	-	2	1	-	-	-	
		Asr-ı Hâzır Tarih-i Siyasisi	-	-	-	-	-	-	2	-	-	
		Tarih-i Edyân (Edyân-ı Salîfe)	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
		Tarih-i Edyân (Edyân-ı Semâviye)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		Tarih-i Edyân (Din-i İslam)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
9	Coğrafya ve Felekiyat	Umumi Coğrafya	2	2	-	-	-	-	-	-	-	
		İslam ve Osmanlı Coğrafyası	-	-	3	-	-	-	-	-	-	
		Felekiyât	-	-	-	-	-	2	-	-	-	
22	Ulûm-ı Riyaziye	Amelî Hesap	4	3	-	-	-	-	-	-	-	
		Hendese	-	1	2	1	-	-	-	-	-	
		Cebir	-	-	2	2	-	-	-	-	-	
		Uslûl-i Defteri	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
		Nazarî Hesap	-	-	-	-	2	-	-	-	-	
		Müsellesât	-	-	-	-	2	-	-	-	-	
		Mihanik	-	-	-	-	-	2	-	-	-	

Zeki Salih Zengin

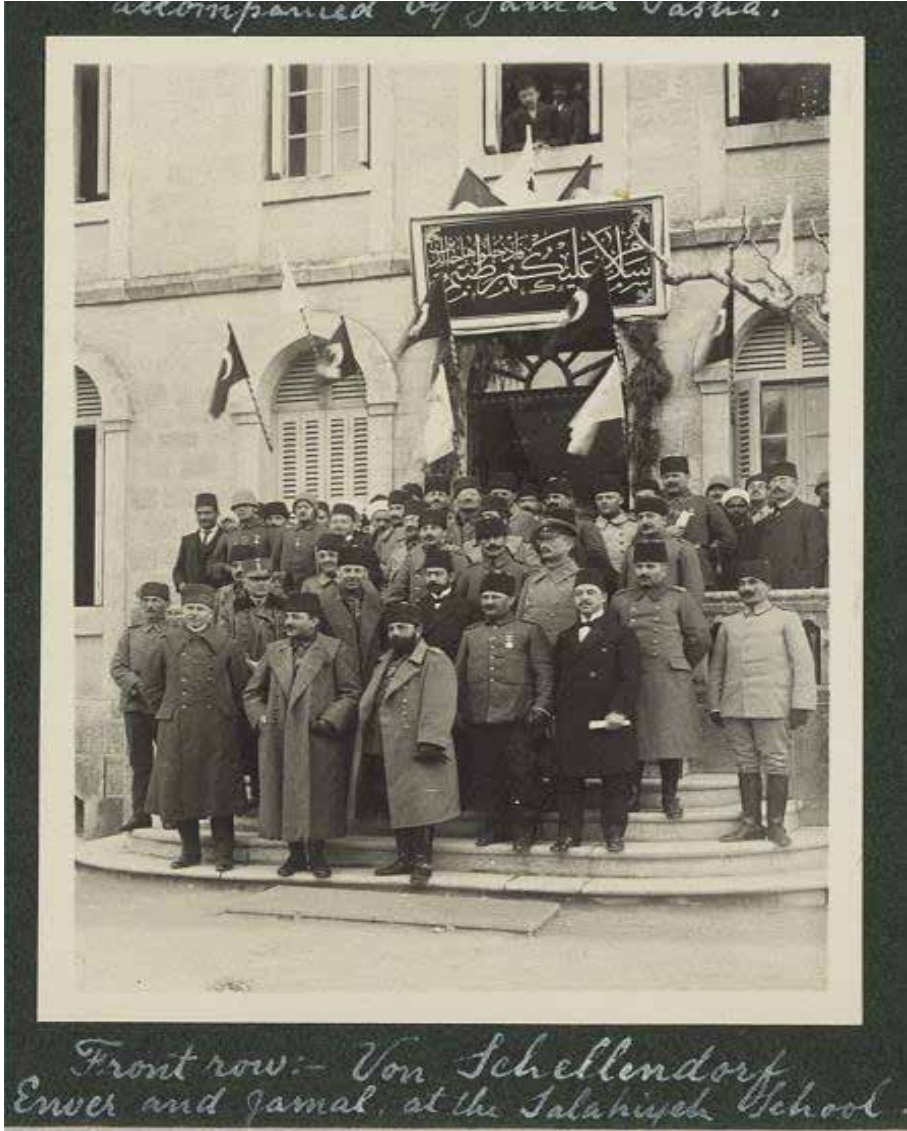
EK-2: Kudüs

EK-3: Kudüs

EK-4: Enver Paşa'nın 1916 Yılında Kudüs'ü Ziyareti Sırasında Cemal Paşa ile Birlikte Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi Önünde Çekilen Fotoğrafi

Kaynak: (Front row: Von Schellendorf, Enver and Jamal [Cemal], at the Salahiyyeh School [Jerusalem], 1916. LC-DIG-ppmsca-13709-00072 (digital file from original on page 19, no.71) <http://lcweb2.loc.gov/phpdata/pageturner.php?agg=ppmsca&item=13709&type=contact>.

Žeki Salih Žengin

Ek 5: Őezzade Osman Fuad Efendi'nin Selahaddin Eyyubi Kũlliye-i İslamiyesi Őnũnde Cemal Paşa İle Birlikte Çekilen Fotoğrafi

Kaynak: (Prince Osman Fuad and Jamal [Cemal] at the Salahiyyeh School [Jerusalem], 1917.

LC-DIG-ppmsca-13709-00196 (digital file from original on page 55, no.195).

<http://lcweb2.loc.gov/phpdata/pageturner.php?agg=ppmsca&item=13709&type=contact>.

PRENS SABAHADDİN BEY'İN, OSMANLI DEVLETİ'NİN ALMANYA'NIN YANINDA BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRİŞİNİ ENGELLEME ÇABALARI

NEVZAT ARTUÇ*

Giriş

İnkılâpçı ve İhtilâlcî Bir Osmanlı Aydını Prens Sabahaddin Bey

Prens Sabahaddin Bey, 1879 yılında İstanbul'da doğmuştur. Annesi Sultan Abdülmecid'in kızı Seniha Sultan, babası ise Gürcü Halil Rıfat Paşa'nın oğlu Damad Mahmud Celaleddin Paşa'dır¹. Anne ve babasının çabalarıyla biyoloji, fizik, astronomi ve kimya gibi farklı bilim dallarında eğitim almış Fransızca, Arapça ve Farsça öğrenmiştir.².

Damad Mahmud Celaleddin Paşa, Berlin Bağdat Demiryolu imtiyazı meselesinde Almanya'ya karşı İngiltere lehinde faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak II. Abdülhamid'in Almanya tarafında yer alması üzerine oldukça öfkelenerek Jön Türk olmaya karar vermiş ve oğulları Sabahaddin ve Lütfullah'ı yanına alarak 1899'da Paris'e kaçırmıştır³.

Babasının da etkisiyle gençliğinden itibaren Almanya karşıtı bir siyaseti be-

* Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Adıyaman/TÜRKİYE
nartuc27@gmail.com

¹ Seniha Sultan, 1851 yılında Sultan Abdülmecid'in dördüncü ikbali Nalan Hanım'dan doğmuştur. Kendisinden iki yaş küçük olan Mahmud Celaleddin Paşa ile 1876 yılında evlenmiştir. Bu evlilikten Sabahaddin ve Lütfullah adından iki oğulları olmuştur. Seniha Sultan güzel giyinmeye meraklıydı. Rahat tavırları ve kahkahalarıyla nedeniyle Saray'da eleştiri konusu olmuştur. Mahmud Celaleddin Paşa 1903'te, Seniha Sultan ise 1912'de vefat etmiştir. M. Çağatay Uluçay, *Padışahlarn Kadınları ve Kızları*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 158-159.

² Küçüklüğünden beri merhametli ve vefakâr olarak tanımlanan Prens Sabahaddin Bey, vejetaryen olup daha çok bitkisel gıdalarla beslenmeyi tercih etmiştir. Nezahet Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin. (Hayatı ve İlmî Müdafaa)*, Fakülte Mecmuası, İstanbul 1977, s. 3-10.

³ Sina Akşin, *Jön Türkler İttihat ve Terakki*, İmge Yay., Ankara 1998, s. 55; Eric Jan Zürcher, "Sabah al-din (Prens Sabahaddin)" mad., *The Encyclopedia of İslam*, Vol: VIII, Leiden, s. 669.

nimseyen Prens Sabahaddin Bey, 1906 yılında *Terakki Gazetesi*'nde "Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu Hakkındaki Planları" başlıklı bir makale kaleme almıştır. Prens Sabahaddin'e göre Almanya, Berlin-Bağdat demiryolu hattı imtiyazı ile hattın etrafındaki çok geniş bir arazinin ormanlarını ve madenlerini işletme hakkına sahip olacak, Irak ve Suriye ticaretini ele geçirecek, nihayet Anadolu'dan Bağdat'a kadar uzanan bölgede geniş bir sömürge imparatorluğu tesis edecektir⁴.

Prens Sabahaddin Bey, Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlere karşı mücadele etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda bazı devlet adamlarına telgraflar yazmış ve dönemin belli başlı Fransız gazetelerinde makaleler neşretmiştir. Burada Frederic Le Play ve Emile Durkheim'ı yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Tercihini bireyciliği ve özel teşebbüsü esas alan Le Play'den yana kullanmıştır. Takip eden yıllarda Le Play ekolünden eserlerini okuyup hayran kaldığı Edmond Demolis ile tanışmıştır. Prens Sabahaddin Bey, her iki sosyoloğun özellikle merkezîyetçilik karşıtı düşüncelerinden çok etkilenmiş ve bu sayede *adem-i merkezîyetçilik* fikrine ulaşmıştır⁵. Ona göre ilerlemeye mani olan İslâm dini değil, içtimai teşekkülümüzdür⁶. Hükümet ile milleti birbirine muhalif iki farklı güç odağı olmaktan çıkartmış olan Prens Sabahaddin Bey, sanayileşmenin *adem-i merkezîyetçiliği* güçlendirdiği tezini savunmuştur⁷.

Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel memurluk zihniyetine karşı çıkan Prens Sabahaddin Bey, merkezîyetçilik anlayışında servetin ve iktidarın kaynağının Pa-dışah olduğunu, bütün memurların onun gözüne girebilmek için yarıştığını iddia etmiştir. Toplumların gelişmesinde merkezîyetçiliği en büyük engel olarak gören Prens Sabahaddin Bey⁸, sistemin önünün açılması için *adem-i merkezîyetçi* bir yapıyla merkeze ait pek çok yetkinin taşraya devredilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona

⁴ Prens Sabahaddin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, (Yayına Haz. Mehmet Alkan), YKY, İstanbul 2007, s. 175-182; Ege, *a.g.e.*, s. 91-101.

⁵ Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 9-10. Prens Sabahaddin Bey'in etkilendiği aydınlardan biri olan Demolis'e göre kamucu aile ve toplum ile bireyci aile ve toplum olmak üzere iki tip aile ve toplum vardır. Kamucu (bütüncü) denilen aile ve toplum yapısında bireyler her şeyi devletten, aileden beklerler. Bu yüzden her türlü teşebbüsten yoksundurlar. Hâkim olan merkezîyetçi yapı nedeniyle toplum adeta hantallaştırmıştır. Bireyci denilen ikinci tür aile ve toplum yapısında ise bireyler kendilerine güvenirlir. Aileden ve devletten bir şeyler beklemek yerine şahsi teşebbüsü ön plana çıkartırlar. Bu tarz toplumlarda güç tek merkezde toplanmayacaktır. Geniş bilgi için bkz. Edmond Demolins, *19. Yüzyılda Karşılaşılmalı Eğitim Denemesi: Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?*, (Çev. A.Fuad-A.Naci), Editör: Bahri Ata, Yayına Haz. Oğuzhan Karadeniz vd., Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s. 2-4; Akşin, *a.g.e.*, s. 63.

⁶ Ege, *a.g.e.*, s. 337-338.

⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 298.

⁸ Mardin, *a.g.e.*, s. 292-293.

göre adem-i merkezîyet kavramı; iç işlerinde ve ticari faaliyetlerde serbest olmak, dış işlerinde ise merkezî yönetime bağlı olmaktır. Türk, Arap, Ermeni, Arnavut ve Rumlar adem-i merkezîyet ile bir arada tutulabilirlerdi. II. Meşrutîyet'in geleceği ancak ve ancak adem-i merkezîyetçilik fikri ile güvence altına alınabilirdi. Hürriyet verilmez, alınırdı. Savunulmayan hak ise sonuçsuz kalmaya mahkûmdur⁹.

Prens Sabahaddin Bey, hasta adam olarak nitelendirilen Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu adem-i merkezîyetçilik fikrinin uygulanmasında görüyordu. Bu kararında İngiltere ve Amerika'ya örnek almaktaydı. Ahmet Rıza Bey Grubu ile yaşadığı fikir anlaşmazlığı sonrasında, 1906 yılında kurmuş olduğu cemiyete *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet* adını vererek bu fikre olan inancını yaşatmaya çalışmıştır¹⁰. Şerif Mardin'e göre Prens Sabahaddin Bey, Osmanlı toplum yapısı hakkında yerinde ve son derece isabetli sosyolojik gözlemlerde bulunmuş, ancak bu gözlem ve düşüncelerini siyasî platforma aktarırken aynı başarıyı gösterememiştir¹¹.

Prens Sabahaddin Bey, 1 Nisan 1900'de II. Abdülhamid'e sunmuş olduğu arzıda; Merkezîyetçi ve zalimane idare nedeniyle Bulgaristan, Bosna-Hersek, Tırhala, Teselya, Tunus, Kıbrıs, Girit, Mısır, Kars, Ardahan ve Şarki Rumeli'nin elden çıktığını, maliyenin iflas ettiğini, Osmanlı İmparatorluğu'nun modern bir bütçesinin bile olmadığını, üç kişinin yapacağı işin otuz kişi tarafından yapılmaya çalışıldığını, gençlerin devlet memuru olmaktan başka bir şey düşünemez hale geldiğini ifade etmiştir. Ona göre II. Abdülhamid, 93 Harbi'ni bahane ederek Meşrutîyeti kaldırmış, Midhat Paşa'yı öldürtmüş ve hürriyet taraftarlarını baskı altına almıştır. Prens Sabahaddin Bey, arızanın sonunda daha fazla acı yaşanmaması için II. Abdülhamid'in hatalarından ders çıkartması gerektiğini ve yönetim anlayışında köklü bir değişikliğe gitmesinin zarurî olduğunu belirtmiştir¹².

Prens Sabahaddin Bey, Paris'te bulunduğu yıllar içerisinde Jön Türklerin II. Abdülhamid'in otoriter idare tarzına karşı vermiş olduğu mücadeleye büyük des-

⁹ Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 262-264

¹⁰ Akşin, *a.g.e.*, s. 64; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul 2000, s. 169-220; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1991, C. I/1, s. 272-296.

¹¹ Mardin, *a.g.e.*, s. 296

¹² Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 17-22; Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 283. Kuran'a göre Prens Sabahaddin Bey'in Annesi Seniha Sultan, kardeşi olmasına rağmen, II. Abdülhamid'i hiç sevmemiştir. Hatta V. Murad'ın yeniden tahta çıkartılması yolunda girişimlerde dahi bulunmuştur. Kuran, *a.g.e.*, s. 33-36. Dolayısıyla Prens Sabahaddin Bey'in II. Abdülhamid'e karşı olumsuz bir tavır sergilemesinde fikri uyumsuzluğun yanı sıra, annesi Seniha Sultan'ın etkisi göz ardı edilmemelidir.

tek vermiştir. Babası Damad Mahmud Celaleddin Paşa ile birlikte fikir bazında olduğu gibi ekonomik ve siyasal açıdan da Avrupa'daki Jön Türk hareketine büyük katkılar sağlamıştır. Prens Sabahaddin ve kardeşi Lütfullah Beylerin davetleri üzerine, 4-9 Şubat 1902 yılında Paris'te toplanan Birinci Jön Türk Kongresi'ne Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Yunan ve Bulgar temsilcilerden kırk ile kırk yedi arasında delege katılmıştır. Farklı dünya görüşlerine sahip bu insanların uzlaştığı tek konu II. Abdülhamid'in devrilmesiydi. Prens Sabahaddin Bey kongrenin açış konuşmasında; Osmanlı İmparatorluğu'nun, II. Abdülhamid'in merkeziyetçi ve otoriter idare tarzından dolayı kötü yönetildiğini, imparatorluk sınırları içerisindeki gayri-Müslim vatandaşların ayırım gözetilmeksizin eşit kabul edilmelerini ve bu hususun uluslararası anlaşmalarla garanti altına alınması gerektiğini ifade etmiştir¹³. Yaklaşık beş gün devam eden kongrede iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Birinci görüşe göre, kongre ve yayınlarla meşruti bir sistemin gerçekleştirilmesi mümkün görünmemektedir. Bu nedenle askeri kuvvetlerden destek alınması zaruret halini almıştır. İkinci görüş ise yabancı müdahalesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Jön Türkler'in önde gelenlerinden Ahmet Rıza, Dr. Nazım ve Yusuf Akçura Beyler yabancı müdahalesi fikrine şiddetle karşı çıkmışlardır¹⁴. Anlaşmazlığın giderek büyümesi üzerine Jön Türk hareketi, Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahaddin Bey grubları olarak ikiye bölünmüştür¹⁵.

İnkılâpçı karakteri dışında ihtilâlcî yönüyle de dikkat çeken Prens Sabahaddin Bey, 1902 kongresinde iddia etmiş olduğu üzere, askeri kuvvet yardımıyla II. Abdülhamid idaresinin devrilmesi amacıyla bir darbe teşebbüsünde bulunmuştur. Söz konusu darbe planına göre; Recep Paşa darbenin askeri sorumluluğunu üstlenecek, Trablusgarp'tan topladığı asker ile Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'a ulaşacak, Topkapı Sarayı'ndan Sancak-ı Şerif çıkartılarak II. Abdülhamid zorla tahttan indirilecekti. Prens Sabahaddin Bey, yanında Fazlı Bey olduğu halde, Malta'ya giderek Recep Paşa'nın yaveri Şevket Bey ile bir görüşme yapmıştır. Görüşme sonrasında Recep Paşa, darbe fikrine olumlu yaklaşmıştır. Ancak daha sonra bu kararından vazgeçmiş, böylece söz konusu darbe teşebbüsü başlamadan sona ermiştir¹⁶. Prens Sabahaddin Bey, hayata geçirilemeyen darbe teşebbüsünün

¹³ Ernest Edmonson Ramsaur, *Genç Türkler ve İhtilal ve Terakki*, (Çev. Hacasan Yüncü), Kayıhan Yay., İstanbul 2001, s. 87-88.

¹⁴ Akşin, *a.g.e.*, s. 58-60; Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 266; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 86-87.

¹⁵ Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 296-301; Y. Aşatoviç Petrasyon, *Sovyetler Gözüyle Jön Türkler*, (Çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974, s. 217-225; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 87-88, 98.

¹⁶ Abdülnasır Yiner, *Müşir Recep Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908)*, (İstanbul

ardından, Paris'te 1906 yılında *Terakki* isimli bir gazete kurmuştur. Gazetenin yönetimini bir süre sonra Fazlı Bey'e bırakmış, meşrutiyet ve Kanun-ı Esâsi yerine adem-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsi fikirlerine ağırlık vermiştir¹⁷.

Prens Sabahaddin Bey'in teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyetçilik fikirleri, ilk defa *Osmanlı Ahrar Fırkası*'nın kurulmasıyla siyasal platforma taşınmıştır. İttihat ve Terakki'ye karşı oluşturulan ilk muhalif fırkanın başkanlığı bizzat kendisine teklif edilmiştir. Her ne kadar söz konusu teklifi kabul etmemişse de yakın arkadaşlarını (Fazlı, Mahir Sait, Celaleddin Arif, Nurettin Ferruh) yeni oluşum içerisinde görevlendirmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra merkeziyetçi anlayış, adem-i merkeziyetçilere karşı ezici bir üstünlük sağlamıştı. Bu durumu kabullenemeyen Prens Sabahaddin Bey, İttihat ve Terakki'ye karşı büyük bir siyasi mücadeleye girişmiştir. Bu mücadele ilk olarak, 31 Mart Olayı'nda kendini göstermiştir. Prens Sabahaddin Bey, Ahrar Fırkası ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ile birlikte 31 Mart Olayı'nın başlamasında önemli rol oynamıştır. Bu sebeple Hareket Ordusu'nun duruma el koymasının ardından oluşturulan sıkıyönetim mahkemelerince tutuklanmıştır. Ancak Annesi Seniha Sultan'ın, İstanbul İngiltere Büyükelçiliğinin ve İttihatçıların İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in çabalarıyla serbest bırakılmıştır¹⁸.

Yaşanan başarısız darbe girişiminin ardından mücadelesine siyasal platformda devam etme kararı alan Prens Sabahaddin Bey, bu tarihten itibaren İttihat ve

---

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006, s. 176-177; Akşin, *a.g.e.*, s. 61-63; Seydi Vakkas Toprak, "Fizan'da Sürgün Bir İttihatçı:Cami Bey", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa. 20, Adıyaman 2015, s. 688-689.

¹⁷ Akşin, *a.g.e.*, s. 65; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 110. Buna karşılık Fransızca Meşveret ve Şura-yı Ümmet dergileriyle Paris'teki faaliyetlerini devam ettiren Ahmet Rıza Bey Grubu, 27 Eylül 1907 tarihinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşme kararı almıştır. Bu birleşme merkeziyetçi cepheyi bir adım daha ön plana çıkartmıştır. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. III, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 39-40; C. I, s. 54; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 19; Bayur, *a.g.e.*, C.I/1, s. 316-317. Birleşme olayından üç ay gibi kısa bir süre sonra 27, 28 ve 29 Aralık 1907'de Paris'te İkinci Jön Türk Kongresi toplanmıştır. Kongrede, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Ahmet Rıza ve Sezai Beyler, Prens Sabahaddin Bey Grubu'ndan Fazlı ve Dr. Nihat Reşat Bey'ler, Ermeni Taşnak Cemiyeti'ni ise Malumyan Efendi temsil etmiştir. Üç gün süren yoğun görüşmelerin ardından II. Abdülhamit'in devrilmesi ve meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesi için ihtilâl yoluna başvurulması kabul edilmiştir. Bayur, *a.g.e.*, C. II/IV, s. 128-142; Kuran, *a.g.e.*, s. 234-243; Akşin, *a.g.e.*, s. 93-94.

¹⁸ Prens Sabahaddin Bey bu olayın ardından yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Geniş bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2008, s. 61-63. Alkan'a göre 1909-1912 yılları Prens Sabahaddin Bey için *gönüllü sürgün* dönemi olmuştur. Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 10.

Terakki'ye karşı oluşturulan bütün siyasal oluşumlara ya bizzat katılmış, ya da dışardan destekleme yoluna gitmiştir. 31 Mart Olayı sonrasında ülkedeki siyasi gerginlik hızla tırmanmaya başlamıştır. İktidar-muhalefet ilişkileri adeta bir kan davası haline dönüşmüştür. 1911 yılından itibaren İttihat ve Terakki'ye karşı olan bütün unsurlar, Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında buluşmuştu. Prens Sabahaddin Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na destek vermiş, fırkanın meclis idare heyeti üyeliğine kendisine yakınlığıyla bilinen Lütfi Fikri Bey'i yerleştirmiştir¹⁹. Aynı yıl yapılan ara seçimler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın etkisiyle, İttihatçılar aleyhine neticelenmiş, yaşanan siyasi gerginlik nedeniyle Meclis-i Mebusan, 18 Ocak 1912'de feshedilmiştir. İttihatçılar, 1912'de yapılan ikinci genel seçimleri (Sopalı seçimler) kazanmışlardır. Ancak, kendilerini Halaskâr Zâbitan olarak adlandıran muhalif subaylar, Arnavutluk isyanını bahane ederek Hükümete kesin uyarı vermişlerdir²⁰. Halaskâr Zâbitan Olayı diye bilinen darbe girişiminin etkisiyle, İttihatçıların desteklediği İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu defa üçüncü Sait Paşa Hükümeti'ni desteklemiştir. Ancak Halaskâr Zâbitan Grubu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni iktidardan uzaklaştırmak amacıyla Sait Paşa Hükümeti'ni de darbe tehdidiyle düşürmüştür. Yeni Hükümet, 22 Temmuz 1912'de İttihatçılara karşı olumsuz tavırlarıyla bilinen Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulmuştur. Prens Sabahaddin Bey, İttihatçı aleyhtar bir Hükümetin kurulmasını fırsat bilerek ülkeye dönmüştür²¹.

1. Savaşa Engel Olma Çabaları

a. Balkan Savaşı Öncesi İttihatçılara Uyarı Telgrafları

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde yaşanan iç siyasi çekişmeler, Balkanlarda farklı siyasi senaryoları gündeme getirmişti. Gelişmelerden istifadeyle, 1912 Mart ayında Sırbistan-Bulgaristan ve Mayıs ayında Bulgaristan-Yunanistan arasında ittifak anlaşmaları yapılmıştı. Bir süre sonra Karadağ da bu ittifaka dâhil olmuştu. Said Paşa Hükümeti, Halaskâr Zâbitan Grubu'nun tehdidi nedeniyle Balkanlar'daki tehlikeli gelişmeleri ciddiye alıp değerlendirecek durumda değildi. 21 Temmuz 1912'de kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti,

¹⁹ Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 175-176, 299, 313, 316. Ayrıca bkz. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul 1995, s. 118.

²⁰ Halaskâr Zâbitan Grubu, İttihat ve Terakki'ye karşı gizli bir ihtilâl komitesi olarak kurulmuş, ancak bir dernek boyutuna bile ulaşmadan 1913 yılı içerisinde kaybolup gitmiştir. Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 367-373. Feroz Ahmad'a göre Prens Sabahaddin Bey'in Halaskâr Zâbitan Grubu ile yakın ilişkileri bulunmaktaydı. Ahmad, *a.g.e.*, s. 138.

²¹ Artuç, *a.g.e.*, s. 97-98. Ancak yurda dönüş tarihi ile ilgili kesin bilgilere sahip değiliz.

Balkanlarda yaşanan ittifak çabalarını göz ardı etmekteydi. Ancak o tarihlerde yurda dönmüş olan Prens Sabahaddin Bey, gelişimlerden son derece kaygı duyuyordu. Nezahet Nurettin Ege'ye göre o, bu kaygılarını İttihat ve Terakki ricaline yazmış olduğu telgraflarla açıkça ortaya koymuştur²². İttihatçılardan beklediği ilgiyi göremeyen Prens Sabahaddin Bey, son çare olarak Padişah V. Mehmed Reşad ile görüşerek, Balkanlarda çıkacak muhtemel bir savaşın Osmanlı imparatorluğu için büyük felakete neden olacağı uyarısında bulunmuş, yüzbinlerce Türk-Müslüman'ın kanlarının heder olma ihtimalinin mevcut olduğunu ifade etmiştir. Ona göre böyle korkunç bir savaşa yalnızca Osmanlı Padişahi mani olabilirdi. Padişah V. Mehmed Reşad, Prens Sabahaddin Bey'in sözlerini dinledikten sonra: "*Müsterih olunuz oğlum, Devlet- i Osmaniye böyle bir harbe mani olmak için her türlü tedbiri alacaktır!*" sözleriyle teselli etmeye çalışmıştır²³. Ancak V. Mehmed Reşad, Prens Sabahaddin Bey'e vermiş olduğu sözü yerine getirememiştir. Zira Ekim başlarında Karadağ, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan peş peşe Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmişlerdir. Hazırlıksız yakalanan Bâb-ı Âli, ağır bir yenilgiye uğramış ve Çatalca'ya kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Prens Sabahaddin Bey, Padişah V. Mehmed Reşad'a takdim etmiş olduğu, 10 Kasım 1912 tarihli arıza ile yaşanan felaketin sebeplerini şu şekilde izah etmeye çalışmıştır: "*Balkanlarda uğranılan bu büyük hezimetin sorumlusu yabancı güçler değildir. Tam tersine en büyük mesuliyet, merkezîyetçi anlayışa sıkı sıkıya bağlı olan Hükümettedir. Osmanlı İmparatorluğu koyu bir merkezîyetçilik anlayışı ile adeta durağanlaşmış ve gelişmelere ayak uyduramaz hale gelmiştir*"²⁴.

Birinci Balkan Savaşı, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin sonunu hazırlamış, bu durum üzerine yeni kabine, 30 Ekim 1912'de Kamil Paşa tarafından kurulmuştur. Ancak, Balkanlar'daki durumun gittikçe kötüye gitmesi ve üstelik Edirne'nin de düşmesi İttihatçıları yeniden harekete geçirmiştir. 23 Ocak 1913'te gerçekleştirilen Bâb-ı Âli Baskını ile Kamil Paşa Hükümeti düşürülmüş, yerine İttihatçıların egemen olduğu Mahmut Şevket Paşa Hükümeti kurulmuştur²⁵.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bâb-ı Âli Baskını sonucu iktidarı ele geçirmesi Prens Sabahaddin Bey, Damat Salih Paşa ve Kürt Şerif Paşa gibi İttihat ve Terak-

²² Ege'nin bahsetmiş olduğu telgraflara hiçbir kaynaktan ulaşamadık.

²³ Ege, *a.g.e.*, s. 277-278; Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzah'lar*, (Çeviren: Fahri Unan), Ayraç Yay., Ankara 1999, s. 209-211.

²⁴ Ege, *a.g.e.*, s. 279-281.

²⁵ Nevzat Artuç, "*Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını*", *SDÜFEFD*, Sa. 10, Yıl: 2004, s. 61-78.

ki yönetiminden memnun olmayan isimlerin etrafında toplanmış olan muhalifleri yeni arayışlara itmiştir. Hatta Prens Sabahaddin Bey taraftarlarından Dr. Nihat Reşad ve Satvet Lütfi (Tozan) Beyler daha da ileri giderek, karşı darbe fikrini ortaya atmışlardır. Onlar da tıpkı İttihatçılar gibi Bâb-ı Âli'yi basıp, mevcut Hükümeti devirmek ve yerine Kamil Paşa ile Prens Sabahaddin Bey'in dâhil olduğu yeni bir Hükümet kurmak istemişlerdi²⁶. Gelişmeleri yakından takip eden İttihat ve Terakki yönetimi iyi niyetini muhafaza etmiş, 28 Ocak 1913'de yayınlamış olduğu beyannameyle kamuoyuna birlik ve beraberlik mesajları vermiştir²⁷. Ancak muhalif grup, İttihatçıların birlik mesajlarına aldırmayarak düşündükleri darbe fikrinden bir an olsun vazgeçmemişlerdir. Prens Sabahaddin Bey ve arkadaşları tarafından aceleyle hazırlanan karşı darbe planı, Bâbı Âli Baskını'nın rövanşını almaya yönelikti. İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından *Taklib-i Hükümet* olarak adlandırılan bu girişim, çok kısa bir süre içerisinde detaylarıyla ortaya çıkarılmıştır. İstanbul Muhafızlığı, 2 Mart 1913'de yayınlamış olduğu resmi beyannameyle söz konusu darbe planının ayrıntılarını kamuoyuna duyurmuştur²⁸. Darbe fikrinin mimarlarından Satvet Lütfi ve Ahmet Bedevi Kuran'ın yakalanması ve Dr. Nihad Reşad Bey'in Avrupa'ya kaçmış olması nedeniyle *Taklib-i Hükümet* teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İstanbul Polis Müdürlüğü'ne göre *Taklib-i Hükümet* teşebbüsünün esas tertipçisi olan Prens Sabahaddin Bey, bu iş için yaklaşık 1700 Lira sarf etmiştir²⁹.

Prens Sabahaddin Bey önderliğindeki muhalifler, amaçlarından vazgeçmemişler ve yanlarına Damad Salih Paşa, Şerif Paşa ve Kemal Mithat Bey gibi İttihatçı aleyhtarlarını da alarak daha kapsamlı bir plan hazırlamışlardır³⁰. Yeni darbe planına göre Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Polis Müdürü Azmi Bey, İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Talat Bey, Nesim Ruso ve Emmanuel Karasu Efendiler öldürüleceklerdi. Suikastın hemen ardından mevcut Hükümet devrilerek Prens Sabahaddin Bey Sadaret makamına getirilecekti³¹. Söz konusu darbe planı çerçevesinde, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, 11 Haziran 1913'te Beyazıt'ta öldürüldü. Ancak İttihatçılar, suikast sonrası çabuk toparlanarak muhtemel bir Hükümet değişikliğine fırsat vermediler. İstanbul Muhafızı Cemal ve Polis Müdürü Azmi Beylerin gayretleriyle kısa sürede ele geçirilen ve sayıları otuz sekize ulaşan, ancak yalnızca

²⁶ BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 2.

²⁷ H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000, s. 250-251.

²⁸ BOA, *HR.SYS*, 1856/3, lef. 118, 119, 120, 17 Şubat 1328 (2 Mart 1913).

²⁹ BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 2.

³⁰ Tunaya, *a.g.e.*, C. III, s. 518.

³¹ BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 3, 4, 5, 11, 12.

yirmi dördünün mahkeme huzuruna çıkarılabildiği zanlıların yargılanmalarına, 19 Haziran 1913'de başlanmıştır³². İstanbul Muhafızı Cemal Bey suikastla ilgili olarak esas şüphelinin Prens Sabahaddin Bey olduğunu ifade etmiştir³³. Yargılamalar sırasında, gizlice yurtdışına kaçtığı tespit edilen Prens Sabahaddin Bey³⁴, gıyaben idam cezasına mahkûm edilmiş, ülkedeki mallarına devlet tarafından el konulmuştur.³⁵ Prens Sabahaddin Bey, mahkûmiyet kararını öğrendikten sonra, Temmuz ayı içerisinde *Le Temps*'e verdiği demeçte cinayetle uzaktan yakından ilgisi olmadığını, aksine kendi taraftarlarına siyasi cinayetlere asla bulaşmamaları yönünde tavsiyelerde bulunduğunu iddia etmiştir³⁶.

b. Birinci Dünya Savaşı'nın Çıkacağı Önceden Tahmin Etmesi

Prens Sabahaddin Bey, 2 Ocak 1907'de büyük devletlere hitaben gönderilen ve *Times Dergisi*'nde yayınlanan muhtırasında; Şark Meselesi'nin tarihi dayanaklarını açıklamış, Tanzimat ile başlayan Batılılaşma çabalarını övmüştür. Ona göre, Türkiye, Dünya barışının sağlanması açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Buna karşın barışın önündeki en büyük engel ise İtilaf Devletleri'nin sürekli rekabet halinde olmaları ve bir türlü kendi aralarında uzlaşma sağlayamamalarıdır. Prens Sabahaddin Bey, "... *Hal ise maziyi unutturacak bir istikamet takip edemiyor. Aksine gün geçtikçe Şark Meselesi'nin muzlim ufuklarını bir umumi muharebeyi alevlendirecek yeni unsurlar kaphyor...*" sözleriyle Birinci Dünya Savaşı'nın çıkacağını yaklaşık olarak yedi sene öncesinden haber vermiştir³⁷.

Prens Sabahaddin Bey, Osmanlı Devleti içerisindeki Hıristiyan unsurların milliyetçilik hareketlerine kapılmasını yanlış bulmuş ve eleştirmiştir. Ona göre, Tanzimat Fermanı ile birlikte Hıristiyan unsurlara geniş haklar verilmiştir. Prens Sabahaddin Bey ayrıca, *panislâmizm* ve *ittihad-ı İslâm* kavramlarından da bahset-

³² Georges Remond, "Pendaions A Constantinople", *L'illustration*, 3670, 28 Juin 1913 (28 Haziran 1913), s. 611.

³³ "İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Muhim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 329 (23 Haziran 1913), s.1.

³⁴ Prens Sabahaddin Bey, 1913 ile 1920 yılları arasında bir kez daha yurt dışında yaşamak zorunda kalmıştır. Kendisi bu durumu *zorunlu sürgün* hayatı olarak ifade etmiştir. Prens Sabahaddin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, s. 10.

³⁵ Remond, *a.g.m.*, s. 611. Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz. Nevzat Artuç, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *SDÜFEFD*, Sa. 12, Yıl: 2005, s. 73-102.

³⁶ Söz konusu beyannamenin Fransızca ve Türkçe metinleri için bkz. Ege, *a.g.e.*, s. 289-295; Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 422-424.

³⁷ Ege, *a.g.e.*, s. 106.

miş, Avrupa'nın doğudaki haksız uygulamalarının *pansilâmizme* neden olduğunu, Hilafet makamının İslâm Dünyası için önemli bir birlik sembolü olduğunu vurgulamıştır³⁸.

c. Almanya İle Yapılacak Olan İttifaka Engel Olma Çabaları

İttihatçılar, 1914 başlarında Avrupa'da iyice belirginleşen muhtemel savaş senaryoları karşısında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü nasıl koruyabilecekleri telaşına düşmüşlerdir. Onlara göre Osmanlı Devleti'nin can düşmanı olan Rusya, İstanbul'u ele geçirmek fikrinden asla vazgeçmeyecektir. Çıkacak savaşta Rusya'nın olası bir saldırı hamlesi, İttihatçılar için adeta bir kâbusa dönüşmüştür. Dolayısıyla izlenecek en doğru siyaset Rusya karşısında Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmamak olacaktır. Bu doğrultuda Üçlü İtilaf Devletleri nezdinde bir takım ittifak teşebbüslerinde bulunulmuştur. Önce Fransa, ardından İngiltere ve Rusya'ya ittifak teklifleri yapılmıştır. Nitekim İttihatçı Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Üçlü İtilaf'ın yanında yer almış, Üçlü İttifak üyesi Avusturya Macaristan aleyhinde gazetelerde açıkça beyanatlarda bile bulunmuştu. İttihatçıların bütün çabalarına rağmen Üçlü İtilaf Devletleri, söz konusu ittifak tekliflerini kabul etmemişlerdir. Bu durum İttihatçıların endişesinin daha fazla artmasına neden olmuştur. Her ne pahasına olursa olsun Rus tehdidi karşısında yalnız kalmak istemeyen İttihatçılar, bu defa Üçlü İttifak'a yaklaşmaya çalıştılar. Harbiye Nazırı Enver Paşa Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wagenheim'a, Sadrazam Said Halim Paşa da Avusturya-Macaristan'ın İstanbul Büyükelçisi Pallavicini'ye ayrı ayrı ittifak teklifinde bulunmuşlardı. Almanya, Osmanlı Devleti ile yapılacak bir ittifakın kendilerine yük olacağı endişesiyle ilk başlarda soğuk bakmıştır. Ancak Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin askeri gücünden istifade edileceği inancını taşıyan İmparator II. Wilhelm, Hükümeti'ni uyarak ittifak teklifinin değerlendirilmesini istemiştir. Bu arada Sadrazam Said Halim Paşa, Almanya ile yapılacak muhtemel bir ittifak hakkında Padişah V. Mehmed Reşad'a bilgi vermiştir. Padişah'ın konuya olumlu yaklaşması ve 25 Temmuz 1914'te gerekli ruhsatnameyi imzalaması üzerine müzakereler başlamıştır³⁹.

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşmaya başlaması üzerine Prens Sabahaddin Bey, İttihatçı Said Halim Paşa Hükümeti'ne telgraflar çekerek Almanya'ya gösterilen bu dostluk tezahüratının askeri bir ittifak şeklini almasından çok endişe ettiğini şu cümlelerle ifade etmeye çalışmıştır: “*Büyük siyasi hatalarımız yüzünden Trablusgarp harbi bize Afrika-yı Osmani bahasına, Balkan harbi Avrupa-yı Osmani bahasına mal*

³⁸ Ege, *a.g.e.*, s. 103-114.

³⁹ Artuç, *a.g.e.*, s. 188-189.

*olmuştur. Eğer Almanya İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu lehine harbe iştirak ederseniz, harp muhakkak bu devletlerin mağlubiyetiyle neticeleneceği için bize Asya-yı Osmani bahasına mal olacak ve Dünya haritasından Osmanlı İmparatorluğu'nu silecektir*⁴⁰”.

Bu arada Paris'te *La Revue* mecmuasında *Alman Aleyhtarı Türkler ve Padişah'ın hamiyetçâdesi* başlıklı bir makale yayınlanmıştır. Söz konusu makalede Prens Sabahaddin Bey'in ilk olarak Padişah V. Mehmed Reşad'a, daha sonra ise Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e yazmış olduğu telgrafname suretlerinden bahsedilmiştir. Prens Sabahaddin Bey konuyla ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: “*Osmanlı İmparatorluğu'nu tehlikeye düşürmekten tevki eylemeleri için İttihat ve Terakki Hükümeti nezdinde vuku bulan teşebbüsâtımız malumunuzdur. Birinci Dünya Savaşı'nın zuhurundan çok zaman evvel Üçlü İtilaf'a karşı ilan-ı harbin bizim için pek tehlikeli olduğunu İttihat ve Terakki'nin nazar-ı dikkatine vaz eylemiştik. Ağustos başlangıcında Hükümet'in memalik-i Osmaniye ahalisinin arzuları hilafına Almanya ile birlikte harbe iştirak edeceği şayiisi zuhur eder etmez Dersaadet'e ve beni idama mahkûm edenlere böyle tehlikeli bir işe girmek gibi bir hatada bulunmamaları hakkında aşağıdaki telgrafnameleri keşide eyledim*⁴¹”.

Prens Sabahaddin Bey, İttihatçı Said Halim Paşa Hükümeti'ni Almanya ile yakınlaşmaması hususunda uyarmak için Talat Bey'e iki, V. Mehmed Reşad'a bir adet olmak üzere toplam üç adet telgraf yazmıştır. Telgrafların varlığı Nezahet Nurettin Ege, Mehmet Alkan ve Ahmet Bedevi Kuran tarafından doğrulanmaktadır. Ege ve Alkan yalnızca V. Mehmed Reşad'a yazılan üçüncü telgrafi sadeleştirerek yayınlamıştır. Her üç telgrafın varlığını doğrulayan Ahmet Bedevi Kuran ise telgrafları yayınlamamıştır⁴².

Prens Sabahaddin Bey Paris'te bulunduğu yıllarda İttihatçıların Almanya ile yakınlaşmasını ve çıkması kaçınılmaz olan Birinci Dünya Savaşı'na girmelerini büyük bir felaket olarak algılıyordu. Ona göre alınacak bir savaşa girme kararı Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını tehlikeye sokacaktır. Böyle bir maceraya atılmak ülkeyi uçuruma sürükleyecektir. Prens Sabahaddin Bey, İttihatçı Said Halim Paşa Hükümeti ile her ne kadar anlaşamıyor olsa da meseleyi Osmanlı Devleti'nin geleceğini kurtarmak olarak ele almıştır. Bir Osmanlı vatandaşı sıfatıyla hem Padişah'tan, hem de Talat Bey'den ülkenin muhtemel bir Dünya Savaşı'na

⁴⁰ Ege, *a.g.e.*, s. 299. Telgrafın ne zaman ve kime yazılmış olduğu hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Söz konusu telgraf muhtemelen ittifak görüşmelerinden kısa bir süre öncesi yazılmış olmalıdır.

⁴¹ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 15.

⁴² Kuran, *a.g.e.*, s. 423.

sürüklenmemesini rica edeceğini ifade etmiştir⁴³. Onun bu tercihinde, Talat Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fırka lideri ve Hükümet içerisinde söz sahibi bir devlet adamı olması etkili olmuştur.

Talat Bey'e yazılan birinci telgraf, Almanya ile İttifak Antlaşması yapılmadan bir gün önce, 1 Ağustos 1914 tarihinde yazılmıştır. Buradan Prens Sabahaddin Bey'in yurt dışında olmasına rağmen, iç siyasi gelişmeleri muntazaman takip ettiği anlaşılmaktadır. Prens Sabahaddin Bey, Paris'ten yazmış olduğu telgrafına, birkaç gün önce patlak veren Birinci Dünya Savaşı'nın insanlığı felakete sürükleyecek bir kâbus olduğunu söyleyerek başlamıştır. Daha sonra ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu savaşta tarafsız kalmasının mümkün olmadığını, tarafsız kalırsa bile toprak bütünlüğünü koruyamayacağını ifade etmiştir. Prens Sabahaddin Bey, Almanya ile ittifak yapılacağı söylentilerinden dolayı çok endişeli olduğunu, Almanya'nın gerçek niyetinin imparatorluğu parçalamak olduğunu ve olası bir zafer kazanması durumunda Anadolu'yu işgal bile edeceğini belirtmiştir. Prens Sabahaddin Bey, telgrafının sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşunun ancak ve ancak Sırbistan, Yunanistan ve Romanya ile birlikte Üçlü İtilaf Devletleri yanında yer almasıyla mümkün olacağını söylemiştir. Ancak Prens Sabahaddin Bey'in söz konusu üç telgrafında, İttihatçıların Üçlü İtilaf Devletleri nezdinde yapmış olduğu ittifak girişimlerinden bahsedilmemektedir. Bu durumda Prens Sabahaddin Bey'in, onların sözkonusu girişimlerinden haberdar olmadığı ya da yapılan girişimleri yeterli bulmadığı gibi bir sonuca ulaşılabilir. Prens Sabahaddin Bey'in daha önce yayınlanmamış olan telgraflarının İngilizce ve Osmanlıca nüshaları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Talat Bey'e hitaben yazılmış olan, 1 Ağustos 1914 tarihli birinci telgrafın İngilizce nüshasının tarafımızca gerçekleştirilmiş olan Türkçe tercümesi⁴⁴ şu şekildedir:

“Talat Bey Hazretlerine, Dâhiliye Nazırı, İstanbul

Bütün İnsanlığı tehlikeye atan korkunç kâbus beni, zat-ı âlilerinizi ve imparatorluk hükümetini ülkemizin hâlihazırdaki trajik şartlar içerisinde

⁴³ Kuran, *a.g.e.*, s. 423.

⁴⁴ Prens Sabahaddin Bey'in İngilizce telgraflarının kim ya da kimler tarafından kaleme alındığına dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak, Anglosakson kültürünü adeta bir ideal haline getirmiş olan Prens Sabahaddin Bey'in, İngiliz diline pek yabancı olmadığı aşikârdır. Bu sebeple telgrafların kendisi tarafından bizzat kaleme alınmış olma ihtimali yüksektir. Öte yandan İngilizce telgrafların tarafımızca gerçekleştirilmiş olan tercümesi, olası bir yanlış anlaşılmaya ve ifade bozukluğuna meydan vermemek amacıyla, kıymetli meslektaşım Metin Işık tarafından titiz bir çalışmayla gözden geçirilmiş ve düzenlenmiştir. Bu hususta kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

oynayabileceği pek faydalı ve asil role dikkatlerinizi celp etmek kutsi görevini ifaya zorlamaktadır.

Bu rol sadece Avrupa barışını değil, aynı zamanda Alman halkının gerçek menfaatlerini ve ulusal bağımsızlığımızın yakın geleceğini tehdit eden Alman ihtiraslarını dizginlemek yoluyla haklı davanın zaferi için samimice bir yardım sunabilir. Mevcut koşullarda kat'i ve dürüst bir tavır takınmak vazifemizdir. Zira tarafsızlık hiçbir surette Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını bile tehlikeye sokacak bir Avrupa savaşının korkunç neticelerinden onu koruyamaz.

Bir Alman zaferi pan-germenlerin coşkulu bir rüyası olan Küçük Asya'yı ele geçirmesini derhal gerçekleştirecektir. Hâlbuki öte taraftan öncelikli menfaati Türkiye'yi korumak olan yegâne güçler Üçlü İtilaf tarafından. Dolayısıyla eğer Türkiye, Belgrad, Atina ve Bükreş Hükümetleriyle uyum içinde dürüstçe ve ivedilikle Üçlü İtilaf'a taraf olursa kendi varlığını teminat altına alacak ve çoğunlukla gözden düşmüş olan ülkemiz tüm dünyaya bu [bakışa] rağmen yüksek politik doğruluğun isabetli algı ve duygusuna sahip olduğunu kanıtlayacaktır.

Zat-ı âlilerinizin içerisinde aktif bir rol oynadığı majestelerinin Hükümeti bugün mazimizin hatalarını unutturacak ve çok güvenilir vatanımızın gerçekten medenileşmiş dünyanın samimi sempatisini ve saygısını kazandıracak emsalsiz bir fırsata sahiptir.

Sabahaddin, Paris, 1 Ağustos 1914⁴⁵.

Talat Bey'e hitaben yazılmış olan, 1 Ağustos 1914 tarihli birinci telgrafın Osmanlıca nüshası şu şekildedir:

“Talat Bey'e 1 Ağustos 1914 tarihinde keşide edilen telgrafname:

Bilcümle beni beşeri havf ve haşiyete düşüren kâbus dolayısıyla zat-ı âlileriyle Hükümet-i Osmaniye'ye ahval-i saire de memleketimiz için pek faydalı olan meslek-i hareketin tavsiyesini bir vazife-i mukaddese addederim. İşbu meslek-i hareket takip olunduğu takdirde yalnız Avrupa sulh ve müsaameleti değil, bizzat Almanya ahalisinin menafi-i hakikiyesi ve bizim istiklâl-i milliyemizi tehlikeye ilka edecek olan Almanya Hükümeti'nin ihtirasatı men ve def edilecek ve hukuk-i meşruanın galebesi de ciddi surette temin edilmiş olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcudiyet-i tammesini tehlikeye ilka edecek olan şu Avrupa muharebesinde bitaraf kalmaklığımız, milletimiz için hiçbir menfaat temin edemeyeceği cihetle, vâzıh ve kat'i bir vaziyet kabul et-

⁴⁵ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 14.

mekliğimiz lazımdır. Bir muzafferiyet neticesinde derhal Asya-yı suğrayı zapt etmek emelinde bulunan Almanya Hükümeti'ni, bu emelinden mahrum edecek ve Hükümet-i Osmaniye'nin devam ve bekasımı muhafaza edecek kuvvet itilaf-ı müsellese tarafındadır. Bu sebepten eğer Hükümet-i Osmaniye, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya Hükümetleriyle serian akd-i imza ile itilaf-ı müsellese iltihak ederse hem kendi mevcudiyetini muhafaza etmiş olacak ve hem de bütün dünya nazarında her zaman o kadar şayan-ı itibar olmayan Hilafete sahip ve yüksek derecede siyasete malik bulunacaktır. Zat-ı âlilerinin, içinde yüksek bir mevki ihraz eylediği Osmanlı kabinesi yedinde bugün eskiden yapılan hataları unutturacak ve su gibi mukaddes vatanımızı bütün âlem-i medeniyet nazarında âlâ edecek büyük bir fırsat vardır⁴⁶?

Prens Sabahaddin Bey, Talat Bey'e yazmış olduğu uyarı niteliğindeki telgrafına rağmen, Türk-Alman yakınlaşmasına engel olamamıştır. Zira, 26 Temmuz 1914'te başlayan ve yaklaşık bir hafta boyunca devam eden yoğun diplomatik görüşmeler, 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman İttifak antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmıştır⁴⁷. Prens Sabahaddin Bey, bu defa Paris'te yakın dostları aracılığıyla Fransa Hükümeti nezdinde bir takım teşebbüslerde bulunmuştur. Bu münasebetle Fransa Dışişleri Bakanı ile bir görüşme yapmıştır. Ancak Fransız bakan kendisine yapılacak bir şey kalmadığını, ellerinde İttihatçıların Almanya ile birlikte Birinci Dünya Savaşı'na katılacağına dair belgeler olduğunu ifade etmiştir⁴⁸.

Prens Sabahaddin Bey, birinci telgrafın yazılmasından ve İttifak anlaşmasının imzalanmasından yaklaşık iki hafta kadar sonra, yine Talat Bey'e hitaben ikinci telgrafını kaleme almıştır. Prens Sabahaddin Bey 15 Ağustos 1914 tarihli söz konusu telgrafında; olağanüstü gelişmeler dolayısıyla böyle bir teşebbüste bulunmağa mecbur kaldığını belirtmiş, Almanya ile yapılan ittifak antlaşmasının milli çıkarlara aykırı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu, acil olarak Yunanistan ve Romanya ile birlikte ortak bir Balkan ittifakı kurmalıdır. Kurulacak ittifak ile vakit kaybedilmeden Üçlü İtilaf'a dâhil olunmalıdır. Almanya'nın savaş sırasında ortaya atacağı zaferi biz kazanacağız şeklindeki propagandalarına itimat edilmemelidir. Savaşın galibi Üçlü İtilaf Devletleri olacaktır. Talat Bey, Hükümet üyeleri nezdinde girişimlerde bulunmalı ve yapılan hatadan bir an evvel dönülmelidir.

⁴⁶ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 15.

⁴⁷ Artuç, *a.g.e.*, s. 188-189. İttifak antlaşmasının ikinci maddesi gereğince Rusya, Avusturya-Sırbistan savaşına müdahalede bulunursa, Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın yanında savaşa dahil olacaktır. 1 Ağustos'ta Rusya'ya ve 2 Ağustos'ta Üçlü İtilaf Devletleri'nin diğer üyelerine harp ilan eden Almanya, ittifak antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ni adeta savaşa sürüklemiştir. Akşin, *a.g.e.*, s. 384

⁴⁸ Kuran, *a.g.e.*, s. 423.

Talat Bey'e hitaben yazılmış olan, 15 Ağustos 1914 tarihli ikinci telgrafın İngilizce nüshasının tarafımızca gerçekleştirilmiş olan Türkçe tercümesi şu şekildedir:

“Talat Bey Hazretlerine, Dâhiliye Nazırı, İstanbul

Fevkalâde ciddi olan durum, siz âli-cenaplarına ikinci kez başvurmayı vazifem kılmaktadır. Almanya lehine tarafsızlığımızı bozmamız bizi en kötü belalara maruz bırakmaktadır. Milli çıkarlarımız her zaman olduğundan daha ziyade bizi üçlü bağlaşma güçleriyle gayelerimizi ortaklaştırmayı, Yunanistan ve Romanya ile acil bir uzlaşmayı gerektirmektedir. Yunanistan ile olan ilişkimizi şimdiye kadar sıkıntıya sokan adalar sorunu, bizatihi imparatorluğumuzun varlığını tehlikeye sokan mühim meseleler karşısında önemini yitirmiştir.

Eğer Türkiye, açıkçası menfaatlerinin ve âli vazifesinin bilincindeyse, vakit kaybetmeksizin bu antantı kurmayı başarır. Tüm Balkan güçleri kendiliğinden Üçlü İtilaf'a dâhil olacaklardır. Ülkemiz bunu yapmakla sadece devam eden barışı kolaylaştırmaya değil, aynı zamanda kendi bağımsızlığını korumaya da katkı yapacaktır.

Ayrıca, Berlin'den yollanan uydurma zafer haberlerine karşı dikkatli olmanız hususunda acele ediyorum. Bütün olasılıklara göre üstünlük asil Fransa ve onun değerli mütteliklerinin tarafında olacaktır. Siz âli-cenaplarının ülkemizin yüksek menfaatleri için bu gerçeği çok geç olmadan Osmanlı Hükümeti nezdinde galebe çalacağımızı samimiyetle ümit ediyorum. Sabahaddin, Paris, 15 Ağustos 1914⁴⁹”.

Talat Bey'e hitaben yazılmış olan, 15 Ağustos 1914 tarihli ikinci telgrafın Osmanlıca nüshası şu şekildedir:

“Talat Bey'e 15 Ağustos 1914 tarihinde keşide edilen telgrafname:

İstisnai surette mühib ahval dolayısıyla zat-ı âlilerine ikinci telgrafname keşidesine mecbur oldum. Almanya menafiine olarak bitaraflığımızı ihlâl etmek, bizi daha fena bir felakete maruz kılacaktır. Menafi-i milliyemizin temini şimdi her zamandan ziyade itilaf-ı müsellel ittifakına ve Yunanistan ve Romanya ile uzlaşmağa mütevakkıftır. Eğer Türkiye, kendi menafi ve vazife-i âliyyesini bihakkın takdir ederek bilcümle Balkan Hükümetleriyle ittihad eder ve itilaf-ı müsellese iltihak eylerse, yalnız payidar bir sulh tesis etmiş olmakla kalmayıp, belki kendi istiklâlini de muhafaza etmiş olur. Almanya'da intişar eden havadislerin muhalif-i hakikat olduğu hakkında nazar-ı dikkatlerini celbe müsaraat ederim. Harbin neticesi Fransa ile kuvvetli müttelikleri lehine neticeleneceği kaviiyen muhtemeldir. Memleketimizin

⁴⁹ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 14.

menafi-i ulviyesi icabatından bulunan şu hakikatin zat-ı alileri tarafından vakit geçirmeksizin Hükümet-i Osmaniye nezdinde terviç ve iltizamı cihtine çalışılacağını ümid ederim⁵⁰.

Prens Sabahaddin Bey'in, İttihatçı Hükümete yönelik yapmış olduğu Almanya ile yapılan ittifaktan çekilme uyarısı ne yazık ki kabul görmemiştir. İttihatçılar, Ağustos başlarında imzalanan ittifak antlaşmasına rağmen, savaşa girmeme konusunda direnmişler ve Almanya'yı oyalamayı başarmışlardır. Ancak savaşa girme konusunda giderek artan Alman baskısı, 27 Ekim 1914'te Osmanlı Donanmasının Karadeniz'e açılması ve iki gün sonra Rusya'ya ait Sivastopol, Odesa ve Kefe limanlarını bombalamasıyla sonuca ulaşmıştır. Karadeniz Olayı olarak anılan bu olay neticesinde Almanya Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na sürüklemeyi başarmıştır. Bu olay üzerine, 3 Kasım 1914'te Rusya ve 5 Kasım 1914'te İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmişlerdir⁵¹.

Gelişmeleri Paris'ten kaygıyla izleyen Prens Sabahaddin Bey, son bir hamleyle, 6 Kasım 1914'te Padişah V. Mehmed Reşad'a bir telgraf yazmaya karar vermiştir. Telgraf ilk kez, Fransızca nüshasından çevrilerek, *Tarihi Vesika* başlığıyla, 21 Kasım 1918'de *İctihad Dergisi*'nde yayımlanmıştır⁵². Söz konusu telgrafın İngilizce, Fransızca ve Osmanlıca nüshaları mevcuttur. Nezahet Nurettin Ege ve Mehmet Alkan sadece Fransızcasından özetlemiş oldukları telgrafların Türkçe suretlerini yayınlamışlardır. Ancak Ege ve Alkan'ın Türkçe çevirileri birbirinden farklıdır⁵³. Telgrafın Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan İngilizce ve Osmanlıca nüshaları ise daha önce yayımlanmamıştır. Ayrıca İngilizce ve Osmanlıca nüshalar ile Ege ve Alkan tarafından yayımlanmış olan Fransızca nüshalar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Mesela İngilizce ve Fransızca nüshalarda mektubun tarihi, 6 Kasım 1914 olarak belirtilmişken, Osmanlıca nüshada ise hatalı olarak, 6 Ekim 1914 tarihi verilmiştir. Ayrıca İngilizce nüshada mektubun Roma Türk Büyükelçisi Rıfat Paşa eliyle ulaştırılacağına dair bir kayıt bulunmaktadır. Ancak Fransızca ve Osmanlıca nüshalarda böyle bir kayda rastlanılmamıştır⁵⁴.

Prens Sabahaddin Bey, 6 Kasım 1914 tarihli üçüncü telgrafında; Türk halkının İtilaf Devletleri'nin yanında olduğunu, İttihatçı Hükümetin Almanya'nın

⁵⁰ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 15-16.

⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Artuç, *a.g.e.*, s. 195-207.

⁵² Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 426.

⁵³ Ege, *a.g.e.*, s. 313-315; Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 425-427.

⁵⁴ Çalışmamızda söz konusu telgrafın daha önce yayımlanmamış olan İngilizce nüshası ile Osmanlıca nüshasını kullanacağız.

yanında savaş kararı almasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu ölüme mahkûm ettiğini, savaşa girmeme hususunda Talat Bey nezdinde yapmış olduğu iki başvurunun sonuçsuz kaldığını, donanmanın Karadeniz'de Rusya üzerine sevk edilmesinden vazgeçilmesini, Padişah hazretlerinin milletin arzusu dışında ilan edilmiş bu savaşa dur diyebileceğini ifade etmiştir. Prens Sabahaddin Bey'in söz konusu telgrafi, İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne savaş kararı aldığı tarihten birkaç gün sonra kaleme alınmıştır. Dolayısıyla Prens Sabahaddin Bey, Osmanlı Devleti'nin savaş ilanlarına karşılık vermemesini ve son bir hamle ile barış adına gerekli diplomatik girişimlerde bulunulmasını arzu etmiştir.

Padişah V. Mehmed Reşad'a hitaben yazılmış olan, 6 Kasım 1914 tarihli üçüncü telgrafın İngilizce nüshasının tarafımızca gerçekleştirilmiş olan Türkçe tercümesi şu şekildedir:

“(Roma, Türk Büyükelçiliği, Rıfat Paşa âli-cenapları eliyle)

İmparator Hazretleri Sultan V. Mehmed Reşad Hazretlerine

Hükümetinizin Almanya lehine savaşa girmesi ülkemizi ölüme mahkûm etmektedir. Bu hataya rağmen ekselansları, bütün sadık tebaanızın vicdanının bu korkunç davranış karşısında isyanda olmasına kayıtsız kalamaz. Çünkü bütün Türk halkı ittifakla İtilaf Devletleri'nin yanındadır. Divan-ı Harb'in karara bağladığı cezalar ve infazlar bir isyanın derhal vuku bulmasına mani olmuştur. Âli-cenapları bizi İngiltere ve Fransa'ya bağlayan ve onların müttefiki Rusya'yı düşmanımız olarak görmeye mani tarihsel dostluktan habersiz olamazlar.

Bu münasebetle, Alman gemilerinin gösterdiği üzere, Rusya'yı anlamsız bir düşmanlıkla kışkırtmak yerine tüm gayretimizi aksi yönde Almanya aleyhine yönelmeliyiz. Heyet-i Vükelâ'ya aralıksız bir şekilde yaptığım başvuruların neticesiz kaldığını fark ettiğimden, ekselanslarından yüce gayretini milletin isteği ve menfaati hilafına ilan edilmiş olan bir savaşı durdurmasını son bir kez istirham ediyorum. Sabahaddin, Paris, 6 Kasım 1914⁵⁵”.

Padişah V. Mehmed Reşad'a hitaben kaleme alınan, 6 Kasım 1914 tarihli üçüncü telgrafın Osmanlıca sureti şu şekildedir:

“Zat-ı Hazreti Padişahiye 6 Teşrin-i evvel 1914 tarihinde keşide olunan telgrafname:

Hükümet-i Osmaniye Almanya için kılıcını çekmekle memleketimizi mahvetmek cinayetini irtikâp etmiş oldu. İtilaf-ı müselles Hükümetlerine

⁵⁵ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 14. Alkan'a göre Padişah V. Mehmed Reşad'a gönderilmiş olan üçüncü telgraf Atina'da kaleme alınmıştır. Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 467.

asla muhasım bulunmayan matbu ve münkad tebaalarımızın bu hareket-i garibeye karşı isyan edecekleri zat-ı hümayunca meçhul olmaması lazım gelir. Bu sırada isyan zuhur etmemesi için divan-ı harp korkusundan ve keza Fransa ve İngiltere ile şimdiye kadar devam eden tarihi dostluğumuz bunların müttehidi bulunmak sıfatıyla Rusya'ya düşman nazarıyla bakmaklığımıza mani olacağı nezd-i şahanelerinde meçhul bir keyfiyet değildir. İki sefine-i harbiyeden dolayı Almanya'ya, Rusya'yı tahrik ve iğfal edecek de-recede bi lüzum misafirperverlik göstermek değil, bilakis bütün say ve kuvvetimizle Almanya'ya karşı durmaklığımız lazımdır. Layenkati vukubulan istirhamatımın semeradâr olmadığını yakın ile beraber menafi ve arzu-yı milliyemize mugayır ilan edilen şu muharebenin durdurulmasını son defa olarak hak-i pay-i şahanelerinden talep ve istirham ederim.

Bâlâdaki maruzatma rağmen yine Hükümet-i Osmaniye mütecavizane harekette devam eylemektedir. Buna karşı hâsıl olan adem-i hoşnud-ı milli sebebiyle Hükümet tehlikeyi idrake başlamıştır. Sergerde bulunanlardan bazıları kendilerinin daima Almanya'ya muhasım ve itilaf-ı müsellese iltihakın daha münasip bulunduğu fikrinde oldukları hakkında bizi iknaya çalışıyorlar. Hasıl olan işbu teyakkuz mekni olmakla beraber ...? olan maheza Hükümet gerek dahilde ve gerek hariçte kendilerine karşı musavvir olan itimadın günden güne nakıs eylediğini müşahedeye başlamıştır. Rical-i Hükümetin hüsn-i niyetlerini terkik ve teftiş edecek değilim. Fakat memleketi terzil ve tahribe sevk eden şu sahtekâr zimâmdârân bütün dünya tarafından daima suret-i muhakkada düçar-ı tenkid ve mevazide olan ef'al ve hareketlerinin ...? olmaya nihayet ederek ve teyakkuz ederek uzun müddet mevki-i iktidarda kalamayacaklarını anlamaya başlamışlardır. Şimdi bunların sözüne hangi Hükümet itimad edebilir? Elyevm bunlar için yegâne çare yüzlerinden nikabı atmak ve kendilerini tamamıyla Alman entrikalarından tahlis ederek hoşnud-ı âriyi celb eylemektir. Türkiye'ye gelince bununda şarkta mütekarib mevâzime tesisi tahsis-i lazımedendir. Çünkü bu muvazene garbın birçok kan bahasına tesisine çalıştıkları yarınki Avrupa için bir esas-ı kavidir. Hayatımı bir defa daha tehlikeye koymak tüccarlığıyla Paris'ten müfarekât ediyorum. Böyle mehâlike göğüs germeğe cesaret eylemekten maksadım, bahr-i amik hatr-ı melike doğru giden tertibatı tebdil ve ...? azimet ettirerek hem milletimi sağ selamet çıkarmak ve hem de adalet muhafızları olan itilaf-ı müsellese naçizane yardım eylemektir.⁵⁶.

Prens Sabahaddin Bey'in Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişine engel olmak amacıyla gerçekleştirdiği son teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlan-

⁵⁶ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 16.

mıştır. Osmanlı Devleti, 11 Kasım 1914'te İngiltere, Fransa ve Rusya'ya savaş ilan ederek Birinci Dünya Savaşı'na resmen dâhil olmuştur.

2. Barışı Sağlamak İçin Atılan Adımlar: Birinci Dünya Savaşı Başladıktan Sonraki Faaliyetleri

Prens Sabahaddin Bey, bütün çabalarına karşı Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine engel olamamıştır. Ancak Türk Milleti'ni harp felaketinin sonsuz facialarından kurtarmak amacıyla büyük bir gayretle ve gönüllü olarak çalışmalarına devam etmiştir. Prens Sabahaddin Bey, bu çabaları kendisini 1913 yılında Mahmut Şevket Paşa suikastı nedeniyle idama mahkûm eden ve 1917 yılı içerisinde Atina'da bulunduğu sırada şahsına yönelik bir suikast tertip eden İttihat ve Terakki Hükümeti için değil, aziz Türk Milleti için yapmıştır. Prens Sabahaddin Bey, başarısızlıkla neticelenen suikast olayını müteakip Selanik üzerinden Paris'e geçmişti. Burada öncelikle Fransa Hükümeti nezdinde münferit barış girişimlerinde bulunmuştur. Prens Sabahaddin Bey, Fransa Başbakanı Mösyö Briand'ın özel kalem müdürü ile yapmış olduğu görüşmede ayrı bir barış imzası için şartların zorlanmasını talep etmiştir. Ayrıca bu teşebbüsü hakkında Cemil Paşa vasıtasıyla Sadrazam Talat Paşa'yı bilgilendirmeyi ihmal etmemiştir. Talat Paşa, onun teşebbüsünü büyük bir heyecanla desteklemiş olmasına rağmen, barış için istenilen adımları atamamıştır⁵⁷.

Prens Sabahaddin Bey, ayrı bir barış anlaşması için Fransa dışında İngiltere nezdinde de girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla, 28 Eylül 1915'te İngiltere Savaş Bakanı Lord Kitchener'e bir telgraf göndermiştir⁵⁸. Prens Sabahaddin Bey söz konusu telgrafında; Yıllardır Anglo-Sakson dünya ile ittifak yapmak için çaba sarf ettiklerini, Batı'nın Bâb-ı Âli Baskını ile gayrimeşru yollardan iktidarı ele geçiren İttihatçı Hükümeti tanımakla büyük bir hata işlediğini, Osmanlı Devleti içerisindeki liberallere destek verilmediğini, bu nedenle İttihatçıların Almanya ile yaklaşmasına engel olunamadığını, İngiltere'yi Türkiye'nin kadim ve en büyük dostu olarak tanıdıklarını ifade etmiştir. Söz konusu telgrafın sonunda sözlerine, "*haksız Almanların yanında zafer kazanmaktansa, haklı olan İngilizlerin yanında yenik sayılmayı daha onurlu kabul edeceklerini*"⁵⁹ belirten cümlelerle son vermiştir.

Prens Sabahaddin Bey, Türkiye lehine ayrı bir barış yapılması için, İngiltere'deki üst düzey görevli bir arkadaşı vasıtasıyla İngiliz Hükümeti'ne hitaben gizli bir telgraf kaleme almıştır. Arkadaşından bu telgrafın Hükümet üyelerine mutlak

⁵⁷ Ege, *a.g.e.*, 317-318; Kuran, *a.g.e.*, s. 436.

⁵⁸ Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 41-432.

⁵⁹ Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 431-433.

surette ulaştırmasını istemiştir. Söz konusu telgrafın tarihi belli değildir. İçeriğinden 1917 yılı sonlarında yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Prens Sabahaddin Bey, yukarıda zikredilen gizli telgrafında öncelikle 1914 yılı içerisinde Padişah V. Mehmed Reşad ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e göndermiş olduğu telgraflarla Almanya ile yapılan ittifaka karşı çıktığını, Osmanlı Devleti'nin mutlak surette Üçlü İtilaf Devletleri'nin yanında yer alması gerektiğini ifade etmiştir. Kendisini meşru haklarına saygı gösterilmesini isteyen ve başkalarının bağımsızlıklarına saygı gösteren bir Osmanlı vatanseveri olarak tanımlayan Prens Sabahaddin Bey, İngiliz Hükümeti'nin desteğini alarak İttihat ve Terakki'yi devirmek için bir takım teşebbüslerde bulduklarından bahsetmiştir. Söz konusu darbe teşebbüsü Prens Sabahaddin Bey'in 1915 yılı içerisinde Atina'ya geldiği sırada yapılmıştır. Darbe planına göre, İzmir ve Aydın'da Prens Sabahaddin Bey'e yakınlık besleyen çok sayıda Türk ve Rum vatanşın desteğiyle bölgedeki İttihatçı yönetime ele konulacaktı. Böylece İngiltere desteğinde kurulan İzmir ve Batı Anadolu müstakil Hükümeti ile Üçlü İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'de yaşadıkları ağır mağlubiyetlerden kurtulma şansları olacaktı. Prens Sabahaddin Bey, zikredilen darbe planı için defalarca İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na başvuruda bulunmuş ama bir sonuç alamamıştır. Prens Sabahaddin Bey, söz konusu mektubunda ayrıca geçmişle yüzleşmeye çalışmıştır. İngilizlerin I. Meşrutiyet Dönemi'nde Midhat Paşa'ya ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kamil Paşa'ya sahip çıkamamış olmasını çok büyük bir hata olarak değerlendirmiştir. Ancak bu tarihten itibaren tek amacının Osmanlı Devleti içerisindeki liberalleri harekete geçirerek İttihatçı yönetime son vermek olduğunu ifade etmiştir⁶⁰.

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Prens Sabahaddin Bey'e olan ilgi ve alaka artmıştır. Onun, Mahmud Şevket Paşa suikastı sonrası idama mahkûm edilmesi dolayısıyla toplatılmış olan *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* başlıklı eseri yeniden yayınlanmıştır⁶¹. Öte yandan yurt dışındaki barış çabalarına ara vermeden devam eden Prens Sabahaddin Bey, 16 Ocak 1919'da İsviçre'nin Cenevre şehrinde Türkler tarafından tertip edilmiş kongreye başkanlık etmiştir. Şerif Paşa'nın da yer aldığı kongrede; Başkent İstanbul olmak üzere Türkiye Devleti'nin muhafazası, Wilson İlkeleri arasında Türkiye'nin bağımsızlığını açıkça garanti eden on ikinci maddenin bütünlük içinde uygulanmasının sağlanması, Osmanlı borçlarının Balkan Savaşları öncesinde imparatorluğun parçası olan devletlerle ortaklaşa ödenmesi, Türklerin ve diğer etnik unsurların bütün haklarının verilmesi, Türk savaş esirlerinin bir an evvel iadesi ve yurt dışındaki Osmanlı vatandaşlarının durumunun

⁶⁰ Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 441-447.

⁶¹ Ege, *a.g.e.*, s. 321.

düzenlenmesiyle ilgili önemli kararlar alınmıştır. Prens Sabahaddin Bey kongre kararlarını aynı tarihli telgraflarla, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a, İngiltere Başbakanı Lloyd George'a ve Fransa Başbakanı Clemenceau'ya bildirmiştir⁶².

Sonuç

Prens Sabahaddin Bey, merkezîyetçi otoriter yönetim tarzına karşı çıkması ve adem-i merkezîyetçiliği savunması nedeniyle düşünce tarihimizde derin izler bırakmıştır. Yurt dışında olduğu dönemlerde Jön Türklerin II. Abdülhamid'in otoriter idare tarzına karşı vermiş olduğu mücadeleye gerek fikirleriyle, gerekse ekonomik ve siyasal gücüyle büyük destek vermiştir. İnkılâpçı bir fikir adamı olduğu kadar, İhtilalci karaktere sahip olan Prens Sabahaddin Bey, 1902 yılında toplanan Birinci Jön Türk Kongresi'nde zor kullanma ve yabancı müdahalesi gibi farklı düşünceleri savunmuş olması nedeniyle bazı arkadaşlarıyla fikri anlaşmazlığa düşmüştür. Prens Sabahaddin Bey, kongrede savunmuş olduğu fikri yaklaşık dört yıl kadar sonra uygulamaya koymak istemiştir. Bu doğrultuda, II. Abdülhamid'e yönelik bir darbe teşebbüsünde bulunmuştur. II. Meşrutîyet'in ilanından sonra, özellikle adem-i merkezîyetçilik fikri nedeniyle bu defa İttihatçılarla siyasi mücadeleye girişmiştir. Bu doğrultuda Ahrar Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi siyasi oluşumlara destek vermiştir. Ayrıca *31 Mart Olayı*, *Taklib-i Hükümet Teşebbüsü*, *Mahmut Şevket Paşa Suikastı*, *İzmir Darbe Planı* gibi İttihatçıları devirmeye yönelik eylemlerin içerisinde yer almıştır. Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında idama çarptırılınca yeniden yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır.

Prens Sabahaddin Bey, her ne kadar yurt dışında sürgün hayatı yaşamış olsa da yurt içindeki siyasi gelişmeleri yakından takip etmiştir. Özellikle Balkanlar'daki ittifak anlaşmalarının Osmanlı Devleti için çok vahim sonuçlar doğuracağını önceden görmüştür. Bu nedenle Birinci Balkan Savaşı öncesi, Hükümeti ve Padişah V. Mehmed Reşad'ı uyarmıştır. Ancak iç siyasi çekişmeler nedeniyle uyarıları dikkate alınmamıştır.

Prens Sabahaddin Bey, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'daki bloklaşma hareketlerini de yakından takip etmiştir. İttihatçıların Almanya ile yakınlaşma çabaları üzerine büyük endişeye kapılmıştır. Sadrazam Said Halim Paşa ve birkaç bakan dışında çoğu Hükümet üyesinin bile haberdar edilmediği, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman ittifak anlaşmasından sadece bir gün önce Talat Bey'e endişelerini ihtiva eden bir telgraf göndermiştir. Bu durum, Prens Sabahaddin

⁶² Prens Sabahaddin, *a.g.e.*, s. 449-458.

Bey'in ülke içinde ve hatta Hükümet üyeleri arasında çok etkili bir haber alma ağına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Prens Sabahaddin Bey söz konusu telgrafında; Birinci Dünya Savaşı'nı insanlığı felakete sürükleyecek bir kâbus olarak nitelendirmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsız kalmasının mümkün olamayacağını, tarafsız kalsa bile toprak bütünlüğünü koruyamayacağını ifade etmiştir. Prens Sabahaddin Bey, Almanya ile muhtemel bir ittifak teşebbüsünden özellikle kaçınılmasını ve mutlak surette Üçlü İtilaf Devletleri'nin yanında yer alınması gerektiğini belirtmiştir. Bu ifadeler, olağanüstü entelektüel birikime ve yurt dışı deneyimine sahip Prens Sabahaddin Bey'in, XX. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde dünya siyasetinde yaşanan gelişmelerle ilgili ölçülü ve tutarlı siyasi analizlerde bulunabilme yeteneğine sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

Talat Bey'e yazmış olduğu uyarı niteliğindeki telgrafına rağmen, Türk-Alman ittifak antlaşmasının imzalanmasına engel olamayan Prens Sabahaddin Bey, bu defa Paris'te yakın dostları aracılığıyla Fransız Hükümeti nezdinde bir takım barış teşebbüslerinde bulunmuştur. Bu münasebetle Fransa Dışişleri Bakanı ile bir görüşme dahi yapmıştır. Ancak onun bu çabaları Türk-Alman ittifakına engel olamamıştır. Prens Sabahaddin Bey, olağanüstü gelişmeler nedeniyle 15 Ağustos 1914'te Talat Bey'e ikinci telgrafını göndermek zorunda kalmıştır. Bu telgrafında; Almanya ile yapılan ittifak antlaşmasının milli çıkarlara aykırı olduğunu ifade etmiş, Yunanistan ve Romanya ile birlikte ortak bir Balkan ittifakı tesis edilerek çok geç olmadan Üçlü İtilaf Devletleri yanında yer alınması gerektiğini ifade etmiştir. Prens Sabahaddin Bey'in bu tespitleri oldukça isabetli ve önemlidir. Kendisini idama mahkûm eden İttihatçı Hükümeti bu şekilde uyarılmış olması son derece büyük bir olgunluk ve vatanseverlik örneğidir.

Vatanseverliklerinden şüphe edemeyeceğimiz İttihatçılar, tıpkı Prens Sabahaddin Bey gibi, muhtemel bir savaşta Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalamayacağını, bu nedenle Üçlü İtilaf Devletleri tarafında yer almak gerektiğini çok iyi idrak etmişlerdi. Cemal Paşa'nın Fransa ve İngiltere, Talat Bey'in Rusya nezdinde yapmış oldukları ittifak çabaları bu gerçeği gözler önüne sermektedir. Ancak Prens Sabahaddin Bey'in telgraflarında, İttihatçıların söz konusu ittifak teşebbüsleriyle ilgili herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Oysaki iç siyasi gelişmeleri yakından takip eden Prens Sabahaddin Bey'in ittifak teşebbüslerinden haberdar olmaması zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir. Telgraflarında bu husustan hiç bahsetmemiş olması ya gerçekten konuya vakıf olmadığı ya da İttihatçılarla yaşamış olduğu amansız siyasi rekabet gerçeğini akıllara getirmektedir. Buna karşın İttihatçıların, Prens Sabahaddin Bey'in söz

konusu telgrafları üzerine nasıl bir tavır sergiledikleri veya ne düşündükleri konusu başka bir çalışmanın konusudur. Kanaatimizce İttihatçılar onun görüşlerine önem vermişlerdir. Fakat İtilaf Devletleri'nin bitmek tükenmek bilmeyen hırsları ve ittifak tekliflerine yanaşmamaları ister istemez farklı bir dış politika seçeneğini gündeme getirmiştir. Öte yandan ilk defa tarafımızca yayınlanmış olan bu tarihi belgeler, Prens Sabahaddin Bey'in vatan kavramını yaşadığı siyasi hesaplaşmaların üzerinde tuttuğu gerçeğini hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymuştur.

KAYNAKLAR

ARŞİV VESİKALARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

DH.KMS, 63/63,

HR.SYS, 1856/3, 2409/25.

ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul 1995.

Akşin, Sina, *Jön Türkler İttihat ve Terakki*, İmge Yay., Ankara 1998.

_____, “Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne”, (Yayına Haz. Mehmet Alkan), YKY, İstanbul 2007.

Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2008.

_____, “Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını”, *SDÜFEFD*, Sa. 10, Yıl: 2004, s. 61-78.

_____, “Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı”, *SDÜFEFD*, Sa. 12, Yıl: 2005, s. 73-102.

Bayur, Y. Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

Demolins, Edmond, *19. Yüzyılda Karşılaştırmalı Eğitim Denemesi: Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?* (Çev. A.Fuad-A.Naci), Editör: Bahri Ata, Yayına Haz. Oğuzhan Karadeniz vd., Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015.

Ege, Nezahet Nurettin, *Prens Sabahaddin. (Hayatı ve İlmi Müdafaaları)*, Fakülteler Mecmuası, İstanbul 1977, s. 3-10.

- “İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Muhim Bir Mülakat”, *Tanin*, 1640, 10 Haziran 329 (23 Haziran 1913), s.1.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul 2000.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 1996.
- Petrasyon, Y. Aşatoviç, *Sovyetler Gözüyle Jön Türkler*, (Çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974.
- Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzah'lar*, (Çeviren: Fahri Unan), Ayraç Yay., Ankara 1999, s. 209-211.
- , *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, (Yay. Haz. Mehmet Alkan) YKY, İstanbul 2007
- Ramsaur, Ernest Edmonson, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Çev. Hacasan Yüncü), Kayihan Yay., İstanbul 2001.
- Remond, Georges, “Pendantsions A Constantinople”, *L'illustration*, 3670, 28 Juin 1913 (28 Haziran 1913), s. 611.
- Toprak, Seydi Vakkas, “Fizan’da Sürgün Bir İttihatçı: Cami Bey”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa. 20, Adıyaman 2015, s. 683-710.
- Tunaya, T. Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. III, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Yay., Ankara 2001.
- Yalçın, H. Cahit, *Siyasal Anılar*, (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000.
- Yiner, Abdülnasır, *Müşir Recep Paşa’nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006.
- Zürcher, Eric Jan, “Sabah al-din (Prens Sabahaddin)” mad., *The Encyclopedia of İslam*, Vol: VIII, Leiden, s. 669.

Kıtap Tanıtma:

İSMAİL HİKMET ERTAYLAN, *Türk Edebiyatı Tarihi, I-IV* [*The History of Turkish Literature I-IV*] ed. Abdullah Uçman et al., Turkish Historical Society Publications, Ankara 2011, XXVIII+1210 p. [four volumes] New Series: IV/A-2-2.11-2. ISBN: 978-975-16-2364-5.

Türk Edebiyatı Tarihi [*The History of Turkish Literature*], the work that existed in name only for long times, of İsmail Hakkı Ertaylan took its place among the publications of Turkish Historical Society. The book had been written in Arabic alphabet and published as four separate volumes in Baku in 1925-26; yet, all of them were published in one great volume by Turkish Historical Society. Transliteration and editing of the book were carried out by a committee under the leadership of Abdullah Uçman. The committee consists of Mehmet Çelenk, Seda Işık, İpek Şahbenderoğlu, Özge Şahin, Bengü Vahapoğlu, Sibel Işık and Seval Şahin.

İsmail Hikmet Ertaylan is always mentioned as a significant writer of Turkish Literature historiography in higher schools in Turkey, however most of the readers could not get through to his work as it was written in old alphabet. Moreover, copies of the book were not available in Turkish libraries as it was published in Baku.

Ertaylan starts his work with Keçecizade İzzet Molla of 18th century and concludes with Faruk Nafiz Çamlıbel. Not surprisingly, most of the men of the letters that descended to Republican Era from the Ottoman period were familiar to Ertaylan. Yet, his admiration to Tevfik Fikret is obvious in his whole work; and while he evaluates the men of the letters who lived in Tanzimat Era and were alive in early Republican Era, Ertaylan grounded his evaluations according to the sense of art and worldview of Fikret. This is especially true for the chapter that he allocated for Mehmet Âkif.

According to Ertaylan's classification, the men of the letters who were introduced in the first volume, including Keçecizade İzzet Molla, Ârif Hikmet Bey, Âkif Paşa, Abdurrahman Sâmî Paşa, were the actors of pre-Renovation (*teceddiid*) period that prevailed between 1800-1838. Later on, the Renovation period began and lasted until 1878. For Ertaylan, the Renovation period starts with Şinasi, continues covering Fatin Davud, Kâzım Paşa, Leskofçalı Galib, İbrahim Hakkı, Edhem Pertev Paşa, Hersekli Ârif Hikmet, Ziya Paşa, Nâmık Kemal and eventually concludes with Ahmed Vefik Paşa.

The second volume of *Türk Edebiyatı Tarihi* begins with the trend of New Literature (*Edebiyat-ı Cedide*). The poets and writers whose biographies are presented in this second volume include Rezaizade Mahmud Ekrem, Abdülhak Hâmid, Sami Paşazade Sezai, Sadullah Rami Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Hüseyin Nâzım Paşa, Yenişehirli Avni, Muallim Naci, Şeyh Vasfî, Muallim Feyzi, Ali Rûhî, İsmail Safâ, Nabizade Nâzım, Mahmud Sadık, Niğâr Hanım, Ahmed Rasim, Hüseyin Rasim, Hüseyin Rahmi and Abdullah Cevdet

The third volume is starts with an introduction about the 19th century Ottoman Literature and pre-Constitution (1895-1908) period. Tevfik Fikret is regarded as the first subject of this era. Subsequently, Rıza Tevfik, Halid Ziya, Cenab Şehabeddin, Süleyman Paşazade Sâmî, Hüseyin Câhid, Mehmed Rauf, Ahmed Hikmet, Hüseyin Suad, Hüseyin Siret, Süleyman Nazif, Fâik Âli, Kemalzade Ali Ekrem, H. Nâzım (Ahmed Reşid) and Celâl Sâhir are also discussed within this volume.

The last volume of the serial consists of post-Constitution era (after 1908) litterateurs. They are also well known figures of Republican Period; and some of them were close friends with İsmail Hikmet. This volume begins with Şehabeddin Süleyman and includes Köprülüzade Mehmed Fuad, Yakup Kadri, Refik Halid, Falih Rıfki, Ahmed Haşim, Emin Bülend, Tahsin Nahid, Yahya Kemal, Fazıl Ahmed, Ali Canib, Ömer Seyfeddin, İbrahim Alâeddin, Ercümen Ekrem, Halide Edib, İhsan Raif, Mehmed Emin, Ziya Gökalp, Mehmed Âkif, Midhat Cemal, Hamdullah Subhi, Reşat Nuri, Halit Fahri, Yaşar Nezihe, Orhan Seyfi, Yusuf Ziya and Faruk Nafiz respectively. The last chapter of the book is titled as “The Literature after the Armistice” (pp. 1165-1189)

Regarding the methodology of this research of Ertaylan; firstly, biographies of each poet and writer are provided; later, authoring language, style and art and skills of them are evaluated. Though these evaluations sometimes seemed far from being objective, they are still significant to reflect the spirit of the time. Moreover, charcoal portraits of each poet and authors, most of which had been drawn by Ertaylan himself, was used at the beginning of the chapters, which obviously makes the work more attractive.

As it was published in old (Arabic) alphabet, *Türk Edebiyatı Tarihi* [*The History of Turkish Literature*] could be counted as a lost work of today's Turkey; and was usually ignored in the researches on late Ottoman period literature. It is certain that this study of Ertaylan will reach to broader communities as it was published by Turkish Historical Society.

Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU

Turkish Historical Society

Türkçe Özetler

SERKAN DEMİREL - UĞUR ÇAKILCIOĞLU: *Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Geçen Tıbbi Bitkilerin Tanımlanması*

Bu çalışma Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen ve tıbbi amaçlarla kullanılan bitkiler adına yapılmıştır. Hititçe çivi yazılı metinlerde az sayıda tıbbi metin vardır. Bu metinlerde de bazı bitkilerin çeşitli dini ritüeller ile birlikte hastalık tedavisinde kullanıldığı görülmektedir. Belli bir ölçüde reçete niteliği taşıyan bu metinler Hitit çağında geleneksel bir tıbbın var olduğunu göstermektedir. Bahsi geçen bu bitkilerin bugün için var olan geleneksel Anadolu halk tıbbı ile bir bağlantısı olabilir. Geleneksel tedavi yöntemleri kültürel birikimin bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Bitkisel tedavi yöntemleri konusunda uzun bir geçmişe sahip olan günümüz Anadolu halk tıbbında, M.Ö. 2. Binyıldan birtakım işaretler görmek mümkün olabilir.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Tıbbi Metinler, Geleneksel Tıbbi, Çivi Yazılı Metinler

ABDULLAH MESUT AĞIR: *El-Makrîzî'nin Hitat'ına Göre Memlûklar Dönemi Kahire Pazarları*

Bu çalışmada Memlûklar dönemi Kahire pazarları el-Makrîzî'nin *el-Hitat* adlı eserindeki veriler ışığında incelenmektedir. Memlûklar devrinde kurulanların yanı sıra ticari faaliyetler sefleleri Fatimiler ve Eyyubiler zamanından kalma pazarlarda da devam etmekteydi. Pazar yerlerinin ekserisi kuzeydeki *Bâb el-Futûh* ve güneydeki *Bâb ez-Zuweyle* arasında bulunan ve bu süreçte ülkenin ticaret merkezi durumunda olan *el-Kasaba*'da yer ediyordu. *El-Kasaba*, günümüzde *el-Mu'izz Caddesi* olup, bu ad Fatimi Halifesi el-Mu'izz li-Dinillah'tan gelmektedir (341-364/953-975). Bilhassa, Memlûkların ikinci devresine tesadüf eden 15. yüzyıldaki ekonomik ve sosyal gerileme iç pazarlardaki istikrarı da etkilemiş, bu koşullara bağlı olarak da pazarların pek çoğu ortadan kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memlûklar, Sûk, Kahire, el-Kasaba, Bâb ez-Zuweyle, Sûk eş-Şemmâ'in, Suveyka.

MUSTAFA UYAR: *Kubilay Han'ın Hülegü Hanedanlığı'na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buka Çıngsāng*

Çalışma, parçalanmış haldeki Moğol hanlıklarını Yuan İmparatorluğu bünyesinde birleştirerek “Yeke Mongol Ulus”u tekrar kurmak niyetinde olan Kubilay Han'ın (1260–94) düzenlediği darbe girişimini incelemektedir. Söz konusu darbe, Ahmed Tegüder (1282–84) zamanından itibaren merkezi yönetimden ayrılma belirtileri gösteren İran Moğolları hükümdarı İlhan Argun'a (1284-91) karşı yapılmıştı. Bu başarısız darbenin ana karakteri ise Büyük Hanlık'ın sadık kumandanı Emîr Buka idi. Makale bu girişim sürecini, tarihsel arka planını ve sonuçlarını muasır kaynaklar ve günümüz çalışmaları ışığında ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kubilay Han, Ahmed Tegüder, İlhan Argun, Emîr Buka, İlhanlı Devleti, çing-sang.

Ümit EKİN: *Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)*

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki karayolu ulaşımı ve taşımacılık işlemlerinin hangi koşullar altında gerçekleştiğini ortaya koymayı hedefleyen bu makalede özellikle dört noktanın önemli olduğu vurgulanmıştır. İlk olarak yolların durumu ele alınmıştır. İmparatorlukta yol yapımı ve onarımı ile doğrudan doğruya ilgilenen kurumlar bulunmadığı için bu işler vakıflar, derbentçiler, kaldırımcılar ve köprücüler gibi örgütler aracılığıyla yürütülmekteydi. Yine de yolların bakımı ve zor iklim koşullarında açık tutulması özellikle savaş zamanlarında zahire ve asker nakliyatının aksamadan yürütülmesi devletçe önemsenen bir husustu. Bu amaçla menzillerin bakım ve onarımı ihmal edilmemeye çalışılmış, yolların güvenliğini sağlamak için kale örgütünden yararlanılmıştır.

Üzerinde durulan ikinci nokta güvenlidir. Ulaşım ve ticareti engelleyen unsurların başında yol güvenliğinin ortadan kalkması gelmektedir. Bu durum farkında olan Osmanlı Devleti, haberleşme ve ticaretin aksamadan sürdürülmesi amacıyla bazı tedbirler almış, kervansaray, derbent, kale gibi birimler inşa ettirmiştir. Günde ancak 30-40 kilometrelik bir mesafenin kat edilmesine olanak veren Osmanlı ulaşım teknolojisi ile bu kuruluşların buldukları uzaklıklar arasında bir uyum bulunmaktadır. Söz konusu hız ve zaman ölçüsüne göre ana güzergâhlarda oluşturulan kervansaray, derbent ve menziller aracılığıyla devlet otoritesi ve güvenlik sağlanmaya çalışılmıştır.

Yetersiz ulaşım araçları ile dar yollarda yapılan taşımacılık, özellikle kış mevsiminde iklim koşullarından olumsuz yönde etkileniyordu. Böyle zamanlarda ulaşım ve nakliyat durma noktasına geliyor ya da taşıma fiyatlarının yükselmesine neden oluyordu. Kar ve yağmurun çamur deryasına çevirdiği yollara saplanıp

kalan hayvanlar ve arabaların taşıdığı malların zamanında ve istenilen yere ulaştırılamaması birçok kötü sonucun doğmasına neden olabiliyordu. Özellikle savaş dönemlerinde ordunun lojistik ihtiyaçlarının karşılanmasında hayati öneme sahip olan hayvanların ilerleyememesi, hatta zaman zaman telef olmaları ordunun yürüyüşünün yavaşlamasına, daha da kötüsü seferlerin ertelenmesine bile yol açabiliyordu.

Ulaşım hizmetlerinde kullanılan at, deve, katır gibi hayvanlar ile araba benzeri araçların ihtiyaç duyulan miktarda sağlanamaması, bu araştırmada ele alınan ulaşım ve nakliyatı etkileyen olumsuz faktörlerin sonucusudur. Bu durumun çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Hayvanlar arasında baş gösteren salgın hastalıklar, devletin aşırı talepleri ya da düşük fiyat teklifi, savaşlar, bahsedilen nedenlerden bazılarıdır.

Osmanlı yönetimi, sahip olduğu teknolojik imkânlarla yukarıda bahsedilen sorunlara çözüm üretmeye çalışmışsa da yeterince başarılı olamamış, özellikle 18. yüzyıldan sonra bu konuda Avrupa ülkelerinin gerisinde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, ulaşım, nakliyat, yollar, ulaşım araçları

ZEYNEL ÖZLÜ: *Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19.Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)*

Difteri hastalığı tarihte karabakma, kızılagra, kuşboğan, kuşkuyrugu, Bretonneau hastalığı, Süryani ülseri, kuşpalazı gibi adlarla isimlendirilmiştir. Hastalıkla mücadelede kullanılan difteri serumu bilim dünyasına tanıtıldıktan birkaç gün sonra Sultan II. Abdülhamit'e de sunulmuştur. II. Abdülhamit serumun İstanbul'da da üretilmesi için çalışma başlatmıştır. Bu çerçevede difteri hastalığı ile mücadele için Dr. Nicole ve Dr. Nizameddin Bey başta olmak üzere muhtelif araştırmacılar Paris'e gönderilmiştir. Paris'te bulunan Pasteur Ameliyathanesi örnek alınarak İstanbul'da "Difteri Ameliyathanesi" adı verilen difteri hastalığı ile mücadele merkezi kurulmuştur. Ayrıca II. Abdülhamit, 1898'de, küçük yaşta difteri hastalığından kaybettiği kızı Hatice Sultan anısına Hamidiye Etfal Hastanesi'ni yaptırmıştır. Bu hastanenin içerisinde de difteri ile mücadele merkezi kurulmuştur. Osmanlı Devleti hastalık alanlarını dezenfekte etmek için pülverizatör, tebhir makinesi ve otoklav makinelerini, hastaları tedavi için ise difteri serumunu kullanmıştır. Ancak vilayetlerin bütçelerinin yetersizliği bazı kazalarda belediye tabibi bulunmamasına, bazı kazalarda ise mücadelenin belediye tabiplerine vekâlet eden yetersiz kişiler tarafından yapılmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Difteri salgını, 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti, hastalık tarihi, Pasteur

MEHMET DEMİRTAŞ: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'da Kamu Düzenini Bozan Gruplara Karşı Yürütülen Mücadele

Başkent İstanbul yüzyıllar boyunca insanların ilgi odağı olmuş bir şehirdi. Şehrin nüfusu fetihten itibaren sürekli artmıştır. Osmanlı ülkesinin her tarafından, hatta ülke dışından çeşitli sebeplerle İstanbul'a insanlar gelmiştir. Gelenlerin bir kısmı kalıcı surette yerleşmek istemişken, bazıları işlerini halletmek için gelmek zorunda kalmış, sonra geri dönmüştür. İstanbul'a gelenlerin bir bölümü ise geçimini temin etmek üzere, gerektiğinde geçici surette barınmayı düşünmüştür. Ancak bu insanlar, şehirde nüfus artışına sebep oldukları gibi bir kısmı iş bulamadığı için geçim derdine düşmüş ve zamanla serseri bir hayat yaşayarak halkı rahatsız etmeye başlamıştır. Devlet, nüfus artışı ve bundan kaynaklanan sıkıntıların önüne geçmek için çeşitli tedbirler almış ve uygulamıştır. Özellikle başıboş gezen, işsiz, kanunsuz yollara başvurarak geçinmeye çalışan ve halkı rahatsız eden gruplar sürekli denetim altında tutulmaya, kontrol edilmeye ve şehirden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Hırsızlık, yankesicilik, soygun, gasp, cinayet gibi olaylara karışan grupları bu çerçevede ele almak mümkündür. Bunun yanı sıra tezkeresi olmadığı halde dilencilik yaparak, başkasının sırtından geçinmeyi alışkanlık haline getiren dilenciler de bu gruplardandı. Bunlara, sayıları çok az olmakla birlikte gayri ahlakî yollara tevessül eden insanları da ilave etmek mümkündür. Arşiv kayıtlarında genellikle serseri tairesi olarak geçen bu kanun dışı gruplar, XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da toplum hayatını tehdit eden unsurlar olarak dikkati çekmektedirler. Bu makalede, XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da, kanun dışı grupların toplumun hayatını olumsuz yönde etkileyen faaliyetleri, devletin bunlara karşı verdiği mücadele ve aldığı tedbirler ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Serseri, Dilenci, Külhanbeyi, İstanbul, Toplum Hayatı

NAZAN ÇİÇEK: Viktoryen Dönem Britanyası'nın Politik Söyleminde Dışsal, Mahrem ve İçerideki Öteki'lik Kanunlarının İnşasının Çok Katmanlı Bir Manifestosu Olarak Bulgaristan Krizi 1876 - 1877

Bu çalışma Edward Said'in oryantalizm kritiği üzerinden yapılandırılmış literatürü arka plana yerleştirerek ve söz konusu literatürün sağladığı analiz araçlarını kullanarak, Şark Meselesi'nin öne çıkan olaylarından birisi olan 1876 Bulgaristan Krizi'nin Büyük Britanya Parlamentosu'nda nasıl tartışıldığını ele almaktadır. Bu tartışmaları daha iyi bağlamsallaştırabilmek adına, hem krizin hem de onun organik bileşenleri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Balkanların dönemin Times ve Contemporary Review gibi önde gelen kimi etkili süreli yayınlarında nasıl algılanıp resmedildiklerine de bakılmaktadır. Bu çalışmanın temel argümanı, Bulgaristan Krizi'nin dönemin Britanya'sında Osmanlı İmparatorluğu'nu mutlak Öteki olarak

inşa eden Oryantalist söylemin hegemonyasının konsolide edilmesinde bir katalizör işlevi görmüş olduğudur. Çalışma, merkezi Avrupa'da Balkanlar coğrafyasına ilişkin kurgulanmış olan “mahrem öteki” imajının kriz boyunca nasıl görünürlük kazandığını ve Balkanların hem Avrupalı hem de Doğulu olma halinin Britanya kamuoyunu Bulgaristan özelinde Balkan halklarına destek verme ya da Balkanlarda Osmanlı devletinin egemenlik haklarını koruma şeklindeki ayrışmanın tarafı haline getirebilmek için nasıl söylemsel bir mücadele aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Oryantalist retorikğin Viktorya dönemi Britanya'sının elitlerinin zihinsel haritasını kuran temel unsurlardan olduğu ve Oryantalist yargıların ulusal elitlerin kendi aralarındaki mücadelelerde de seferber edildiği Bulgaristan Krizi üzerinden ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar, 1876 Bulgaristan Krizi, Gladstone, Disraeli

ZAFER KOYLU: *Makedonya'da Çetelerin Meşrutiyet Kulüplerine Dönüşmesi*

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşmasıyla Bulgaristan'a verilen Makedonya topraklarının, Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğuna geri verilmesi, Balkan sorununu “Makedonya Sorunu”na dönüştürdü. Bulgaristan, Ayastefanos ile kendisine verilen Makedonya'yı topraklarına katmak için girişimlere başladı. Bir yandan topraklarını genişletirken, diğer yandan da kurduğu komiteler, konsoloshaneler ve ruhani önderler aracılığıyla Makedonya'daki Bulgar etkisini arttırmaya çalıştı. Bulgarların bu faaliyetleri bölgedeki Rum, Sırp, Ulah vb. diğer unsurları da kızdırttı. Onlar da çeteler kurarak Makedonya'da etnik, demografik ve siyasal üstünlüğü ele geçirme mücadelesine giriştiler. II. Meşrutiyetin ilanını izleyen günlerde çeteler ile Osmanlı yönetimi arasında bir barış havası esmeye başladı. 1909 yılında anayasada yapılan değişikliklerle özgürlükçü ortamdan yararlanan çeteler adlarını “meşrutiyet kulüpleri”ne çevirerek yasal bir nitelik kazandı. Ancak barış havası kısa sürdü. Edirne Mebusu Talat Bey'in önerisi, Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın ısrarı üzerine çıkarılan “Cemiyetler Kanunu” hükümet ile meşrutiyet kulüpleri arasında havayı gerginleştirdi. Bu nedenle 1909 sonrasında “Makedonya Sorunu” ivme kazandı.

Böylece Balkan Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki topraklarına yönelik daha büyük ve daha organize bir paylaşım sürecine girdi.

Anahtar Kelimeler: Makedonya Sorunu, II. Meşrutiyet, Çeteler, Meşrutiyet Kulüpleri.

ZEKİ SALİH ZENGİN: II. Meşrutiyet Döneminde Kudüs ve Medine’de İki Eğitim Kurumu: Medrese-i Külliye ve Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi

Osmanlı Devleti’nin idare, maliye, hukuk ve eğitim alanlarındaki yenileşme çalışmaları özellikle Tanzimat döneminden itibaren kararlı ve düzenli biçimde sürdürülmüştür. Tanzimat sonrası, birçok iç ve dış problemin yaşandığı, aynı zamanda devletin siyasi birlik ve devamını sağlamaya çalıştığı oldukça buhranlı bir dönem olmuştur. Böyle bir ortamda Osmanlı modernleşmesinin bir parçası olan eğitimde yenileşme ve eğitimi yaygınlaştırma çalışmaları, aynı zamanda milli birliği sağlayan bir araç olarak görülmüştür. Arap nüfusun yoğun olduğu Ortadoğu bölgesinde de XIX. yüzyıldan itibaren siyasi ayrılık talep ve girişimleri olmuştur. Batılılar tarafından bu bölgede açılan okullar ve misyonerlik faaliyetleri de bu taleplerin gelişmesini etkilemiştir. II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet yıllarında dönemlerinde izlenen politikalar ve eğitim alanında yapılan çalışmalar ile hem bölgenin eğitim açısından gelişmesi hem de Arap nüfusun kültürel taleplerine karşılık verilerek, imparatorluk çatısı altında tutulması hedeflenmiştir. Medine’de açılması planlanan Medrese-i Külliye ile Kudüs’te açılan Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi bu amaçları gerçekleştirmeyi hedefleyen kurumlardır. Orta ve yüksek dereceli bu kurumların amaçları, öğretim programları ve idari yapısı II. Meşrutiyet yıllarında medreselerde yapılan islah çalışmaları ile benzerlikler taşımaktadır. Diğer taraftan bu kurumların açılması, Osmanlı hükümetinin I. Dünya Harbi sırasında Ortadoğu’da izlediği politikalarla ilgili birtakım değerlendirmelerin tekrar gözden geçirilmesini gerektirecek öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Kudüs, Medine, Osmanlı Devleti, I. Dünya Harbi

NEVZAT ARTUÇ: Prens Sabahaddin Bey’in Osmanlı Devleti’nin Almanya’nın Yanında Birinci Dünya Savaşına Girişini Engelleme Çabaları

Prens Sabahaddin Bey, babası Damad Mahmud Celaleddin Paşa ile birlikte dayısı II. Abdülhamid’e muhalefet etmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kuruluş ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak II. Meşrutiyet’in ilanından sonra, İttihatçı yönetimle ters düşerek muhalefet saflarında yer almıştır. 31 Mart Olayları ve Mahmud Şevket Paşa suikastında İttihatçılar tarafından baş sorumlular olarak gösterilmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Said Halim Paşa Hükümeti’nin tavrını beğenmeyen Prens Sabahaddin tam da Almanya ile İttifak Antlaşması’nın imzalandığı günlerde bir tanesini Padişah V. Mehmed Reşad’a ve iki tanesi de Dâhiliye Nazırı Talat Bey’e olmak üzere toplam üç adet telgraf göndererek; her ne olursa olsun tarafsızlığın muhafaza edilmesini, Almanya’dan gelen haber-

lere itimat edilmemesini ve savaşa girmekten ısrarla kaçınılmasını vurgulamıştır. Padişah V. Mehmed Reşad'a yazılan telgraf örneği Mehmet Alkan ve Nezahet Nurettin Ege tarafından özet haliyle yayınlanmıştır. Ancak Talat Bey'e yazılan söz konusu telgraflar yayınlanmamıştır. Çalışmamızda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan söz konusu üç telgrafın İngilizce ve Osmanlıca nüshalarını, dikkate alarak Prens Sabahaddin Bey'in Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında Birinci Dünya Savaşı'na girmesini engellemek için yapmış olduğu faaliyetleri açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Prens Sabahaddin, Talat Bey, V. Mehmed Reşad

Abstracts

SERKAN DEMİREL - UĞUR ÇAKILCIOĞLU: *Identification of Medical Plants in Hititte Cuneiform Scripts*

This study was made on the plants used for medical purposes in Hititte cuneiform scripts. There are very few medical texts among Hititte cuneiform scripts. In these texts, it is seen that some plants are used in the treatment of diseases together with various religious rituals. These texts, which have the quality of prescription to some extent, indicate the existence of a traditional medicine in the Hititte era. The mentioned plants' uses in treatment are considered and the connection of these plants to the Anatolian folk medicine today was emphasized. Traditional treatment methods formed as a result of a cultural accumulation. It is possible to see some signs from Anatolia in the 2nd millenium B.C. about the past of the traditional herbal treatment methods which is known to have a long history in Anatolia.

Key Words: Hittite, Medicinal Plants, Traditional Remedies, Cuneiform Texts

ABDULLAH MESUT AĞIR: *Al-Makrīzī's Khitat and the Markets in Cairo during the Mamlūks Era*

This study examines the markets in Cairo during the reign of the Mamlūks in the light of al-Makrīzī's Chronicle *al-Khitat*. Besides those which were built during the Mamlūks era the commercial life were ongoing at the markets dating back to the Fatimids and the Ayyubids periods. The marketplaces generally occupied in *al-Qasaba* which was between *Bāb al-Futūh* in the north and *Bāb al-Zuwayla* in the south was the trading center of the city. *Al-Qasaba* is *al-Mu'izz Street* today which takes its name from the Fatimid Caliph al-Mu'izz li-Dinillah (341-364/953-975). The economic and social decline especially seen during the second half of the Mamlūks in the 15th century affected also the domestic markets stability and most of the *sūqs* disappeared depending on these conditions.

Key Words: Mamlūks, Sūq, Cairo, al-Qasaba, Bāb al-Zuwayla, Sūq al-Shammā'in, Suwayqa.

MUSTAFA UYAR: *Buqa Chīngsāng: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty*

The study examines the coup attempt orchestrated by Qubilai Khan (1260–94), who desired to re-establish the ‘Yeke Mongol Ulus’ and to unify the separated Mongol khanates under the authority of the Yuan Empire. The coup was mounted against the Ilkhan Arghun (1284–91), who was the ruler of the Mongols in Iran, who had been showing signs of separation from the central administration since the time of Aḥmad Tegüder (1282–84). The protagonist of the unsuccessful coup was Amīr Buqa, a loyal commander of the Great Khanate. The article investigates the process, historical background and the results of the attempt in the light of the contemporary sources and the modern studies.

Key Words: Qubilai Khan, Aḥmad Tegüder, Ilkhan Arghun, Amīr Buqa, Ilkhanid Empire, ching-sang.

ÜMIT EKİN: *Factors Affecting Land Transportation and Carrying in the Classical Period (1500 - 1800)*

It is particularly emphasized four important points in this article aiming to reveal under what conditions the road transportation and transportational operations were carried out in the Ottoman Empire. First, the condition of the roads is discussed. Since there were no institutions directly interested in road construction and repair in the Empire, these works were carried out by the organizations such as, foundations, derbendjies, paviours and bridge builders. Nevertheless maintaining the roads and keeping them in open in difficult climatic conditions, carrying out grain and soldier transportation especially in the wartime without delay are all important for the state. For this purpose, the maintenance and repair of Menzils (billets) were not to be neglected and the castle organization has been used to ensure the safety of the roads.

The second emphasized point is the security. Lack of road safety is one of the elements that stop transportation and trade. Being aware of this situation, the Ottoman Empire took some measures in order to keep communication and trade continue and built units such as caravanserai, derbend and fortress. There is a harmony between the Ottoman transportation technology that allows a distance of only 30-40 kilometres per day and the distances of these institutions. According to the mentioned speed and time, the state authority and security were tried to be provided through the caravanse-rai, derbent and menzil established on the main routes.

Transportations in narrow road with inadequate transportation means were adversely affected by climatic conditions, especially during winters. At such times, transporta-

tion and carriage came to a halt or caused rising on transportation prices. Not carrying the goods in time and desired place by animals and carriages that stuck in the roads, turned into very muddy places by snow and rain, could have caused many negative results. Not going of animals who had vital reserves in meeting the logistical needs of the army especially during wartime, even occasionally their being wasted, could cause the march of the army to slow down and even postponement of military expeditions.

Failure to provide horses, camels, mules and car-like vehicles used in transportation services in the required amount is the last of the negative factors affecting the communication and transportation discussed in this research. There are several reasons for this. Epidemic diseases among animals, the state's extreme demands or low price offer and wars are some of the mentioned reasons.

Although the Ottoman government tried to solve the above mentioned problems with its technological possibilities, it had not been successful enough, lagged behind the European countries especially after the 18th century.

Key Words: Ottoman, transport, conveyance, roads, transportations vehicles.

ZEYNEL ÖZLÜ: *The Findings about Diphtheria in Ottoman Empire and Preventive Health Services (End of 19th Century and Beginning of 20th Century)*

Diphtheria was called in different names through the history. Diphtheria serum used to struggle with the disease was presented to Sultan Abdülhamit II after being presented to science world. Sultan Abdülhamit II started the studies to produce the serum in İstanbul. Dr. Nicole and Dr. Nizameddin Bey being in the first place, a lot of researchers were sent to Paris to learn the solutions for diphtheria. By taking the Pasteur Operating Room in Paris as an example, a diphtheria struggle center was founded under the name of “Diphtheria Operating Room” in İstanbul. In addition, Sultan Abdülhamit II. founded Hamidiye Etfal Hospital which included a struggle for diphtheria center in 1898 for the memory of her daughter who died because of diphtheria at a young age. Ottoman Empire used various machines to disinfect the diseases areas and diphtheria serum to cure the patients.

Key Words: Epidemic diphtheria, 19th Century, Ottoman Empire, history of the disease, Pasteur

MEHMET DEMİRTAŞ: *The Struggle against the Groups' Disorderly Behaviour in Istanbul in the First Half of the 19th Century*

The capital city, Istanbul, was a center of attraction for centuries. The population of the city has increased continuously since the conquest. People from every part of the Ottoman country, even from outside the country, came to Istanbul for various reasons. Some of them wanted to stay permanently while others had to come to get things done, then they went back. In order to ensure their livelihood, some of those who came to Istanbul thought to shelter temporarily. However these people cause population increase in the city and they also struggle to make a living as they couldn't find any jobs and they started to disturb people by living a vagrant life. The state has taken and implemented various measures to prevent population increase and the problems arising therefrom. Especially those who are idlers, unemployed, living by unlawful ways and the groups disturbing people were kept under constant supervision, control and removed from the city. Groups involving theft, pickpocketing, robbery, seize and murder can be considered in this framework. Besides, there were also beggars who were begging without a license and making it a habit to batten on people. It is possible to consider people who resort to non-moral ways although they are few in number. These illegal groups, often referred as tramps in archival records, draw attention as threats to public life in Istanbul in the first half of the 19th century. In this article, it is aimed to address the activities of illegal groups that have a negative impact on the public life and the struggle and the measures of the state has taken against them in the first half of the 19th century in Istanbul.

Key Words: Vagrant, Beggar, Kulhanbeyi, Istanbul, Public Life

NAZAN ÇİÇEK: *"Bulgarian Horrors" Revisited: the Many-Layered Manifestations of the Orientalist Discourse in Victorian Political Construction of the External, Intimate and Internal Other*

This study largely drawing upon the established conceptual framework of Orientalism in Saidian terms shall analyse the British perceptions and representations of the Bulgarian Crisis of 1876, a salient feature of the Eastern Question, as they appeared in British parliamentary debates. It will also make occasional yet instructive references to the coverage of the Crisis as well as the image of the Ottoman Empire and the Balkans which were organic parts of the Crisis, in some influential periodicals of the era such as the Times and the Contemporary Review in order to better contextualize the debates in the parliament. The main point this article shall make is that the Bulgarian Crisis worked as a catalyst in reinforcing the hegemony of the Orientalist discourse in the political construction of the Ottoman Empire as an absolute external Other in Britain at the time. It shall also delve into the construction of the Balkans as an "intimate other" whose Oriental and European features were alternately accentuated during the Crisis with a view to enlist the British public in either supporting or de-

nouncing the Bulgarian uprising. All in all, it will suggest that the Orientalist rhetoric was embedded at the very core of the Victorian British elites' cognitive map, and was also unsparingly employed in negating the domestic political opponents swamping them with negative Orientalist stereotypes.

Key Words: Orientalism, Ottoman Empire, Balkans, Bulgarian Crisis of 1876, Gladstone, Disraeli

ZAFER KOYLU: *Transformation of Gangs into Constitutional Clubs in Macedonia*

The restoration of the Ottoman lands lost to Bulgaria after the Russo-Ottoman war of 1877-78 by the Ayastefanos Treaty, as finalized by the Treaty of Berlin, turned the Balkan question into a "Macedonian question". Thereupon Bulgaria took action in order to occupy Macedonia according to the terms of Ayastefanos Treaty. Bulgaria enlarged its boundaries on the one hand and, through the committees and consulates it founded and the spiritual leaders it possessed, tried to increase the Bulgarian influence on Macedonia, on the other hand. These activities of Bulgaria but disturbed other nations in the region, i.e. Vlachs, Serbs, Greeks and such. These nations, this time, attempted to set up their own bands and sought for ethnographic, demographic and political ascendancy in Macedonia. During the proclamation of the Second Constitution, these bands were on friendly terms with the Ottoman administration. Upon the alterations in the constitution in 1909 and the subsequent liberal environment, however, they changed their names to "constitutional clubs" and acquired an official status. Peace did not last long, nevertheless. The enactment of the "law of communities", as proposed by Talat Bey, the deputy of Adrianople, and insisted on by Mahmut Şevket Paşa, Commander of the "Action Army", increased the tension between the Ottoman government and the constitutional clubs.

Thus, Balkan states had the opportunity of starting a large-scale and a better organized process of partitioning regarding the Ottoman territories in the region.

Key Words: The Macedonian Question, Second Constitution, Gangs, Constitution Clubs.

ZEKİ SALİH ZENGİN: *Two Education Institutions in Jerusalem and Medina in Second Constitutional Period: The Madrasa of Kulliya and the Salahaddin Ayyubid Islamic Complex*

The reform initiatives have been regularly maintained in the Ottoman State's administration, finance, law and education fields particularly since the Reform [Tanzimat] era. Right after the Reform era, the state faced significant internal and external issues including maintaining its political unity. In such conditions, the modernization and dissemination policies in education were also regarded as an instrument for the national unity. Since 19th century, there were a political separation demands and attempts in the areas where a dense Arab population in the Middle East region. The westerners' schools and missionary activities in the region effectively influenced these separation activities.

In the II. Abdulhamid and the Second Constitutional periods, the policies and the education initiatives aimed developing the region as well as to keep the Arab population under the Ottoman sovereignty by providing extensive provisions and cultural rights. In order to achieve these goals, the Saladin Ayyubid Islamic Complex was opened in Jerusalem and The Madrasa of Kulliya was planned to open in Medina. The objectives, curriculum administrative and structures of these secondary and higher institutions were similar with the reform activities of madrassas in the Second Constitutional period. Moreover, opening of these institutions has an important role in order to review some opinions about Ottoman's policies in the Middle East during the World War I.

Key Words: Middle East, Jerusalem, Medina, Ottoman State, World War I

NEVZAT ARTUÇ: *Prince Sabahaddin's Efforts to Prevent the Ottoman State from Participating in the World War I with Germany.*

Prince Sabahaddin Bey, together with his father Damad Mahmud Celaleddin, ran counter to his uncle Abdulhamid II. and played an important role in the foundation and progress of The Unity and Progress Committee. However, after the declaration of the Second Constitutionalism he fell apart with the CUP administration and took his place in opposition rows. He was pointed out as the chief responsible for the 31 Mart Events and the assassination against Mahmud Şevket Paşa. Prince Sabahaddin, who did not approve the attitude of Said Hilim Pasha administration before The First World War, wrote three letters in total on the exact time when an alliance treaty was being signed

with Germany ; one letter to Sultan Mehmed Reshad and two letters to Interior Minister Talat Bey. In these letters he stresses that the neutrality must have been preserved at all events and must have not been trusted upon the news coming from Germany and they must have avoid entering the war insisently. A copy of letter written to Sultan Reshad V. is published in summary by Mehmet Alkan and Nezahat Nurettin Ege. However, the letters written to Talat Bey which are aforementioned have not been published. In this study, taking the Ottoman Language and English versions of aforementioned three letters in Başbakanlık Osmanlı Arşiv, we are going to try to explain the activities of Prince Sabahaddin to avoid Ottoman State from participating The World War I.

Key Words: First World War, Prince Sabahaddin, Talat Bey, V. Mehmed Reşad.

BELLE TEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belle ten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belle ten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayım hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, trnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri trnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLE TEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article

shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277 and 217
e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
DEMİRREL, SERKAN - ÇAKILCIOĞLU, UĞUR: Identification of Medical Plants in Hittite Cuneiform Scripts	305
AĞIR, ABDULLAH MESUT: Al-Makrīzī's Khitat and the Markets in Cairo during the Mamlūks Era	329
UYAR, MUSTAFA: Buqa <i>Chīngsāng</i> : Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty	373
EKİN, ÜMİT: Factors Affecting Land Transportation and Carrying in the Classical Period (1500 - 1800).....	387
ÖZLÜ, ZEYNEL: The Findings about Diphtheria in Ottoman Empire and Preventive Health Services (End of 19 th Century and Beginning of 20 th Century).....	419
DEMİRTAŞ, MEHMET: XIX. The Struggle against the Groups' Disorderly Behaviour in Istanbul in the First Half of the 19 th Century	481
ÇİÇEK, NAZAN: "Bulgarian Horrors" Revisited: The Many-Layered Manifestations of the Orientalist Discourse in Victorian Political Construction of the External, Intimate and Internal Other.....	525
KOYLU, ZAFER: Transformation of Gangs into Constitutional Clubs in Macedonia	569
ZENGİN, ZEKİ SALİH: Two Education Institutions in Jerusalem and Medina in Second Constitutional Period: The Madrasa of Kulliyya and the Salahaddin Ayyubid Islamic Complex	589
ARTUÇ, NEVZAT: Prince Sabahaddin's Efforts to Prevent the Ottoman State from Participating in the World War I with Germany	619
Book Review:	
İMAMOĞLU, UĞUR CENK DENİZ: İsmail Hikmet Ertaylan, <i>Türk Edebiyatı Tarihi, I-IV</i> [<i>The History of Turkish Literature I-IV</i>]	643
Turkish Abstracts.....	645
Abstracts.....	653
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	661
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	664

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXXI

No. 291

August 2017

ANKARA - 2017